

თბილისის უროვის წითელი ღროვის ორდენოსანი
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ბ. იოგაშვილი

დასავლეთი საქართველოს ქაღაჩები XIX საუკუნის რეზოგრაფი პერიოდში

(სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება)

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 1983

წინამდებარე ნაშრომში სხვადასხვა ხასიათის ისტორიული წყაროების (დოკუმენტური, ნარატიული, სამართლებრივი და სხვა) და უმთავრესად ავტორის მიერ მოძიებული საარქივო მასალების გამოყენებით შესწავლილია რეფორმამდელი ხანის დასავლეთი საქართველოს ქალაქებისა და საეპრო-სახელოსნო პუნქტების ისტორია, მათი როლი და წონა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

წიგნი განკუთვნილია სტუდენტებისა და აღნიშნული საკითხით დაინტერესებული მკითხველებისათვის.

რედაქტორი პროფ. გ. ჯ ა მ ბ უ რ ი ა
რეცენზენტები: პროფ.

აბ. კ ი კ ვ ი ძ ე

დოც. ვ. ჯ ა ნ ჯ ღ ა ვ ა

Иобашвили Гуливер Варламович

**ГОРОДА ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ
В ДОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД
XIX ВЕКА**

(Социально-экономическое развитие)

(на грузинском языке)

**Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1983**

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

საქართველოში კაპიტალისტურ ურთიერთობათა გენეზისის ზოგადი პრობლემის გადასაწყვეტად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გვიანფეოდალური პერიოდის ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესწავლას.

წინამდებარე ნაშრომში, ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებასთან მჭიდრო კავშირში, შესწავლილია დასავლეთი საქართველოს ქალაქებისა და სავაჭრო პუნქტების ისტორია დროის გარკვეულ მოწაკვეთში — მე-19 საუკუნის რეფორმამდელ პერიოდში.

საქალაქო ცხოვრების, ხელოსნობისა და ვაჭრობის შესწავლის საკითხებს გარკვეული ყურადღება ეთმობოდა და ეთმობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში¹. ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში აღნიშნულ საკითხებზე ქართულ პრესაში ქვეყნდებოდა ნ. ნიკოლაძის, ზ. ჭიჭინაძის, ფ. მახარაძის, ა. წულუკიძის, ფ. გოგიჩაიშვილის და სხვათა წერილები და გამოკვლევები². ჩამოთვლილ ნაშრომებში, მართალია, ძალზე მარტივად, მაგრამ პირველად მოცემულია საქართველოს ეკონომიკური განვითარების ძირითადი ნიშნები: ლაპარაკია ნატურალური მეურნეობისა და ხელოსნობის ამჟრულები ფორმის თანდათანობით დაშლაზე, ვაჭრობის (უმთავრესად საგარეო) განვითარებაზე და სხვა საკითხებზე. ზ. ჭიჭინაძის ნაშრომებში მოტანილია უხვი ფაქტობრივი მასალა ქართველ ვაჭართა და ვაჭრობა-ხელოსნობის შესახებ საქართველოს ქალაქებში. მაგრამ ზ. ჭიჭინაძის მეცნიერული მემკვიდრეობის საყოველთაოდ ცნობილი ნაკლი (წყაროების მიუთითებ-

¹ ვიფარგლებით მხოლოდ სამეცნიერო ლიტერატურის იმ ნაწილის მიმოხილვით, რომელიც ეხება გვიანფეოდალური ხანის (XVIII ს. II ნახ. — XIX ს.) საქართველოს ქალაქებს.

² ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. I, ტფ., 1931; ა. წულუკიძე, თხზულებანი, თბ., 1943; ზ. ჭიჭინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, ტფ., 1905; მისივე, კათოლიკეთა ეკლესია საქართველოში, ტფ., 1903; მისივე, ქართველ კათოლიკეები ყველა ასპარეზზე და ზოგი რამ წერილები დასავლეთ საქართველოზე, ტფ., 1905; მისივე, მრეწველობა, ვაჭრობა, ხელოსნობა საქართველოში, ტფ., 1901; ფ. გოგიჩაიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური განვითარება XIX ს.-ში, „კვალი“, 1902, № 49; მისივე, საყურადღებო იუბილე, „მოამბე“, 1904, № XI; ფ. მახარაძე, ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური მოძრაობა, „კვალი“, 1898, № 1; მისივე, Грузия в девятнадцатом столетии, Тб., 1933 და სხვ.

ლობა, ციტაციის უზუსტობა) აიძულებს მკვლევარს ფრთხილად მიუდგეს მის მიერ მოძიებული ისტორიული მასალის გამოყენებას.

აღნიშნული მკვლევრები, მიუხედავად იმისა, რომ მათ გარკვეული წვლილი შეიტანეს XIX საუკუნის საქართველოს ვაჭრობა-ხელოსნობის შესწავლის საქმეში, მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით მაინც ვერ აღწევდნენ სასურველ შედეგებს. საქმარისია აღინიშნოს, რომ ისინი ვერ ამჩნევდნენ ფეოდალიზმის დამშლელ ელემენტებს XIX საუკუნის პირველ ნახევარში, მარტივად ჰქონდათ წარმოდგენილი ქალაქების როლი საქართველოს ისტორიის ამ ეტაპზე, გადაჭრით უარყოფდნენ ქართული ელემენტის მონაწილეობას სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებაში და ა. შ. მაგალითად, ფ. გოგიჩაიშვილი, შემდგომში ცნობილი მეცნიერი-ეკონომისტი, 1902 წელს „კვალში“ დაბეჭდილ სტატიაში „საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა XIX საუკუნეში“ წერდა: „საქართველო მაშინ (XIX საუკუნის დამდეგს, გ. ი.) კარჩაკეტილი მხარე იყო, ძალიან, ძალიან სუსტად დაკავშირებული სხვა ქვეყნებთან, არ იყო განვითარებული ვაჭრობა... 1904 წელს იგივე მეცნიერი ჟურნალ „მომამბეში“ გამოქვეყნებულ წერილში „შინაური მიმოხილვა“, პირდაპირ მიუთითებდა ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით: „არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ამ 40—50 წლის წინათ ჩვენში ნატურალური მეურნეობა არსებობდა და თითქმის ნასახი ცარ იყო მოქალაქეობრივი ცხოვრებისა... ქალაქი და ქალაქური ცხოვრება მაშინ ქართველისათვის არ არსებობდა...“ (ხაზი ჩვენია, გ. ი.).

გვიანფეოდალური საქართველოს საქალაქო ცხოვრების საკითხებს ეხება თავის არა ერთ ნაშრომში ივ. ჯავახიშვილი³. განსვენებული მეცნიერი მიუთითებდა რა ქალაქების ისტორიის შესწავლის აუცილებლობაზე, სავსებით სამართლიანად შენიშნავდა, რომ საქართველოს ქალაქების ისტორიის კვლევისას მკვლევარი ღირ სიძნელეს აწყდება წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით. განსაკუთრებით კი, ეს სიძნელე თავს იჩენს დასავლეთი საქართველოს ქალაქების ისტორიის შესწავლისას. ივ. ჯავახიშვილი ამასთან დაკავშირებით აცხადებდა: „ქვემდებარე საკითხის შესასწავლად საქართველოს ყველა ნაწილებისათვის თანასწორად არ არის შენახული მასალები. აღმოსავლეთ საქართველოს შესახებ ჩვენ საკმაოდ შინაარსიანი ცნობები მოგვეპოვება... დასავლეთ საქართველოს შესახებ ჩვენ ამგვარი ქართული წყაროები არ მოგვეპოვება,

³ ი. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII ს-ში, „პრომეთე“, 1918, № 1; მისივე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფ., 1907; მისივე, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, 1, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, და სხვა.

უნებლიეთ მხოლოდ უცხოელ მოგზაურთა ცნობებით უნდა დაეკმაყოფილდეთ“.

მომდევნო პერიოდის ნაშრომებიდან, რომლებიც სპეციალურად ეძღვნება საქართველოს ქალაქებსა და ვაჭრობას, აღსანიშნავია ს. კაკაბაძისა და ა. ფირცხალაიშვილის გამოკვლევები⁴. ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში პროფ. ა. ფირცხალაიშვილი პირველი მკვლევარია, რომელიც საგანგებოდ სწავლობდა XIX საუკუნის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკურ ისტორიას. მის ნაშრომებში უმთავრესად შესწავლილია თბილისის ამქართა ორგანიზაციის, მაღალი სოციალური ფენების (მოქალაქეთა) უფლებრივ-ეკონომიკური და პოლიტიკური მდგომარეობის საკითხები. მაგრამ გამოყენებული მასალის ხასიათი („კავკასიის არქეოლოგიური კომისიის აქტები“, წერილობითი ზოგადი ხასიათის ცნობები, გუბერნატორთა ანგარიშები, ოფიციალური სტატისტიკის მონაცემები) მკვლევარს საშუალებას არ აძლევდა ყოველმხრივ და შედარებით სრულყოფილად გაეაზრებინა საქართველოს ქალაქების ისტორია. ა. ფირცხალაიშვილის ნაშრომებში, კერძოდ, მის სადოქტორო დისერტაციაში უმნიშვნელო ადგილი ეთმობა დასავლეთ საქართველოს ქალაქებს.

ახალ ეტაპს ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების შესწავლის თვალსაზრისით ქართულ ისტორიოგრაფიაში ქმნის შ. მესხიას კაპიტალური მონოგრაფია, რომელიც 50-იანი წლების ბოლოს გამოიცა⁵. რამდენადაც იგი უშუალოდაა დაკავშირებული ჩვენი კვლევის საგანთან, გვსურს რამდენადმე ფართოდ მიმოვიხილოთ ამ ნაშრომის მნიშვნელობა, მიუთმეტეს რომ იგი შეიცავს რიგ მასალას და დებულებას XIX ს. პირველი ნახევრის შესახებაც.

შ. მესხიას მონოგრაფია ავსებს იმ ხარვეზს, რომელიც არსებობდა XVII—XVIII საუკუნეების ქალაქების ისტორიის, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში მათი ადგილისა და როლის შესწავლის დარგში. თუმცა აღსანიშნავია ისიც, რომ აქ შესწავლილია საქართველოს ადრინდელი პერიოდების საქალაქო ცხოვრების ისტორიაც.

⁴ ს. კაკაბაძე, საქართველოს ეკონომიკური ვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში, ჟურნალი „მნათობი“, 1924, № 3; А. Г. Пирцхалаишвили, Города Закавказья в XIX в. до реформ 1874 г. в связи с колониальной политикой царизма. (სადოქტორო დისერტაცია, იხსნება ისტორიის ინსტიტუტში, 1940); მისივე, მოქალაქეთა საკითხზე, თსუ შრომები, ტ. XXXV, 1949; მისივე, საქართველოს ქალაქების ისტორიიდან XIX ს-ის I ნახევარში, ისტ. ინსტ. შრომები, ტ. V, ნაკვ. 1. 1960.

⁵ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959. ავტორის სხვა მონოგრაფიებსა და წერილებს ქალაქების შესახებ ჩვენ არ ვუხეზებით, რადგან მისი კვლევის ძირითადი შედეგები გადმოცემულია აღნიშნულ ნაშრომში.

ნაშრომის უდიდეს ღირებულებას ქმნის მისი მდიდარი წყაროთ-
მცოდნეობითი ბაზა, რომლის გარეშეც შეუძლებელი იყო ასე ფართოდ
და ყოვლისმომცველად განხილულიყო ქართული ქალაქის განვითარებ-
ის ძირითადი ეტაპები. შ. მესხია ქალაქის აღზევება-დაწინაურებას და
მის დაქვეითებას ფეოდალური საქართველოს ისტორიის მთელ მანძილ-
ზე ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებასთან მჭიდრო კავ-
შირში განიხილავს. ამდენად, აქ ჩვენი ისტორიის ყოველ ეტაპზე ქა-
ლაქი წარმოდგენილია, როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრების უმნიშვ-
ნელოვანესი კატეგორია. მოკლედ რომ ვთქვათ, ქვეყანაში წარმოშობ-
ილი ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ცვლილება შესაბამისად აისა-
ხებოდა საქალაქო ცხოვრებაშიც. ავტორის სამართლიანი დასკვნით,
XVI—XVII საუკუნეებიდან საქართველოს ქალაქებში ხდება „მოქალა-
ქეთა“, როგორც ქალაქის პრივილეგიური ზედაფენის ჩამოყალიბება და
დაპირისპირება მოსახლეობის დანარჩენ სოციალურ მასასთან. XVIII
საუკუნის მეორე ნახევრიდან შ. მესხია ქალაქების სოციალურ-ეკონო-
მიკური და პოლიტიკური მდგომარეობის შესწავლის საფუძველზე
გვიანფეოდალური პერიოდის მრავალ დამახასიათებელ მომენტსაც
ხედავს. იგი მიდის სავსებით სწორ დასკვნამდე სავაჭრო და სავაზშო
კაპიტალის ისტორიული როლის, ქვეყანაში ერთიანი საშინაო ბაზრის,
დაქირავებული შრომისა და სხვათა შესახებ მაშინდელი საქართველოს
ქალაქებში. შ. მესხიას შეხედულებით, XVIII საუკუნის მეორე ნახე-
ვრის საქართველოს ქალაქები თავისი შინაარსით ფეოდალური ეპოქის
ქალაქები იყვნენ და ამ წყობილებას ემსახურებოდნენ, მაგრამ მეორე
მხრივ, მისი აზრით, ქალაქებში მიმდინარე პროცესები (მანუფაქტურუ-
ლი წარმოება, ვაჭრობის გაფართოება, თავდახსნილ გლეხთა რიცხვის
გამრავლება, ვაჭარ-მოქალაქეთა მემკვიდრეობითი უფლებების გაფარ-
თოება, საერთოდ მათი კლასობრივ-პოლიტიკური ინტერესების გამოკ-
ვეთა-ჩამოყალიბება) უპირისპირდებოდნენ ძველს და ხელს უწყობდნენ
ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა განვითარებას.

ნაშრომში პირველად და სრულყოფილადაა გაშუქებული ყმა-ვაჭ-
რებისა და ხელოსნების ხვედრითი წონა ქალაქების ისტორიული გან-
ვითარების პროცესში. აღნიშნულია, რომ ყმა-ვაჭართა და ხელოსანთა
დიდი ხვედრითი წონა თავისებურ იერს აძლევდა საქართველოს საქ-
ალაქო ცხოვრებას; მითითებულია იმ ძირითად მიზეზებზე, რომლებიც
აფერხებდნენ დასავლეთ საქართველოს ქალაქების სწრაფ ეკონომიკურ
წინსვლას. ამ შემთხვევაში, როგორც წესი, აქცენტი გადატანილია სა-
გარეო ფაქტორზე. ავტორი სამართლიანად დაასკვნის, რომ ყმა-ვაჭარ-
თა და ხელოსანთა დიდი ხვედრითი წონა შემოკცა საქართველოს სა-
ქალაქო ცხოვრებას XIX ს-ის პირველ მესამედშიც.

შ. მესხიას ნაშრომში დიდი სიფაქიზითა და მეცნიერისათვის დამახასიათებელი ალლოთი ახსნილია ის მიზეზები, რომლებიც იწვევდნენ ეროვნულ, რელიგიურ და სხვა სახის შეტაკებებს საქართველოს ქალაქებში. აქ დაძვბნილია ის ისტორიული ფესვები, რომლებიც შესაძლებელს ხდიდნენ ეროვნულად ქრელი მოსახლეობის თანაცხოვრებას საუკუნეების მანძილზე საქართველოს ქალაქებში. ნაშრომში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ხელოსნურ-ამჭრულ ორგანიზაციებს, მკათიოდაა ნაჩვენები მათი ორგანიზაციული წყობა და სტრუქტურა, მოტანილია მნიშვნელოვანი პარალელები დასავლეთი ევროპისა და აღმოსავლეთის საქალაქო ცხოვრებიდან, გამოყოფილია ქართული ამჭრული ორგანიზაციებისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკა, ხაზგასმულია, რომ ამქარი წარმოდგენდა ხელოსანთა არა ეროვნულ, არამედ პროფესიულ გაერთიანებას და სხვა.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქების, ვაჰრობისა და ხელოსნობის განვითარების საკითხებს ზოგადად აშუქებს მამია დუმბაძე მონოგრაფიაში, რომელიც XIX საუკუნის რეფორმამდელი ხანის დასავლეთი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური (რუსეთთან შეერთება) ცხოვრების მნიშვნელოვან პერიოდს ეხება⁶.

მ. დუმბაძის აღნიშნულ მონოგრაფიაში შესწავლილია დასავლეთი საქართველოს სამეფო სამთავროთა რუსეთთან შეერთების ხანგრძლივი ისტორიული პროცესი. ნაჩვენებია, რომ ეს შეერთება არ მომხდარა უმტკივნეულოდ. მ. დუმბაძემ დამაჯერებლად უჩვენა, რომ დასავლეთი საქართველოს XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ისტორია ორგანული გაგრძელებაა ჩვენი ქვეყნის აღრინდელ ეპოქათა ისტორიისა. ეს გარემოება განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, მით უმეტეს, რომ ბევრი აღრინდელი მკვლევარი ამ მხრივ გარკვეულად სცოდავდა. ავტორმა სწორედ ამ დებულების ფონზე წარმოაჩინა და დაალაგა ისტორიულ-ფაქტიური მასალა, რომლის შედეგადაც მეცნიერულად გამართული დასკვნები მიიღო. მ. დუმბაძე მდიდარი მასალის ანალიზის საფუძველზე ამტკიცებს, რომ დასავლეთ საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა რღვევას ადგილი ჰქონდა XIX ს-ის 30—50-იან წლებში, გვიჩვენებს იმ ცვლილებებს, რაც განიცადა საქართველოს საზოგადოებრივმა კლასებმა ცარიზმის ბატონობის დროს. ავტორი მიდის იმ მართებულ დასკვნამდე, რომ დასავლეთი საქართველოს სამეფო სამთავროთა ლიკვიდაცია არა მარტო ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკით იყო ნაყარნახევი, არამედ ქვეყნის ეკონომიკური განვითარებით.

ნაშრომში სათანადო ადგილი ეთმობა ვაჰრობა-ხელოსნობისა და

⁶ მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957.

საქალაქო ცხოვრების საკითხებს. ავტორი ასევე, რომ ვაჭართა კლასის კონსოლიდაციის პროცესი დასავლეთ საქართველოში ინტენსიურად ვითარდებოდა XIX ს-ის 30—50-იან წლებში, და ა. შ. მაგრამ აღსანიშნავია ის, რომ სხვა პრობლემების სიმრავლის გამო აღნიშნულ მონოგრაფიაში ქალაქებსა და საქალაქო ცხოვრებასთან დაკავშირებულ ყველა საკითხი არ შეიძლებოდა ამომწურავი სისრულით გადაწყვეტილიყო. მ. დუმბაძის აღნიშნულ ნაშრომს ვერ აუვლის გვერდს ვერც ერთი მკვლევარი, რომელიც კი შეეხება დასავლეთი საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ მხარეს.

ამ უკანასკნელ პერიოდში დასავლეთი საქართველოს ქალაქებისა და სავაჭრო პუნქტების ზოგადი ისტორიის გაშუქებას მიეძღვნა მრავალი ისტორიკოსისა, თუ სხვა სპეციალისტის ნაშრომი⁷. ამას უნდა დაემატოს აგრეთვე ახალციხის შესახებ გამოქვეყნებული მონოგრაფია⁸, სადაც არა ერთი საჭირო ცნობაა მოტანილი დასავლეთი საქართველოს ქალაქების, კერძოდ, ქუთაისის შესახებ.

მართალია, აღნიშნული ავტორები ეხებიან ჩვენთვის საინტერესო საკითხებს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ მათი ნაშრომები წარმოადგენენ ამა თუ იმ ქალაქის გაბმულ ისტორიას უძველესი დროიდან დღემდე. ამდენად, მათში არაა და არც შეიძლება იყოს მოცემული ქალაქების მნიშვნელობა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში ცალკე აღებული ეპოქისათვის, კერძოდ კი რეფორმამდელი პერიოდისათვის. მსგავსი სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათის ნარკვევები მეტად სასარგებლოა ჩვენი ქვეყნის ზოგადი ისტორიისათვის, მაგრამ ცალკეული ქალაქის ისტორიის ლოკალურად გაშუქება, ემპირიული ხასიათის მასალა, უმეტეს შემთხვევაში, არ იძლევა საშუალებას დადგენილ იქნეს ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარების შედარებით ზოგადი კანონზომიერებანი, განსაზღვროს მათი როლი და ხვედრითი წონა ქვეყნის ისტორიული განვითარების ამა თუ იმ ეტაპისათვის.

საქართველოს (მათ შორის დასავლეთ საქართველოს) ქალაქებთან და ვაჭრობასთან დაკავშირებით სოლიდური მოსაზრებანი და დებულებ-

⁷ ე. ჩაკვეტაძე, ქუთაისის ისტორიიდან, თბ., 1960; ვ. ჯაოშვილი, ქუთაისი (ეკონომიკურ-გეოგრაფიული დახასიათება), თბ., 1962; ე. სიჭინავა, ბათუმის ისტორიიდან, ბათუმი, 1958; დ. ჩხეიძე, ბათუმი (ისტ. ნარკვევი), 1959; მ. ნიკოლეიშვილი, სამტრედიის ისტორიიდან, თბ., 1957; აღ. შიქავეა, ფოთი, თბ., 1963; პ. ვაჭრიძე, გ. გაბუნია, ქუთაისი, თბ., 1967; მ. პაპკორია, ფოთის წარსულიდან, თბ., 1966; მისივე, რედუტ-კალე, თბ., 1968; Сухуми, Краткий историко-краеведческий очерк, 1955.

⁸ დ. კოჭორიძე, განახლებული მესხეთის ქალაქი (ახალციხის ისტორია). თბ., 1969.

ბები აქვთ წამოყენებული ვ. გაბაშვილსა და ი. სურგულაძეს⁹. მართალია, მათი ნაშრომები XVI—XVIII საუკუნეების ქალაქებს შეეხება, მაგრამ მათში ბევრი საჭირო და საინტერესო მასალაა გვიანი პერიოდის დასავლეთ საქართველოს ქალაქების შესახებაც. განსაკუთრებით საინტერესოა დასავლეთ საქართველოს ქალაქების დაცემის მიზეზების ვ. გაბაშვილისეული ახსნა. ავტორი, ჩვენი აზრით, სავსებით სამართლიანად, საქართველოს (განსაკუთრებით კი დასავლეთ საქართველოს) ქალაქების დაცემას XVII—XVIII საუკუნეებში ნაწილობრივ საგარეო ფაქტორით (ოსმალეთის მტრული გარემოცვა) ხსნის.

ხელოსნობა-ვაჭრობასა და საქალაქო ცხოვრებასთან დაკავშირებულ ცალკეულ საკითხებს ჩვენთვის საინტერესო ეპოქისათვის მიეძღვნა ქართველ მეცნიერთა სხვა არაერთი სპეციალური თუ განმაზოგადებელი ნაშრომიც.¹⁰

⁹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეში, თბ., 1958; მისივე, XVI—XVII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობათა შუქზე, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბ., 1966 და სხვა; ივ. სურგულაძე, ქალაქების მნიშვნელობა ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებაში, თსუ შრომები, ტ. 89, 1960 და სხვა.

¹⁰ ნ. ბერძენიშვილი, სამღებროთა შესახებ XVIII საუკუნე. საქართველოში, საქ. ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967; გ. ხაქაპურიძე, საქართველო XIX ს. 1-ელ ნახევარში, შრომები, ტ. 11, თბ., 1958; მისივე, გლეხთა მოძრაობანი საქართველოში XIX ს-ში, თბ., 1932; ს. კაკაბაძე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა, ტფ., 1922; მისივე, საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ XVIII ს-ში, მნათობი, 1924, № 2—3; მისივე, საფრანგეთის სავაჭრო კაპიტალის საქართველოს მიმართ XVIII ს-ში, ქუთაისის პედიისტ. შრომები, 1, 1940; შ. ჩხეტიია, ტფილისის ისტორიისათვის, მას. საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 1, 1938; მისივე, Тбилиси в XIX столетии, 1942; ა. კიკელიძე, საქართველოს ისტორია (XIX საუკუნე), თბ., 1954; Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX в., Сухуми, 1955; პ. გუგუშვილი, საქართველოს და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX—XX ს. ტტ. I, II, III, V; В. Джаошвили, Население Грузии, Тб., 1968; З. Аппабадзе, Очерки экономической истории Грузии первой половины XIX века, Тб., 1966; Г. Дзидзария, Народное хозяйство и социальные отношения в Абхазии в XIX в., Сухуми, 1958. ე. ბოშტარია, მრეწველობის განვითარება და მუშათა კლასის ჩამოყალიბება XIX ს-ის საქართველოში, თბ., 1966; დ. გოგოლაძე, კაპიტალისტური საწარმოები სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში რეფორმამდელ საქართველოში, თბ., 1959; Г. Бахрадзе, Возникновение и развитие капиталистической промышленности в Грузии в XIX в., Тб., 1958; ალ. ბენდიან-შვილი, საქალაქო თვითმმართველობის წინამორბედი დაწესებულებანი თბილისში, ისტ. ინსტ. შრ., ტ. IV, ნაკვ. 2, 1959; შ. ხანთაძე, დიმიტრი მელენიშვილის წერილები მარი ბროსესადმი; მისივე, მარი ბროსე, თბ., 1966; მ. ისიკიძე, ნარკვევი ევროპული ქართველოლოგიის ისტორიიდან, ქართული ისტორიოგრაფია, თბ., 1968; თ. ბერძენიშვილი, რეფორმამდელი ხანის საქართველოს ქალაქების სოციალური

ნაშრომში აღძრული ზოგადი საკითხების, პარალელების, თუ შედარებების მოტანის დროს ვსარგებლობდით რევოლუციამდელი და საბჭოთა ისტორიკოსების, აგრეთვე საზღვარგარეთელი ავტორების ნაშრომებით. მათ შორის აღსანიშნავია: მ. როჟკოვას, პ. რინძუნსკის, ა. ოლონეცკის, ბ. პორშნევის, ე. კაბუზანის, პ. ხრომოვის, ლ. იოფას, ნ. კაბოს, ი. კლოკმანის, კ. პაეიტნოვის, ა. ფადეევის, ო. მარკოვას, ი. დიტიატინის, ა. კორსაკის, ა. კიზევეტერის, გ. ბელოვის, მ. ვებერის, კ. ბიუხერის და სხვათა გამოკვლევები და მონოგრაფიები¹¹.

• •

XIX საუკუნის რეფორმამდელი პერიოდის საქართველოს ქალაქების შესწავლისას განსაკუთრებულ სირთულეს წყაროთა ნაკლებობა და მათი წინააღმდეგობრივი ხასიათი ქმნის. ჩვენ მიერ აღებული პრობლემის დამუშავებისას სიძნელეს ქმნიდა ის გარემოებაც, რომ საკირო მონაცემები, და ისტორიულ-ფაქტიური მასალა გაფანტულია სულ სხვადასხვა ხასიათის წყაროებში. ცხადია, ამ მასალების გამოვლენა და შესწავლა მკვლევრისაგან, უთუოდ, ხანგრძლივ დროსა და რთულ მუშაობას მოითხოვდა.

XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის 1-ლი მესამედის ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების გაშუქებისას მაქსიმალურად ვიყენებდით სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებულ ქართულ და რუსულ დოკუმენტურ მასალას¹².

ფენები (მოქალაქე). თბ., 1964; გ. ჯაშხუკია, თბილისის მოსახლეობა XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაში, ისტ. ინსტ. შრომები, ტ. 111, 1958; მ. ეფრემიძე, საქართველოს ვაჭრების როლი ამიერკავკასია-ჩრდილო ირანის ევროპული საქონლით მომარაგების საქმეში. შეღავათიანი ტრანზიტის მოქმედების პერიოდში (1821-31), გორის პედ. ინ-ტის შრომები, VIII, 1963; მ. გონიკიშვილი, იმერეთის სამეფო XIX ს-ის დამდეგს (საყანდ. დისერტაცია), თბ., 1964 (ინახება ისტ. ინ-ში); მ. სამსონაძე, თბილისის სამრეწველო განვითარება XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაში, თბ., 1964; შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, თბ., 1975; ე. ორჭონიკიძე, ვაჭრობა და ვაჭართა ღენა რეფორმამდელი ხანის საქართველოში, თბ., 1974; მ. სამსონაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, თბ., 1980.

¹¹ ჩამოთვლილ და სხვა ავტორთა ნაშრომების სრული სახელწოდება მოცემულია წიგნის ბოლოს დართულ ბიბლიოგრაფიაში.

¹² მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, წ. I, თბ., 1938; ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით; დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. II, ბატონეშვილი ურთიერთობა, 1953, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით; ნ. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. წ. I, 1928, წ. II; ს. კაკაბაძე, იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ, „საისტორიო შოამბე“, ტ. 5,

შედარებით მეტი მასალა ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების ამა თუ იმ მხარის შესასწავლად მოიპოვება XIX საუკუნის II მესამედიდან. ეს მასალა უმთავრესად თავმოყრილია ქართულ-რუსულ პერიოდულ გამოცემებსა, კორესპონდენციებსა და წერილებში, აგრეთვე ცარიზმის მოხელეთა მიერ გამოქვეყნებულ ოფიციალურ სტატისტიკურ ცნობარებსა და ანგარიშებში¹³. ასეთი ხასიათის წყაროებში მხარის ზოგად პოლიტიკურ მიმოხილვასთან ერთად გვხვდება ზოგიერთი სტატისტიკური ცნობა ამა თუ იმ ქალაქის ეკონომიკური განვითარების, თუ სოციალური მდგომარეობის შესახებაც. განსხვავებით რუსული სტატისტიკისაგან, რომელიც იმ დროისათვის შესამჩნევად განვითარებული იყო, სტატისტიკა თბილისისა და, მით უმეტეს, ქუთაისის გუბერნიაში მეტად არაღამაჟკაყოფილებელ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. ამასთანავე ყურადსაღებია ისიც, რომ ქუთაისის გუბერნიას არ ჰყავდა ისეთი სტატისტიკური კომიტეტი და სპეციალისტთა კადრები, რომ მასალები ისე უხვად შემოენახათ, როგორც ეს თბილისის გუბერნიაზეა. სტატისტიკური მონაცემების გამოყენებისას ვითვალისწინებდით იმასაც, რომ ცარიზმის მოხელენი მეტ ყურადღებას აქცევდნენ საგარეო. ვიღრე საშინაო ვაჭრობის სურათის წარმოდგენას, აგრეთვე ისინი განგებ ჩქმალავდნენ ადგილობრივი (ქართული) ელემენტის მონაწილეობას სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებაში. როდესაც XIX ს-ის რეფორმამდელი პერიოდის სტატისტიკას ვიყენებთ, როგორც წყაროს, არ უნდა დავვაფიწყდეს, რომ ამიერკავკასიის სტატისტიკისათვის დამახასიათებელი იყო ნაწყვეტ-ნაწყვეტი, წინააღმდეგობრივი და ზოგადი გაშუქება. აგრეთვე მაშინდელ სტატისტიკაში ნათლად შეიმჩნეოდა ე. წ. საშუალო

1950; А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, т. I, т. II, СПб., 1891, 1898; Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты, Тиф., 1881; его же, Грузинские крестьянские грамоты. Тиф., 1882; Л. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Абхазии, СПб., 1878; Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. под ред. В. Н. Гамрекели, Тб., 1968; Документы по истории Грузии, под ред. Ш. К. Чхетия, т. I, ч. I, Тб., 1954.

¹³ Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год, СПб., 1829; О. Евсеевич, Статист. описание Закавказского края СПб., 1835; Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. I, СПб., 1836; Статист. описания губерний и областей Российской империи, Кутаисское генерал-губернаторство, т. XVI, ч. V, сост. Лаврентьев, СПб., 1858; Кавказский календарь на 1849, 1850, 1851, 1852, 1853 и другие годы; К. Герман, Статист. исследования относительно Рос. империи, ч. I. О народонаселении СПб., 1819; Статист. таблицы о состоянии городов Рос. империи, СПб., 1840; Статист. таблицы Рос. империи, СПб., 1968; Н. Семёнов, Географическо-статистический словарь, т. II, III, IV, СПб., 1861—1865; Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, Тиф., 1869 и др.

მონაცემების უფრო მეტად წარმოჩენის ტენდენცია (ეს გარემოება განსაკუთრებით თავს იჩენს დასავლეთი საქართველოს საქალაქო სტატისტიკის მაგალითზე), რაც, რა თქმა უნდა, ხელს უშლის ამა თუ იმ საკითხის მეტი სიზუსტით შესწავლას.

ჩვენ მიერ გამოყენებული ისტორიული წყაროებიდან განსაკუთრებული ადგილი და მნიშვნელობა ენიჭება „კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტებს“ და „რუსეთის იმპერიის კანონთა სრულ კრებულში“ გამოქვეყნებულ სხვადასხვა ხასიათის საკანონმდებლო ძეგლებს¹⁴. მართალია, „აქტები“ უმთავრესად პოლიტიკური ხასიათის მასალას შეიცავენ, მაგრამ მასში მკვლევარი ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების შესახებ მრავალ საინტერესო ცნობას პოულობს.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გაშუქებისას წყაროს მნიშვნელობას ვანიჭებდით XVIII—XIX საუკუნეებში ამიერკავკასიაში ნამყოფ უცხოელ მოგზაურთა წიგნებს, დღიურებსა და ჩანაწერებს. მათ შორის აღსანიშნავია: ი. გიულდენშტედტის, ი. რაინეგისის, ი. კლაპროტის, კ. რომელის, ე. ეიხვალდის, გამბას, დიუბუა დე მონპერეს, კ. კოხის, ე. პასეს, ო. ბლაუს და სხვათა ნაშრომები და აღწერილობები.

შრომში აღბრუნდებით საკითხთან დაკავშირებით ვისარგებლეთ XVIII—XIX სს. ქართველ ისტორიკოსთა შეხედულებებითაც. წიგნში ასახვა პოვა ფ. გორგიჯანიძის, ვ. ბაგრატიონის, დავით, იოანე და ბაგრატ ბატონიშვილების, ნიკო დადიანის და სხვების ნაშრომებმა.

საბოლოოდ უნდა ითქვას, რომ გამოყენებული წყაროებიდან ჩვენთვის ძირითად მნიშვნელობას მაინც გამოუქვეყნებელი საარქივო მასალები ინარჩუნებენ. ნაშრომზე მუშაობისას გამოვიყენეთ ლენინგრადის ცენტრალური ისტორიული არქივის, მოსკოვის სამხედრო-ისტორიული არქივის, საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივისა და აკად. კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ინსტიტუტის მასალები. ნაწილობრივ ვისარგებლეთ ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის საბუთებითაც.

ლენინგრადის ისტორიული არქივის ფონდებიდან ჩვენთვის საჭირო მასალა მოვიპოვეთ უმთავრესად კავკასიის კომიტეტის ფონდში (№ 1268) და ნაწილობრივ პასკევიჩის (№ 1018) ფონდში. აგრეთვე გამოყენებული იქნა № 560, 1287, 18, 1263 ფონდები. დასახელებულ ფონდებში მოძიებული მასალა უმთავრესად შეეხება დასავლეთ საქართველოს ქალაქებისა და ზღვისპირა პუნქტების სავაჭრო ურთიერთობას რუსეთთან, საშინაო ვაჭრობას 30—50-იან წლებში, ზღვისპირა

¹⁴ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, изд. Архива Главного управления поместника Кавказского, под ред. А. П. Берге, т. I—XII, «Первое и второе полное собрание законов Российской Империи».

ქალაქი-პორტების (ფოთი, სოხუმი) სოციალური ურთიერთობის საკითხებს და ა. შ.

ზოსკოვის სამხედრო-ისტორიული არქივიდან გამოვიყენეთ XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX ს-ის დასაწყისის ქალაქებისა და სავაჭრო პუნქტების გარეგანი აღწერილობები, მონაცემები მოსახლეობის დინამიკის, საშინაო და საგარეო ვაჭრობისა და სხვა მასალები.

საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივიდან ჩვენთვის უმთავრეს წყაროს წარმოადგენდა ამიერკავკასიის მთავარ-მმართველის კანცელარიის ფონდი (№ 2), კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიის ფონდი (№ 4), ქუთაისის გუბერნატორის კანცელარია (№ 19), სახელმწიფო ქონებათა პალატის ფონდი (№ 254) და სხვა ფონდები (№ 5, 16, 109, და ა. შ.).

აღნიშნული ფონდებიდან გამოვლენილი მასალა ძირითადად შეეხება დასავლეთი საქართველოს ქალაქების სოციალურ ურთიერთობებს 30—50-იან წლებში, საშინაო ვაჭრობას, ბრძოლას მოქალაქეთა ფენაში გადასვლისათვის, ხელოსნობასა და სახელოსნო საწარმოებს, კულტურულ-ადმინისტრაციულ და საგანმანათლებლო მდგომარეობას ქალაქებში და ა. შ.

ხელნაწერთა ინსტიტუტის საბუთები მნიშვნელოვნად ავსებენ ჩვენს წარმოდგენას სოციალურ ურთიერთობათა შესახებ დასავლეთი საქართველოს ქალაქებში XIX საუკუნის პირველ მესამედში. აქ პირველადაა მოპოვებული ყმა-ვაჭრობისა და ხელოსნების უფლებრივ-ეკონომიკური მდგომარეობის ამსახველი მასალები. აქვე მიკვლეულ იქნა არა ერთი საინტერესო წყარო კლასობრივი ბრძოლის შესახებ ქალაქებში. აღნიშნული მასალის დიდი უმრავლესობა ძირითადად მოპოვებულ იქნა წერეთლების საგვარეულო არქივებიდან.

* * *

საკვლევი პრობლემის გარშემო არსებული სამეცნიერო ლიტერატურისა და წყაროების განხილვა ცხადყოფს, რომ საქართველოს (როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ) ქალაქების რეფორმამდელი პერიოდის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორია ჯერ კიდევ სუსტად და არასრულყოფილადაა შესწავლილი.

ჩვენი ნაშრომის ქრონოლოგიური და თემატური არეალი მეტად ვრცელია. ამიტომ საკითხის ამომწურავი გაშუქების პრეტენზიას სრულიადაც არ ვაცხადებთ. ჩვენს მიზანს შეადგენს მხოლოდ ნაწილობრივ შეეავსოთ პრობლემის შესწავლაში არსებული ხარვეზი, წარმოვაჩინოთ საკითხთა გარკვეული წრე, რომლის საფუძველზეც შესაძლებელი ხდება

დასავლეთი საქართველოს ქალაქების ხვედრითი წონის განსაზღვრა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში XIX საუკუნის რეფორმამდელ პერიოდში.

საქართველოს ქალაქების თვისობრივი განვითარების თვალსაზრისით სწორედ ამ პერიოდისათვის გარკვეული ძვრები, თუ სიახლე შეინიშნება. ამ პერიოდის ქალაქი განსაკუთრებით კი 30-იანი წლების შემდეგ წარმოადგენს არა მარტო ვაჭრობისა და ხელოსნობის ცენტრს, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა განვითარებული ფეოდალიზმის დროს, არამედ ფეოდალური ტიპის ქალაქი, რომელიც ადრე სამხედრო-ადმინისტრაციულ ფუნქციასაც ასრულებდა, ახლა თანდათანობით ადგილს უთმობდა ქალაქს, რომელიც მოექცა მსოფლიო სავაჭრო ბრუნვაში და უწინარეს ყოვლისა, თავისი კუთხის ეკონომიკური ცენტრის როლს განასახიერებდა.

რევოლუციამდელი ისტორიულ-ურბანისტული ლიტერატურისათვის დამახასიათებელი იყო ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების იზოლირებული შესწავლა მისი განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე. მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა ნაშრომებში ფეოდალიზმისა და გარდამავალი პერიოდის დროინდელი ქალაქი განიხილება როგორც სოფლის ანტიპოდი. ქალაქის მნიშვნელობა ფეოდალური ფორმაციის სხვადასხვა საფეხურზე ერთნაირი არ იყო. ცნობილია, რომ ადრე სოფელი ბატონობდა ქალაქზე, ახლა, გვიანი ფეოდალიზმის პერიოდში კი ქალაქი იწყებს სოფლის ექსპლოატაციას. „წინააღმდეგობა სოფელსა და ქალაქს შორის წითელ ზოლად გასდევს ცივილიზაციის მთელს ისტორიას“ (კ. მარქსი). ეს წინააღმდეგობა კი ყველაზე მეტად სწორედ კაპიტალიზმზე გარდამავალი ეპოქისათვის იჩენდა თავს.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქების ისტორიის კვლევისას აგრეთვე ყურადღებას ვამახვილებდით ისეთ წვრილ სავაჭრო პუნქტებზე და სოფლებზეც კი, რომლებიც, რა თქმა უნდა, არ შედიოდნენ საქალაქო ნომენკლატურაში. საკვლევი პრობლემებისადმი ასეთი მიდგომა მით უფრო აუცილებლად გვეჩვენებოდა, რომ ქალაქის იზოლირებული განხილვა სოფლისაგან ვერ მოგვცემდა ქვეყანაში ვაჭრობისა და ერთიანი საშინაო ბაზრის ჩამოყალიბების სრულ სურათს. ამასთან ერთად ყურადღება იმ ფაქტზე, რომ XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან ქალაქები სწორედ სოფლიდან მოსული მოსახლეობის ხარჯზე იზრდებოდა.

ამ მეთოდოლოგიურ-თეორიული წინამძღვრების ფონზე ნაშრომში დასმულია და ზოგიერთ შემთხვევაში გადაჭრილიც არაერთი საინტერესო საკითხი.

წიგნში ფაქტიური მასალის ანალიზის საფუძველზე და ქართული ისტორიული მეცნიერების მიღწევათა გათვალისწინებით გაკეთებულია

ზოგიერთი დასკვნა ხელოსნობისა და ხელოსნური წარმოების განვითარების თავისებურებათა შესახებ დასავლეთ საქართველოში.

სოციალური ურთიერთობის განხილვისას განსაკუთრებულ ყურადღებას ეუთმობთ ყმა ვაჭრებსა და ხელოსნებს, მათ ბრძოლას პირადი თავისუფლებისათვის დასავლეთი საქართველოს ქალაქებსა და სავაჭრო ცენტრებში. ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ XIX საუკუნის პირველ მესამედშიც საქართველოს ქალაქების ერთ-ერთ სპეციფიკურ თავისებურებას წარმოადგენდა ფეოდალებისა და ვაჭარ-ხელოსანი მოსახლეობის თანაცხოვრების ფაქტი.

ამავე დროს ნაშრომში ნაჩვენებია, რომ XIX საუკუნის 30-იან წლებიდან დასავლეთი საქართველოს საქალაქო ცხოვრებაში გარდატეხის პერიოდი იწყება. იზრდება სავაჭრო-საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობრივი და თვისობრივი მაჩვენებლები. ხაზი ესმება იმ გარემოებასაც, რომ დასავლეთი საქართველოს ქალაქებში სავაჭრო ასპარეზზე სულ უფრო წინაურდება ადგილობრივი ქართული ელემენტი.

სოციალურ ურთიერთობათა განხილვას უკავშირდება საკითხი ყმური და ნახევრადყმური მოსახლეობის, აგრეთვე სხვა ფენების ქალაქის პრივილეგიურ წოდებებში გადასვლის შესახებ. ნაშრომში მოტანილია არაერთი მაგალითი, რომელიც ასახავს მოსახლეობის დაბალი ფენების გამუდმებულ ბრძოლას მოქალაქეთა წოდებაში გადასვლისათვის. მითითებულია, რომ ცარიზმის ოფიციალური ხელისუფლება სხვადასხვა ღონისძიებებით აფერხებდა მოქალაქეთა წოდებაში გადასვლას, როგორც გზას სოციალური თავისუფლებისაკენ.

ნაშრომში დახასიათებულია ქუთაისისა და სხვა ქალაქების პრივილეგიური წოდების — მოქალაქეთა სოციალურ-ეკონომიკური და კლასობრივ-პოლიტიკური მისწრაფებანი.

წინასწარვე ვგრძნობთ, რომ საქალაქო ცხოვრების ყველა საკითხი წიგნში ერთნაირი სისრულით ვერ იქნება გაშუქებული, ნაწილობრივ წყაროების არარსებობის, ნაწილობრივ კი მათი სიმცირის გამო. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ იგი გარკვეულ წვლილს შეიტანს საქართველოს ქალაქების ისტორიის შესწავლის საქმეში.

ნაშრომი მეთოდოლოგიურად აგებულია მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა ნააზრევის შუქზე.

**საქალაქო ცხოვრება და ვაჭრობა დასავლეთ საქართველოში
XVIII—XIX საუკუნეების მიჯნაზე**

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIX საუკუნის დასაწყისისათვის დასავლეთი საქართველო პოლიტიკურად დაშლილ ქვეყანას წარმოადგენდა. ქვეყნის პოლიტიკურ დაშლა-დაქუცმაცებულობას ხელს უწყობდა და ასაზრდოებდა ფეოდალურ საფუძველზე დამყარებული სუსტი ეკონომიური ბაზისი. მიუხედავად მრავალსაუკუნოვანი პოლიტიკური დაშლილობისა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში ამ პერიოდისათვის ერთნაირი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური წყობილება არსებობდა. თუმცა ეს არ გამოირიცხავდა ცალკეულ სამეფო-სამთავროსათვის დამახასიათებელ სპეციფიკურ ნიშნებსაც, რომლებიც საუკუნეების მანძილზე თანდათანობით იკვეთებოდნენ. საქართველოს კუთხეებისათვის დამახასიათებელი ეს ერთნაირობა განპირობებული იყო არა მარტო ქართველი ხალხის წარმოშობითი ერთიანობით, არამედ მისი ისტორიული განვითარების ობიექტური პირობებით¹.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში, ამ საუკუნის ბოლოსათვის კვლავ ქვეყნის ეკონომიკური შეფერხებით იცვლება. თურქეთ-ირანის გამუდმებული შემოსევებისა და მათ მტრულ გარემოცვაში ყოფნის გამო ვერ იქმნებოდა სათანადო პირობები საქართველოს საქალაქო ცხოვრების განვითარება-აღმავლობისათვის. დაბალ დონეზე იდგა ვაჭრობა-ხელოსნობა და მცირერიცხოვანი იყო საქალაქო მოსახლეობაც. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა დასავლეთი საქართველო. მისი მთავარი სავაჭრო-საქალაქო ცენტრები ქუთაისი, ბათუმი, ფოთი, სოხუმი და სხვა თურქეთის ხელში იყო მოქცეული. დასავლეთ საქართველოში, როგორც ზღვის სა-

¹ ზ. დუშბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 54; Ш. А. Месхиа, Города и городской строй... გვ. 103.

ნაპირო ქვეყანაში, ამ პერიოდისათვის ზღვას არ ჰქონია მოსახლეობისათვის ისეთი სამეურნეო-ეკონომიური მნიშვნელობა, როგორც მას წარსულში ჰქონდა. ჩვენი ქვეყნის ეს ნაწილი ვერ სარგებლობდა იმ გეოგრაფიული უპირატესობით, რომელიც მას ექმნებოდა ზღვის სანაპიროთი ვაჭრობის განვითარებისათვის². ამასთან დაკავშირებით ინტერესს მოკლებული არ იქნება, თუ მოვიტანთ 1804 წელს გრ. დადიანის მიერ იმპერატორთან დადებული ვასალური ხელშეკრულების ერთ ადგილს: დადიანი რუსეთის მთავრობის წინაშე აცხადებს: „როდესაც მოეწყობა პორტები ჩემი სამფლობელოების ნაპირებზე, რა დღეც ამ დღემდის ამ საზღვაო სანაპიროებით ვერ ვსარგებლობდა ისინი ჩემგან ჩემმა მეზობლებმა ძალით მიითვისეს, (ხაზი ჩვენია — გ. ი.) მე ჩემი მემკვიდრეებითურთ ვალად ვიღებ, რომ მთელს ჩემ სამფლობელოში გზად მიმავალ ვაჭრებს საქონელზე არავითარი ბაჟი არ გადავახდევინო“³.

მიუხედავად არახელსაყრელი საშინაო და საგარეო პირობებისა, დასავლეთ საქართველოში ამ პერიოდისათვის ადგილი ჰქონდა გაცვლა-გამოცვლისა და ვაჭრობის განვითარებას, ძველი სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტებისა და ქალაქების აღორძინებას. ცხადია, ვაჭრობას და სასაქონლო გაცვლას მცირე მასშტაბი ჰქონდა, მაგრამ მათი არსებობა იმის ნიშანი იყო, რომ სათანადო ხელშემწყობი პირობების შექმნისას ნატურალური მეურნეობის დაშლის ეს ელემენტები განვითარდებოდნენ და საბოლოოდ შეარყევდნენ ქვეყნის ფეოდალურ ეკონომიკას.

სამეფო-სამთავროთა სამეურნეო და სავაჭრო ურთიერთკავშირი, რომელიც აღრიდანვე არსებობდა, არ შეწყვეტილა ამ პერიოდშიც. ამ მხრივ აღსანიშნავია ქალაქ ქუთაისის ურთიერთობა დასავლეთ საქართველოს სხვა პუნქტებთან. იგი თანდათანობით აღიდგენდა თავის ძველ მნიშვნელობას და ხდებოდა მთავარ შესაყარ ადგილად ქვეყნის საშინაო ვაჭრობაში. მიტროპოლიტ მაქსიმეს ცნობით (1769 წ.), „ქუთაისის ქალაქიდან ვაჭრები დადიან ნავითა ამ სამს ციხეში: ბათუმს, ფოთს და სოხუმს, გასაყიდად დააქეთ წმინდა სანთელი, აბრეშუმი, ბამბა, ბეწვი მელისა და კვერნისა, საკმლის ხორავი. იქედანაც წყლით მოაქვთ ოსმალის სავაჭრო. სხვადასხვა ფერის ფარჩა, მაუდი, შაქარი, ყავა და სხვადა“⁴. პეისონელის ცნობით, ევროპული საქონელი სტამბოლისა და შავი ზღვით შემოჰქონდათ „თურქეთის საქართველოში“ (ე. ი. დასავლეთ საქართველოში). ამავე დროს იმერეთში მოედინებოდა ადგილობ-

² შ. დუმბაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 68.

³ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. I, д. 866, л. 23—24.

⁴ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, под ред. А. Цагарели, СПб., 1898, т. II, гл. 3.

რივ, ბერძენ და სომეხ ვაჭართა მეშვეობით პოლონური და ვენეციური შალის ნაწარმი და სხვა საქონელი, რომლებზეც აქ დიდი მოთხოვნილება იყო⁵. ქუთაისი ამავე დროს ვაჭრობდა ახალციხესთან და აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებთან. იაზიკოვის ცნობით, აღმოსავლეთ საქართველოდან აქ შემოჰქონდათ ყოველგვარი სახის საქონელი⁶. ახალციხელი და ქუთაისელი ვაჭრები მუდმივ გაცვლა-გამოცვლას აწარმოებდნენ: ბაღდადის მიმართულებით, სოფელ კაკასთან არსებულ ხიდზე წარმოებდა ხშირი ვაჭრობა. ქუთაისელ ვაჭრებს შემოჰქონდათ მარილი, საპონი, ზეთი, ერბო, თუთუნა, დამარილებული თევზი, თხის დამუშავებული ტყავი და სხვა. ახალციხელი ვაჭრები კი იძენდნენ სიმინდს, ღომს, აბრეშუმის ნართს და ა. შ.⁷ ქუთაისიდან როგორც საზღვარგარეთ, ისე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გაჰქონდათ აბრეშუმი, „რომელიც აქ დიდი რაოდენობით იყო“, ამავე დროს სანთელი, ბეწვეული და მრავალი სახის სხვადასხვა ნედლეული⁸. საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ იმერეთიცა და სხვა სამთავროებიც ამდროინდელ ისტორიულ საბუთებში მოიხსენიებიან, როგორც ნაყოფიერი და მდიდარი ქვეყნები. მაქსიმე ქუთათელი პეტერბურგში წარდგენილ იმერეთის მიმოხილვაში აღნიშნავს: „იმერეთში მოდის თეთრი პური და შავი პური, ქერი, ფეტვი, ბრინჯი, სამარხო (ლობიო), წამლის ბალახები, ყურძენი და სხვა ხილი. ამეების დიდი სიმრავლე არის ყოველსფერში და ასეთი ნაყოფიერი ქვეყანაა, რომ ტყეებშიაც მრავალი ყურძენი და სხვა კარგი ხილი არის; შავი ზღვის პირზედა ნარინჯი და ზეთის ხილი მოდის; აბრეშუმი და დიახ, წმინდა სელი არის იმდენი, რომ ვაჭრებს სხვა ქვეყნებშიაც მიაქვთ. ცხენი და სხვა პირუტყვი დიდი და პატარა, დიახ, მრავალია“⁹.

XVIII ს-ის 70-იანი წლებისათვის ქუთაისი თავის ეკონომიკურ მნიშვნელობას თანდათანობით ალიდგენდა. 120 წლის მანძილზე თურქეთის ხელში ნამყოფი ქალაქი ამ პერიოდისათვის უმნიშვნელო სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრს წარმოადგენდა. აკად. ი. გიულდენშტედტის ცნობით, „აქ ძირითადად ცხოვრობენ სომხები და ქართველები, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიანო“¹⁰. მოგზაურს აღნიშნული აქვს ამავე დროს, რომ დასავლეთ საქართველოში და, კერძოდ, ქუთაისში

⁵ ს. კაკაბაძე, საფრანგეთის სავაჭრო კაპიტალი საქართველოს მიმართ მე-18 საუკუნეში. ქუთაისის პედ. ინ-ტის შრომები, 1, 1940, გვ. 114—115.

⁶ Грамоты, стр. 194.

⁷ ს. კაკაბაძე, მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ისტორიისათვის, საისტორიო კრებული, 1, 1928, გვ. 68.

⁸ ს. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 116.

⁹ Грамоты, т. II, ч. II, გვ. 3.

¹⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. ბელაშვილის თარგმანი, თბ., 1962, გვ. 143.

ბრუნვაში იმყოფებოდა 17 სხვადასხვა სახის მონეტა, მათ შორის თურქული, რუსული (ყირიმული) და თბილისური მონეტები¹¹. გიულდენშტედტი იძლევა დასავლეთ საქართველოს სხვა სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრების დახასიათებასაც. მაგალითად, ონის შესახებ იგი აღნიშნავს, რომ „აქ ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ისინი ვაჭრობენ წედისიდან მოტანილი რკინის ნივთებით, ბამბის ქსოვილებით, ქართლიდან — მარილითა და ფეტვით. აქ მოდიან ოსები დვალეთიდან და დიგორიდან. აგრეთვე აქ სავაჭროდ სვანებიც მოდიან“¹². XVIII ს-ის 70-იანი წლებისათვის ხონი გიულდენშტედტის აღწერით, წარმოადგენდა „დიდ დაბას 2000 კაცით, სადაც ყოველ ოჯახს თავის სახლებთან ბალები და ნათესები აქვთ... აქ ყოველ პარასკევს იკრიბებიან მოედანზე ორივე სქესის მყიდველ-გამყიდველნი და აჩაღებენ ბაზრობას“¹³. ხონის ბაზარზე იყიდებოდა რუხი და შავი უხეში მაუდის ჩოხები და ნაბდები, ბამბის ქსოვილები, ევროპული ტილოს ნაქრები, ადგილობრივი მაუდის ქუდები, თითო 20 კაპიკად, სპილენძის ქურქული, 3 მანეთად, ყირიმიდან შემოტანილი მარილი, ფუთი 2 კაპიკად, ცხვრები, ცხენები, დამარილებული თევზი და სხვა. ხონის ბაზრობაზე მრავლად იყო წარმოდგენილი დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ვაჭრები, მათ შორის მეგრელები¹⁴. „საქონელი შემოაქვთ ბასიანიდან და დიგორიდან ონის გზით. ბამბის წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისათვის, პერანგებისათვის და ქალთა ზედატანისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედატანისათვის თბილისის ფაბრიკებიდან... ჭრელი არშიები ევროპული ტილოსი... ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდები... ზღვის მარილი ყირიმიდან“¹⁵... ჩანს, რომ ხონს საქართველოს საერთო საბაზრო ადგილის მნიშვნელობა ჰქონია, რომ აქ მყიდველ-გამყიდველი ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდან იყრიდა თავს. ხონი საბაზრო პროდუქციის ასორტიმენტითაც მდიდარი სავაჭრო ადგილი ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ შედარებით მსხვილი სავაჭრო ცენტრების გვერდით გიულდენშტედტი მოიხსენიებს აგრეთვე იმერეთის სხვა ადგილებსაც, კერძოდ ჩხარს, კულაშს, ქალატყეს, ხიდარს, გეგუთს, ხარაგოულს, მღვიმეს, ხოტეფს, კაცხს, შორაპანს, რომლებშიდაც სავაჭრო გაცვლა-გამოცვლა ასე თუ ისე ხშირად წარმოებდა¹⁵.

ონი, როგორც „ქალაქი“ არაერთხელაა მოხსენიებული მაშინდელ ისტორიულ წყაროებში. მაგალითად, სოლომონ მეორე 1800 წლის ერთ

¹¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის თარგმანი, თბ., 1962, გვ. 142—143, 285.

¹² იქვე, გვ. 107.

¹³ იქვე, გვ. 152—153.

¹⁴ იქვე, გვ. 153—155.

¹⁵ იქვე, გვ. 309.

საბუთში ონს „ქალაქად“ მოიხსენიება¹⁶. ასევე, იგი ქალაქად მოიხსენიება სხვა საბუთის მიხედვით¹⁷, საიდანაც ჩანს აგრეთვე, რომ აქ მცხოვრები მსხვილ ვაჭართა ერთი ნაწილი საკმაოდ დიდ ფულად ოპერაციებს აწარმოებდა. როგორც გიულდენშტედტის მონაცემებითაც ირკვევა, ონი ამ პერიოდისათვის მართლაც მნიშვნელოვანი სავაჭრო პუნქტი ყოფილა.

გარდა იმერეთის ოლქებისა, საშინაო ვაჭრობაში ინტენსიურად იყენენ ჩაბმული დასავლეთ საქართველოს სხვა სამთავროთა სავაჭრო ცენტრებიც, კერძოდ, ზუგდიდი, სენაკი, ოზურგეთი, ლაილაში, ნაგომარი, გუდაუთა, ანაკლია, სუჯუნა და სხვა. ამასთანავე საბუთებში ხშირად მოიხსენიება, როგორც სავაჭრო ადგილები, ძველი საეკლესიო ცენტრებიც. ამ უკანასკნელთაგან აღსანიშნავია ბაღდადი, ცუცხვათი, ჭყვიში, გეგუთი, ჩხერი და ა. შ.¹⁸ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ოზურგეთი ქართულ ისტორიულ წყაროებში ამ პერიოდისათვის არსად არ მოიხსენიება ქალაქად. ადრინდელ და მომდევნო პერიოდების სხვადასხვა ისტორიულ წყაროთა ანალიზი გვიჩვენებს, რომ მისი სავაჭრო-ეკონომიური როლი და ზვედრითი წონა უმნიშვნელო იყო. ვახუშტის მითითებით, ოზურგეთი წარმოადგენდა გურიის მთავართა სარეზიდენციო ადგილს¹⁹. ოზურგეთის, როგორც სავაჭრო-საქალაქო ცენტრის დაწინაურება XIX საუკუნიდან იწყება.

გართულებული საშინაო და საგარეო ვითარების მიუხედავად დასავლეთ საქართველოს საქალაქო და სავაჭრო ცენტრების განვითარება აღორძინების ნიშნით მიმდინარეობდა. მართალია, თურქეთის მტრული გარემოცვა ხელს უშლიდა ვაჭარ-ხელოსანთა ფენისათვის მუდმივი და საიმედო თავშესაფრის შექმნას, მაგრამ აღნიშნული პერიოდისათვის ამ მიმართებით მაინც გარკვეული ძვრები შეინიშნებოდა. ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანი მოსახლეობა ყოველთვის დიდი კმაყოფილებით ზღვებოდა სამეფო ხელისუფლების მიერ გატარებულ ღონისძიებებს მათი მფარველობისა და საერთოდ ქვეყანაში მშვიდობიანობის დამყარების მიზნით. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ერთი საბუთის მიხედვით ვგებულობთ, რომ სოლომონ პირველის განკარგულებით, მას შემდეგ, რაც ოსმალები განდევნილ იქნენ ქუთაისიდან „ქუთაისის ქალაქში ზონიდან და სხვა ადგილებიდან გადმოიყვანეს

¹⁶ ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფ. მუზეუმის ფონდი № 787.

¹⁷ აკად. კ. ქეკელიძის სახ. საქართველოს ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. H : № 5090.

¹⁸ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, 11, თბ., 1921, გვ. 29; А. Цагарели, Грамоты, I, 194.

¹⁹ Ш. А. Месхиа, Города... 123.

მოვაპრენი და იქ აღდგა ქალაქობაო“²⁰. ძნელი მისახვედრი არაა, რომ „ქალაქობის აღდგენა“ ქუთაისში უნდა გულისხმობდეს მის გარეთ ადრე ლტოლვილი სავაჭრო მოსახლეობის თანდათანობით თავის ძველ ადგილას დაბრუნებას. როგორც ჩანს, ამიერიდან ქუთაისის ეკონომიკური მოლონიერებისათვის ხელსაყრელი პირობები იქმნებოდა.

დასავლეთი საქართველოს ფეოდალ-მთავრები არსებითად ახორციელებდნენ სავაჭრო მონოპოლიებს თავიანთი საბაჟოებითა და ვაჭრის პიროვნებისადმი ძალადობით. ჯერ სოლომონ პირველი და შემდეგ კი სოლომონ მეორე, გრძნობდნენ რა ამ გარემოებას, იშვიათად, მაგრამ მაინც სცემდნენ ხოლმე სიგელებს, რომლებითაც აცხადებდნენ ზოგიერთი ვაჭრის დაცვასა და მფარველობას. ერთი საბუთის მიხედვით, რომელიც დათარიღებულია 1800 წლით²¹, სოლომონ მეორე თავისუფლებას ანიჭებდა ვაჭარ გიორგი კვინიხიძეს და ათავისუფლებდა მას საბაჟო და სხვა სახის გადასახადისაგან.

მიუხედავად იმისა, რომ ვაჭრობა და ხელოსნობა დასავლეთ საქართველოში თურქეთის ბატონობის შედეგად საგრძნობლად შემცირებული იყო, აქ ამ პერიოდისათვის დიდი პერსპექტივა ისახებოდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ბაზრების შემდგომი გაფართოების თვალსაზრისით. ფრანგი მოგზაური პეისონელი ეეროპასა და აზიას შორის ვაჭრობის საწარმოებლად მომავალში დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა თბილის-ქუთაისის გზას და ამავე დროს ქალაქ ახალციხეს. იგი წერდა: „ოსმალეთის საქართველოში ვაჭრობის საწარმოებლად საქირთა დაარსებული იქნეს სავაჭრო სახლი და საწყობები ახალციხესა და ქუთაისში, რათა აქედან შესაძლებელი შეიქნეს შეტანილი საქონლის გავრცელება შიგნით ქვეყნებში, და გასატანი საქონლის ყიდვა საზოგადო ბაზრებზედ... ქალაქებში ვაჭრობა წარმოებს როგორც გაცვლით, ისე ნაღდად, მაგრამ სოფლად ყიდვა-გაყიდვა სწარმოებს გაცვლით“²². მისივე აზრით, დასავლეთ საქართველოს საგარეო ვაჭრობა მეტად იოლ ფორმებში წარმართებოდა შავი ზღვის სავაჭრო ცენტრების მეშვეობით. „ასევე ადვილად შეიძლება იქ სპარსული და ინდური საქონლის მოპოვება და მისთვის გზის მიცემა შავი ზღვისაკენ იმავე მიმართულებით“²³.

ქვეყნის ცალკეულ რაიონებს შორის და სხვა ქვეყნებთან ინტენსიური კავშირ-ურთიერთობის გაშლას აფერხებდა თურქეთის მტრული გარემოცვა. „დიდათ ეკირთებოდნენ თათარნი გურიასა და აწუხებდნენ მოხდომითა, კაცის კვლითა და წარტყვევნითა ტყვეთათა, კინილა და

²⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. H: № 2782.

²¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, Тиф., 1882, стр. 106.

²² ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საფრანგეთის სავაჭრო კაპიტალი..., გვ. 117.

²³ ი კ ვ ე, გვ. 119.

უოველი გურია აღიხოცა, რომელნიმე თათართა მიყავდა და რომელნიმე გაიბნენ იმერეთად და ოდიშად“²⁴. 1780-იან წლებში მსგავს საველალ სურათს გვიხატავს გერმანელი მოგზაური ი. რაინეგსი, რომელიც იმერეთის შესახებ აცხადებს: „მთელს იმერეთში ადამიანი ვერ იპოვის ვერც სოფელს და ვერც ქალაქს, რომელიც ამ სახელს ნამდვილად ამართლებდეს. აქ მეფეც ისევე ღარიბია, როგორც მისი ქვეშევრდომები“-ო²⁵. იგივე რაინეგსი აღნიშნავდა: „კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდე საქონლის მიტანა ადვილად შეიძლება 9 დღეში, მაგრამ საქართველოს მცხოვრებმა ჯერ კიდევ არ იციან, თუ რამდენი სარგებლობის მოტანა შეუძლია ვაჭრობას მათთვის“-ო²⁶. ტენდენციური მოხელის ეს მტკიცება არ შეესაბამება საქმის ნამდვილ ვითარებას. საქმე იმაშია, რომ ადამიანებზე და სხვა სავაჭრო საქონელზე მონადირე უცხოელი აბრაგები, აგრეთვე ადგილობრივი ფეოდალები არამც თუ სავაჭრო ქარავნებს ძარცვავდნენ, არამედ კრავდნენ გზებსა და კომუნიკაციებს. ასეთ ვითარებაში, რომ არა ვთქვათ რაიმე სხვა ქვეყნებთან და ქალაქებთან ვაჭრობაზე, ფრიად გაძნელებული იყო ცალკეული სავაჭრო პუნქტებისა და ქალაქების მომარაგება ადგილობრივი სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმით. მიუხედავად ამისა, დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო ცენტრებს მეტნაკლებად ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ დამყარებული თურქეთის, ირანის, რუსეთის და სხვა ქვეყნების ქალაქებთან. იმერეთს და კერძოდ, ქუთაისს XVIII ს-ის ბოლომდე ახალციხისა და შავი ზღვის სანაპიროს მეშვეობით არ გაუწყვეტია სავაჭრო კავშირი თურქეთთან. „იმერეთში თოფსა, ხმალსა, ტყვიას და სხვა სავაჭროს შობენ ოსმალის ქვეყნიდამ, ყიზილბაშიდამ და ტფილისის ქალაქიდან“²⁷. ს. ბურნაშოვი აღნიშნავს, რომ თბილისელ და ქუთაისელ ვაჭრებს საქონელი მიმოჰქონდათ ირან-ინდოეთსა და რუსეთს შორის²⁸. მისივე ცნობით, აგრეთვე მათ საკმაოდ დიდი ვაჭრობა ჰქონდათ მთიელებთან და ჩრდილოეთ კავკასიასთან, სტავროპოლთან, ყიზლართან, მოზდოკთან. 1798 წლის ცნობით, ერევანთან და არზრუმთან სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ დამყარებული შავი ზღვის ნავსადგურებს, თბილისი და ქუთაისი კი აწარმოებდნენ სახმელეთო ვაჭრობას მოზდოკთან, ასტრახანთან, მოსკოვთან და ყიზლართან²⁹, 1790 წლის მონაცემებით იმერელ (ქუ-

²⁴ ბ. დ ა დ ი ა ნ ი, ქართველთ ცხოვრება, 1902, ტფ., გვ. 21.

²⁵ J. Reineggs, Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus, II, SPB, 1797, გვ. 125.

²⁶ ი ქ ე, გვ. 127—128.

²⁷ А. Ц а г а р е л и, Грамоты, II, стр. 3—4.

²⁸ С. Б у р н а ш е в, Описание политич. состояния царства Карталинского и Кахетинского, Тиф., 1796, стр. 3.

²⁹ Архив Государственного Совета, СПб., II, 1888, стр. 693; И. Д е б у. О Кавказской линии, СПб., 1829, стр. 34—36.

თაისელ) ვაჭრებს ანტონ ელიზბაროვსა და დ. დიმიტროვს რუსეთის იმპერიის ქალაქებში გაუტანიათ ადგილობრივი საქონელი. 1791 წელს მოსკოვსა და ასტრახანში ჩატარებული სავაჭრო ოპერაციების შემდეგ აღნიშნული პირები უკან დაბრუნებულან და იმერეთში ჩამოუტანიათ სამი ათასი არშინი თეთრი ტილო, 3 ფუთი შაქარი, 3 ფუთი საღებავი, 10 ღუფინი სარკე, 15 ღუფინი დასაკეცი დანა და სხვა. ამავე პერიოდში რუსეთის ქალაქებთან ფართო სავაჭრო ოპერაციებს აწარმოებდნენ დიდვაჭრები გრიგოლ დავიდოვი, სტეფანე გრიგორევი, სტეფანე პეტროსოვი, ყაუხჩიშვილები, ფორაქიშვილები და სხვა²⁹.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარსა და XIX ს-ის დასაწყისში დასავლეთ საქართველოში საშინაო და საგარეო ბაზრებზე მიმოქცევაში იყო სხვადასხვა სახის ფულის ნიშნები. ამათგან აღსანიშნავია ადგილობრივი (ქართული), თურქული, რუსული, ევროპული და სხვა მონეტები. ქართული მონეტები ვერცხლისა და სპილენძის სახით, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში, ფრიად გაერცელებული იყო. მაგრამ დასავლეთ საქართველოში თურქულ სამონეტო ნიშნებს სხვებთან შედარებით დიდი ადგილი ეჭირა. სამეგრელოში, გურიასა და იმერეთში მიმოიქცეოდა შემდეგი სახის თურქული ფულის ნიშნები: ფარა (რუსული 2 კაპ.), ყურუში, კილიყი, მარჩილი, რუბი, სარმამიდი, კუმში (39 ფარის შემცველი), ღუკატი და სხვა³⁰. აგრეთვე თბილისური აბაზი, რუსული ვერცხლის მონეტები (ყირიმული ფარი) და პოლანდიური ჩერვონცები. განსაკუთრებით, ამ პერიოდისათვის იმერეთში თანდათანობით იზრდებოდა რუსული მანეთის პრესტიჟი და ღირებულება. ზოგიერთმა უცხოურმა ფულადსამონეტო ნიშანმა დროთა განმავლობაში ადგილობრივი სახელწოდება დაიმკვიდრა და იდეალურ მონეტებად იქცა. ასეთი იყო, მაგალითად, „მარჩილი“, რომელიც XIX ს-ის ბოლომდე შემორჩა დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო სფეროში. იგი იყო მიჩნეული იდეალურ მონეტად (უდრიდა 52 ფარას), უფრო გვიან კი მისი ღირებულება 2 შაურის ტოლი იყო³¹. ასევე პოლანდიური ჩერვონეცი (ოქროს მონეტა) საერთოდ საქართველოში და კერძოდ იმერეთში, დიდი გასავლით სარგებლობდა³².

²⁹а Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом... 264, 246, 249.

³⁰ გოულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გვ. 284—285; Д. Б а к р а д з е, Археологическое путешествие по Грузии и Адчаре, СПб., 1878, 329—31.

³¹ კ. ბოროზდინი, რ. ერისთავი, ე. მურიე, ბატონყმობა სამეგრელოში, თ. სახოკიას თარგმანი, ტფ., 1927, გვ. 106; Б а к р а д з е, დასახ. ნაშრ., გვ. 330—31.

³² პოლანდიური ჩერვონეცი ჩვენში „ბაქალღოს“ სახელით იყო ცნობილი, იხ. იო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, კალმასობა, ტფ., 1936, გვ. 192.

აღსანიშნავია, რომ იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში ამ პერიოდში მარჩილი საყოველთაოდ გავრცელებული მონეტაა. იგი ხშირად მოიხსენიება ნიხრებში, ნასყიდობის, გარიგებების, ვალის, საბეგრო თუ სხვა სახის საბუთებში. ასე, მაგალითად, 1767 წელს კაცია დადიანმა გრიგოლ მიტროპოლიტს სამას მარჩილად მიჰყიდა ვაჭარი „მარდახა და მისი ძმა იაკობა მაგის ცოლშვილით“³³. 1771 წელს ვაჭარი მარდახა ჩივის, რომ „იოსებ და ბენია ჯანაშვილებს მისი ოცი მარჩილი იმერული თეთრი მართებს“³⁴. 1770 წელს გაცემული შეწირულობის წიგნით ზემოხსენებული გრიგოლ მიტროპოლიტი თავის ვაჭრებს ავალდებულებს, რათა მათ წმინდა გიორგის ეკლესიას „ყოველს სააღდგომოთ ხუთი მარჩილის სანთელ-საკმეველი მიაართვან“³⁵ და ა. შ.

გიულდენშტედტის ცნობით, მარჩილი იმერეთში უფრო იშვიათი იყო, ვიდრე გურიასა და სამეგრელოში. ამავე დროს მისი ცნობა იმის შესახებ, რომ იმერეთის მეფე მონეტას არ ჰქრიდა, არ უნდა შეეფერებოდეს სინამდვილეს³⁶. ამჯერად მას მხედველობაში უნდა ჰქონდეს თვით მისი აქ ყოფნის ვითარება და სინამდვილე.

1808 წელს სოლომონ მეორის ბრძანებით მაშია გურიელის მიერ შედგენილ სავაჭრო ფასების ნიხრში რამდენჯერმეა მოხსენიებული „ძველი მარჩილი“³⁷. აგრეთვე, 1810 წელს შედგენილ ერთ დოკუმენტში ნახსენებია „მარჩილი იმერული ძველი თეთრი“³⁸. თუ მომდევნო ხანის დოკუმენტებს გადავხედავთ, დავინახავთ, რომ აქაც მსგავს ვითარებასთან გვაქვს საქმე. მაგალითად, 1820 წ. გურიის მდივანბეგის მიერ შედგენილ ოქმში მოხსენიებულია „ძველი მარჩილი“. პ. ბოლქვაძე ჩივის, რომ „მისგან თავართქილაძემ იყიდა 800 მარჩილად ერთი თათარი და ასს ძველ მარჩილად ერთი კარგი თოფი“³⁹.

იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში ზემოხსენებული მონეტების გვერდით სხვადასხვა სახით გარიგებებსა და წიგნებში ხშირადაა ნახსენები ტერმინი „ქისა“. ი. ჭავჭავიშვილის აზრით, „ქესა, ქისა (ქესაჰ) არაბულ-ირანული წარმოშობისაა და ნიშნავდა საფულეს“⁴⁰. როგორც წყაროებით დასტურდება, დასავლეთ საქართველოში „ქისას“ უწოდებდნენ გავსებულ საფულეში მოთავსებულ ფულის რაოდენობას. XIX

³³ ს. კ ა კ ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, 11, გვ. 34.

³⁴ დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950, გვ. 107.

³⁵ ს. კ ა კ ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქ. საეკლესიო საბუთები, გვ. 43.

³⁶ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, გვ. 224.

³⁷ Д. Бахრაдзе, დასახ. ნაშ. გვ. 329—331.

³⁸ საისტორიო კრებული 1, 1928, გვ. 116—118.

³⁹ Д. Бахრაдзе, დასახ. ნაშ. გვ. 345.

⁴⁰ ი. ჭ ა ვ ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა, ანუ ნუმიზმატიკა — მეტროლოგია, ტფ., 1925, გვ. 29.

ს-ის დასაწყისში სამეგრელოში ერთი ქისა უდრიდა დაახლოებით რუსულ 100 მანეთს ვერცხლით, ხოლო შემდეგ კი — 1 ქისა უდრიდა 50 მანეთს⁴¹.

ამ პერიოდისათვის დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ კი, ქუთაისში და სხვაგან მნიშვნელოვანწილად იზრდებოდა რუსული ფულის ნიშნების ზედრითი წონა. სავაჭრო-სააღებმაცემო ურთიერთობაში რუსული მანეთიანები თანდათან სდევნიდნენ თურქული ფულის ნიშნებს. რუსული მანეთიანი XVIII ს-ის ბოლოს უდრიდა 110 ფარას, 1811 წ.—120 ფარას, 1814 წ.—195 ფარას და ა. შ.⁴² ეს და სხვა მონაცემები კი ადასტურებენ, რომ რუსული ფულის სისტემა დასავლეთ საქართველოში შეუჩერებლად იკაფავდა გზას, რასაც მოსდევდა თურქეთის ეკონომიკური ზეგავლენის მნიშვნელოვანი შესუსტება.

შექმნილ ვითარებაში, როდესაც ქვეყნის საშინაო და საგარეო ბაზრებზე ერთიანი ფულადი სისტემა არ არსებობდა და ვაჭარ-ხელოსანთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ჯერ კიდევ ფეოდალთა ყმობაში იყო მოქცეული, მაინც შესაძლებელი ხდებოდა სამეფო ხელისუფლების მიერ გატარებულიყო მეტნაკლებად მნიშვნელოვანი ღონისძიებანი ვაჭრობისა და ქალაქების მფარველობის თვალსაზრისით. რამდენადაც ქვეყნის შემოსავლის გარკვეულ ნაწილს ვაჭრობა-ხელოსნობა ქმნიდა, მეფე-მთავრებიც თავიანთ ეკონომიკურ პოლიტიკაში ამის შესაბამისად ხელმძღვანელობდნენ პროგრესული პოლიტიკური ხაზით. თუმცა ყოველივე ეს რუსეთის მთავრობის ტენდენციურ მოხელეებს სავსებით რჩებოდათ მხედველობიდან. მაგალითად, პ. ლიტვინოვი აცხადებდა: „ვაჭრები და ხელოსნები იხდიან გადასახადს... მაგრამ მისდევს რა თითქმის მომთაბარე ცხოვრებას, მეფე ცხოვრობს ყოველთვის იმ სოფელთა ხარჯზე, რომლებიც მას ხშირად მასპინძლობენ...“⁴³ ჯერ სოლომონ პირველსა და შემდეგ კი სოლომონ მეორეს კარგად ესმოდათ, რომ ვაჭრობა-ხელოსნობისა და საქალაქო ცხოვრების ნორმალური განვითარება ქვეყნის ეკონომიკური აღორძინების უმთავრესი პირობა იყო. ამაში კარგად იყო დარწმუნებული ბევრი სხვა მაშინდელი პროგრესულად განწყობილი მოღვაწეც. ამასთან დაკავშირებით, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ნიკო ლალიაშვილის მიმართვა სამეგრელოს მთავრის ლევანისადმი, სადაც ნათქვამია: „შეუდექ ალრჩეულსა შენსა და ნუ მოუძღურდები და აღაშენე ქალაქნი, სადცა გნებადეს და უმჯობეს აღგიჩნდეს, რადგანაც უქალაქოდ ცხოვრება ტანჯვა არს და ყოველნი მფლობელნი ქალაქით ცხოვ-

⁴¹ Д. Б а к р а д з е, დასახ. ნაშ. გვ. 13.

⁴² პ. გ უ გ უ შ ვ ი ლ ე, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX — XX სს. ტომი 11, თბ., 1956, გვ. 74.

⁴³ Акты, т. IV, გვ. 408.

რობენ და მით არიან ბედნიერ“⁴⁴. სოლომონ მეორე აქტიურად მფარველობდა და ახალისებდა დიდ სავაჭრო ოპერაციებში იმდროინდელ ქუთაისელ დიდვაჭრებს. აღსანიშნავია, რომ მან XIX ს-ის დასაწყისში ქუთაისში ჩაასახლა ახალციხიდან გადმოსახლებული ვაჭრები და საჭირო დახმარებაც აღმოუჩინა მათ. ამთგან აღსანიშნავია ყაუხჩიშვილები, ანდრონიკაშვილები, ზუბალაშვილები, ბაინდურაშვილები და სხვები. განსაკუთრებით სოლომონის დროს დაწინაურდნენ ოცხელები, რომლებიდანაც მეფე ხშირად დიდ ფულად სესხებსაც იღებდა. მაგალითად, 1802 წელს ქუთაისელი ვაჭრის დავით ოცხელისაგან სოლომონმა ისესხა 500 მარჩილი. ცნობილია, რომ სოლომონმა აქტიური დახმარება აღმოუჩინა ივანე ზუბალაშვილს ქუთაისსა და იმერეთის სხვადასხვა ადგილებში სავაჭრო-სახელოსნოების მოწყობაში.⁴⁵ ზუბალაშვილების სავაჭრო-სამრეწველო ინიციატივას მხარს უჭერდა და ახალისებდა სამეგრელოს სამთავრო სახლიც. სოლომონი ქუთაისელ და სხვა ქალაქელ ვაჭრებს იყენებდა არა მარტო ქვეყნის საშინაო ასპარეზზე, არამედ მათ ხშირად ანდობდა რთულ სავაჭრო და პოლიტიკურ ოპერაციებს უცხოეთთან ურთიერთობაშიც. მის დროს ამგვარ მოღვაწეობაში ცნობილი იყვნენ ჩხარელი და ქუთაისელი ვაჭრები: აკოფაშვილები, ხეჩინაშვილები, მატოშვილები, ფეიქრიშვილები, ქორქაშვილები, მურადაშვილები და ბევრი სხვა.⁴⁶

სამეფო ხელისუფლება და მისი მიბაძვით ზოგიერთი მთავარიც ცდილობდნენ, რომ ქვეყნის ცალკეულ რაიონებს შორის ეკონომიკური ურთიერთკავშირი დამყარებულყო ნორმალური საქონელგაცვლისა და ვაჭრობის პირობებში. ამ პერიოდის ნიხრებში, თუ სავაჭრო გარიგებებში, რომლებიც სამეფო ხელისუფლების მიერ გაიცემოდა, „უკანონო ვაჭრობა“ ყოველთვის აღიარებული იყო ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების ხელისშემშლელ მიზეზად. 1808 წელს გამოშვებულ ნიხრში, რომელიც გასაყიდი საქონლის მტკიცე ფასებს აწესებდა, სოლომონი აღნიშნავდა: ...შეჭირებულთა და გლახაკთა ერთა თანა საზოგადოთა აქენდეს ნუგეშისცემა ნივთთა შიშის საჭიროთა და სახმართასა ამისა დავაყენეთ და წესი აღშლილი უკანონოსა ვაჭრობისა მოაზრეთა გან (ნაზი ჩვენია, გ. ი.). საკუთარის სარგებლისა თვისისათა და პირველსავე ფასზე ზედა გარდაკვეთეთ ყოველნი საჭირონი და სახმარი ნივთნი, რომელიც იპოებიან შინაგან სამეფოსა და განგაწესეთ, რათა შემდგომად დღეთა ამათთა გა-

⁴⁴ ნიკო დადიანი, დასტურ-ლამა, ტფ., 1897, გვ. 38.

⁴⁵ მ. კიკინაძე, მრეწველობის წარმომადგენი და ზუბალაშვილების გვარის ისტორია, ტფ., 1903, გვ. 83; Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, стр. 107.

⁴⁶ Д. Пурцеладзе..., III.

ნეაქრდებოდეს გამსყიდველთა და მსყიდველთაგან ფასითა ქვემო აღწერილითა“...⁴⁷ აღნიშნული ნიხრით ხელმძღვანელობდა გურიელიც, რომელიც ვაჭარ-შემსყიდველებისა და წვრილი მწარმოებლის ურთიერთობას მკაცრად რეგლამენტირებულ ფორმებში ათავსებდა.⁴⁸

მიუხედავად იმისა, რომ ნიხრი შემზღუდველი იყო და გასაყიდ საჭონელზე მკაცრად განსაზღვრულ ფასებს ადებდა, მას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმიტომ, რომ წვრილ მწარმოებელსა (გლეხი, ხელოსანი) და ვაჭარს შორის გაცვლა-გამოცვლას უწყობდა ხელს და ამით ფაქტიურად აღრმავებდა შრომის შემდგომ საზოგადოებრივ დანაწილებას. ამავე დროს, აღნიშნული ნიხრი ძალაში რჩებოდა უცხოეთთან სავაჭრო ურთიერთობაშიც.⁴⁹

XIX ს-ის დასაწყისიდან დასავლეთ საქართველოს ქალაქებისა და სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტების ეკონომიური მდგომარეობა თანდათან უძქობესდებოდა. შესაბამისად იზრდებოდა საქალაქო მოსახლეობის რიცხვიც. 1804 წლის „იმერეთის აღწერაში“ ლიტვინოვი აღნიშნავს, რომ „ქუთაისში არიან ადამიანები, რომლებსაც საკმაოდ დიდი კაპიტალი აქვთ. აქ სწარმოებს ყველაზე მეტი ვაჭრობა. ქალაქში ითვლება ასამდე სავაჭრო სახლი (გვარი)“⁵⁰. ერთი ცნობის მიხედვით ამ პერიოდისათვის „ქუთაისში ვაჭრობა სწარმოებს 262 დუქანში. დუქანთა ამ რაოდენობაში იგულისხმება აგრეთვე სახელოსნო საწარმოებიც“. იგივე ცნობა აღნიშნავს, რომ „აქ არიან ძველი მცხოვრებიც, რომლებიც ყოველთვის ვაჭრობას მისდევენ, და რომლებიც იწოდებიან მოქალაქეებად“.⁵¹

1807 წლის ცნობით, ქუთაისის 50 სავაჭრო დუქანში ითვლიდნენ 70 ათასი მანეთის პროდუქციას.⁵² ქუთაისის ბაზრები ძირითადად მარაგდებოდა ქალაქის ხელოსნური ნაწარმითა და ახლომახლო სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით. წვრილ სახელოსნოთა რიცხვი ამ პერიოდისათვის აქ 30-მდე აღწევდა, სადაც ძირითადად, მიწათმოქმედებისაგან მოწყვეტილი ხელოსნები მუშაობდნენ. აღსანიშნავია, რომ ხელოსანთა გარკვეული რაოდენობა ჯერ კიდევ უშუალო დაკვეთას ასრულებდა, ე. ი. ჩაბმული იყო საქონელმომოქცევაში. მაგრამ ხელოსნების ერთი ნაწილი (უმეტესად ის, ვინც ქალაქში ცხოვრობდა) წვრილი საქონელმწარმოებლებიც იყვნენ. მაგალითად, ასეთების რიცხვი ქუთაისში ამ

⁴⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ნ. ბე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ს რედაქციით, წ. 1, თბ., 1938, გვ. 261—262.

⁴⁸ Я. Б а к р а д з е, Археология. путешествие..., стр. 330.

⁴⁹ მასალები..., გვ. 262.

⁵⁰ Акты, т. II, გვ. 407.

⁵¹ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 234, ფურც. 126—127.

⁵² იქვე, ფურც. 161—162.

პერიოდისათვის (1806 წელი) აღწევდა 75-ს⁵³. მათ მიერ გამოშვებული პროდუქციის ღირებულება 3250 მანეთს შეადგენდა. ქუთაისის ეკონომიურ დაწინაურებას ხელს უწყობდნენ ახალციხიდან გადმოსახლებული ვაჭრებიც. მათ აქ გადმოჰქონდათ სხვადასხვა სახის სახელოსნო ნაწარმი, ნერგავდნენ ადგილობრივი ხელობის თუ წარმოების ნიმუშებს.⁵⁴ ვაჭარ ოცხელებს ახალციხის გზით ქუთაისში თურქეთიდან შემოჰქონდათ ფეხსაცმელი, სარკის ნაწარმი, ჭურჭელი, ჩაი, შაქარი, ყავა, ქაღალდი და ა. შ. ვაჭარი იაკობ ოცხელი აქ ხსნის არყის სახდელ საწარმოს, რისთვისაც საჭირო ნედლეულს იმერეთის სოფლებიდან იძენს.⁵⁵ აღსანიშნავია, რომ ქუთაისში XIX ს-ის პირველ ათეულში ცხოვრობდა და ხელოსნობაში განთქმული იყო არა ერთი ძველთაგანვე ცნობილი გვარი. ესენი იყვნენ კიკნაძეები, ნებიერიძეები, აბესაძეები, ჭილაშვილები, დათიაშვილები. განსაკუთრებით ხსენებული გვარები გამოირჩეოდნენ გიშრის, მინის, ალმასის და სხვა ნივთების დამზადებაში.⁵⁶ ქუთაისი, გარდა საქართველოს კუთხეებისა ფართო ხასიათის სავაჭრო ოპერაციებს აწარმოებდა სამხრეთ რუსეთის (ყირიმის) ვაჭრებთან. ქუთაისის ბაზარზე ყირიმელებს მოჰქონდათ მარილი, თევზი, რკინეულობა, სხვადასხვა სახის მანუფაქტურული ნაწარმი. ქუთაისიდან კი გაჰქონდათ: აბრეშუმი, სიმინდი, ღომი და სხვა.⁵⁷ 1804 წ. პ. ლიტვინოვი ციციანოვს თხოვდა, რომ ქუთაისელი ვაჭრებისათვის ზაზინიდან გაეცათ ფულადი თანხის გარკვეული რაოდენობა სესხად, რადგან ამით „აქაური ვაჭრები რამდენადმე მოღონიერდებიან და ზაზინასაც გარკვეული შემოსავალი გაუჩნდებათ“⁵⁸.

საბაზრო ურთიერთკავშირი კიდევ უფრო გაცხოველდა დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებში. გერმანელი მოგზაური კ. რომელი 1808 წ. აღნიშნავდა: „იმერლების ახლანდელი ვაჭრობა ყველაზე მეტად რიონზე მდებარე ორ დაბაში სწარმოებს: ერთი ონში, სადაც იმერლები, სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ იმერეთის სოფელ წედისის რკინით, ქართლის ბამბეულის ქსოვილებით, მარილითა და ფეტვით, მეორე ხონში, სადაც გასაყიდად გამოტანილია ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდეები, ბამბა, კანაფი, ყირიმის მარილი, იმერული ცხენები, ცხვრები, ჭურ-

⁵³ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 310, ფურც. 11; ქუთ. ისტ. ეთნ. მუზეუმი, ფ. № 816.

⁵⁴ დ. კოეო რ ი ძ ე, განახლებული მესხეთის ქალაქი (ახალციხე), თბ., 1969, გვ. 84, 129.

⁵⁵ მ. კ ი კ ი ნ ა ძ ე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, ტფ., 1905, გვ. 47—48.

⁵⁶ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 310, ფურც. 13 — 15; ზ. ჭ ი კ ი ნ ა ძ ე, დას. ნაშრ., გვ. 14, 28, 36.

⁵⁷ Акты, т. IV, стр. 427, Броневский С., Новейшие географические известия о Кавказе, ч. I, М., 1823, стр. 329.

⁵⁸ Акты, т. II, стр. 429.

ველი. სპილენძის ქვაბები და სხვა⁵⁹. როგორც იმერეთში, ისე გურიასა და სამეგრელოში მუდმივი ბაზრობის გარდა, როგორც საშინაო ვაჭრობის ფორმა, ძველთაგანვე ცნობილი იყო საკვირაო და საპარასკევო ბაზრობები. ასეთი ხასიათის ბაზრობები დამახასიათებელი იყო გვიანი პერიოდისთვისაც. ბაზრობები იმართებოდა საჩხერეში, ჩხარში, ხონში, სენაკში, ილორში, ნაგომარში, ოზურგეთში, ლაილაშში, სუჯუნაში, კულაშში, ასკანაში, ანაკლიაში და სხვაგან. ქალაქებში და დაბა პუნქტებში საპარასკევო და საკვირაო ბაზრობები სამეფო ხელისუფლების მეთვალყურეობის ქვეშ მიმდინარეობდა. მას თვალყურს ადევნებდნენ ქალაქის მოურავები⁶⁰. დასავლეთ საქართველოს შიდა საქალაქო და სადაბო ცენტრებს სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ ზღვისპირა ქალაქებთან — ფოთთან და სოხუმთან. პ. ლიტვინოვი აღნიშნავს, რომ ლაილაშელი ვაჭრები და საერთოდ ლეჩხუმელები სოფლებიდან ყიდულობდნენ მელიისა და კვერნის ბეწვს, რომელიც მოაქვთ ფოთში და ცვლიან მარილსა და ქსოვილებზე, მეორე ნაწილს კი როგორც ფოთში, ისე ადგილობრივ ნაღდ ფულზე ჰყიდიან⁶¹. ამდროინდელი ფოთისა და სოხუმის ვაჭრობის შესახებ ცნობილი მოგზაური ა. შჩეკატოვი წერს: «Обитатели грузинских провинций Имеретии, Раджи, Лечгуми, Сванети, Мингрелии сопровождают здесь для торговли. В Поти закупать можно следующие товары: виноградное вино, мед, воск, шелк, шерсть, кожи, грузинские орехи, гранаты, соль, рыбу и т. д...»⁶².

დასავლეთ საქართველოს შიდა სახმელეთო პუნქტებთან შედარებით სავაჭრო ურთიერთობაში მეტი შესაძლებლობა ზღვისპირა ქალაქებს ჰქონდათ. 1805—1807 წლების ცნობებით, სამხრეთ რუსეთისა და თურქეთის პროვინციებიდან სოხუმში, ფოთში, ანაკლიასა და ხორგაში მრავლად შემოჰქონდათ სხვადასხვა სახის ქსოვილები, ტყავი, რკინა, მარილი, მინის ნაწარმი, რომელსაც ადგილობრივ ვაჭრებთან ცვლიდნენ ან ჰყიდდნენ ხის ჭურჭელსა, სიმიდსა და ფულზე.⁶³ ფოთსა და ზღვისპირეთის სხვა ადგილებში მოზიდულ საქონელს „ღებულობდნენ და იძენდნენ ჩვენივე ვაჭრები, რომლებიც იმავე საქონლით ვაჭრობდნენ და იძენდნენ დიდ სარგებელს“...⁶⁴

⁵⁹ К. Rommel, Die Völker des Kaukasus, Weimar, 1808, გვ. 25.

⁶⁰ Л. Пурцеладзе, Груз. крестьян. грамоты..., გვ. 113—114; ზ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა..., გვ. 84—85; სსცია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 684, ფურც. 86.

⁶¹ Акты, т. 4, стр. 409.

⁶² А. Шекатов, Словарь географический Российского государства, ч. IV, М., 1805, გვ. 272—273.

⁶³ Акты, т. IV, გვ. 427.

⁶⁴ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 310, ფურც. 53.

XIX საუკუნის დასაწყისიდან რუსეთის ხელისუფლება საქართველოს პოლიტიკურ შემოერთებასთან ერთად ახორციელებს მთელ რიგ ეკონომიკურ ღონისძიებებს. აღმოსავლეთი საქართველოს პარალელურად, დასავლეთი საქართველოს შეერთება რუსეთთან მიმდინარეობდა ღრმადმოფიქრებულ ეკონომიკურ ღონისძიებათა გატარებასთან ერთდროულად. ყოველივე ამის შედეგად ცარიზმს „მთლიანი საქართველოს“ პრობლემა თანდათანობით გადაწყვეტილად ეჩვენებოდა. ქვეყნის ეკონომიკური ათვისებისათვის კი რუსეთის ხელისუფლებას საჭიროდ მიაჩნდა აქ გაეტარებინა მნიშვნელოვანი ღონისძიებანი ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების შემდგომი მოწესრიგებისათვის. ამ ღონისძიებათა შორის გადამწყვეტი როლი უნდა ეთამაშნა თურქეთის ეკონომიკური ზეგავლენისაგან დასავლეთი საქართველოს საზღვაო და სახმელეთო სავაჭრო ცენტრების იზოლაციას და მათ მოქცევას რუსეთის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ სფეროში.

XIX ს-ის დამდეგისათვის შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე რუსეთის დამკვიდრება თავის საწყის სტადიაში შედიოდა. აქ მნიშვნელოვანი ნავსადგურის შექმნის საჭიროების საკითხი მთელი სერიოზულობით დაისვა. საამისოდ ყველაზე ხელსაყრელ ადგილს ფოთი წარმოადგენდა. მაგრამ იგი ამ პერიოდისათვის ჯერ კიდევ თურქეთის ხელში იყო. გენერალ-ლეიტენანტმა ვლიტომ, რომელმაც დაათვალიერა შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო, ყველაზე უფრო ხელსაყრელ სანავსადგურო ადგილად მდინარე ხობის შესართავი მიიჩნია⁶⁵. შავი ზღვა მისი აღმოსავლეთი სანაპიროთი წარმოადგენდა ერთ-ერთ საუკეთესო სატრანზიტო ტერიტორიას საზღვარგარეთ რუსული საქონლის რეალიზაციისათვის. მაგრამ რუსეთის მთავრობას, მისი ადგილობრივი ხელისუფლის პ. ციციანოვის სახით, კარგად ესმოდა, რომ შავი ზღვის აღმოსავლეთი პუნქტების ერთიანად შემოერთება შეუძლებელი იყო. ამიტომ იგი ამ ამოცანის გადაჭრას მეტისმეტად ფრთხილი დიპლომატიით შეუდგა. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ რუსეთმა 1804 წელსვე ფოთის შემოერთებაზე ხელი აიღო და თავისი არჩევანი მის ახლოს ყულეფზე შეაჩერა. პ. ციციანოვი აღნიშნავდა, რომ „სამეგრელო ფოთის გარეშე არაფერს არ ნიშნავს“, მაგრამ იგი ალექსანდრე პირველის წინადადებაზე, იმის შესახებ, რომ „ყოველი ღონისძიება გამოეყენებიათ ფოთის შემოსაერთებლად, ოღონდ ისე, რომ პორტისათვის (თურქეთისათვის), თუ იგი ამას არ დათანხმდებოდა, არ მიეცათ რუსეთზე განაწყენების საბაბი“, თანხმობას აცხადებდა.⁶⁶

1804 წელს ხობის შესართავში სახელდახელოდ შერჩეული იქნა

⁶⁵ მ. პ ა ქ კ რ ი ა, ფოთის წარსულიდან, გვ. 61.

⁶⁶ Н. Д у б р о в и н, История войны и владычества русских на Кавказе, т. IV, СПб., 1886, გვ. 171; Акты, т. II, გვ. 477.

სანავსადგურო ადგილი და ბელევის მუშეცეტერთა პოლკმა, რომელიც აქ ყირიმიდან იქნა გადმოსხმული, საფუძველი ჩაუყარა პატარა სიმაგრეს, რომელსაც „რედუტ-კალე“ უწოდეს. წყაროში აღნიშნულია, რომ «Земляной редут... редуту этому прибавили слово «Кале», что значит «крепость»⁶⁷. ამასთან დაკავშირებით ინეინერი შვარცი, რომელიც შემდეგში მუშაობდა ფოთის ნავსადგურის პროექტის შედგენაზე, აღნიშნავს, რომ „ამ რედუტმა და ჭაიანის ძველმა კოშკმა, კულემ, ანუ კალემ მისცეს სახელი დღევანდელ რედუტ-კალესო“. ყულევის ნავსადგომის აშენება მკვიდრი მოსახლეობის აქტიური მონაწილეობით მიმდინარეობდა.⁶⁸ ასე ჩაეყარა საფუძველი ამ ძველი დაბის ადგილას უდიდეს სავაჭრო-სატრანზიტო პუნქტს, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა საქართველოში ვაჭრობისა და საქონელმომოქცევის განვითარებაში XIX ს-ის პირველ ნახევარში. რასაკვირველია, პირველ ხანებში ყულევის ნავსადგური რუსეთის ხელისუფლებას ესაპირობებოდა მხოლოდ სამხედრო-პოლიტიკური მიზნებისათვის. რუსეთის ხელისუფალნი მიზნად ისახავდნენ აგრეთვე ამ ნავსადგურის მეშვეობით სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შემდგომ განვითარებას უცხოეთის ქვეყნებთან, ამასთანავე ადგილობრივი რესურსებისა და ნედლეულის (ხე-ტყე, მარცვლეული და სხვა) ათვისებას. მიუხედავად იმისა, რომ ახალი ნავსადგურის შექმნა ამ ადგილას არ იყო განპირობებული ქვეყნის შინაგანი ეკონომიკური კანონზომიერებით, როგორც აღვნიშნეთ, მას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან ობიექტურად მან მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური პროგრესისა და საქალაქო ცხოვრების შემდგომი განვითარების საქმეში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნა, ფოთის დაკარგვას რუსეთი მხოლოდ დროებით თუ შეურყეველობდა. მის კელაგ შემოსაერთებლად დაეინებით იბრძოდა ტორმასოვიც, რომელიც აღნიშნავდა, რომ «Потн представляет превосходную крепость, которая весьма нам нужна, как для того, что у берегов мингрельских мы не имеем своей пристани для подвозу из таврической области провианту, так и по тому, что крепость сия, будучи близко весьма к устроенному нами на берегах мингрельских редуту Кале, всегда может нанести беспокойство»⁶⁹. 1809 წლის ნოემბერში რუს-ქართველთა გაერთიანებულმა რაზმებმა გაანადგურეს შერიფ-ფაშას 10000-იანი კორპუსი. თურქთა გარნიზონმა ფოთის კაპიტულაცია გამოაცხადა და იგი რუსებმა დაიკავეს.⁷⁰ მაგრამ ეს იყო დროებით მოპოვებული წარმატება. ბუქარესტის ზავის საფუძველზე, როგორც ცნობილია, ფოთი

⁶⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 2829, л. 27.

⁶⁸ შ. დუშბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 176.

⁶⁹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 4267, л. 6.

⁷⁰ იქვე, დ. 406, лл. 20—21.

კვლავ თურქეთის შემადგენლობაში რჩებოდა. რუსეთი კი იძულებული ხდებოდა ამ დროებით მარცხს შერიგებოდა.

1807-10 წლებში გადაიდგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯები შავი ზღვის სხვა სავაჭრო-სანავსადგურო პუნქტების შემოსაერთებლად. 1810 წლის ივლისში რუსთა გარნიზონი ეუფლება სოხუმს, შემდეგ ანაკლიას და სხვა პუნქტებს.⁷¹

როგორც ვხედავთ, რუსეთის ხელისუფლება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს დაუფლებას წარმატებით ახდენდა. ყოველივე ამას კი ობიექტურად მოჰყვებოდა დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური აღორძინება. „შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე რუსეთის მთავრობის მიერ ნავსადგურის დაკავება ეპოქალური მნიშვნელობის მოვლენა იყო. ჩამორჩენილი ოსმალეთის 300-წლოვანი სავაჭრო მონოპოლია წარსულს ჩაბარდა და ბურჟუაზიული ევროპიდან აღმოსავლეთში ახალი სატრანზიტო გზა ოსმალეთის გვერდის ავლით დაისახა.“⁷²

რუსეთის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოში ფეხის შედგმითანავე, სავაჭრო-საქალაქო ცენტრების შემოერთების პარალელურად, იმთავითვე ცდილობდა გარკვეული ნაბიჯები გადაედგა ქვეყნის საერთო ეკონომიკური ათვისების მიმართულებითაც. სწორედ ამ მიზნით, ამ პერიოდში დიდი ადგილი ეთმობოდა ქართულ ადათობრივ სამართალში თავმოყრილ სავაჭრო გარიგებებს, თამასუქებს, ამხანაგობებს და სხვა მსგავსი იურიდიული მხარეების გათვალისწინებას.⁷³ გარდა ამისა, ადგილობრივი ხელისუფლება სცემდა და პრესაში ბეჭდავდა ინსტრუქციებს, წესებს, ნასყიდობის საბუთებს, თამასუქებს, ხელშეკრულებებს და სხვადასხვა სახის სამართლებრივ დოკუმენტებს. ამ ნიადაგზე ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობის გაშლა ცარიზმს დასავლეთი საქართველოს პუნქტებთან აუცილებელ და გადაუდებელ საჭიროებად მიაჩნდა. ტორმასოვი „აქაურ მკვიდრთა განათლების, ზნე-ჩვეულებათა გაკეთილშობილების და ჩვენთან დაახლოების ყველაზე უებარ საშუალებად“ მათთან სავაჭრო კავშირის განმტკიცებას მიიჩნევდა.⁷⁴ მაგრამ ურიცხვი შინაგანი საბაჟოების არსებობა ძლიერ აფერხებდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობის ინტენსიურ გაშლას.

საქართველოში XIX საუკუნემდე, საბაჟოებს საერთოდ, იჭარით გა-

⁷¹ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 545, л. 39; Акты, т. IV, 423; А. Дьячков-Тарасов, Абхазия и Сухуми в XIX столетии; ЗКОИРГО, т. IV, 1909—10. გვ. 162.

⁷² Б. Б е р ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველო XIX ს. პირველ მეოთხედში. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 11, თბ., 1965, გვ. 312.

⁷³ პ. გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, „ქართველ მეფეთა დროთაგან შემოღებულნი სჯულნი“, მსკი, ტ. 111, 1939, გვ. 70, ა. კ ი კ ე ი ძ ე, საქართველოს ისტორია, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 31.

⁷⁴ Н. Д у б р о в и н, История войны..., т. V, გვ. 412.

სცემდა სახელმწიფო (ეკლესიაზე, მთავარზე, ფეოდალზე და ა. შ.). საბაჟოთა სიმრავლე აფერხებდა ვაჭრობა-მრეწველობის შემდგომ განვითარებას. ჭერ კიდეე პ. ციციანოვმა განიზრახა საბაჟოთა სისტემის რეორგანიზაცია. 1803 წელს იგი სწერდა იმპერატორს: „მეიჭარეებზე გაცემული შინაგანი საბაჟოები მეტისმეტად ამძიმებს მოსახლეობის ტვირთს და მმართველობის წესებს“⁷⁵. ციციანოვის აზრით, საბაჟოები ძირს უთხრიდნენ მესარეწოების განვითარებას⁷⁶. მართალია, მისი აზრით, შინაგანი საბაჟოების გაუქმებით ზაზინას მოაკლდებოდა შემოსავალი, მაგრამ დაკარგული შემოსავლის რაოდენობას აანაზღაურებდნენ ის ბაჟები, რომლებიც აიკრიბებოდა სასაზღვრო საბაჟოებზე⁷⁷, რომელთა დაარსებითაც გზა უნდა გახსნოდა რუსულ საქონელს საქართველოში.

1807 წ. 30 სექტემბრის ბრძანებულებით, რუსეთიდან საქართველოში შემოტანილი საქონელი არ იბეგრებოდა შინაგანი ბაჟებით⁷⁸. ეს კანონი ვრცელდებოდა დასავლეთ საქართველოზეც. მართალია, შინაგანი საბაჟოების მოსპობა მთლიანად ვერ განხორციელდა, მაგრამ ინტენსიურად მიმდინარეობდა სასაზღვრო საბაჟოების გახსნის პროცესი. ცარიზმმა გააუქმა მოზდოკის საბაჟო, რომელიც ახლა უკვე შინაგან საბაჟოდ იყო ქცეული. საკმარისია აღინიშნოს, რომ საზღვრებზე დაარსებული საბაჟოების როგორც მდგომარეობა, ისე მდებარეობა, იცვლებოდა იმის მიხედვით, თუ როგორი წარმატებითა და სისწრაფით უერთდებოდა რუსეთს დასავლეთი საქართველოს სამთავროები და მათში შემავალი სავაჭრო-საქალაქო პუნქტები. იმერეთის შემოერთების შემდეგ, იმპერატორის მიერ დამტკიცებული დებულების თანახმად, ქალაქ ქუთაისში დაარსდა საბაჟო კანტორა, რომელიც ხელმძღვანელობდა იმავე წესდებითა და ტარიფით, რომლითაც სარგებლობდა თბილისის საბაჟო კანტორა⁷⁹.

შინაგანი საბაჟოები კვლავ განაგრძობდნენ არსებობას, მაგრამ ამ მხრივ წინანდელი დაბრკოლებები თანდათან ქრებოდა. მიუხედავად ამისა, ახლა გარდა შინაგანი ბაჟებისა, ვაჭრობას და ქალაქებს მძიმე ტვირთად აწევებოდა საზღვრის ბაჟების გადახდაც. ამიტომ იყო, რომ ციციანოვი უმაღლეს ხელისუფლებას შეახსენებდა: „ამჟამად არსებული შინაგანი ბაჟები, მას შემდეგ, რაც დაარსებულია საზღვრის საბაჟოები, ბაჟის ორმაგი აკრებით, — საზღვრებზე და ქალაქებში, — მეტისმეტად ამძიმებენ რა მოსახლეობის საბეგრო ტვირთს, თავისი მოქმედების შედეგად საქართველოში მოსპობენ ვაჭრობისა და მესარეწოების აჩრ-

⁷⁵ ЦГИАЛ, ф. 18, оп. 3, д. 725, л. 3.

⁷⁶ Акты, т. II, гл. 234.

⁷⁷ იქვე, გვ. 240.

⁷⁸ Акты, т. III, 45; ЦГИАЛ, ф. 126, оп. 3, д. 7, лл. 155—156.

⁷⁹ ППСЭРИ, т. XXXI, стр. 24597.

დილსა-კი. ამის გამო, მინდა დავსძინო, რომ მათ გაუქმებას, რასაც მოჰყვება ჩვენი ვაჭრობის გაფართოება აზიაში, მე ვალიარებ აუცილებელ საჭიროებად⁸⁰.

ამგვარად, შინაგანი საბაჟო სისტემა თანდათანობით ისპობოდა, მაგრამ ყველაფერი ეს კეთდებოდა რუსული სამრეწველო ნაწარმის თავისუფალი რეალიზაციის მიზნით. ადგილობრივ და სხვა საქონელს ისევ და ისევ ძველებურად უნდა ეხადა ბაჟი. თვითმპყრობელობის სავაჭრო პოლიტიკაში ნათლად ჩანდა, რომ ამიერკავკასიისა და კერძოდ, დასავლეთი საქართველოს პოლიტიკური შემოერთება ყოველმხრივ ამზადებდა ნიადაგს ამ ქვეყნების ეკონომიკური ათვისებისა და მათზე ირანისა და თურქეთის ზეგავლენის მოსპობისათვის.

ზემოთ აღინიშნა, რომ XIX საუკუნემდე დასავლეთი საქართველოს ქალაქებს და სავაჭრო პუნქტებს საკმაო მასშტაბის კავშირთაშორებოდა ჰქონდათ სამხრეთ რუსეთის (ყირიმის) ცენტრებთან. ეს ურთიერთობა კიდევ უფრო გაცხოველდა XIX ს-ის პირველი წლებიდან. ცარიზმი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა სამხრეთ რუსეთის ვაჭრობის განვითარებას შავი და აზოვის ზღვის ნავსადგურებთან⁸¹ ჯერ კიდევ 1804 წელს პ. ციციანოვი რუსეთის კომერციის მინისტრს აცხობებდა, რომ დასავლეთი საქართველო (იმერეთი, სამეგრელო-გურია) მარლისა და რკინის დიდ ნაკლებობას განიცდის, რომ მათ ეს საქონელი შემოაქვთ ოსმალეთიდან და იძულებული არიან სამაგიეროდ თითქმის მთელი მარცვლეულის ნამეტი გადაიხადონ. შემდეგში საქართველოს მთავარსარდალი ტორმასოვი აღნიშნავდა, რომ ის საქონელი, რომელიც წინათ საქართველოში ოსმალეთს შემოჰქონდა, ახლა რუსეთმა უნდა შემოიტანოს, თორემ აქ მისი დამკვიდრება ვერ განმტკიცდებაო. ამ მიზნით ადგილობრივი ხელისუფლება მოუწოდებდა ფეოდალისის, ტაგანროგისა და სხვა ქალაქების ვაჭრებს განეახლებინათ სავაჭრო ურთიერთობა დასავლეთ საქართველოსთან. 1811 წელს ტორმასოვი იმერეთის დროებით მმართველს სიმონოვიჩს სწერდა, რომ მან დაითანხმა ტაგანროგელი ვაჭრები, სცადონ სამეგრელოში რამდენიმე ხომალდი თევზის, ხიზილალისა და რკინის მოტანა, მხოლოდ იმ პირობით, თუ ადგილობრივი ვაჭრები ამ-საქონელს ბითუმად შეიძენდნენ; ტორმასოვი სიმონოვიჩს ავალებდა, რათა ამ უკანასკნელს დაეთანხმებინა იმერელი და მეგრელი ვაჭრები ბითუმად შეეძინათ ზემოაღნიშნული საქონელი, წინააღმდეგ შემთხვევაში ყირიმელი ვაჭრები იმერეთსა და სამეგრელოში თვითონ გახსნიდნენ სავაჭრო ცენტრებს და დაიწყებდნენ საქონლის ცალობით გაყიდვას, რაც დიდ ზარალს მოუტანდა მათ. დიდ აქტიურობას ამ დროს ფეოდალისიელი ვაჭრებიც იჩენდნენ.

⁸⁰ Акты, т. II, гл. 248.

⁸¹ პ. გ. უ. შ. ე. ი. ლი, საქ. და ა/კავკასიის ეკონომ. განვითარება, ტ. 1, გვ. 4.

მათი მეთაური და სულისჩამდგმელი კი ქალაქისთავი ბრონევსკი იყო, რომელიც თავის დამსახურებად თვლიდა, რომ მან აამოძრავა აქაური ვაჭრები, რათა მათ გაეგზავნათ საქონელი იმერეთსა, სამეგრელოსა და აფხაზეთში.⁸² ბრონევსკი კომერციის სამინისტროში წარდგენილ მოხსენებაში აღნიშნავდა: „საჭიროა დაარსდეს თავისუფალი ვაჭრობა ჰავი ზღვის სანაპიროებთან... ამასთანავე, რათა შესაძლებელი გახდეს, სამეგრელოსა და აფხაზეთის სანაპიროებიდან წამოღებული საქონელი რუსეთის ნავსადგურებში განთავისუფლდეს ბაჟებისაგან“⁸³. ამავ დროს ბრონევსკი აღნიშნავს, რომ ზოგიერთი ფეოდოსიელი სავაჭრო ფირმა აწყობს ფართო ხასიათის გეგმებს, რათა გაშალოს სავაჭრო ბრუნვები აფხაზეთთან და სამეგრელოსთან, რომლებიც ადრე წარმოადგენდნენ მნიშვნელოვან სავაჭრო ქვეყნებს ლევარტის ვაჭრობაში. მართლაც, ტორმასოვი დიდი ხალისით იწვევდა ყირიმელ ვაჭრებს და კპირდებოდა მათ მრავალგვარ პრივილეგიას. ამ მიზნით იგი ატყობინებდა დასავლეთ საქართველოს ხელისუფალთ, რათა ქუთაისელ, ყუულეველ, ფოთელ და სოხუმელ ვაჭრებს ყოველი ლონე ეხმარათ ყირიმელ ვაჭართა საქონლის ბითუმად შეძენისათვის. თუმცა ეს უკანასკნელნი ეკვს გამოსთქვამდნენ, რომ „მათი საქონელი მნიშვნელოვანი მოგებითა და დროზე“ არ გასაღდებოდა, რადგან ამ მხარეში (ე. ი. დასავლეთ საქართველოში) არ იყვნენ მსხვილი კაპიტალისტები, და მეორეც, თურქეთის გავლენა ჯერ კიდევ საკმაოდ დიდი იყო. ამ დაბრკოლებათა გადალახვის მიზნით ყირიმელმა ვაჭრებმა მოამზადეს ნიადაგი „სამეგრელოს ანუ ფაზისის სავაჭრო კომპანიის“ შექმნისა⁸⁴.

ყირიმელ ვაჭართა იდეას ფრთები შეასხა ფეოდოსიის ქალაქისთავის ს. ბრონევსკის ინიციატივამ. მისი ინიციატივით, „სამეგრელოს სავაჭრო კომპანიის“ (ფაზისის კომპანიის) მთავარი კანტორა იქმნებოდა ქალაქ ფეოდოსიაში, ხოლო განყოფილებები სოხუმში, ფოთში, ქუთაისსა და თბილისში. კომპანიის მუდმივი კაპიტალის რაოდენობა უდრიდა 125000 მანეთს. კომპანიის ძირითად მიზანს შეადგენდა რუსული საქონლის, კერძოდ კი სამხრეთ რუსეთის სამრეწველო პროდუქციის ფართო მასშტაბებით შემოტანა საქართველოში და ირან-თურქეთის ბაზრებზე⁸⁵. თავის მხრივ, ადგილობრივი ხელისუფლებაც უწყობს ხელს რუსული საქონლის რეალიზაციის გაფართოებას დასავლეთ საქართველოში. მთავარმართებელი ტორმასოვი გენერალ სიმონოვიჩს სწერდა: „უნდა აგრძნობინოთ იმერელ და მეგრელ ვაჭრებს, რომ თუ ისინი არ დათანხმდებიან ბითუმად იყიდონ საქონელი, მაშინ

⁸² ЦГИАЛ, ф. 18, оп. 4, л. 417, л. 5.

⁸³ იქვე, л. 7—8.

⁸⁴ Акты, т. IV, 369—370; ЦГИАЛ, ф. 18, оп. 4, л. 417, л. 9.

⁸⁵ Акты, т. IV, гл. 403—404.

ყირიმელი ვაჭრები არ დააყოვნებენ თვით იმერეთსა და სამეგრელოში გაიჩინონ საწყობები, მალაზიები და ღუქნები საქონლისათვის“⁸⁶.

ასე იკავებდა გზას სამხრეთ რუსეთის სავაჭრო კაპიტალი დასავლეთი საქართველოსა და შავი ზღვის სანაპიროებისაკენ. ეს კი დასაწყისშივე ქმნიდა იმის საფუძველს, რომ ცარიზმს მთელი დასავლეთი ამიერკავკასია თავისი სავაჭრო-ეკონომიკური გავლენის ქვეშ მოექცია. ერთი შეხედვით რუსეთის ხელისუფლებამ საქართველოს შეერთებისთანავე თითქოს მოინდომა შინაფეოდალური ბაჟების გაუქმება, მაგრამ ეს არც თუ ისე ადვილი აღმოჩნდა. თითქმის XIX საუკუნის პირველ მესამედში ამიერკავკასიაში ვერა და ვერ მოხერხდა რუსეთის სამფლობელოების საზღვრების დადგენა. რუსეთ-თურქეთისა და რუსეთ-ირანის ომების, თუ სხვა გართულებათა გამო შეუძლებელი ხდებოდა საზღვრებზე ერთიანი საბაჟო სისტემის დაწესება, და რაც მთავარია, ხაზინის შემოსავლის შემცირება აიძულებდა რუსეთის ხელისუფლებას შინაფეოდალური ბაჟები ჭერჭერობით ხელუხლებლად დაეტოვებინა.

როგორც ზემომოტანილმა მასალამ დაგვანახა, XVIII ს-ის ბოლოსა და XIX ს-ის დამდეგისათვის, რთული საშინაო და საგარეო სიტუაციის მიუხედავად, დასავლეთ საქართველოს ქალაქებისა და სავაჭრო დაბების ეკონომიკური განვითარება, საშინაო და საგარეო ვაჭრობა საქმარისი ტემპით მიმდინარეობდა. შექმნილ ისტორიულ ვითარებაშიც ქალაქები და სავაჭრო დაბები აღორძინებას განიცდიდნენ და ისინი წინანდებურად რჩებოდნენ ვაჭრობისა და ხელოსნობის. საქონელწარმოებისა და მიმოქცევის ძირითად ცენტრებად. მიუხედავად იმისა, რომ ვაჭრობა და საქალაქო ცხოვრება ძირითადად ადგილობრივ საქონელწარმოებას ემყარებოდა, ქალაქები ამ პერიოდისათვის თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მაინც უწყობდნენ ხელს ქვეყნის ცალკეულ რაიონებს შორის მტკიცე ეკონომიკური კავშირუროთიერობის დამყარებას. ამავე დროს, რუსეთის ხელისუფლების მოუწყვსრიგებელი სავაჭრო-ეკონომიკური პოლიტიკა თავის მხრივ, როგორც ვნახეთ, აფერხებდა საქართველოს საქალაქო ცხოვრების სწრაფ განვითარებას, თავისუფალ ვაჭართა წოდების გაფორმებას და კონსოლიდაციას.

მიუხედავად ამისა, დასავლეთი საქართველოს შეერთება რუსეთთან ამ პროცესის დასაწყისშივე ქმნიდა ობიექტურ წინაპირობას ქვეყნის ეკონომიკური განვითარებისათვის. მშვიდობიანობის ვითარებაში იქმნებოდა პირობები, რომ სავაჭრო პუნქტებისა და ქალაქებს კვლავ მოეპოვებინათ და აღედგინათ თავიანთი ძველი ეკონომიკური და იურიდიული სტატუსი. ყოველივე ამას აგრეთვე თან მოჰყვებოდა დასავლეთ საქართველოს ჩამორჩენილი თურქეთის გარემოცვისაგან თანდათანობითი იზოლაცია და მზარდი რუსეთის სავაჭრო-ეკონომიკურ სფეროში მოქცევა.

⁸⁶ Акты, т. IV, гл. 404.

**დასავლეთი საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური
განვითარება XIX საუკუნის პირველ ნახევარში**

§ 1. ხელოსნობა. წერილი კაპიტალისტური წარმოების ჩასახვა ქალაქებში

ხელოსნობა, როგორც მრეწველობის ერთ-ერთი ფორმა, ძირითადად დამახასიათებელი იყო ფეოდალიზმისა და კაპიტალიზმზე გარდამავალი პერიოდის საქალაქო ცხოვრებისათვის. ისევე, როგორც ფეოდალიზმის დროინდელი ყველა ქალაქის, საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური მდგომარეობაც დამოკიდებული იყო ხელოსნობის, საქალაქო ცხოვრების ამ „აუცილებელი შემადგენელი ნაწილის“, განვითარებაზე. „ხელოსნობა ქალაქის ყოფაცხოვრების აუცილებელ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს“¹. ხელოსნობა დიდი ხანი იყო, რაც გამოეყო პატრიარქალურ მიწათმოქმედებას, და ადამიანთა დიდი ჯგუფის ცალკე საქმიანობად გადაიქცა. ამ პერიოდისათვის კი ხელოსნობის განვითარების დონე, ვაჭრობასთან ერთად ქალაქისა და, საერთოდ, ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების ზრდის მაჩვენებელიც ხდებოდა.

ცნობილია, რომ ხელოსნობა ქალაქებში ამქრული ხასიათის იყო. ამქარი ფეოდალურ ურთიერთობათა დამახასიათებელი საადგილმამულო საკუთრების წოდებრივი სტრუქტურის შესაბამისი კორპორაციაა ქალაქებში. იგი გამოხატავს ხელოსნობის ფეოდალურ ორგანიზაციას, სადაც საკუთრება წარმოდგენილია უმთავრესად ცალკე ინდივიდის შრომაში. „ხელოსნისათვის ამქარი იგივე იყო, რაც გლეხისათვის — თემი, ვაჭრისათვის — გილდია“².

ამიერკავკასიის და საქართველოს ქალაქებში ხელოსნური წარმოება მეტნაკლებად ჩამოყალიბებული ამქრული ურთიერთობის ფარგლებში ვითარდებოდა. ყველაზე გამოკვეთილ ფორმას ამქრულმა ხელოსნობამ ქალაქ თბილისში მიაღწია. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, აქ

¹ ე. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თბზ. ტ. 3, მეოთხე გამოცემა, 1948, გვ. 383.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, გვ. 41—42.

ამქრული სახით ხელოსნობა ნაწილობრივ მხოლოდ ქუთაისში ვითარდებოდა. დანარჩენ ქალაქებსა და საქალაქო ცენტრებში ამქრული ხელოსნობის ნიმუშები მცირე რაოდენობით იყო წარმოდგენილი. ქუთაისის მაგალითზედაც ნათელი ხდება, რომ ამქრული წარმოების გვერდით აქ იმთავითვე ვითარდებოდა ხელოსნობის სხვა ფორმებიც (ამჟაგარეშე ხელოსნური წარმოება, ბაზრისათვის საქონლის წარმოება და სხვა).

საწარმოო ძალებისა და შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების შემდგომი ზრდა ხელს უწყობდა ხელობათა ვიწრო სპეციალიზაციას არა მარტო ქალაქად, არამედ სოფლადაც. ამიტომ აღნიშნავდა ლენინი, რომ „ის (ხელოსნობა გ. ი.) მნიშვნელოვნად არის გავრცელებული სოფლადაც და გლეხური მეურნეობის დამატების დანიშნულებას ასრულებს“³.

როგორც საერთოდაა აღნიშნული ქართულ საისტორიო და ეკონომიკურ ლიტერატურაში, მთელი მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოში მეტ-ნაკლები რაოდენობრივი და თვისობრივი მასშტაბებით ერთმანეთის გვერდით თანაარსებობდნენ მრეწველობის სხვადასხვა ფორმები — ოჯახური მრეწველობა, შინამრეწველობა, ხელოსნობა, მანუფაქტურა, კაპიტალისტური მრეწველობა. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხელოსნური წარმოება XIX ს-ის მთელი რეფორმამდელი პერიოდისათვის თავისი ზვედრითი წონით მრეწველობის დანარჩენ ფორმებს თვალსაჩინოდ სჭარბობს. ასეთ ვითარებასთან გვაქვს საქმე დასავლეთ საქართველოშიც.

განვითარების ადრინდელ პერიოდში ხელოსნობის უმარტივესი ფორმა ნატურალური მეურნეობისათვის დამახასიათებელი შინამრეწველობა იყო. ლენინის განმარტებით, „შინამრეწველობად იწოდება თვით საოჯახო მოთხოვნილების დაკმაყოფილების მიზნით „ნედლი მასალის გადამუშავება იმავე მეურნეობაში (გლეხის ოჯახში), სადაც ეს მასალაა მოპოვებული“⁴. ამ დროს საქართველოს სოფელში გლეხი თავისივე ოჯახში აკეთებდა ყოველგვარ აუცილებელ საგანს — თიხის კურკელს, თოხს, სელის ქსოვილს, ტყავის ნაწარმს, ზის ნაკეთობებს და ა. შ. ასევე იყო ქალაქშიც. მართალია, ქალაქელი ხელოსანი თავიდანვე ძირითადად გაცვლისათვის აწარმოებდა საქონელს, მაგრამ ისიც თავისი მოთხოვნილების უდიდეს ნაწილს საკუთარი წარმოებით იკმაყოფილებდა“⁵.

როგორც ადრე, ისე XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის მასალის გაანალიზა გვიჩვენებს, რომ საქართველოში შინამრეწველურ-საოჯახო

³ ვ. ი. ლენინი, იქვე, გვ. 383.

⁴ იქვე, გვ. 382.

⁵ ფ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, 1952, გვ. 230.

მრეწველობის დარგებიდან წამყვანი ადგილი ძირითადად საფეიქრო წარმოებას ეკირა⁶.

როგორც ქალაქად, ისე სოფლად ინტენსიურად წარმოებდა სელია, ბამბის, აბრეშუმის, შალის ქსოვილების დამზადება. ამ დროს თითოეული ოჯახი წარმოადგენდა პატარა არტელს, რომელიც საკუთარი საქიროებისათვის აწარმოებდა აგრეთვე სხვა სახის ნივთების — ხის, ლითონის, სამკედლო საგნების, ტყაეის, კერამიკის — დამზადებას. განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს სინამდვილისათვის დამახასიათებელი იყო სამკედლო საქმე. სამკედლო სახლი და ამავე დროს ის ადგილი, სადაც წარმოებდა საოჯახო ნაწარმის დამზადება, იმავე დროს «სახელოსნოს» როლსაც ასრულებდა. ყველაფერი ეს კი წარმოადგენდა „საოჯახო შრომის სხედასხვა პროდუქტს“. სარეწი იქ განუყრელად იყო დაკავშირებული მიწათმოქმედებასთან ერთ მთელში⁷.

XIX საუკუნის პირველი ათეული წლებიდან ხელოსნური წარმოება დასავლეთ საქართველოში თანდათან სცილდება თავის პატრიარქალურ საზღვრებს. ამ შემთხვევაში, უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ხელოსანი უკვე გამოდის ბაზარზე და, რაც მთავარია, ის იწყებს ბაზრისათვის წარმოებას, ე. ი. იქცევა საქონელმწარმოებლად. „ეს გადასვლა თანდათანობით ხდება, თავდაპირველად ცდის სახით: ჰყიდის პროდუქტებს, რომლებიც შემთხვევით შერჩენიან ან თავისუფალ დროს დაუმზადებიათ. გადასვლის თანდათანობა ძლიერდება კიდევ იმით, რომ ბაზარი ნაწარმის გასასაღებლად პირველად მეტისმეტად ვიწროა ხოლმე...“⁸

დასავლეთ საქართველოს სოფელი და ქალაქელი ხელოსნების სამრეწველო ნაწარმი პირველ ხანებში ძირითადად ადგილობრივ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა. შემდეგ ის უკვე ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს, ახალციხის საფაშოსა და სხვა შორეული რაიონების ბაზრებსაც ამარაგებდა. ქალაქელი ხელოსნები ძირითადად ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: იყვნენ ბინადარნი — ამა თუ იმ სახელოსნოში ბაზრისა და შეკვეთისათვის მომუშავენი, და მოსიარულენი, ანუ ხელობაზე გამსვლენი, ე. წ. „დამოუკიდებელი ხელოსნები“: დალაქები, დურგლები, მკედლები, მხერხავეები, მღებავები. XIX ს-ის პირველი ოცეულისათვის სტატისტიკური ცნობები დასავლეთი საქართველოს ხელოსანთა შესახებ იშვიათად თუ შეგვხვდება. ამ შემთხვევაში, იძულებული ვხდებით, დავემყაოფილდეთ საერთო ხასიათის ცნობებით. აღნიშნული პერიოდისათვის დასავლეთი საქართველოს დაბეზა და საქალაქო ცენტრებში (ქუთაისი, ონი, ხონი, საჩხერე და სხვა) ხელოსნური და-

⁶ ე. ხ. შტარი ა, მრეწველობის განვითარება..., გვ. 70.

⁷ ე. შ. ა. ქსი, კაპიტალი, 1954, გვ. 103.

⁸ ე. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში..., გვ. 386.

რგებიდან, ძირითადად, განვითარებული იყო ფეხსაცმლის, ტანსაცმლის, საოჯახო ნივთების, სასოფლო-სამეურნეო იარაღების წარმოება. ამზადებდნენ რკინის გუთნის ნაწილებს, კავის სახნისებს, ურმებს, ურმის ბორბლებს, საოჯახო კურკელს, კასრებს, კოკებს, აკვნებს და სხვა. თიხის ხელოსნები აკეთებდნენ: ქვევრებს, ქოთნებს, ღოჭებს, ჯამებს, წყალსადენ მილებს და სხვა მრავალგვარ ნივთებს⁹. ამ პერიოდის მასალებიდან ჩანს, რომ ქუთაისელი და სხვა ცენტრების ხელოსნები მუშაობდნენ ხელით, პრიმიტიული იარაღებით. ამა თუ იმ ხელოსნის გამგებლობაში მყოფ სახელოსნოს, დამზადებული პროდუქციის ადგილზევე გაყიდვის მიზნით, პირი მიქცეული ჰქონდა ქუჩისაკენ, რადგან იგი ამ შემთხვევაში, ჩანს, ღუქნის ფუნქციასაც ასრულებდა. სახელოსნოშივე იყიდებოდა მზა პროდუქცია და მიიღებოდა შეკვეთები, ე. ი. ამ შემთხვევაში სახელოსნო სავაჭრო ღუქნის მაგივრობასაც ეწეოდა, ხოლო მასში მომუშავე „ხელოსნები ამავე დროს ვაჭრებიც იყვნენ“.

XIX ს.-ის 20-იანი წლებიდან, ქვეყნის საერთო ეკონომიკური მომქალაქების კვალობაზე მრეწველობის მარტივი ფორმები — ოჯახური მრეწველობა და ხელოსნობა — ან იცვლიან სახეს, ანდა ისეთ ატრიბუტებს იძენენ, რომ შესაძლებელი ხდება მათი გამოსვლა თავდაპირველი ჩარჩოებიდან და გადასვლა სასაქონლო წარმოებაზე. საოჯახო წარმოების ზოგიერთი ნაწარმი, მაგალითად, ბამბის, შალის, აბრეშუმის ქსოვილები, ხალიჩები, ლითონის, ხისა და თიხის ნივთები ადრევე იქცევა ვაჭრობისა და გაცვლა-გამოცვლის საგნად. ფრედერიკ დიუბუა დე' მონპერეს დაკვირვებით, „აქ ოჯახური მრეწველობა, ხელსაქმე, ოჯახში დამზადება, მაგალითად, ბამბისა, შალისა და აბრეშუმის ქსოვილებისა, საყოველთაოდ იყო გავრცელებული“¹⁰. მისივე განცხადებით იმერეთსა, სამეგრელოსა და გურიაში კარგადაა ცნობილი ქსოვილთა დაჩითვისა და შეღებვის ხელოვნება... როგორც ი. მეუნარგია აღნიშნავს, XVIII ს.-ის დასასრულსა და XIX ს.-ის დასაწყისში საქართველოში „ყოველ სოფელს, თუ ქალაქს თავისი ფეიქარი ჰყავდა, თავის შალის მქსოველი დედაკაცი“¹¹. ამ პერიოდისათვის ქუთაისის მაზრის სოფლებსა და საქალაქო-სადამო ცენტრებში მოსახლეობა მისდევდა ტილოს, ნარმისა და შალის ქსოვილების დამზადებას და გაყიდვას. ონელი და ხონელი ხელოსნები ამზადებდნენ უხეში მაუდის ქსოვილს, ხისა და თიხის კურკელს და სხვა. ქუთაისელი ხელოსნები დი-

⁹ სსცია, ფ. 220, ს. 1076, ფურტ. 11—12; ფ. 2, აღწ. 1, ს. 234, ფურტ. 129—133; ფ. 2, აღწ. 1, ს. 310; ფურტ. 4—6; ქუთ. ინტ. ეთნ. მუზეუმი, ფ. № 816.

¹⁰ F. Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, I, Paris, 1849, p. 232—233.

¹¹ ი. მეუნარგია, ქართველი მწერლები, თბ., 1957, გვ. 41—42.

დი რაოდენობით ამზადებდნენ ტიკებს, კასრებს და გიშრის ნაკეთობებს. სენაკელი და ზუგდიდელი ოსტატები ცნობილი იყვნენ ოქრო-ვერცხლის ნაწარმის დამზადებით. აგრეთვე ისინი დახელოვნებული იყვნენ სხვადასხვა სახის იარაღის — თოფის, ხმალ-სატევრის, დანის, ხანჯლის დამზადებაში. ისინი განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ მაღალი ხარისხისა და თვისებების ფოლადის მასალას¹².

აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ რაჭის მაზრაში მდინარე ჭეჯორის მარცხენა ნაპირას ძველი დროიდანვე მისდევდნენ რკინის დამუშავებას. ვახუშტის ცნობით, „აქ არს ლითონი რკინისა და იღებენ მრავალს“¹³. 1826 წელს სოფელ წედისში მოქმედებდა რკინის გამოსადნობი 19 ბრძმელი. წედისური რკინისაგან ადგილობრივი ხელოსნები ამზადებდნენ მიწათმოქმედების იარაღებს (ცულს, თოხს, ცულს, ნამგალს, წალღს და სხვ). ამგვარი და სხვა სახის რკინის ნაწარმი ხშირად იყიდებოდა ონისა და სხვა პუნქტების ბაზრებზე. ცნობილია, რომ მიწათმოქმედი ხელოსნები რკინის დამუშავებას მისდევდნენ შემოდგომითა და ზამთრობით¹⁴. რაქაში წედისის საბადოების დამუშავების ისტორიული თანმიმდევრობით შესწავლის საფუძველზე დადგენილია, რომ აქ წესად ჰქონდათ რკინის მადანში პიროლუიზიტის შერთვა. რკინის მადნის დამუშავება ხდებოდა აქაურ მცხოვრებთა მიერ შედგენილი „ამხანაგობების“ „მოზიარეობის“ საფუძველზე¹⁵. საინტერესოა, რომ უცხოელი მოგზაურები კ. კოხი და ა. პეტცოლდი, რომლებმაც აქ იმოგზაურეს გასული საუკუნის 30-50 წლებში, გაკვირვებული იყვნენ იმით, რომ რკინის წარმოების წესებს ადგილობრივი მცხოვრებნი საიდუმლოდ ინახავდნენ. „მხოლოდ გვიან გავიგე, — წერს კ. კოხი, — რომ აქ თურმე ბევრ რკინას აწარმოებდნენ“¹⁶. ამასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს კაპიტან პ. იაზიკოვის განცხადება 1770 წელს საქართველოს მიმოხილვასთან დაკავშირებით: „იმერეთის მთებში ყოველგვარი მადნეული მოიპოვება, მაგრამ თურქეთის შიშით ყოველივეს საიდუმლოდ ინახვენ, რადგან თურქებმა თუ გაიგეს, რომ სამადნეებით სარგებლობენ, იმერეთის მეფის მიწას მთლიანად გაანადგურებენ“¹⁷.

¹² Статистические описания губерний и областей Рос. Империи, Кутаиское генерал-губернаторство, сост. Лаврентьев, гл. 106.

¹³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 160.

¹⁴ Акты, т. IV, გვ. 187.

¹⁵ ნ. რეხვიაშვილი, მკვლელობა რაქაში, თბ., 1953, გვ. 11, 14.

¹⁶ K. Koch, Die kaukasischen Länder und Armenien in Reiseschilderungen, Leipzig, 1867, გვ. 82; A. Petzold, Der Kaukasus, 1886, I, გვ. 320.

¹⁷ А. Иагареян. Граммоты..., I, стр. 193.

ქუთაისის გუბერნიაში ამ პერიოდისათვის ხისგადამუშავებელ ხელოსნობას უკავშირდება წნულების წარმოება, რაც დაკავშირებული იყო სავაჭრო მეხილეობის განვითარებასთან. ხელოსანი გლეხი მისთვის თავისუფალ დროს ამზადებდა მეტ-ნაკლები ზომის კალათებს, ჭილოფებს, გოდრებს, რომლებიც ბლომად გაჰქონდათ ადგილობრივ ბაზრებზე როგორც თვით მწარმოებელთ, ისე ვაჭარ-შემსყიდველებს.¹⁸

როგორც ზემოთ იქნა აღნიშნული, მრეწველობის სხვადასხვა ფორმათა თანაარსებობა საქართველოს ქალაქებში, მეტისმეტად აძნელებს ამა თუ იმ დარგის შესწავლას. 30-40-იანი წლების იმერეთისა და გურიის შესახებ არსებული ცნობებიდან ირკვევა, რომ, მაგალითად, ქუთაისის მაზრაში საერთოდ არ არის აღნიშნული აბრეშუმის ოჯახური წარმოება. სამაგიეროდ, წყაროებიდან ირკვევა, რომ აბრეშუმის წარმოება შეტანილია ამ პერიოდის ხელოსნური წარმოების უწყისებში. უნდა აღინიშნოს, რომ ქუთაისის მაზრის სოფლებში მითითებულია 105 ასეთი საწარმო. ასეთივე მდგომარეობა შეინიშნება ბამბის სარეწების მიმართაც¹⁹. მსგავს ვითარებასთან ჩვენ საქმე გვაქვს არა მარტო დასავლეთი საქართველოს, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების ხელოსნურ წარმოებაში.

XIX ს-ის 30-იან წლებამდე საქართველოს ქალაქების ხელოსნური წარმოება, გარდა იმისა, რომ ის ჯერ გამოყოფილი არ იყო მრეწველობის სხვა ფორმებისაგან, წარმოადგენდა რუტინულ ტექნიკაზე დამყარებულ წვრილ წარმოებას. ქალაქის მოსახლეობის საერთო რაოდენობაში ხელოსნები უმნიშვნელო პროცენტს იძლეოდნენ. თუმცა, მაშინდელი ოფიციალური სტატისტიკა მხედველობიდან უშვებდა ბევრ ისეთ ხელოსანს, რომელიც ქალაქში არ ცხოვრობდა, მაგრამ ფაქტიურად მიწათმოქმედებასაც არ მისდევდა. ასეთი მდგომარეობა, მით უმეტეს, დასავლეთ საქართველოში შეინიშნებოდა. ქალაქები ამ პერიოდისათვის ჯერ კიდევ წვრილ-წვრილი სახელოსნოებით იყვნენ წარმოდგენილი. ჯერ კიდევ არ შეინიშნებოდა სახელოსნოს გამსხვილების ფაქტები, რომლის შედეგადაც ბაზრისათვის მომუშავე წვრილი სარეწები წარმოიშვებოდა, როცა სახელოსნო დაკვეთით წარმოებას გაცილდებოდა. ამავე დროს არ იყო ინტენსიურად განვითარებული ხელოსნური დარგების სპეციალიზაცია. ამასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს იმის ჩვენება, რომ მაგალითად, ქუთაისის ხელოსნობა 30-იანი წლების შუა ხანებისათვის ამქარში გაერთიანებული მხოლოდ 6 ტიპის სახელოსნოთი ისაზღვრებოდა, რომელშიც 80-მდე ხელოსანი მუშაობდა (7 ოქრომჭედელი, 5 ღურგალი, 2 მესა-

¹⁸ С. Тимощев, Культура корзинной промышленности и ее значение для Кутаисской губернии, КСХ, 1902, № 442.

¹⁹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, л. 349, лл. 95—98.

ათე, 7 დალაქი, 4 მღებავი, 2 მეწალე და ა. შ.)²⁰. რა თქმა უნდა, აქ, ჩვენი აზრით, შედარებით მსხვილ სახელოსნოებზეა საუბარი, ისე კი ქალაქში გაცილებით მეტი ხელოსანი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, ვფიქრობთ, მოტანილი მაგალითი ძირითადად, სწორად ასახავს ჩვენი მსჯელობის საერთო მიმართულებას. ამავე მონაცემებს თუ დავეყრდნობით, მივიღებთ, რომ ამ პერიოდისათვის ხელოსნები ქუთაისის მთელი მოსახლეობის მხოლოდ 1,6% შეადგენდნენ. ასეთ ვითარებასთან გვაქვს საქმე დასავლეთ საქართველოს დანარჩენ საქალაქო ცენტრებშიც.

XIX ს-ის 30-50-იან წლებში დასავლეთ საქართველოში ხელოსნური წარმოების დარგები და ხელოსანთა რაოდენობა თანდათანობით იზრდებოდა. ეს კი გამოწვეული იყო შრომის შემდგომი საზოგადოებრივი დანაწილებითა და ამის საფუძველზე არსებულ ხელობათა დარგების ცალკე გამოყოფითა და სპეციალიზაციით, აგრეთვე ზოგი, საე-სებით ახალი ხელოსნური წარმოების დარგის წარმოშობით. არსებული მონაცემების მიხედვით, ქუთაისის, ონის, ხონის, ოზურგეთის ხელოსნების რიცხვი 40-იანი წლების შუა ხანებისათვის მატულობს. განსაკუთრებით იზრდება სახელოსნოებისა, ფეიქრების, მჭედლების, ხარაზების, მკერავების, კალატოზების, მეპურეთა და მეეტლეთა რიცხვი. თანდათანობით მცირდებოდნენ და მოგვიანებით, საერთოდ ისა-ბოდნენ ზოგიერთი ძველი დარგის ხელობები. კერძოდ, პრაქტიკიდან თანდათან იდევნებოდა: მეხამლეობა, მეუნაგირეობა, მეჩიბუხეობა, მე-სანთლეობა. ამავე დროს წლითიწლობით მრავლდებოდნენ ახალი და-რგის ხელოსნები, კერძოდ, მეკონდიტრები, მელუშელეები, მეავეჭეე-ბი, მესათეები და ა. შ. შედარებით, ხელოსნობის ახალ დარგს წარმო-ადგენდა გიშრის წარმოება, რომელიც გავრცელებული იყო როგორც სოფლად, ისე ქალაქად. გიშერი მოიპოვებოდა ქუთაისის მაზრაში, სო-ფელ ძირულისა და სოჩხეთის ტყეებში, მიწის 4-5 საეენ სიღრმეში. იხეინერი ანტიპოვი წერდა, რომ „ქუთაისის მცხოვრებთათვის უკვე დიდი ხანია, რაც ცნობილია გიშერი, რისგანაც ისინი აკეთებენ სხვა-დასხვა საგალანტერიო ნივთებსო“²¹. ქუთაისში გიშრის ხელოს-ნობაში განთქმული იყვნენ სტეფანე, თომა და ანტონ პილა-შვილები (20—30-იანი წლები)²². ისინი ჯერ კიდევ XIX ს-ის დასაწყისში ახალციხიდან გადმოსახლდნენ ქუთაისში. 1839 წელს კობ ხიკოლაძეს დაუწყო გიშრის გაპრიალება ქიქის ნამტკრვეით,

²⁰ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 349, л. 23.

²¹ В. А н т о н о в, О Тквибульском каменном угле, Горный журнал, 1847, № 4, ч. II, стр. 123—124.

²² ზ. ჭ ი კ ი ნ ა ძ ე, ქართველ კათოლიკეთა ეპირობა..., გვ. 63—65.

1841 წლიდან კი მასვე ქუთაისში გაუხსნია გიშრის სახელოსნო და მაღაზია, რომელიც 80-იანი წლების დასაწყისამდე არსებულა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ხელოსნობა საქართველოს ქალაქებში ძირითადად ამქრული ფორმით იყო წარმოდგენილი. მაგრამ დასავლეთ საქართველოს სინამდვილისათვის ამქრობა, როგორც ხელოსნური წარმოების ფორმა, შედარებით ნაკლები მასშტაბით იყო დამახასიათებელი. ამას თავისი ეკონომიკური და სხვა ხასიათის მიზეზები ჰქონდა.

როგორც არსებული მონაცემები ადასტურებენ, 1845 წლისათვის მთელს საქართველოში (უმეტესად ქალაქებში) აღრიცხული იყო 14078 ხელოსანი (ოსტატი, შეგირდი, ქარგალი), რომელთა მიერ გამოშვებული პროდუქციის ღირებულება 347100 მან. (ვერცხლით) შეადგენდა²³. ამავე წლისათვის ქუთაისის მაზრაში მთლიანად მითითებულია 1153 ხელოსანი, რომელთა მიერ გამოშვებული წლიური პროდუქცია შეადგენდა 15840 მანეთს²⁴; გურიის მაზრაში დასახელებულია 499 ხელოსანი, აქედან ქალაქებში — 102 ხელოსანი. ამ უკანასკნელთა მიერ გამოშვებული პროდუქცია 3700 მანეთს შეადგენდა²⁵. ხელოსანთა სხვადასხვა დარგის წარმომადგენლებიდან აღნიშნულ წყაროში ვხვდებით: მკედლებს, მეტყავეებს, ღურგლებს, რკინისა და სპილენძის ოსტატებს, მექვაბეებს, ზეინკლებს, ფეიქრებს, ვერცხლისა და ოქროს ოსტატებს და ა. შ. (წყაროში სულ დასახელებულია 30-მდე ხელობის წარმომადგენელი). მითითებულ და სხვა წყაროთა განხილვიდან ჩანს, რომ ოსტატებთან მოხსენიებულია „ქარგლების“ შესატყვისად ზოგჯერ „მუშებიც“. მაგალითად, ქუთაისის მაზრაში მათი რიცხვი 1845 წელს 430-ს აღწევდა, ხოლო ოზურგეთის მაზრაში — 221-ს²⁶.

ამავე დროს აღსანიშნავია ისიც, რომ ზემომოტანილ ხელოსანთა რაოდენობიდან უდიდესი ნაწილი ქალაქებში (ქუთაისი, ოზურგეთი) ცხოვრობდა.

დაახლოებით ამ პერიოდისათვის და 50-იანი წლების დასაწყისისათვის დასავლეთ საქართველოს სხვა ცენტრებში ხელოსნური წარმოებისა და ხელოსნების შესახებ შემდეგი ცნობები გვაქვს: საჩხერეში 1845 წლისათვის ნაჩვენებია 43 ხელოსანი²⁷, ხონში — 85, ონში — 30²⁸,

²³ Г. Бакрадзе, Возникновение и развитие капиталистич. промышленности в Грузии в XIX в., Тб., 1958, გვ. 12, ე. ხოშტარია, გვ. 81.

²⁴ სცია, ფ. 16, ს. 8888, ფურც. 130; მ. დუმბაძე, გვ. 346; ე. ხოშტარია, გვ. 80.

²⁵ იქვე, ფურც. 98.

²⁶ იქვე, ფურც. 131.

²⁷ КК., на 1847, გვ. 183; ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Н: № 3223.

²⁸ КК., გვ. 184.

ზუგდიდში — 55, ჩხარში — 30²⁹ და სხვა. 1850 წლისათვის ონში ხელოსანთა შემდეგი ჯგუფებია დასახლებული: მეპურე — 4, მღებავი — 6, მეფეხსაცმლე — 4, სპილენძის ჭურჭლის ოსტატი — 2, მკედელი — 2, და ა. შ.³⁰ აქ ჩამოთვლილ პუნქტებში ხელოსნური პროდუქციის საერთო ღირებულება შეადგენდა დაახლოებით 5500 მანეთს.

შედარებით ნაკლები მასშტაბები ახასიათებდა ხელოსნური წარმოების განვითარებას ზღვისპირა პუნქტებში: სოხუმში, ყულევში, ანაკლიაში, ფოთში და სხვაგან. რამდენადაც ისინი საზღვაო-სატრანზიტო პუნქტებს წარმოადგენდნენ, ამქრული ხელოსნობა აქ თავიდანვე არ ვითარდებოდა. მაგრამ ყურადსაღებია ის, რომ დასახლებულ პუნქტებში დროისა და ვითარების შესაბამისად ვითარდებოდნენ ხელოსნობის ახალი დარგები: მეკონდიტრეობა, საგალანტერიო საქონლის წარმოება, თუნუქის წარმოება, ეტლების დამზადება და სხვა.

სოხუმში 1853 წელს იყო: მკერავი — 4, ოქროსა და ვერცხლის ოსტატი — 2, ფეხსაცმლის მკერავი — 1, მკეპლე — 1. წყაროში პირდაპირაა მითითებული, რომ „აქ ამქრები არ არის და ხელობის ამ დარგებში დასაქმებულია სულ 13 კაცი“³¹. ყულევში 1850 წლის ცნობებით ყოფილა: მეპურე — 4, ოქროსა და ვერცხლის ოსტატი — 2, მკეპსრე — 1, მეთუნე — 2, მესაათე — 1, მეკონდიტრე — 3, და სხვა³².

დასავლეთ საქართველოს ხელოსანთა ნაწარმი სულ უფრო და უფრო სცილდებოდა ადგილობრივ მოთხოვნილებას და შორეული რაიონების მოხმარების საგანი ხდებოდა. 50-იანი წლებისათვის შეიმჩნეოდა, რომ გამომუშავებულ ხელოსნურ პროდუქციაში ყველაზე მეტად ჰარბობდა სოფლის მეურნეობისათვის საჭირო იარაღ-ხელსაწყოები, ლითონისა და აბრეშუმის ნაწარმი, ტყავეულობა, ფეხსაცმელი და სხვა. აგრეთვე ფართოდ მზადდებოდა ფილიგრანული ნივთები — ცხენის აკაზმულობა, ქამრები, საათის ძეწკვები, საყურეები, სამაჯურები, მაკრატლები, ბეჭდები და სხვა³³.

დასავლეთ საქართველოს შიდა რაიონების ხელოსნური წარმოების მეტნაკლებად შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ქვეყნის სამრეწველო განვითარება მკიდრო და ორგანულ კავშირში იყო სოფლის მეურნეობასთან და კერძოდ მის პროდუქციასთან. ქალაქის ხელოსანთა რაოდენობას სოფლიდან გაქცეული ხელოსნები ზრდიდნენ და შესაბამისად, საქალაქო ხელოსნობა და წვრილი წარმოება ადგილობრივი სოფლის მეურ-

²⁹ Лаврентьев, Статист. опис., გვ. 183.

³⁰ КК., 1853, გვ. 364.

³¹ КК., 1853, გვ. 369.

³² КК., 1850, გვ. 203; სსცია, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 833, ფურც. 19.

³³ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, л. 349, 98—100; სსცია, ფ. 16, ს. 8888, ფურც. 132—133.

ნეობის ნედლეულს ემყარებოდა. ამასთანავე იოლი შესამჩნევია ის ფაქტი, რომ ქალაქებსა და სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებში იზრდება „დამოუკიდებელ“, ანუ თავისუფალ ხელოსანთა რიცხვი. მართალია, გარკვეული ზრდა ამქრულ ხელოსნობასაც ახასიათებდა (ეს კარგად ჩანს ქუთაისის მაგალითზე), მაგრამ ეს მაინც არამყარ და დროებით მოვლენად მოჩანდა. არც თბილისში, არც ქუთაისში და არც სხვაგან ყველა ადგილობრივი ხელოსანი არ იყო გაერთიანებული ამქარში. ასეთები იყვნენ კონდიტრები, მეძეხეები, მეთუნეუქეები, მკინძავეები და სხვა. ამიტომ იყო, რომ „დამოუკიდებელ“ ხელოსანთა რიცხვი სჭარბობდა ამქრების რაოდენობას³⁴. თანაც „დამოუკიდებელ“ ხელოსანთა რიცხვის ზრდა გასაგები უნდა იყოს თუნდაც იმიტომ, რომ ამქარში გაერთიანება თავისუფლების დაკარგვას მოასწავებდა.

ხელოსანთა და ხელოვნური პროდუქციის რაოდენობრივი ზრდა უფრო თვალსაჩინოდ 50-იანი წლებიდან მოჩანდა. ეს შეეხებოდა როგორც ამქრულ, ისე ამქრისგარეშე ხელოსნობას, მაგრამ უფრო მეტად ამ უკანასკნელს. 1853 წლის ცნობებით, ქუთაისში იყო: მეპურე — 18, მეკონდიტრე — 2, ევროპული ტანსაცმლის მკერავი — 4, ადგილობრივი ტანსაცმლის მკერავი — 14, ევროპული ფეხსაცმლის მკერავი — 5, ადგილობრივის — 17, მღებავი — 4, ღურგალი — 6, ოქროსა და ვერცხლის ოსტატი — 5, მესაათე — 2, მეკარეტე — 2, მეეტლე — 15, მკედელი — 11, და ა. შ. ამ სიაში, რა თქმა უნდა, შეტანილი არაა ხელოსნობის ბევრი სხვა დარგი³⁵. ასევე, გაზრდილი ჩანს ხელოსანთა რიცხვი ოზურგეთში. აქ, განსაკუთრებით, 50-იანი წლების ბოლოსათვის სწრაფად იზრდებოდა მკედლებისა და ღურგლების რიცხვი. მაგალითად, 1859 წ. ოზურგეთში ყოფილა 41 ღურგალი და 43 მკედელი³⁶. ეს უკანასკნელნი ძირითადად ამქრისგარეშე ხელოსნები იყვნენ. ოზურგეთში ამ პერიოდისათვის ამქარში გაერთიანებული ჩანან უფრო მეტად მეპურენი, სპილენძის ოსტატები.

როგორც აღინიშნა, ხელოსნობაში ჩაბმული მოსახლეობის რიცხვი იზრდებოდა ახლო-მახლო სოფლებისა და, ნაწილობრივ, უცხოეთიდან მოაუღლთა ხარჯზე. უცხოელი ხელოსნები, რომლებიც ქალაქში მოედინებოდნენ, უმეტესწილად ამქრის გარეშე რჩებოდნენ. ასეთების რიცხვი გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან სულ უფრო იზრდებოდა ქუთაისში, ოზურგეთში, სოხუმში, ყულევში. მაგალითად, ქუთაისში უც-

³⁴ ასეთ ეთარებას ჰქონდა ადგილი რუსეთის ქალაქებშიც: იხ. П. Рындинский, Городское гражданство дореформенной России, М., 1958, გვ. 277.

³⁵ Лаврентьев, Статистическ. опис., 284; КК, 1853, გვ. 306.

³⁶ П. Семенов, Географ. Стат. словарь Российской Империи, т. III, СПб., 1867, გვ. 605.

ზოელი ხელოსნები ძირითადად მეპურენი, მეკონდიტრენი, მკერავები, მეეტლენი და სხვა ხელობის წარმომადგენლები იყვნენ. 50-იან წლებში აქ ცნობილი იყო უცხოელი მეკარეტე კაიზერი, მეპურე ბუტერფა-სი, მკერავი ზეილიკი და ა. შ. ყველა ესენი მოქალაქეთა წოდებაში იყვნენ გაერთიანებული³⁷.

თუ უცხოელი ხელოსნები ეწერებოდნენ ადგილობრივ ამქრებში, ამავე დროს მათ მიერ შემოტანილ ახალ ხელოსნურ დარგებში ადგი-ლობრივი ხელოსნებიც ერთიანდებოდნენ.

ხელოსნების საქმიანობა (უმეტესწილად ამქრების), მათ შორის მო-სულთა, ადგილობრივ ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა. ამ უფლებას ქალაქების ადმინისტრაციაც დიდი მონღომებითა და ხალისით იყენებ-და: გამოსაღებთა აკრეფის, ქალაქის ცალკეულ უბნებში შინაგანი წეს-რიგის დაცვის, ფასების რეგლამენტაციის და სხვა მხრივ.

უცხოეთიდან მოსულ ხელოსნებს საქართველოს ქალაქებში, რო-გორც ითქვა, ბევრი ახალი ხელობა შემოჰქონდათ. მოსულებსა და ად-გილობრივ ამქარში გაერთიანებულ ხელოსნებს შორის კონკურენცია აშკარა და თვალსაჩინო ხდებოდა. ამ კონკურენციულ ბრძოლაში, მიუ-ხედავად იმისა, რომ ადგილობრივი ხელოსნური ორგანიზაციები შედა-რებით უფრო ძლიერი იყვნენ, გამარჯვება ზოგჯერ მოსულებს ხელე-ბოდათ წილად. ეს აიხსნებოდა იმით, რომ მოსულთა მიერ დამზადებუ-ლი სამრეწველო პროდუქცია უფრო მეტად პასუხობდა დროის მოთხოვ-ნილებებს და ამდენად, საქალაქო ცხოვრებაში მას მეტი გასავალი ჰქონდა. თანაც გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ მოსულ ხელოსანს თუ ვაჭარს ფისკალური მოსაზრებით, მთავრობა აქტიურად ექერდა მხარს.

რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის, კერძოდ კი 50-იანი წლებისათვის დასავლეთი საქართველოს ქალაქებში მცხოვრებ ხელო-სანთა და ხელოსნურ საწარმოთა რიცხვი წინანდელთან შედარებით უფ-რო გაიზარდა. ერთ-ერთ აღწერაში, რომელიც შეეხება ქუთაისს და და-თარიღებულია 50-იანი წლების ბოლოთი, ნაჩვენებია 120 ოსტატი. აოლი შესამჩნევია, რომ აღწერაში მოთავსებულია და ასახული მხო-ლოდ მსხვილი სახელოსნოები, რადგან ქალაქში გაცილებით მეტი ხე-ლოსანი უნდა ყოფილიყო, აღნიშნული წყაროდან ვგებულობთ, რომ სახელოსნოთა წლიური გამომუშავება მერყეობდა საშუალოდ 100-დან 1700 მანეთამდე. მიუხედავად სათანადო მონაცემების უქონლობისა, სავსებით დასაშვებია, რომ ქუთაისში ამ პერიოდისათვის მრავლად იქ-ნებოდა მცირე მასშტაბის სახელოსნოები. არსებული მონაცემებით ისიც ირკვევა, რომ მე-19 საუკუნის 20-იან წლებში დაარსებულა 1 სა-

³⁷ П. Гинилосаров, Рассказы о Кутаисе, КК., 1853, гл. 325.

ხელოსნო; 30-იან წლებში — 6; 40-იან წლებში — 14; ხოლო 50-იან წლებში — 24 ³⁷ა და ა. შ.

ქუთაისის მაგალითზე ცხადი ხდება, რომ ქალაქის მოსახლეობის ზრდის ტემპს ბევრად უსწრებდა ხელოსნობაში ჩაბმულ მცხოვრებთა რიცხვის ზრდა. ჩანს, რომ ამ პერიოდში ქალაქში მცხოვრებმა ბევრმა „გლეხმა“ მიატოვა სოფლის მეურნეობა და თანდათან ჩაება საქალაქო წარმოებაში — ხელოსნობაში ³⁸. ასეთივე მდგომარეობაა ოზურგეთშიც. მოვიტანოთ მონაცემები ქუთაისისა და ოზურგეთის ხელოსანთა რაოდენობის შესახებ 1862 წლისათვის ³⁹.

ქუთაისი

ოზურგეთი

	ხელობათა დასახელება	ოსტაზი	მუშა (ქარგალი)	შეგრილი (მოსწ)	ოსტაზი	ქარგალი	შეგრილი (მოსწაულე)
1	მეპურე	32	68	50	6	10	3
2	მეზულე	1	3	4	4	8	3
3	უასაბი	7	18	1	1	10	—
4	მეკონდიტრე	1	2	3	—	—	—
5	მეკერავი	27	30	17	4	7	3
6	ფეხსაცმლის მეკერავი	18	26	40	5	8	6
7	მეკერავი ქალი	—	—	—	—	—	—
8	მეჭედე	5	7	10	—	—	—
9	მელუმელე	6	10	11	7	12	6
10	ღურგალი	5	9	13	7	6	12
11	მესპილენძე	16	45	50	75	24	10
12	მეუნავირე	1	1	1	—	—	—
13	მეკარბეტე	3	6	4	—	—	—
14	მეებტლე	24	—	—	—	—	—
15	ცხენის ეჭიმბაში	15	20	14	—	—	—
16	მესაათე	2	3	2	—	—	—
17	სხვადასხვა	43	46	20	11	17	20
		186	294	219	60	102	63

³⁷ა სსცია. ფ. 10, ს. 496, ფურც. 89.

³⁸ ვ. ჭ ა ო შ ე ი ლ ი, ქუთაისი, ეკონომიურ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, თბ., 1962,

გვ. 33; მისივე, Население Грузии, Тб., 1966.

³⁹ ЦГИАЛ. ф. 1268, д. 108, лл. 200—201.

მიუხედავად იმისა, რომ მოტანილი ცხრილი ნაკლულია, მაინც იგა-
გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს ხელოსანთა ზრდა-კლების, მათი სპე-
ციალიზაციის, ხელოსნობის ახალი დარგების გავრცელების შესახებ.
ძირითადად კი, როგორც ყოველთვის, აღნიშნულ ცხრილში წარმოდგე-
ნილია ამქარში გაერთიანებული ხელოსნები. ყურადსაღებია აგრეთვე
ის ფაქტი, რომ 60-იანი წლებიდან საერთოდ, საქართველოს ქალაქებში
აღდგოილ ჰქონდა ქარგლებისა და შეგიღების მიერ სწავლის დამთავრე-
ბამდე ცალკე სახელოსნოების გახსნას, სხვა ოსტატთან გადასვლას. ამი-
ტომ იყო, რომ თბილისის მსგავსად, ქალაქის დანარჩენი ხელოსნებიც
მოითხოვდნენ ხელოსანთა მმართველობის (გამგეობის) შექმნას⁴⁰.

ზემომოტანილი ცხრილიდან და აგრეთვე სხვა მასალებიდან ჩანს,
რომ თანდათან მრავლდებოდა ოსტატებთან მომუშავე დაქირავებული
მუშების რიცხვიც (დაახლოებით ერთ ოსტატზე 2 მუშა მოდიოდა).
XIX ს-ის წყაროებში „ქარგალი“ დაქირავებული მუშის და საერთოდ
„მუშის“ სინონიმად იხმარებოდა. მართალია, ქარგალი, შეგიღობაგავ-
ლილი, მასზე მაღლა მდგომი და ხელოსნობაში გაწაფული იყო, მაგრამ
იგი ჯერ კიდევ არ იყო ოსტატი და ამიტომ მასთან ერთად ეწეოდა და-
ქირავებულ შრომას. ხელოსნური წარმოების შემდგომი განვითარება
ქარგლების დამოუკიდებელ ხელოსნად, მუშად გადაქცევის ტენდენციის
ნიშნით მიმდინარეობდა.

ხელოსნური დარგების სპეციალიზაცია და დიფერენციაცია, ბუნებ-
რივია, მათ გამრავლებას და შრომის ნაყოფიერების გაზიდებას იწვევ-
და. 50-იან წლებში საქართველოს ქალაქებში ჩვენ საქმე გვაქვს არა
უბრალო ხელოსანთან, რომელიც მომხმარებლის დაკვეთით მუშაობს,
არამედ ისეთთან, რომლის მიერ დამზადებული პროდუქცია დიდი ხა-
ნითა საბაზრო მოთხოვნილების საგანი ხდება. მაშასადამე, აქ ხელოსანი
ხდება საქონელმწარმოებლად.

ხელოსანთა დარგობრივი და რაოდენობრივი მატება, როგორც ითქ-
ვა, ზრდიდა მათ მიერ გამოშვებული პროდუქციის ღირებულებას. ხე-
ლოსანთა ზრდა კი თავისთავად ქალაქის საერთო მოსახლეობის პრო-
ცენტს აღემატებოდა. 1862 წლისათვის ქუთაისის გუბერნიაში (სამეგ-
რელოს გამოკლებით) 5000-მდე ხელოსანი იყო⁴¹. აქედან 800-მდე ხე-
ლოსანი მხოლოდ ქუთაისში ცხოვრობდა, რაც ქალაქის მოსახლეობის
თითქმის 8—9% შეადგენდა⁴². გუბერნიაში არსებული ხელოსნების
მიერ გამოშვებული პროდუქციის საერთო ღირებულება შეადგენ-

⁴⁰ პ. გუგუშვილი, საქ. და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება, ტ. V, 1962, გვ. 239.

⁴¹ П. Семенов, Географ. стат. словарь, т. II, 1965, გვ. 880.

⁴² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, л. 108, л. 209; П. Семенов, გვ. 880.

და 137000 მანეთს. ქუთაისის ხელოსნების მიერ გამომუშავებული პროდუქციის ღირებულება კი — 63 ათას მანეთს⁴³. ქუთაისის ხელოსნური ნაწარმის საერთო ღირებულებიდან, რომელიც 63 ათას მანეთს შეადგენდა, 27 ათასი მანეთი ნედლეულისათვის იხარჯებოდა, დანარჩენი 36 ათასი მანეთი წარმოადგენდა წმინდა შემოსავალს. გამომუშავებულ ხელოსნურ პროდუქციაში ყველაზე დიდი რაოდენობა მოდიოდა ტანსაცმლის (13300 მან.), ფეხსაცმლის (11200 მან.), ლითონის (20175 მან.), პურეულის (23300 მან.), საკონდიტრო (6300 მან.), ტყავეულის (1100 მან.) ნაწარმზე.⁴⁴

სხვა მონაცემებით, რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის ოზურგეთის მაზრის ხელოსანთა რიცხვი შეადგენდა 975-ს⁴⁵, აქედან 200-ზე მეტი ქალაქ ოზურგეთში ცხოვრობდა. ოზურგეთელი ხელოსნების მიერ გამომუშავებული პროდუქციის საერთო ღირებულება შეადგენდა 6330 მანეთს. ხელოსნური ნაწარმიდან ყველაზე მეტი რაოდენობით დამზადებული ჩანს ლითონისა და ხის ნაწარმი, იარაღ-საჭურველი, სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, შესაბამისად ამისა, ქალაქში ამ დროს ღურგლებისა და მკედლების რიცხვი ყველაზე მეტი იყო⁴⁶. აქვე წყაროში მითითებულია, რომ «Главное занятие жителей города состоит в хлебопашестве и садоводстве». როგორც ჩანს, მოსახლეობის მთავარ საქმიანობას ჯერ კიდევ სოფლის მეურნეობა შეადგენდა.

ხელოსნური მრეწველობის ამქრული ორგანიზაცია, რომელიც ადრე დადებით როლს ასრულებდა, ახლა უარყოფით ფაქტორს წარმოადგენდა საქალაქო ცხოვრებისათვის. ამქართა მონობოლია ხელს უშლიდა ხელოსნობის დამოუკიდებელი დარგების განვითარებას. მიუხედავად ამისა, კავკასიის მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა ამქრების არსებობა ძალაში დატოვა 1852 წლის 4 ივნისის დებულებით⁴⁷, მაგრამ დროის მოთხოვნილებათა შესაბამისად, ხელოსნობის ამქრული ფორმა სულ უფრო შეუფერებელი ხდებოდა საქალაქო ცხოვრებისათვის. იგი თანდათანობით ადგილს უთმობდა მრეწველობის სხვა ფორმებს დასავლეთ საქართველოს ქალაქებშიც, სადაც ის (ამქრული გაერთიანებანი — გ. ი.) ისედაც მცირე მასშტაბით იყო წარმოდგენილი. ფაბრიკულ-ქარხნული ნაწარმი ზღუდავდა და ნიადაგს აცლიდა ხელოსნობის ტრადიციულ ფორმებს. ამის გამო ფართოვდებოდა შინაგანი ბაზარი, სადაც ხელოს-

⁴³ სსცია, ფ. 5, აღწ. I, ს. 4815, ფურც. 16; ЦГИАЛ, ფ. 1268, л. 108, л. 210.

⁴⁴ П. Семенов, Стат.-географ. словарь, т. II, გვ. 880.

⁴⁵ П. Семенов, Стат.-географ. словарь, т. III, გვ. 605; ЦГИАЛ, ფ. 1268, оп. 2, д. 108, л. 210.

⁴⁶ П. Семенов, Стат.-геогр. словарь, т. III, გვ. 605.

⁴⁷ В. Г у г у შ ვ ი ლ ი, ამქრული ხელოსნობის დაშლა ამიერკავკასიაში, ეკონომიკის ინსტ. შრ., ტ. VII, 1953, გვ. 253.

ნური პროდუქცია სულ უფრო იაფად და ფასდაკლებით 'საღებოდა. ამქარგარეშე „დამოუკიდებელი“, „თავისუფალი“ ხელოსნების გამრავლება ქალაქებში ამ პროცესის განუყრელი თანამგზავრი იყო.

* * *

ხელოსნური სტადიის განვითარების ლოგიკურ-ისტორიული შედეგი სასაქონლო წარმოების გაფართოება და ამის ბაზაზე წვრილ კაპიტალისტურ წარმოებაზე გადასვლა იყო. ლენინი ხელოსნური წარმოების შემდგომი ევოლუციის თაობაზე შემდეგს აღნიშნავს: „წვრილ საქონელმწარმოებელთა მიერ შედარებით მსხვილი სახელოსნოების დაარსება წარმოადგენს მრეწველობის უფრო მაღალ ფორმაზე გადასვლას. დაქსაქსული წვრილი წარმოებიდან იწყება კაპიტალისტური მარტივი კოოპერაცია“⁴⁸. იმისათვის, „რომ წვრილი ხელოსანი კაპიტალისტად გადაქცეულიყო, საჭირო იყო ინდივიდუალური კაპიტალის გარკვეული მინიმალური სიდიდე, იმავე დროს ექსპლუატირებული მუშების რიცხვი, რათა თვითონ ექსპლუატატორი ხელშრომისაგან განთავისუფლებულიყო“⁴⁹. კ. მარქსი განაგრძობს: „ახლა ეს მინიმალური სიდიდე გვევლინება მატერიალურ პირობად იმისათვის, რომ მრავალი დაქსაქსული და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ინდივიდუალური შრომითი პროცესი შრომის ერთ კომბინირებულ საზოგადოებრივ პროცესად გადაიქცეს“⁵⁰. მაშასადამე, როგორც ვხედავთ, წარმოების შემდგომი გაფართოების შედეგი იყო კაპიტალისტური საწარმოების შექმნა. ეს კი მიიღწეოდა ზემოაღწერილი პროცესის გზით. ეს გზა არის ერთ-ერთი გზა კაპიტალიზმის ჩასახვისა მრეწველობაში. საქართველოს ქალაქებში კაპიტალისტური ელემენტების ჩასახვა მრეწველობაში (ავურის წარმოება, ტყავულის დამუშავება, ტანსაცმლის დამზადება, აბრეშუმის წარმოება და ა. შ.) სწორედ ამ გზით მიმდინარეობს. მაგრამ მარქსის აღნიშვნით, „კაპიტალისტური ურთიერთობის ამგვარი გზით განვითარება ნელა მიმდინარეობს“, რადგანაც ნელა ხდებოდა სათანადო კაპიტალის დაგროვება წვრილი მწარმოებლის ხელში.

კაპიტალისტური ელემენტების განვითარების მეორე გზად მრეწველობაში მიჩნეულია სავაჭრო კაპიტალის წარმომადგენელთა: ვაჭარ-მოქალაქეთა, თავადაზნაურთა, მოხელეთა, შეძლებულ გლეხთა მიერ შედარებით მსხვილი წარმოების დაარსება. ასეთ საწარმოთა პატრონებად მდიდარი ვაჭრები ხდებოდნენ⁵¹. კაპიტალიზმის განვითარების ამ

⁴⁸ ე. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, გვ. 413.

⁴⁹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, 1954, გვ. 420.

⁵⁰ იქვე, გვ. 420.

⁵¹ „ახალი სახელოსნოს თავად იქცა ვაჭარი და არა ძველი ამქრის ისტატი“ (ლ. ე ნ ი ნ ი).

ორივე გზას მრეწველობაში ადგილი აქვს როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში.

სასაქონლო წარმოება და მის ბაზაზე კაპიტალისტური საწყისების აღმოცენება მრეწველობაში განსაკუთრებით აგურის წარმოება-დამზადებაში ჩანდა. XIX ს-ის 30—40-იანი წლებიდან როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში, ყველაზე სწრაფად ვითარდება აგურისა და საერთოდ, საშენ მასალათა წარმოება. აგურზე მოთხოვნილება ქალაქების და განსაკუთრებით, მათი ახალი ნაწილების სწრაფ ზრდასთან დაკავშირებით, კიდევ უფრო დიდდება.

40-იანი წლების შუა ხანებისათვის, კერძოდ კი 1847 წ. ქუთაისში არსებობდა აგურის ორი საწარმო, რომელთა მიერ გამომუშავებული პროდუქციის ღირებულება 1500 მანეთს შეადგენდა⁵². 1849-50 წლები-სათვის ქუთაისში იყო აგურის 3 საწარმო 1800 მანეთის პროდუქციით⁵³ აგურის წვრილ საწარმოთა გვერდით იქმნებოდნენ შედარებით მსხვილი საწარმოები, რომელთა წლიური პროდუქცია შესაბამისად იზრდებოდა. მაგალითად, მაქსიმე გაბაევის საწარმოში, რომელიც 800 მანეთის პროდუქციას იძლეოდა, მუშაობდა 1 ოსტატი და 4 დაქირავებული მუშა; ივანე ნაცვალოვის „ქარხანაში“ გამოდიოდა 200000 ცალი აგური, რომლის ღირებულება შეადგენდა 1600 მანეთს. აქ მუშაობდა 2 ოსტატი და 8 დაქირავებული მუშა. ასევე, აზნაურ აბულაძისა და გლეხ დათუნაშვილის საწარმოში მუშაობდა 4 ოსტატი და 10 დაქირავებული მუშა (ესენი იყვნენ ყველა ადგილობრივი მცხოვრებნი). ამ საწარმოს პროდუქცია 1600 მანეთს შეადგენდა. აგრეთვე მოქალაქე ფირან ვარდანაშვილის აგურის ქარხანა უშვებდა 30 ათას ცალ აგურს (320 მანეთი)⁵⁴. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ამ პერიოდისათვის წარმოებაში თავიანთ კაპიტალს აბანდებენ მსხვილი ვაჭრები. მაგალითად, 50-იანი წლებისათვის ქუთაისში სამრეწველო წამოწყებებში მონაწილეობდნენ სხვადასხვა წოდების წარმომადგენლები: მოქალაქე ფირან ვარდანაშვილი, აზნაური აბულაძე, გლეხები დათუნაშვილი და ივანე გურული, მოქალაქეები ფირანოვი და სტეფანე აკოფოვი⁵⁵ და ა. შ.

1855 წლის ცნობით, ქუთაისის აგურის 4 ქარხანა 8400 მანეთის პრო-

⁵² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 54.

⁵³ Там же, л. 72—73.

⁵⁴ სსცია, ფ. 4, აღწ. 5 ს. 125, ფურც. 39, 40—47, 48, 66, 80 და ა. შ.; ეს მასალა სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად შემოიტანა ე. ზოტარიამ, იხ. მისი საკანდ. დისერტაცია: დაქირავებული შრომა საქართველოში XVIII ს. ბოლოსა და მე-19 ს. დასაწყისში, თსუ, 1955, გვ. 83—86; მისივე, მრეწველობის განვითარება..., გვ. 108—109; აგრეთვე, დ. გოგოლაძე, კაპიტ. საწარმოები, 199.

⁵⁵ სსცია, ფ. 4, აღწ. 5, ს. 125, ფურც. 8—9.

ლუქციას იძლეოდა⁵⁶. ყურადსაღებია ის ფაქტი, რომ ცალკეული წლების მიხედვით გამომუშავებული პროდუქციის რაოდენობის განსაზღვრისას ადგილი აქვს გარკვეულ მერყეობასაც. მაგალითად, 1860 წ. ქუთაისის აგურის 6 საწარმო იძლეოდა 5680 მანეთის პროდუქციას⁵⁷. თუ მოტანილ მონაცემს შევადარებთ წინა წლების მონაცემებს, შევნიშნავთ, რომ აგურის წარმოებაში მნიშვნელოვან ნახტომებს ჰქონდა ადგილი.

რეფორმამდელი ხანის დასასრულისათვის ქუთაისში აგურის წარმოებაში მანქანური შრომაც იწერებოდა. ორთქლის მანქანის საშუალებით, რომელსაც 10 ცხენის ძალა ჰქონდა, ქარხანაში ამუშავებდნენ ხუთ დაზგა-დანადგარს. ქარხნის მიერ გამომუშავებული პროდუქცია (180000 ცალი აგური) 2000 მანეთის ღირებულების იყო⁵⁸.

აგურის ქარხნები შენდებოდა ოზურგეთში, სოხუმში და სხვაგან. 1847 წლის ცნობით, ოზურგეთში იყო აგურის 1 და თიხის ქურჭლის 2 საწარმო. აგურის საწარმო უშვებდა 200 მანეთის პროდუქციას, თიხას კი — 550 მანეთის პროდუქციას⁵⁹. 1855 წლის ცნობით, ოზურგეთის აგურის 3 საწარმო უშვებდა 640 მანეთის პროდუქციას და ამზადებდა 20000-მდე ცალ აგურს⁶⁰.

1853 წელს ქუთაისელი მოქალაქე პ. ზუბალაშვილი თხოვნით მიმართავს ვორონცოვს, რათა მისთვის სოხუმში გამოეყოს ადგილი აგურის ქარხნისათვის და აქვე დაერთოთ ნება კირის წარმოებისათვის⁶¹. მართლაც, სოხუმში ამის შემდეგ მოწყობილ იქნა აგურისა და კირქვის საწარმონი, რომლებიც 60-იანი წლებისათვის მნიშვნელოვანი რაოდენობის პროდუქციას უშვებდნენ. 1860 წლისათვის სოხუმის აგურის ქარხანა უშვებდა 800 ცალ აგურს, 1862 წლისათვის აქაურმა 2 ქარხანამ გამოუშვა 2300 მანეთის პროდუქცია⁶².

აგურის მსხვილ საწარმოთა გვერდით გარკვეულ ადგილს იკერს აბრეშუმსახვევი „ფაბრიკები“. რუსეთის ხელისუფლება XIX ს-ის პირველ ნახევარში ატარებს რიგ ღონისძიებებს მეაბრეშუმეობის განვითარებისათვის ამიერკავკასიაში. 1836 წ. საქართველოში შეიქმნა „ამიერკავკასიის მეაბრეშუმეობისა და სავაჭრო მრეწველობის გამაგრებელ-

⁵⁶ Лаврентьев, Статистич. опис., გვ. 106.

⁵⁷ ЦГИАЛ, ф. 1281, оп. 5, д. 99, л. 57—58.

⁵⁸ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 10, д. 137, л. 224—225.

⁵⁹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 54—55.

⁶⁰ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 285, ფურც. 11.

⁶¹ სსცია, ფ. 4, აღწ. 5, ს. 77, ფურც. 1.

⁶² Н. Ш а в р о в, Проект гавани Сухум-Кале и несколько мыслей о возможности ее постройки, Морской сборник, т. VIII, № 4 СПб., 1862, 246.

ბელი საზოგადოება“. იგი შექმნა იტალიელმა ვაჰარმა კარლო ტრიბოდინომ⁶³.

40—50-იან წლებში დასავლეთ საქართველოს ქალაქებსა და სავაქრო ცენტრებში დაარსდა არა ერთი აბრეშუმის ამოსახვევი „ფაბრიკა“. მათ შორის აღსანიშნავია: როზმორდუკის — ზუგდიდში (1847), ჩიჯავაძის — სოფელ სებეკაში (50-იანი წლები), ვირიანცის — მარანში (1858), გოხშტრაზერის — ორპირში (1860), დიუფურის — ქუთაისში (1858) და სხვა⁶⁴.

როზმორდუკის საწარმოში, რომელიც სანიმუშო იყო მთელს ამიერკავკასიაში. დადგმული იყო ორთქლის მანქანა. აქ გაბატონებული იყო დაქირავებული შრომა. 60-იანი წლების დასაწყისისათვის აქ 30-ზე მეტი დაქირავებული მუშა ქალი მუშაობდა. წლიურად საშუალოდ, ზუგდიდის აღნიშნული საწარმო უშვებდა 6315 მანეთის აბრეშუმს⁶⁵. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ აღნიშნულ წარმოებაშიც მრავლად იყო ჩაბმული ადგილობრივი მუშა-ხელი.

1858 წ. კარლ დიუფურმა ქუთაისში მოაწყო აბრეშუმსახვევი ფაბრიკა. ფაბრიკა წლიურად უშვებდა 7000 მანეთის პროდუქციას. აქ ფართოდ იყო გამოყენებული დაქირავებული შრომა⁶⁶.

1860 წელს უცხოელი ვაჭრის გოხშტრაზერის მიერ ორპირში მოეწყო აბრეშუმის საწარმო. იგი ამზადებდა წლიურად 1500 კგ. აბრეშუმს, ე. ი. 2-ჯერ მეტს ვიდრე ზუგდიდის საწარმო. ფაბრიკაში სამუშაოდ მოდიოდნენ ახლო-მახლო სოფლებიდან მამაკაცები, ქალები და გოგობიჭები. აქ დაქირავებულ მუშა ქალს საშუალოდ ეძლეოდა 7—12 მანეთამდე⁶⁷.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში XIX ს-ის 30—50-იან წლებში ვაჭარ-მრეწველები ეწეოდნენ სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა ტექნიკურ გადამუშავებას. საერთოდ აღსანიშნავია, რომ კაპიტალიზმის ჩასახვისა და განვითარების საქმეში დიდი როლი ენიჭება სოფლის პროდუქტთა ტექნიკურ გადამუშავებას, როგორც ამავე დროს, ერთ-ერთ ფორმას სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარებისა⁶⁸. ლენინი აღ-

⁶³ დ. გოგოლაძე, კაპიტალისტური საწარმოები..., გვ. 123.

⁶⁴ აღნიშნული საწარმოები და მათი ტექნიკურ-ეკონომიკური ბუნება თითქმის საკმარისადაა შესწავლილი ქართულ საბჭოთა ეკონომიკურ და ისტორიულ ლიტერატურაში: П. Гугушвили, Развитие промышленности в Грузии и Закавказье, Тб., 1957, 266—272; ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 223—225; ე. ზოშტარია, დასახ. ნაშრ., გვ. 154—156; დ. გოგოლაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 123—131; მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 350—353 და სხვ.

⁶⁵ სსცია, ფ. 10, ს. 496, ფურც. 85.

⁶⁶ იქვე, ფურც. 89.

⁶⁷ „გუთნის დედა“, 1862, № 2, გვ. 10—13.

⁶⁸ ე. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, გვ. 327.

ნიშნავს: „ის დაწესებულებანი, რომლებიც ამ გადამუშავებას ასრულებენ, ან შეადგენენ თვით იმ მეურნეობის ნაწილს, სადაც ნედლი პროდუქტია მოპოვებული, ან ეკუთვნიან განსაკუთრებულ მრეწველებს, რომლებიც შეისყიდიან ხოლმე პროდუქტს სოფლის მეურნეთაგან“⁶⁹.

სოფლის მეურნეობის პროდუქტთა (ყურძენი, ქაჭა, თამბაქო, სიმინდი, კარტოფილი) გადამუშავება ადგილზე (სოფელში) შინამრეწველური წესით მიმდინარეობდა, ხოლო ვაჭრები და მოქალაქეები კი ქალაქში ხსნიდნენ ამ პროდუქტების გადამმუშავებელ საწარმოებს. აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოში აღრიდანვე იყო ცნობილი არყის გამოხდა. XIX საუკუნიდან არყის გამოხდა ძირითადად ქარხნულ წარმოებას დაექვემდებარა. ჯერ კიდევ 10—12-იან წლებში ქუთაისში არყის გამოხდას აწარმოებდნენ ცნობილი ვაჭრები სერო და იაკობ ოცხელები. ისინი საამისო ნედლეულს ახლო სოფლებიდან იძენდნენ⁷⁰. ასევე, ამ პერიოდში დიდვაჭარი და მოქალაქე იაკობ ზუბალაშვილი ქუთაისსა და შორაპანში ხსნის არყის „ქარხნებს“, რომელთა ნაწარმის დიდი ნაწილი იმერეთშივე სალდებოდა, ნაწილი კი პარტიობით იგზავნებოდა შავი ზღვისპირა და რუსეთის ქალაქებში. ამ ქარხნების წლიური პროდუქტია საშუალოდ 7200 ვედრო არაყს შეადგენდა⁷¹.

ზუბალაშვილების თაოსნობა არყის გამოხდის საქმეში სწრაფად გავრცელდა მთელს იმერეთში. სხვა ვაჭარ-მრეწველებიც დიდი მონღომებით ჰკიდებდნენ ხელს ამ შემოსავლიან საქმეს. 60-იანი წლების დასაწყისში ქუთაისელი მოქალაქე გიორგი ბოლქვაძე ხსნის არყის დიდ ქარხანას, სადაც 30-მდე დაქირავებული მუშა და ოსტატი მუშაობდა⁷². ქარხნის შემოსავალმა 1864 წელს 30000 მანეთს მიაღწია. ქარხნის მეპატრონემ მაღალ დონეზე აიყვანა თავისი საწარმოს ტექნიკური პროცესი და ღრმად დაეუფლა არყის გამოხდისა და გასუფთავების რთულ ტექნიკას. გიორგი ბოლქვაძე ცნობილი გახდა არა მარტო მთელს ამიერკავკასიაში და იმპერიაში, არამედ საზღვარგარეთის წრეებშიც. მას აუთარბელი ამანათები მოსდიოდა ნიუ-იორკიდან, ჩიკაგოდან, ლონდონიდან, პარიზიდან, ბერლინიდან. ნიცადან და სხვა. თვით იგი ხშირი სტუმარი ყოფილა კონსტანტინეპოლის, ევროპის, რუსეთის სავაჭრო ბირეებისა.

არყის სახდელი საწარმოები არსებობდნენ ზუგდიდში, სოხუმში, ოზურგეთში და სხვაგან. 1850 წელს ზუგდიდში ააგეს არყის სახდელი ქარხანა, რომელიც ექსპლუატაციაში შევიდა 1851 წელს. აქ ყოველ-

⁶⁹ ვ. ი. ლე ნი ნი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, გვ. 327.

⁷⁰ ბ. კ. ი. ნ. ა. ძე, ქართულ კათოლიკეთა ეპრობა..., გვ. 47.

⁷¹ АКТЫ, т. VI, გვ. 244, ВПСЗРИ, II, № 1, გვ. 952—953.

⁷² სსცია, ფ. 26, 3465, ფურც. 108; ბ. კ. ი. ნ. ა. ძე, მრეწველობა. ეპრობა, ხელოვნობა საქართველოში, ტფ., 1909, გვ. 69.

წლიურად ხდიდნენ 8000—10000 ლიტრ ხილის არაყს. რომელიც სა-
რეალიზაციოდ იგზავნებოდა სამეგრელოს სავაჭრო პუნქტებსა და ბაზ-
რებზე⁷³. აღნიშნულმა ქარხანამ იარსება 1885 წლამდე. ასევე, 1858
წელს ოზურგეთში ვაჭარმა მკედლიშვილმა გახსნა არყის სახდელი სა-
წარმო, რომელიც 1300-მდე ლიტრ არაყს ხდიდა; 1860 წლის ცნობით
სოხუმის არყის სახდელი საწარმო 1200 მანეთის პროდუქციას იძლეოდა.

სოფლის მეურნეობის პროდუქტთაგან ქარხნული გადამუშავების
საგანი იყო აგრეთვე თამბაქო. ჯერ კიდევ 1830-იან წლებში ვაჭრები
გოკიელები ქუთაისში ხსნიან⁷⁴ თამბაქოს საწარმო-სახელოსნოს⁷⁵. თამბა-
ქოს გადამუშავებით განსაკუთრებით ცნობილი იყო ხონი, სადაც უმე-
ტესი ნაწილი სახელოსნო-საწარმოებისა ამ ნადლეულს ამუშავებდა.
განსაკუთრებით 60-იანი წლებისათვის აქ ძლიერ გამრავლდა მათი
რიცხვი. ხონში ამ პერიოდისათვის განთქმული იყო ჭაიანების სახელოს-
ნოთა ნაწარმი.

წარმატებით და ფართოდ ვითარდებოდა მეთამბაქოეობა სამეგრე-
ლოსა და აფხაზეთში. ჯერ კიდევ მთავარი შერვაშიძე მოხელე საფო-
ნოვს წერდა: „იმედი მაქვს, რომ თამბაქო წარმატებით გაშენდება აფხა-
ზეთში და იგი დროდადრო გახდება მომავალი მრეწველობის ერთ-ერ-
თი მთავარი დარგი, მით უფრო რომ აქაური მეურნენი ძველი დროი-
დანვე მისდევნენ მის გაშენებასა და დამუშავებას“⁷⁶. აღსანიშნავია, რომ
სოხუმელი ვაჭრები (ქართველები და ბერძნები) 50-იანი წლების ბო-
ლოსათვის ქალაქის ახლო ტერიტორიაზე აშენებენ თამბაქოს შესანიშ-
ნავ პლანტაციებს. ამ დროს სოხუმში იყო ვაჭრების: მესაქსუდისა და
ბოგდანოვის მიერ დაარსებული თამბაქოს ფაბრიკები. დასახლებულ
ვაჭრები ყოველწლიურად აფხაზეთის და სამეგრელოს სოფლებიდან სი-
სტემატურად იძენდნენ ხოლმე თამბაქოს (ფუტს 8 მანეთად) და ამუ-
შავებდნენ მას თავიანთ საწარმოებში⁷⁶.

გარდა ზემოჩამოთვლილი სამრეწველო საწარმოებისა, დასავლეთ
საქართველოს ქალაქებსა და სადაბო ცენტრებში 30—50-იან წლებისა-
თვის არსდებოდა სხვადასხვა სახის სახელოსნოები თუ საწარმოები:
სამღებროები, ზეთსახდლები (ანუ „ბაზირხანები“), სამეთუნეო, სპი-
ლენძის, რკინის სამკედლოები, სადურგლო, სახერხი, საფქვავეი, საზეინ-
კლო, ეტლის მკეთებელი, კირის გამოსაწვავეი საწარმოები („ქარხნე-
ბი“) და მრავალი სხვა.

სამღებროები საქართველოში XIX საუკუნემდეც არსებობდნენ.

⁷³ სსცია, ფ. 416, აღწ. 3, ს. 75, ფურც. 56.

⁷⁴ მ. კ ი კ ი ნ ა ძ ე, ქართველ კათოლიკეთა ეპრობა, გვ. 33.

⁷⁵ Акты, т. X, გვ. 161.

⁷⁶ К. М а ч а в а р и а н и, Очерки и рассказы (из наблюдений разных го-
родов), Батуми, 1909, გვ. 16—17.

XIX საუკუნიდან ისინი კერძო სარეწებად იქცნენ⁷⁷. ქუთაისის, ონის, ხონის, ოზურგეთის სამღებრო სარეწები, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, XIX ს-ის 30-იან წლებამდე ძირითადად მოქცეულნი იყვნენ ფეოდალთა მფლობელობაში. ამ პერიოდიდან კი სამღებროები თანდათან ახალ, კაპიტალისტურ ელფერს იძენენ. მათ მფლობელებად მსხვილი ვაჭრები გამოდიან. 1855 წლის ცნობებით, ქუთაისში არსებულ ერთ-ერთ სამღებრო სარეწში, რომელიც ეკუთვნოდა ვინმე კაქკაიშვილს, მუშაობდა 3 ოსტატი, 7 შევირდი და 10-მდე დაქირავებული მუშა⁷⁸. ოზურგეთში ამ დროს არსებობდა 3 სამღებრო, ონში — 5 და ა. შ. ქუთაისში სამღებროთა დამაარსებლები მეპატრონენი ჩანან ოცხელები, რომლებიც XIX ს-ის დასაწყისიდან აქ რამდენიმე სარეწს ხსნიან⁷⁹. სამღებროთა შემოსავალი 50-იანი წლების შემდეგ შესამჩნევად მატულობდა. ასე, მაგალითად, 1855 წლის ცნობით, ქუთაისის 3 სამღებრო უშვებდა 2000 მანეთის პროდუქციას⁸⁰, ონის 4 სამღებრო 1856 წ. 1600 მანეთის პროდუქციას უშვებდა და ა. შ.

XIX ს-ის 50-იანი წლებისათვის ქალაქ ფოთში („ძველ ნაწილში“) გაიხსნა ხე-ტყის სახერხი საწარმო. საწარმოში დადგმული იყო ორთქლის ძრავა. მასში მუშაობდა 8 ოსტატი და 19 დაქირავებული მუშა, რომლებიც ადგილობრივ მცხოვრებლებს წარმოადგენდნენ. საწარმოში დამზადებული პროდუქციის ნაწილი იყიდებოდა, ნაწილი კი საქალაქო მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდა⁸¹. აქვე ამავე წლებში გაიხსნა რამდენიმე წისქვილი. 1849 წელს ქერჩის მექანიკური ქარხნიდან სოხუმში შემოზიდულ იქნა ლითონის ხელსაწყოები სახერხი ქარხნისათვის⁸². ქარხანაში რამდენიმე დაქირავებული მუშა და ოსტატი იყო დასაქმებული.

ასევე, წისქვილები, როგორც შედარებით მსხვილი საწარმოები, ემსახურებოდა ონის და ხონის მოსახლეობას. 1853 წლის ცნობით, ონში ხუთი წისქვილი იყო, ხონში კი — სამი⁸³. ონსა და ხონში ამ პერიოდისათვის საკმაო რაოდენობის მსხვილი სამკვედლო სახელოსნოები და ტყავის სარეწები იყო. ქუთაისის გუბერნიის სოფლებში, რომლებიც აღრიდანვე იყვნენ ცნობილი ხელოსნური წარმოებით, ამ პერიოდშიც

⁷⁷ ნ. ბერძენიშვილი, სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში, საქ. ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 335—40.

⁷⁸ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 285, ფურც. 3.

⁷⁹ ნ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, გვ. 47.

⁸⁰ Лаврентьев, Статистич. описание, 106.

⁸¹ სსცია, ფ. 5, ს. 7820, ფურც. 33.

⁸² Г. Дзидзария, Народное хозяйство и социальные отношения в Абхазии в XIX веке, Сухуми, 1958, стр. 84.

⁸³ КК. 1953, გვ. 364.

ვხვდებით წვრილ-წვრილ სარეწებს. მაგალითად, ბოსლევის, კურსების, შროშის და საქარის თიხისა და სამეთუნეო სარეწების პროდუქცია 1855 წელს 6000 მანეთს უდრიდა⁸⁴. მარტო კურსების 2 სამეთუნეო „ქარხანა“ 750 მანეთის პროდუქციას უშვებდა. ტობანიერისა და საქარის არყისაზღელი „ქარხნები“ 1848 წლისათვის 1465 მანეთის არაყს ამზადებდნენ⁸⁵. დასახელებულ და სხვა საწარმოთა პროდუქცია უმთავრესად საქალაქო მოსახლეობის მოხმარების საგანს წარმოადგენდა.

მოტანილი მასალის განხილვა სავსებით ადასტურებს, რომ ხელოსნურ წარმოებას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებოდა კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ჩასახვა-განვითარების თვალსაზრისით. ხელოსნობის განვითარებას მიეყვარათ კაპიტალისტური წარმოების განვითარებისაკენ (მარტივი კაპიტალისტური კოოპერაცია, მანუფაქტურა, ფაბრიკა). მაგრამ ამ საფეხურების განვითარება ყველგან წმინდა თანმიმდევრობით არ ხდებოდა.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქების სპეციფიკა სამრეწველო განვითარების თვალსაზრისით რეფორმამდელ პერიოდში იმაში მდგომარეობდა, რომ აქ ამქრული ხელოსნობა (ყველა დარგში) ისეთი დასრულებული ფორმით, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა აღმოსავლეთ საქართველოში (თბილისი, გორი, თელავი, და ა. შ.), არ განვითარებულა. ქალაქების სამრეწველო განვითარება უკანა პლანზე ღვებოდა და გარკვეული ისტორიული მიზეზების გამო ადგილი ეთმობოდა მათი სავაჭრო მნიშვნელობის ზრდას. ხელოსნური წარმოება, მისი ყველა ფორმით უფრო მეტად დამახასიათებელი იყო შიდა საქალაქო ცენტრებისათვის (ქუთაისი, ოზურგეთი და სხვა). რაც შეეხება საზღვაო-სატრანზიტო ცენტრებს, აქ ხელოსნობა ნაკლები მასშტაბით, ანდა ახალი პერიოდისათვის დამახასიათებელი ფორმებით ვითარდებოდა.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ თვით ქუთაისშიც (და სხვა ქალაქებშიც) XIX ს-ის პირველ ნახევარში კაპიტალისტური წარმოება ვითარდებოდა და ფეხს იკიდებდა ისეთ დარგებში, სადაც ადრე არ არსებობდა ხელოსნური წარმოება (მაგალითად, აგურის, არყის სახდელი, აბრეშუმის, კრამიტის და ა. შ.), ე. ი. აქ საქმე გვაქვს კაპიტალისტური წარმოების დასაწყისთან იმგვარად, რომ ქალაქის სამრეწველო ცხოვრება წვრილ, კერძო მეწარმეთა ხელში ექცევა. ამ შემთხვევაში კაპიტალისტური წარმოება ზემოაღნიშნული მეორე გზით, ე. ი. როცა ვაჭარი ეუფლება წარმოებას, ვითარდება. ყოველივე ამის მიზეზი, ე. ი. ამქრული ხელოსნობის მაღალ დონეზე განუვითარებლობა მის გვიანდელ წარმოშობაში უნდა ვეძიოთ. ამქრული ხელოსნობის სრული სახით ჩა-

⁸⁴ Лаврентьев, Статистич. описание..., 106.

⁸⁵ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 54

მოყალიბება (და ამავე დროს, დაშლაც) ახალ პერიოდში, კაპიტალისტური ელემენტების ჩასახვა-განვითარების პარალელურად მიმდინარეობდა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კაპიტალისტური წარმოება ნაწილობრივ ხელოსნური წარმოებიდან მომდინარეობდა, უფრო მეტად კი მას საეაქრო კაპიტალის წარმომადგენლები ავითარებდნენ.

**§ 2. საშინაო და საგარეო ვაჭრობა დასავლეთი საქართველოს
ქალაქებში XIX საუკუნის რეფორმამდე პერიოდში**

სასაქონლო წარმოების განვითარების უშუალო შედეგი საშინაო და საგარეო ბაზრის გაფართოებასა და ზრდაში იჩენდა თავს.

როგორც ლენინი აღნიშნავს, „სასაქონლო მეურნეობის შემდგომი განვითარება გამოიხატება ვაჭრობის გაფართოებით“¹.

XIX ს-ის პირველ ოცეულში, როგორც ზემოთ აღვნიშნა, საქართველოს და კერძოდ, დასავლეთი საქართველოს ქალაქების საეაქრო-ეკონომიკური განვითარება და საშინაო ბაზრის ზრდა ფართო მასშტაბებით არ ხასიათდებოდა. მართალია, მოსახლეობა, ძირითადად, ადგილობრივ საქონელწარმოებას ემყარებოდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, გარედან შემოტანილი საქონელი ჭერ კიდევ დიდ ადგილს იჭერდა ქვეყნის საეაქრო ცხოვრებაში. უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, საქართველოს ქალაქები ჭერ კიდევ არ იყვნენ დაკავშირებული სოფლის მეურნეობასთან, ადგილობრივ წარმოებასთან, იმ ზომით, რომ ქვეყანაში ერთიანი საბაზრო სისტემა შექმნილიყო. ფეოდალური მეურნეობის ისედაც სუსტ კავშირს ბაზართან (და, მაშასადამე, ქალაქთან) კიდევ უფრო ასუსტებდა არამყარი საშინაო და საგარეო ხასიათის მოვლენები. „ყურადღების გამახვილებას საგარეო ვაჭრობაზე კი არ შეიძლებოდა წარმოექმნა ერთიანი შინაგანი ბაზარი. საგარეო ვაჭრობა უმთავრესად ფეოდალთა მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდა“². ცხადია ის გარემოება, რომ უცხოელი ვაჭრები, რომლებიც ასე მრავლად იყვნენ წარმოდგენილი საგარეო ურთიერთობათა ასპარეზზე, არ დაინტერესებულან საქართველოს საშინაო ვაჭრობის განვითარებით, ერთიანი შინაგანი ბაზრის წარმოქმნით. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ხელოსანს არ შეეძლო გაეყიდა რაიმე სახელმწიფოს მიერ დაწესებული ნიხრის ზევით. შეუზღუდველი იყო მხოლოდ ნიხრზე იაფად გაყიდვის უფლება. ყოველივე ამას ემატებოდა ისიც, რომ ვაჭართა და ხელოსანთა ერთი ნაწილი ჭერ კიდევ გაბატონებული კლასის (ფეოდალების) ყმობაში იყო მოქცეული.

¹ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, კაპიტ. განვითარება რუსეთში, გვ. 386.

² ვ. გა ბ ა შ ე ი ლ, XVI—XVIII სს. საქართველოს ქალაქები, მახლობელი აღმოსავლეთის საეაქრო ურთიერთობათა შექზე, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 164.

ნატურალური მეურნეობის პირობებში არსებული ყოველივე ზემოაღნიშნული ფაქტორები აფერხებდნენ ქალაქების სწრაფ ეკონომიკურ წინსვლას.

XIX ს-ის დასაწყისიდანვე ცარიზმის სავაჭრო-საბაჟო პოლიტიკის ერთ-ერთ მთავარ მიზანს შეადგენდა საქართველოს ეკონომიკური შემოერთება. ეს იყო ისტორიულად აუცილებელი და პერსპექტივაში გადასაწყვეტი ამოცანა, მაგრამ რუსეთის სავაჭრო-სამრეწველო კაპიტალს ჯერ კიდევ არ შესწევდა იმის უნარი, რომ პოლიტიკურად შემოერთებული ქვეყანა ეკონომიკურადაც შემოეერთებინა. თუმცა, რუსეთის ხელისუფლების მიერ გატარებული ღონისძიებანი (რომელთა გვერდის ავლა მას არ შეეძლო): შინაგანი საბაჟო სისტემის მოსპობა, ზრუნვა სავაჭრო-სამომხსელო გზების გაუმჯობესებაზე, კერძო საკუთრების ფორმების დაცვა-განმტკიცება, ირანულ-ოსმალური სამყაროსაგან ქართული ქალაქებისა და სავაჭრო ცენტრების თანდათანობითი იზოლაცია — ყველაფერი ეს ობიექტურად ხელს უწყობდა საშინაო ბაზრის გაფართოებას და ნატურალური მეურნეობის დაშლას.

საქონელმომოქცევა და ვაჭრობა, „კაპიტალის წარმოშობის ისტორიულ წინამძღვრებს რომ შეადგენენ“, პოტენციაში ყოველთვის არსებობდა საქართველოს ფეოდალურ ეკონომიკაში. მაგრამ მათი სფერო და დიპაზონი ახლა სულ უფრო ფართოვდებოდა. 20-იანი წლებისათვის უკვე თვალსაჩინო შეიქმნა, რომ დასავლეთ საქართველოში ბაზარს უკავშირდებოდა და გაცვლაში ებმებოდა გლეხური მეურნეობანი. სხვადასხვა ქალაქებსა, რაიონებსა და სავაჭრო ცენტრებს შორის ინტენსიური საქონელმომოქცევა და პროდუქტთა გაცვლა ქმნიდა წინაპირობას ერთიანი სავაჭრო-სააღებმციემო ურთიერთობის ჩამოყალიბებისათვის. საქართველოს ამდროინდელი ვაჭრობის შესახებ ადგილობრივი ერთ-ერთი რუსი მოხელე შენიშნავდა: „საქართველოს ვაჭრობა ყოველწლიურად აყვავების გზას ადგას და იგი აწარმოებს ისეთ კომერციულ ოპერაციებს, რომელსაც საქართველოს უკანასკნელი მეფეების დროს არაოდეს ადგილი არ ჰქონია“³.

ქუთაისში წარმოებულ ვაჭრობაზე და აქაური ვაჭრების შესახებ ფრანგი ნეგოციანტი გამბა აღნიშნავს: „ქუთაისის მოსახლეობა მრავალრიცხოვანია: იმერლები, ებრაელები და სომხები — თითქმის ისინი ყველანი ვაჭრები არიან“⁴. შემდეგ მოგზაური განაგრძობს: „გარნიზონი საკმაოდ მრავალრიცხოვანია. აქ არის თავმოყრილი ყველა სამხედრო და ადმინისტრაციული დაწესებულება იმერეთის, სამეგრელოსა და გურიისათვის. ცოტაა ისეთი ქალაქი, სადაც ისე კარგად შეიძლებოდეს ცხოვ-

³ Акты, т. V, гл. 334—335.

⁴ Gamba, Voyage dans la Russie meridionale, I, Paris, 1826, гл. 169.

რება, როგორც ქუთაისში. აქაურ ბაზარზე ყველაფერი იაფია: 18 ბოთლი ლეინო ღირს 80 კაპ.“⁵ დასასრულ, ქუთაისის მომავალ პერსპექტივებთან დაკავშირებით გამბა ასკვნის: „ქუთაისს აქვს შესაძლებლობა გაზღეს კავკასიონის იქეთ მდებარე რუსული პროვინციების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალაქი. მისი ზრდა რამდენიმე წლის განმავლობაში ძალიან შესამჩნევია... ყველაფერი იძლევა იმის იმედს, რომ რამდენიმე წელიწადში ეს ქალაქი, რომელიც ასე კარგადაა განლაგებული საქონლის ტრანზიტისათვის ევროპასა და აზიას შორის, გაორკეცდება, აყვავდება და უფრო მეტად გაიზრდება მოსახლეობით“⁶. ქუთაისი ამ პერიოდისათვის როგორც ჩანს წარმოადგენს მთელი იმერეთის, რაჭისა და ნაწილობრივ გურიის მთავარ შესაყარ ადგილს ვაჭრობაში. საღვთისწაულო დღეების გარდა ქუთაისის ბაზარზე გაცხოველებული ვაჭრობა წარმოებდა პარასკევ-კვირაობით. მოსახლეობას გასაყიდად მოჰქონდა პური, ლეინო, სიმინდი, აბრეშუმი, მთის მალდი, თამბაქო, რკინის ნაწარმი. ამდროინდელი ცნობების მიხედვით, თვით ქუთაისში ამზადებდნენ 24 ათასამდე ვედრო ლეინოს. ამას გარდა, მეზობელი სოფლებიდან საშუალოდ შემოჰქონდათ გასაყიდად დაახლოებით 36000 ვედრო⁷. მნიშვნელოვანი სავაჭრო საგანი ქუთაისის ბაზარზე 20—30-იანი წლებისათვის ყოფილა აბრეშუმი. გვიანდელი ცნობების მიხედვით, ზაფხულის დღეებში გლეხებს ბაზარზე გამოჰქონდათ საშუალოდ 150 ფუტი აბრეშუმი. გირვანქა აბრეშუმი 1 მანეთად იყიდებოდა. შემოჰქონდათ აგრეთვე აბრეშუმის ქსოვილიც (დარაია). ქუთაისის ბაზარზე მოსახლეობას შემოჰქონდა დიდი რაოდენობის ხელოსნური ნაწარმი, სხვადასხვა სახის ხილი და შემოჰყავდა პირუტყვი, რომელიც 1831 წ. გაყიდულა 600 სული, 1832 წ. — 350, 1833 წელს კი — 520 სული⁸.

ქუთაისი დაკავშირებული იყო არა მარტო დასავლეთ საქართველოს რაიონებთან, არამედ აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ცენტრებთანაც: თბილისთან, გორთან, ახალციხესთან და ა. შ. ახალციხე-ქუთაისს შორის ვაჭრობისა და საქონელმომოქცევის შესახებ ცნობები მოგვეპოვება 1819 წლიდან. იმერეთის და სამხრეთ საქართველოს სასაზღვრო სავაჭრო ცენტრში სოფელ ბაღდადზე გავლით ახალციხელ ვაჭრებს გაჰქონდათ მარილი, საპონი, სხვადასხვაგვარი ზეთი, თამბაქო, დამარილებული თევზი, თხის ტყავი, აბრეშუმის ქსოვილები და ა. შ. ხოლო ქუთაისიდან მიჰქონდათ სიმინდი, ღომი, აბრეშუმის ნართი, დამუშავე-

⁵ Gamba, Voyage dans la Russie meridionale, I, Paris, 1826, გვ. 171.

⁶ იქვე, გვ. 172—173.

⁷ სსიკ, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 234, ფურც. 203—204.

⁸ იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 105, ფურც. 6—11, 14.

ბული ტყავი და სხვა⁸. ახალციხე-ქუთაისის შორის სავაჭრო ურთიერთობა იმდენად დადებით შედეგებს იძლეოდა, რომ მთავარმართებელი ტორმასოვი იძულებული გამხდარა ეშუამდგომლა იმპერატორის წინაშე, რათა არ აეკრძალათ ვაჭრობა ახალციხესთან⁹.

1820 წლის ცნობით, ქუთაისში მუდმივ ვაჭრებად ცნობილი იყო 100-მდე კაცი. ამას გარდა, აქ იყვნენ დროებით მოსული ვაჭრებიც ახალციხიდან, ყულევიდან და სხვა, რომელთა რიცხვი თანდათანობით მცირდებოდა¹⁰. ამავე ცნობის მიხედვით, „ვაჭრობა წარმოებს 262 ღუქანში. ღუქანთა ამ რაოდენობაში ივარაუდება აგრეთვე სახელოსნო საწარმოებიც. ქუთაისში არიან ძველი მცხოვრებნიც, რომლებიც ყოველთვის ვაჭრობას მისდევდნენ და იწოდებოდნენ მოქალაქეებად“¹¹. ქუთაისის საშინაო და საგარეო ვაჭრობაზე დიდ გავლენას ახდენდა შედავათიანი ვაჭრობა (1821-31 წლები). როგორც ოფიციალური პირები აღნიშნავენ, „ამ პერიოდისათვის გამდიდრდა არა ერთი სავაჭრო სახლი, არა მარტო თბილისში, არამედ ქუთაისში და სხვა ქალაქებშიო“, ან კიდევ, „ქუთაისში მაშინ (თავისუფალი ვაჭრობის დროს — გ. ი.) ვაჭრობა აყვავებულ მდგომარეობაში იყო. ვაჭრები სარგებლობდნენ თავისუფალი უბაჟო ტრანზიტით“¹².

ქუთაისელ და სხვა ვაჭართა სამოღვაწეო ასპარეზად საქართველო-კავკასიის ტერიტორიის გარდა ითვლებოდა ლაიფციგის, მარსელის, ტრიესტის, დრეზდენის და სხვა ქალაქების ცნობილი იარმარეები. როგორც ეს საერთოდაა მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაში, ქართველი ვაჭრები ბაზრობაზე ჩასულან 1824 წლის ადრე გაზაფხულზე. მათი რაოდენობა ამ დროს 6—10 კაცს შეადგენდა¹³. მათ მონაწილეობა მიუღიათ სააღდგომო ბაზრობაში და შეუძენიათ აუარებელი საქონელი. ლაიფციგში წელიწადში სამი დიდი ბაზრობა იმართებოდა: საახალწლო ბაზრობა — იანვარ-თებერვალში, სააღდგომო ბაზრობა — აპრილ-მაისში და საშემოდგომო (წმინდა მიხეილის) ბაზრობა — სექტემბერ-ოქტომბერში¹⁴.

1824-25 წლების ოპერაციების დროს ქართველ (თბილისელ და ქუ-

⁸ საისტორიო კრებული 1, 1928, გვ. 68; Акты, т. VI, გვ. 247.

⁹ მ. ღუქანძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 355—356.

¹⁰ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 234, ფურც. 126; KK, 1853, გვ. 318—319.

¹¹ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 234, ფურც. 127.

¹² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп I, л. 134, л. 334—335, л. 256, л. 19.

¹³ М. Рожкова, Экономич. политика..., გვ. 131; მ. ფურცელიძე, საქართველოს ვაჭრების როლი ამიერკავკასია-ჩრდილო ირანის ევროპული საქონლით მომჭარავების საქმეში (1821-31 წწ.), გორის პედ. ინსტ. შრ. VIII, 1963, გვ. 120.

¹⁴ E Hasse, Geschichte der Leipziger Messen, Leipzig, 1885, გვ. 175.

თაისელ) ვაჭრებს, რომლებსაც სარაჯიშვილი მეთაურობდა. საქართველოში ჩამოუტანიათ 600000 ფრანკის ღირებულების საქონელი¹⁵.

ევროპულ ბაზრებთან ურთიერთობაში ამ დროს თვალსაჩინო როლს ასრულებდნენ ქუთაისელი მოქალაქეები და დიდვაჭრები. 1824-28 წლებში ლაიფციგში არ ჩატარებულა არც ერთი სააღდგომო ბაზრობა, სადაც მათ მონაწილეობა არ მიეღოთ. ამ პერიოდში ქუთაისელი ვაჭრებიდან, რომლებიც ხშირი სტუმრები იყვნენ ევროპის ბაზრებისა, ცნობილი იყვნენ: იაკობ ანდრონიკაშვილი, პავლე თუმანიშვილი და გრიგოლ მეფისაშვილი¹⁶. ქუთაისიდან ლაიფციგში ხშირად დადიოდნენ ნიკო ნიკოლაძის მამა და ბიძა — იაკობი და გრიგოლი. თვით ნიკო ნიკოლაძე წერს: „გრიგოლი და მამაჩემი იმ ხანებში საქსონიაშიც ყოფილან. ლაიფციგის იარმუკაში, სანამ კიდევ შეიძლებოდა საზღვარგარეთიდან რუსეთში საქონლის შემოტანა. იმ დროიდან ჩვენს ოჯახში დიდხანს ინახებოდა ჭურჭელი საქსონიის ხელობისა მუქი ლურჯი საღებავებით¹⁷. ზემოაღნიშნულთან ერთად უნდა ითქვას, რომ ქუთაისელთაგან ამავე დროს ერთ-ერთ პირველებად, რომლებმაც რუსეთთან დაიწყეს ვაჭრობა, იყვნენ აქაური საპატიო მოქალაქენი — ზუბალაშვილები და სოლოლაშვილები. 1824 წელს პორტო-ფრანკოს გახსნისა და ქუთაისში საბაჟოს დაწესების შემდეგ, ვაჭრობა ქალაქში სწრაფად განვითარდა. აღნიშნული ვაჭრები მიმართავდნენ არა მარტო რუსეთის, არამედ ევროპის ბაზრებსაც.

აღსანიშნავია, რომ ქუთაისელ და სხვა ქალაქელ ვაჭრებს ევროპის მსოფლიო მნიშვნელობის მსხვილ ბაზრებთან უშუალო კავშირის დაჭერა უძნელდებოდათ. ამის მთავარი მიზეზი იყო ჯერ კიდევ ის, რომ გზა ძვირი ჯდებოდა და მეორეც ის, რომ ევროპაში მათ საქონელს კრედიტში არ ენდობოდნენ. ამავე დროს, სასურველი რაოდენობით საქონლის მტკიცე ფასებში შეძენას მათ დიდი ფულადი კაპიტალის უქონლობა უძნელებდა. ამიტომ ხდებოდა, რომ ქართველი ვაჭრები ლაიპციგელი და საერთოდ ევროპელი ვაჭრებისაგან საქონელს ყიდულობდნენ დაბალ ფასებში და ზოგჯერ ისეთ საქონელს, რომელიც არ მოიხმარებოდა და მოდიდან იყო გამოსული¹⁸. საერთოდ კი, შელდათიანი ვაჭრობის ისტორიიდან ცნობილია, რომ ქართველი ვაჭრები ევროპის იარმარკებზე, გარდა საქონლის დიდი რაოდენობით შეძენისა, არაიშვიათ შემთხვევაში, მსხვილ შეკვეთებსაც აძლევდნენ ხოლმე საფრანგეთისა და გერმანი-

¹⁵ E. H a s s e, Geschichte der Leipziger Messen, Leipzig, 1865, გვ. 175.

¹⁶ E. H a s s e, Geschichte... გვ. 178; ზ. კიჭინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, გვ. 74.

¹⁷ ნ. ნ ი კ ო ლ ა ძ ე, რჩეული ნაწერები. თბ., 1931, ტ. 1, გვ. 16.

¹⁸ Журнал мануфактуры и торговли, ч. 1, СПб., 1838, გვ. 119.

ის ფაბრიკებს¹⁹. ქუთაისის ბაზარზე ამ პერიოდისათვის საქონლის დიდი უმრავლესობა მხოლოდ ევროპული წარმოშობისა იყო. თანაც ქუთაისში ამიერკავკასიის ქალაქებიდან ყველაზე დიდი რაოდენობით ხვდებოდა სატრანზიტო საქონელი და აქედან ნაწილდებოდა იგი სხვადასხვა კუთხეებსა და რაიონებზე. ევროპული საქონლიდან ქუთაისის ბაზარზე ამ დროს მოიპოვებოდა: ატლასები, ფარჩა, მაუდი, მიტკალი, შაქარი, რომი, ძვირფასი ღვინოები: შამპანური, მადერა, ბორდო, ქაშანურის ქურქელი²⁰ და ა. შ. გარდა ამისა ქუთაისში საკმაოდ მოიპოვებოდა თურქული საქონელი: ფეხსაცმელი, სარკის ნაწარმი, სხვადასხვა სახის ქურქელი, შაქარი, ყავა, ჩაი და სხვა. აქ ჩამოთვლილი საგნებით თურქეთთან ვაჭრობდნენ ქუთაისელი ვაჭრები პეტრე, პავლე და ივანე ოცხელები²¹. თურქეთთან, რუსეთთან და ევროპასთან ვაჭრობაში ამ დროს ჩაბმული ყოფილან აგრეთვე მოქალაქეები პაპუნა, სტეფანე და არუთინა თუმანიშვილები. ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, იმერეთში აბრეშუმის ქიის თესლი გაუვრცელებია სტეფანე თუმანიშვილს²².

მიუხედავად იმისა, რომ შეღავათიანი ვაჭრობის პერიოდში ამიერკავკასია-საქართველოს ვაჭრობაში შემოტანილი საქონელი სკარბობდა გატანილს, მაინც უნდა ითქვას, რომ ამ დროს ობიექტურად შეიქმნა პირობები საქართველოში ვაჭრობის სრული აღორძინებისათვის და საქალაქო ცხოვრების შემდგომი განვითარებისათვის²³. 1821 წელს მთელი კავკასიიდან გაზიდეს 463135 მანეთის საქონელი, შემოიტანეს 852985 მანეთისა. მაგრამ ამის შემდეგ მთელი შეღავათების მოქმედების პერიოდში საგარეო ვაჭრობის მაჩვენებელი განუხრელად იზრდება. ასე, მაგალითად, 1828 წლისათვის შემოტანა გაიზარდა 2968090 მანეთამდე, 1830 წელს — 2.518.303 მანეთამდე²⁴, 1832 წელს, ე. ი. შეღავათების გაუქმების შემდეგ, ამიერკავკასიაში საქონლის შემოტანა უეცრად დაეცა 631563 მანეთამდე, გატანა კი — 336724 მანეთამდე. საერთოდ კი 10 წლის განმავლობაში საქონლის საშუალო წლიური შემოტანა კავკასიაში 1700000 მან. ფარგლებში მერყეობდა²⁵.

1831 წლიდან რუსეთის ფინანსთა მინისტრის კანკრინის ენერგიული ბრძოლის შედეგად, რომელიც რუსეთის ბურჟუაზიის ინტერესებს გა-

¹⁹ Н. Витчевский, Торговая политика... გვ. 80; 11, გვ. 209—211; ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, I, გვ. 16.

²⁰ Акты, т. VI, ч. I, 277: ЦГИАЛ, ф. 560, сп. 22, д. 18, л. 90.

²¹ ზ. ჭიჭინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, გვ. 47.

²² იქვე, გვ. 13.

²³ ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, გვ. 218; ე. ორჯონიკიძე, დსახ. ნაშრ. გვ. 43.

²⁴ ფ. შახარაძე, ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური მოძრაობა, „კვალთ“, 1898, № 1.

²⁵ И. Дюкрян, О внешней торговле Зак. края, КК, 1853, 410.

მოხატადა, შელავათიანი ვაჭრობა გაუქმდა. ამოდ მიმართავენ თხოვნით ქართველი ვაჭრები (100 კაცი) მეჩნიკოვსა და კუტაისოვს შელავათიანი ვაჭრობის ვადის კვლავ 10 წლით გაგრძელების შესახებ²⁶. ამიერიდან საქართველო-ამიერკავკასიაზე ვრცელდებოდა საერთო საიმპერიო ტარიფი, რომლის მიხედვითაც ევროპული საქონელი 25 — 50% -მდე იბეგრებოდა. რუსეთის ხელისუფალნი მიიჩნევდნენ, რომ შელავათიანმა ვაჭრობამ შედეგები გამოიღო, რომ ადგილობრივმა ვაჭრებმა საკმარისი კაპიტალი დააგროვეს და ამიერიდან მათ ცოდნა-გამოცდილება უნდა მოახმარონ რუსული საქონლით ირანსა და თურქეთთან ვაჭრობას. მაგრამ რუსეთის მთავრობის ვარაუდები არ გამართლდა. ამკრძალავი წესების შემოღების შემდეგ ევროპის ქვეყნებსა და ირანს შორის ვაჭრობამ ტრაპიზონ-ერზურუმის გზისაკენ გადაინაცვლა. ირანის ქალაქები ინგლისური და ევროპული საქონლით გაივსო. ამავე დროს საქართველოში უამრავი კონტრაბანდული საქონელი შემოვიდა. ტრაპიზონის სავაჭრო ბრუნვამ 1833 წელს მიაღწია 20 მლნ მანეთს, ხოლო 1836 წელს — 52 მლნ მანეთს²⁷.

მიუხედავად ცარიზმის მიერ გატარებული შემზღუდველი ღონისძიებებისა, ამიერკავკასიის და კერძოდ, ქართველი ვაჭრები არ სწყვეტენ ევროპასთან და რუსეთთან სავაჭრო კავშირურობას. ცნობილია, რომ 1831-32 წლებში, როცა უკვე შელავათიანი ვაჭრობა გაუქმდა, ქუთაისელმა ვაჭრებმა ნიჟნი ნოვგოროდის იარმარკიდან ადგილზე ჩამოიტანეს 100 ათასი მანეთის (ვერცხლით) საქონელი²⁸. ასევე, სავაჭრო-კომერციულ კავშირში დასავლეთ ევროპასთან, რუსეთთან და აზიის ქვეყნებთან ებმებიან ოზურგეთელი ვაჭრები. 1836 წელს აქაური ვაჭრები საიჯარო ხელშეკრულებას დებენ სარდინიის ქვეშევრდომ პავლე ბოზოსა და ინგლისელ იაკობ მოროსთან, მათთვის 50 ათასი მანეთის (ვერცხლით) მუხის ხის დამზადების შესახებ²⁹. 40-იანი წლებიდან შესაბამისად იზრდებოდა ოზურგეთის ხედიერთი წილიც საგარეო ვაჭრობაში. მოვიტანოთ ზოგიერთი მონაცემი³⁰.

²⁶ ЦГИАЛ, ф. 1377, л. 49, лл. 1—2:

²⁷ З. Гагемейстер, О европейской торговле в Турции и Персии, СПб., 1838, 102.

²⁸ В. Безобразов, Очерки Нижегородской ярмарки, М., 1866, 53: Е. Eichwald, Reise auf dem Kaspischen Meere und in den Kaukasus, II, Stuttgart, 1837, გვ. 214.

²⁹ О. Блау, Коммерциelle Zustände Persiens, Berlin, 1858, 236.

³⁰ Лаврентьев, Стат. опис., 119, П. Семёнов, Географ.-стат. словарь, т. III, СПб., 1867, 605.

შემოტანილია

გატანილია

1843 წ.	111142 მან. საქონელი	2914 მან. საქონელი
1845 წ.	120006	7538
1852 წ.	313633	2532

შესაბამისად იზრდებოდა საბაჟო შემოსავალი: 1843 წელს იგი აღწევდა 5668 მანეთს, 1846 წელს 6154 მანეთს.

აღსანიშნავია ისიც, რომ 1858-62 წლებში ოზურგეთის სავაჭრო ბალანსი წინანდელთან შედარებით საგრძნობლად შემცირდა. იგი დაახლოებით ასეთ სურათს იძლევა ²⁹

შემოტანილია

გატანილია

1858 წ.	7267 მან. საქონელი	267 მან. საქონელი
1859 წ.	9542	3146
1861 წ.	7247	796
1862 წ.	442	10005

ოზურგეთის საგარეო ვაჭრობის მაჩვენებლების ასეთი მერყეობა და ზოგჯერ მკვეთრი დაცემა გამოწვეული იყო ამ პერიოდში კონტრაბანდული ვაჭრობის გაძლიერებითა და მეზობელი თურქეთის ჯერ კიდევ არსებული უარყოფითი ზეგავლენით.

1846 წ. მეფისნაცვალ ვორონცოვის შუამდგომლობის საფუძველზე მთავრობა კვლავ წავიდა დათმობაზე და ნაწილობრივ აღადგინა ძველი შეღავათები. აღნიშნული შეღავათები 1850 წლამდე მოქმედებდა³⁰. ვორონცოვი იმედს აძლევდა უზენაეს ხელისუფლებას, რომ შეღავათების აღდგენის შემთხვევაში არამც თუ შემცირდებოდა საქართველოს ქალაქებში რუსული საქონლის გასაღება, არამედ გაიზრდებოდა რუსულ საქონელზე მოთხოვნილება, განსაკუთრებით კი ისეთ საქონელზე, რომელიც ნიჟნი ნოვგოროდიდან მოედინებოდა საქართველოში.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქებსა და სავაჭრო პუნქტებში შემოტანილი საქონლის პარალელურად თანდათანობით იზრდებოდა გატანის რაოდენობრივი მაჩვენებლებიც. მაგრამ გატანა მაინც საკმარისად ჩამორჩებოდა შემოტანას. 1847 წლის ცნობებით, ქუთაისის წლიური სავაჭრო ბრუნვიდან (დაახ. 165000 მანეთი) ევროპული და აზიური საქონლით ვაჭრობაზე მოდიოდა 70000 მანეთი; რუსულისაზე — 30000

²⁹ იქვე, გვ. 606—607.

³⁰ ფ. მახარაძე, ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური მოძრაობა, „კვალი“, № 1.

მან., ხოლო ადგილობრივი ნაწარმზე — 65000 მანეთი³¹. მოტანილი მაგალითები იმაზე მეტყველებენ, რომ ქუთაისში უცხო ნაწარმის სიმრავლის მიუხედავად, სავაჭრო-სასაქონლო ბრუნვაში ადგილობრივი ნაწარმიც საქმარის ხვედრით წონას იძენდა და იგი განუხრელად აკმაყოფილებდა მოსახლეობის მოთხოვნილებას. შედარებისათვის თუ მივმართავთ ქალაქ ახალციხეს, დავინახავთ, რომ ამ უკანასკნელში შემოტანილი საქონელი დიდად აღემატებოდა გატანილს³².

40-იანი წლებიდან გარკვეულ პერიოდამდე საგარეო-სატრანზიტო ვაჭრობის ერთ-ერთ უმსხვილეს პუნქტად კვლავ ყულევი რჩებოდა. როგორც ვიცით, ყულევის ნავისადგომის უვარგისობის გამო 1836 წელს საქართველოს მთავარმართებელმა როზენმა ნავსადგური ფოთში გადაიტანინა, რასაც თან მოჰყვა ყულეველი ვაჭრების გადასახლებაც. მაგრამ იმ ხანებში უსახსრობის გამო ფოთში ვერ მოხერხდა ნავსადგურის მშენებლობის დაწყება და 1838-39 წლებში მოსახლეობამ კვლავ ყულევს მიაშურა³³. თუ 1848 წელს ყულევი შემოტანილი საქონლის რაოდენობა 700 ათას მანეთს აღწევდა, 1853 წელს იგი გაიზარდა 2 მლნ მანეთამდე. საკუთრივ ქალაქის სავაჭრო ბრუნვა 150 ათასი მანეთიდან 200 ათასამდე გაიზარდა. 1845-56 წლებში ყულევის საბაჟო შემოსავლის საერთო ჯამი შეადგენდა 1156640 მანეთს³⁴.

ფოთის ნავსადგურის დაწინაურების შემდეგ (რეფორმამდელი პერიოდის დასასრული), ყულევის ხვედრითი წონა საგარეო ვაჭრობაში სულ უფრო ეცემა. ასე მაგალითად, 1851-60 წლებში ყულევიდან საზღვარგარეთ ყოველწლიურად გაჰქონდათ დაახ. 388382 მანეთის საქონელი, შემოჰქონდათ 288106 მანეთის. 1860-64 წლებში კი საშუალოდ გაჰქონდათ 105660 მანეთის საქონელი, შემოჰქონდათ — 20288 მანეთისა. როგორც ვხედავთ კლება თვალაჩინოა. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ ფოთის სავაჭრო წლიური ბალანსი საგარეო ვაჭრობაში 1859-64 წლებში შემდეგ სურათს იძლევა.

შ ე მ ო ტ ა ნ ი ლ ი ა		გ ა ტ ა ნ ი ლ ი ა	
1859 წ.	374573 მან. საქონელი	285072 მან. საქონელი	
1860 წ.	1083365	521977	
1861 წ.	932743	601239	
1862 წ.	1615279	639950	
1863 წ.	3181206	702410	

³¹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 6, д. 205, л. II.

³² დ. კოეოროძე, განახლებული მესხეთის ქალაქი, გვ. 176—177.

³³ К. Спасский-Автономов, Редут-Кале, Отечественные записки, 1847, т. 55, 26.

³⁴ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 6, д. 2015, л. 16.

როგორც ვხედავთ, ფოთის საგარეო სავაჭრო წლიური ბრუნვა შეუდარებელი სისწრაფით იზრდებოდა. 1863 წელს 1859 წელთან შედარებით გატანა გაზრდილა 3-ჯერ, შემოტანა კი — 10-ჯერ³³⁶. ფოთის როგორც ქალაქის ზრდა-განვითარების შესახებ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი სვიატოპოლკ-მირსკი აღნიშნავდა: «Значение Поти, как главного пункта торговли Закавказского края с Западной Европой и Россией увеличивается с каждым днем. Здесь изобилуют наплыв иностранцев, многочисленность торговых интересов и большое скопление народа»³³⁷. როგორც იტყვიან კომენტარები ზედმეტია!

აღნიშნულ პერიოდში შავი ზღვის ნავსადგურებიდან საგარეო ვაჭრობაში დიდი მნიშვნელობა მოიპოვა სოხუმმაც: 1841-51 წლებში სოხუმის საგარეო ვაჭრობის მაჩვენებლები შემდეგნაირად გამოიყურება.

შ ე მ ო ტ ა ნ ი ლ ი ა

გ ა ტ ა ნ ი ლ ი ა

1841 წ.	141 მან. საქონელი	8877 მან. საქონელი
1845 წ.	37238	8270
1847 წ.	57157	18068
1851 წ.	282089	19994

თვალსაჩინო ხდებოდა ის გარემოება, რომ 60-იანი წლების დასაწყისისათვის სოხუმის სავაჭრო ბრუნვაში მეტი წილი მოდიოდა ადგილობრივი და რუსული საქონლით ვაჭრობაზე. ასე მაგალითად, 1864 წელს სოხუმის საერთო სავაჭრო ბრუნვიდან (180 ათასი მან.) ევროპული საქონლით ვაჭრობაზე მოდიოდა 40 ათასი მან., რუსულზე — 70 ათასი მან., თურქულზე — 10 ათასი მანეთი და ადგილობრივზე — 60 ათასი მანეთი³³⁸.

* * *

XIX ს-ის პირველი მესამედიდან დასავლეთ საქართველოში კიდევ უფრო ფართოვდებოდა საშინაო ბაზარი. საშინაო ვაჭრობაში ქალაქების როლი და ხვედრითი წონა წინანდელთან შედარებით მაღალ მაჩვენებლებს იძლეოდა. აღნიშნული პერიოდიდან თანდათანობით წინაურდებოდა ქუთაისი, ოზურგეთი, ყულევი, სოხუმი და ა. შ. ოზურგეთი იმერეთ-სამეგრელოსთან სავაჭრო ურთიერთობის პარალელურად, ვაჭრობას აწარმოებდა ახალციხესთან. ოზურგეთიდან და საერთოდ გურიიდან ახალციხეში გაჰქონდათ ხილი, ერბო, ღვინო, არაყი, კაკალი,

³³⁶ П. Семенов, Географ.-стат. словарь. т. IV, гл. 199.

³³⁷ Документы по истории Грузии, т. I, 149.

³³⁸ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 6, д. 205, лл. 233—234.

სიმიინდი, თაფლი და სანთელი. ოზურგეთში, 1836 წლის ცნობებით, შემოჰქონდათ დიდი რაოდენობის ადგილობრივი და უცხოური საქონელი: თამბაქო, შაქარი, ყავა, მარილი, ხალიჩები და სხვა³⁴. ოზურგეთის სავაჭრო დუქნებში დროებით ახალციხელი ვაჭრებიც მოღვაწეობდნენ. რკინეულითა და სამკედლო ნაწარმით ოზურგეთთან ხშირი სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა ონელ და ხონელ ვაჭრებს.

საშინაო ვაჭრობაში გარკვეულ როლს ასრულებდნენ ზღვისპირა სავაჭრო-სატრანზიტო პუნქტებიც, ყულევი და სოხუმი.

ეხება რა ყულევის მნიშვნელობას დასავლეთ საქართველოს საშინაო ვაჭრობისათვის, გამბა აღნიშნავს: „აქ თავს იყრის პირველი მოთხოვნილების საგნების შესაძენად სამეგრელოსა და გურიის ბევრი მცხოვრები, აგრეთვე მათ რედუტ-კალეში მოაქვთ გასასყიდად სიმიინდი, ღომი, კაკალი და სხვა საქონელი“³⁵. შემდეგ იგივე აღნიშნავდა: „სამი წლის წინათ რედუტ-კალეს მოსახლეობა შედგებოდა 150 ვაჭრისაგან, რომლებსაც ეკირათ 30-მდე სახლი, ახლა იქ 100 მეტი სახლია, რომელთა მოსახლეობის უმეტესობას ბერძენი და სომეხი ვაჭრები შეადგენენ“³⁶. გამბას ამავე დროს აღნიშნული აქვს, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ყულევიში ზოგჯერ თავისი საქონლის უცხოურზე გადაცვლასაც აწარმოებდა. მაგალითად, მეგრელები თავიანთ საქონელს ცვლიდნენ მარილზე და რკინეულის ნაწარმზე.

დასავლეთ საქართველოს შიდა რაიონებთან სავაჭრო კავშირი ჰქონდა სოხუმსაც. მას შემდეგ, რაც სოხუმი რუსეთის ხელისუფლებამ შეიერთა, აქ თანდათანობით მცირდებოდა თურქული მოსახლეობა. თურქი ვაჭრების უმრავლესობა მასიურად ტოვებდა სოხუმს, ანაკლიას და შავი ზღვის სხვა პუნქტებს³⁷. სოხუმის ვაჭრობა 20-იანი წლებიდან თანდათანობით ფართოვდება. სოხუმის ბაზარზე სავაჭროდ მოდიოდნენ სვანები, აფხაზები და მეგრელები. პირველ ხანებში აქ მეტნაწილად ადგილი ჰქონდა უშუალო საქონელგაცვლას. სამეგრელოსა და აფხაზეთის მოსახლეობა რკინაზე, მარილზე, სხვადასხვა სახის იარაღზე, აბრეშუმისა და ქალაღის ნაწარმზე ცვლიდა სიმიინდს, პალმისა და წიფლის ხეს, თაფლს, სანთელს და სხვა საგნებს³⁸. შემდეგში, 20-იანი წლების ბოლოსა და 30-იანი წლების დასაწყისში, მოსახლეობა ინტენსიურად იყენებდა ვაჭრობაში რუსული ვერცხლის მონეტებს, თურქული ფუ-

³⁴ სკია, ფ. 16, ს. 8888, ფურც. 73—76; О. Е в е ц к и й, Статистич. описание Зак. края, 77—78.

³⁵ G a m b a. Voyage..., გვ. 135.

³⁶ იქვე, გვ. 108.

³⁷ სკია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3021, ფურც. 2—3.

³⁸ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 301, л. 24.

ლის ნიშნებს და სხვა. უკვე 1827 წლიდან სოხუმი საშინაო ვაჭრობაში შედარებით მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. კერძოდ, ფართო ხასიათს ატარებდა ვაჭრობა ყულევსა და სოხუმს შორის. ერთი ცნობის მიხედვით, «Абхазцы начали приходить к Сухумскому базару, где они покупали соль, железо и другие товары, привозившиеся из Редут-Кале»³⁹.

30-იანი წლებიდან ფულად-სასაქონლო ურთიერთობა ღრმად იჭრებოდა სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგში. ეს კი იწვევდა სოფელსა და ქალაქს შორის კავშირის კიდევ უფრო გაძლიერებას და სასაქონლო პროდუქციის წარმოების გაფართოებას⁴⁰. 1845 წ. ქუთაისის მაზრაში სასაქონლო პურის ხვედრითი წონა აღწევდა 20,1%. მთელ გუბერნიაში კი მოსახლეობას, იმავე 1845 წელს, დამზადებული პურის 18% გაუყიდა. ასეთივე სავაჭრო-სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა ლეინოს, სიმინდს, აბრეშუმს, ბამბას, თამბაქოს და სხვა. 1856 წ. სასაქონლო აბრეშუმის ხვედრითი წონა ქუთაისის გუბერნიაში 40—45% უდრიდა. იმერეთსა და სამეგრელოში მოჰყავდათ და ჰყიდდნენ 16000-მდე ფუთ აბრეშუმს, რაც ამიერკავკასიის აბრეშუმის საერთო წარმოების ნახევარზე მეტს შეადგენდა⁴¹. 1858 წელს, ქუთაისის გუბერნატორის აღნიშვნით, „ხონის მოსახლეობა მთლიანად საბაზრო თამბაქოს წარმოებით იყო დასაქმებული“, თამბაქოს რეალიზაციის მიზნით ხონში დაუარსებიათ სპეციალური „თამბაქოს იარმარკა“⁴². სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა მიღებული ბამბასაც. იმერეთში 50-იან წლებში მოჰყავდათ 5 ათასამდე ფუთი ბამბა. აქედან მარტო 1000 ფუთი მხოლოდ ხონში მზადდებოდა გასაყიდად⁴³. 60-იანი წლების დასაწყისისათვის იმერეთში მთელი ბამბის მოსავლის (15000 ფუთი) 75% გაუყიდათ⁴⁴. სავაჭრო-სასაქონლო ხასიათი მიეცა სოფლის მეურნეობის სხვა დარგებსაც (მესაქონლეობა, მებალეობა-მებოსტნეობა და ა. შ.), ყოველივე ეს კი ქალაქების სავაჭრო-ეკონომიკური პოტენციალის შემდგომ ზრდას იწვევდა ქვეყანაში. ეს ორი პროცესი — ერთი მხრივ სოფლის მეურნეობის პროდუქტების საქონლიანობის ზრდა და მეორე მხრივ — ქალაქების ზრდა — ერთმანეთის განვითარებას უწყობდა ხელს. გლეხური მეურნეობის საქონლიანობის ზრდის გარეშე შეუძლებელია ქალაქების

³⁹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1083, л. 8; П. Зубов, Картина Кавказского края, ч. II, СПб., 1835, 261.

⁴⁰ И. Г. Антелава, Государственные крестьяне..., 157—163.

⁴¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, V, თბ., 1970, გვ. 43—44.

⁴² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 9, д. 101, л. 190; Лаврентиев, Статистич. описание 96.

⁴³ Лаврентиев, Статистич. описание..., 96.

⁴⁴ დ. გოგოლაძე, კაპიტალისტური საწარმოები..., გვ. 30.

ზრდა და, პირიქით, სასაქონლო ურთიერთობის შექრა სოფლად შეუძლებელია ქალაქის განვითარების გარეშე. გასული საუკუნის 30—50-იანი წლების საქართველოს ეკონომიკური განვითარება სწორედ ამ ნიშნით მიმდინარეობს. ზემომოტანილი და სხვა ამგვარი მასალები უცილობლად მოწმობენ, რომ საქართველოს სოფელში სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარების ბაზაზე მიმდინარეობდა მიწათმოქმედების დარგთა სპეციალიზაცია. როგორც ლენინი შენიშნავს „შინაური ბაზრის შექმნის (ე. ი. სასაქონლო წარმოებისა და კაპიტალიზმის განვითარების) ძირითად პროცესს შრომის საზოგადოებრივი დანაწილება წარმოადგენს. ეს დანაწილება იმაში მდგომარეობს, რომ მიწათმოქმედებას ზედღიზედ გამოეყოფა ნედლეულის დამუშავების სხვადასხვა სახე და ჩნდება მრეწველობის დამოუკიდებელი დარგები... მიწათმოქმედება ამრიგად თვითონ იქცევა მრეწველობად და იქაც ხდება სპეციალიზაციის იგივე პროცესი“⁴⁵.

ვაჭრობა-აღებმიცემობის განვითარებას, საშინაო ბაზრების შემდგომ ზრდას კიდევ უფრო შეუწყობდა ხელს კეთილმოწყობილი სავაჭრო გზები. 30-იან წლებამდე მთავრობა საგზაო მშენებლობას დიდ ყურადღებას არ უთმობდა. ამ პერიოდიდან კი სისტემატურად უმჯობესდებოდა ძველი და შენდებოდა ახალი სავაჭრო-სახმელეთო მაგისტრალები. 1848-52 წლებში გაკეთდა ქუთაის-ახალქალაქ-ახალციხე-ერევნის დიდი გზა⁴⁶. 1835 წლიდან მთავრობის მითითებით დაიწყო აფხაზეთის სანაპირო გზის მშენებლობა ჯერ გაგრამდე, შემდეგ სოხუმამდე⁴⁷. ყველაზე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმერეთის სამხედრო გზას, რომელიც ყულევს თბილისთან აკავშირებდა. იმერეთის სამხედრო გზას თანდათანობით უკავშირდებოდა და კვეთდა სხვადასხვა ქალაქებისა და სავაჭრო პუნქტებისაკენ მიმავალი მაგისტრალები. იმერეთის გზას უერთდებოდა: სოხუმის გზა ნოჯინეში, ოზურგეთის გზა მარანში, ახალციხის გზა სურამთან, საქართველოს სამხედრო გზა ლარისკარის სადგურთან⁴⁸ და ა. შ. ამ პერიოდში შეკეთდა და განახლდა ზემო სამეგრელოს, ყულევე-ზუგდიდის, ზუგდიდ-სვანეთის (სოფელ ჭვარის გავლით), ქუთაის-სოხუმის, ზუგდიდ-სოხუმის, ქუთაის-ხონის, მარან-მარტვილის, ანაკლია-ზუგდიდის გზები და ა. შ.⁴⁹ აღნიშნული გზების მეშვეობით დასავლეთ საქართველოს პუნქტებში სულ უფრო მეტ ურ-

⁴⁵ ვ. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, გვ. 61—62.

⁴⁶ Акты, т. X, გვ. 890—91.

⁴⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6312, л. 66.

⁴⁸ И. Дюкраси, Краткое описание главных торговых путей Закавказья, ЗКОИРГО, кн. I, 1852, 155—156; Е. Вердеревский, От Зауралья до Закавказья, М., 1857, 231.

⁴⁹ ЦГВИА, ф. 414, д. 82, л. 10—15.

თიერთობას ამყარებდნენ ამიერკავკასიის და ადგილობრივ რაიონებთან, რაც ზრდიდა მათ ზვედრით წონას მხარის სავაჭრო-ეკონომიკური დაწინაურების თვალსაზრისით.

30—50-იან წლებში საშინაო ვაჭრობაში ქუთაისი კვლავ წინაურდება და სხვა ქალაქებთან და სავაჭრო პუნქტებთან შედარებით ერთ-ერთ მთავარ ადგილს იჭერს. თანდათან უფრო შეინიშნებოდა, რომ იგი ზდებოდა არა მარტო თავისი მაზრის მთავარი ეკონომიკური ცენტრი, არამედ მთელი დასავლეთ საქართველოს ძირითადი შესაყარი ადგილი საშინაო ვაჭრობაში. იმერეთისა და სამეგრელოს რაიონებიდან ქუთაისის ბაზარზე გასაყიდად მოჰქონდათ ღვინო, არაყი, ყურძენი, კაკალი, სიმინდი, თაფლი, სანთელი; გურიიდან და აჭარიდან — ხილი, ერბო; ახალციხიდან — პური და სხვა საქონელი; თბილისიდან — რუსული სამრეწველო საქონელი და სხვა⁵⁰. „ღროების“ ერთ-ერთი ქუთაისელი კორესპონდენტი აღნიშნავდა: „ახალციხიდან ქუთაისს გასაყიდად მოაქვთ პური, ქერი, კარტოფილი, ყველი, ერბო. წინააღმდეგ ამისა, როცა ახალციხის უეზდში კარგი მოსავალი არ იქნებოდა, მაშინ ძალიან სიძვირე ჩამოვარდებოდა ზოლმე ქუთაისში ხორაგისა“⁵¹. ქუთაისში, ჯერ ღროებით, შემდეგ კი მუდმივად დასახლდნენ და ინტენსიურ ვაჭრობას აწარმოებდნენ ახალციხელი ვაჭრები: იაკობ, პეტრე და პავლე ოცხელები, იოსებ ანდრონიკოვი, სტეფანე თუმანოვი, სიმონ ხითაროვი, ივანე ტიტინიკაშვილი, ყაუხჩიშვილები და სხვები⁵².

ამ პერიოდის (30-იანი წლების შუა ხანები) ქუთაისის სისხლსავსე ცხოვრება მშვენივრად დაახასიათა ფრანგმა მოგზაურმა და ნატურალისტმა ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ, რომელიც აქ იმყოფებოდა აღნიშნულ პერიოდში. დიუბუა გადმოგვცემს: „ქუთაისის მოსახლეობა ჭრელია“: არიან ქართველები, სომხები, ებრაელები, რუსები, აგრეთვე რამდენიმე თურქი და ბერძენი. კაცები მთელ დღეს თავიანთ ღუქანში ატარებენ, უსაქმო ხალხიც ბაზარზე მოდის, ვაჭრობენ ცხენებით, იგებენ ახალ ამბავს, ბაზარი აქ, ისე როგორც ათენში სიცოცხლისა და მოძრაობის ცენტრალური პუნქტია... კავკასიის ვაკის მცხოვრებთა მრავალრიცხოვანი ბრბო იჩქარის და ავსებს ბაზრის ქუჩებს. ოსს, რომელსაც ჩერქეზული ქუდი ახურავს, ამ მხარეში განთქმული პატარა ყველები ჩამოუტანია. სვანს და ზემო რაჭველს ნაცრისფერით ან შავით და თეთრით აჭრელებული ქეჩები გამოუფენიათ. ქეჩა ღირს 5—7 აბაზი (4—6 ფრანკამდე). მათ ჩამოაქვთ აგრეთვე მატყლისა და ცხენის ძუისაგან მოქსოვილი ხურჩინები. ზოგი მათგანი შემეკულია ლამაზი სახე-

⁵⁰ სსცია, ფ. 16, ს. 8888, ფურც. 73, 75, 77; Акты, т. VIII, გვ. 183.

⁵¹ „ღროება“, 1872, № 21.

⁵² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 39; I ზ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა..., გვ. 26—33.

ებით და სხვადასხვა ფერის ნაქარგი ზოლებით. მათი ფაჩი 5—7 ფრანკია. ნაცრისფერი და ყავისფერი უხეში ტილოს ჩერქეზული ჩოხები, აგრეთვე მთიულების მიერ ჩამოტანილი საქონელი ღირს 10—15 ფრანკი. სოფლელები და ქვემო რაქის მცხოვრებნი მოდიან ხილით, მოყავთ მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი იმდენი, რომ ქუჩებს ავსებენ, მოაქვთ სიმინდი, ფეტვი, გაუტუთული და შესაწევად გამზადებული ქათმები და წიწილები. ისინი ქვაფენილზე დებენ ღვინით სავსე გუდებს — კუპრიელებს, ოთხივე ფეხი ზევით რომ აქვს აწეული. ხალხთა სიმრავლე, ჟრიაბული, ენათა მტერევა, ჩემს კალამზე უკეთეს კალამს მოითხოვს... რამდენიმე იმერელი ქალი, ნახევრად პირბადე აფარებული, ყიდიან ქუდებს, ზონარებს, პატარა მოქარგულ ქისებს, ისინი ერთ კუთხეში არიან მიმალული..."⁵² როგორც მოტანილი ამონაწერიდან ჩანს, ქუთაისი არა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს საშინაო ვაჭრობას და ალებ-მიცემობას უწევდა სამსახურს, არამედ იგი საერთო კავკასიური მნიშვნელობის საბაზრო ცენტრს წარმოადგენდა.

ქუთაისის მოსახლეობა ძირითადად საკუთარი წარმოებით იკმაყოფილებდა თავს, მაგრამ როგორც ჩანს ამასთანავე ის ინტენსიურად იყო ჩაბმული სასაქონლო წარმოებაში. მაგალითად, 1843 წელს ქალაქში გაიყიდა 8500 მანეთის ადგილობრივი ნაწარმი, ხოლო 1845 წელს — 9200 მანეთისა⁵³. ამ დროისათვის ქუთაისში მუდმივ ვაჭრობას აწარმოებდა 250-მდე ვაჭარი. 1847 წ. ქუთაისელმა ვაჭრებმა ქალაქში მოიტანეს 170000 მანეთის ადგილობრივი და უცხოური საქონელი, აქედან გაიყიდა 150000 მანეთის საქონელი⁵⁴. 1851 წლის ცნობით, ქუთაისის ბაზარზე შემოტანილ იქნა 200000 მან. საქონელი; აქედან გაიყიდა 180000 მან. საქონელი⁵⁵. ქუთაისის ბაზარზე ყოველდღიური ვაჭრობის საგნებს წარმოადგენდა: სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია, პირუტყვი, მესაქონლეობის პროდუქტები, არაყი, ხილი, ქსოვილები, ნოხები. ადგილობრივ ხელოსანთა ნაწარმი და სხვა. ქუთაისის მაზრაში დამზადებული ხელოსნური ნაწარმიდან — შალის ქსოვილები, ბამბეული. წინდები, ხალიჩები, ქეჩა, ქამრები და სხვა. 1845 წელს ბაზარზე გაიყიდა 41%, ხოლო 1846 წელს — 50%-მდე. ე. ი. ერთ წელიწადში დამზადებული ნაწარმის საქონლიანობა გაიზარდა 9%-ით. 1846 წ. ქუთაისის მაზრაში დამზადებული ტილოს ნაწარმიდან ქალაქის ბაზარზე გაიყიდა 25%, შალის წინდებიდან — 57,1%, ქეჩა, ჩული, თექა — 100%, აბრეშუმის ნაწარმი — 80%⁵⁶. როგორც ვხედავთ, ქუთაისში ხელოსნური

⁵² F Duhois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, I, 1839, გვ. 384, 390, 599—403.

⁵³ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 53, 55.

⁵⁴ ЦГИАЛ, ф. 1287, оп. 4, д. 130, л. 54.

⁵⁵ Лаврентьев, Статистич. опис..., 110.

⁵⁶ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. I, д. 349, л. 97.

წარმოების ზოგიერთი დარგის ნაწარმს სრული სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა. ასევე, სასაქონლო ხასიათი მიიღო სოფლის მეურნეობის და მესაქონლეობის სხვა პროდუქციამ. 1852 წლისათვის ქუთაისის გუბერნიის (სამეგრელოსა და აფხაზეთის გამოკლებით) საქალაქო ბაზრების საერთო საბრუნავი თანხა შეადგენდა 2900000 მანეთს. ამ თანხის ორი მესამედი მარტო ქუთაისზე მოდიოდა⁵⁷.

50-იანი წლების დასაწყისისათვის ქუთაისის ბაზარზე ადგილობრივი წარმოების საქონელზე დაწესებული იყო სხვადასხვა სახის ფასები. მაგალითად, აქ ერთი ბათმანი სიმინდი ღირდა 15—20 კაპიკი. ჩვეულებრივი მოსავლის დროს ერთი ფუთი ღვინო 30 კაპიკად ფასობდა. ამ პერიოდში მარტო ქალაქის მცხოვრებლები ამზადებდნენ 24 ათას ვედრო ღვინოს. ამავე დროს აბრეშუმში წარმოადგენდა ყველაზე გავრცელებულ სასაქონლო ნაწარმს აქაური ბაზრისათვის. ზაფხულის თვეებში იმერელი და მეგრელი გლეხები ქუთაისს ამარაგებდნენ საშუალოდ 1500 ფუთი აბრეშუმით. 50-იან წლებში ქუთაისის ბაზარზე ფუთი აბრეშუმში ფასობდა 1 მანეთი. აბრეშუმით გაცხოველებულ ვაჭრობას ეწეოდნენ ხონთან, ახალციხესთან, აღმოსავლეთ საქართველოს რაიონებთან⁵⁸. აქ აგრეთვე იყიდებოდა 1 კილოგრამი ყურძენი — 1 კაპიკად, 10 კგ კაკალი — 50 კაპიკად, 1 კგ ატამი — 5 კაპიკად⁵⁹ და ა. შ.

50-იანი წლების დასაწყისის ქუთაისის სავაჭრო უოფის აღწერილობას მაშინდელი ვიცე-გუბერნატორი პ. გნელოსაროვი შემდეგნაირად ამთავრებს: „ქალაქი მოიხმარდა დიდი რაოდენობის ღვინოს, გარდა იმისა, რომ აქაურ მცხოვრებლებს ჰქონდათ ღვინის საკუთარი წარმოება, მახლობელი სოფლებიდან სეზონზე ქუთაისის ბაზარზე შემოჰქონდათ 56 ათასი ვედრო ღვინო. ასე რომ მარტო ქალაქში 60 ათასზე მეტი ვედრო ღვინო იხარჯება... უნდა მოვიხსენიოთ აგრეთვე გიშრის კრიალოსანი. ერთი აცმა წვრილი კრიალოსანი 5 მანეთი ღირს, ხოლო მოდის მიხედვით გაკეთებული — 18 მან. ვერცხლით. გაცხოველებული ვაჭრობა წარმოებს 262 დუქანში, რომელთა შორის არიან ისეთებიც, სადაც ხელოსნებიც მუშაობდნენ. ყველა დუქანში 100 ათასი მანეთის საქონელს ითვლიან პერიოდულად... რამდენადაც აქ მამრობითი სქესის სულზე ვაჭარი ერთზე მეტი მოდის, შეიძლება ქუთაისი სავაჭრო ქალაქად მივიჩნიოთ“^{59 ა}.

ქუთაისში ვაჭრობის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა სპეციალიზებული სავაჭრო ობიექტებისა და ვაჭართა რაოდენობაც. 1852 წლისათვის აქ იყო 300-მდე კერძო დუქანი და 30-მდე დიდი მაღაზია. 1863

⁵⁷ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 359, л. 12—13.

⁵⁸ П. Г н и л о с а р о в, Рассказы о Кутаисе, КК, 1853, 323.

⁵⁹ КК. 1853, გვ. 323.

^{59 ა} იქვე.

წლის ცნობებით ქალაქში 500-მდე ღუქანი და 50 დიდი მალაზია იყო⁶⁰. 1855-58 წლების მონაცემებით, ქალაქში ცალკეა მოხსენიებული სასურსათო პროდუქტებისა და სამრეწველო საქონლის ღუქნები. 1858 წლისათვის აქ ყოფილა 80 სასურსათო პროდუქტების, 40-მდე სამრეწველო ნაწარმის და 11 მსხვილი სავაჭრო ობიექტი. 60-იანი წლების დასაწყისისათვის ვაჭრის სახელით აღრიცხული იყო ქალაქის მცხოვრებთა თითქმის 20% (870 სული)⁶¹. ქუთაისის თითოეული სავაჭრო დაწესებულების ბრუნვა მერყეობდა 100-დან 4000—5000 მანეთამდე. რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის ქუთაისის, ონის, ხონის და მაზრაში არსებულ სხვა სავაჭრო დაწესებულებათა საერთო ბრუნვა აღწევდა 860000—900000 მანეთს⁶².

50-იანი წლების ბოლოსათვის ქუთაისის სავაჭრო წრეებზე საშუალოდ 70-მდე პასპორტი გაიცემოდა. სავაჭრო ბილეთები ანუ პასპორტები ეძლეოდათ არა მარტო საზღვარგარეთ გამსვლელ ვაჭრებს, არამედ ქალაქის შიგნით მოვაჭრეებსაც და ზოგჯერ სოფლელებსაც. 1858 წ. გაცემული იქნა სულ 58 მოწმობა (მეორე გილდიის ვაჭრის), აქედან 30-ზე მეტი მიიღო ქართველმა ვაჭრებმა. 6 ცალი მისცეს სოფლის მცხოვრებლებს, ოღონდ არა გილდიაში ჩაწერის უფლებით, არამედ სავაჭროდ⁶³.

50-იანი წლებიდან ქუთაისში, ამიერკავკასიისა და რუსეთის ქალაქების მსგავსად, შემოღებულ იქნა ვაჭართა გილდიებში გაერთიანება. თუ აქამდე საქართველოს ადგილობრივი ხელისუფლება წინააღმდეგი იყო აქაური ვაჭრების გილდიადად დაყოფისა, მათი კაპიტალის სიმცირისა და სავაჭრო ოპერაციებში სათანადოდ განუვითარებლობის გამო, ახლა სულ სხვა მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე. ამ პერიოდიდან ვაჭრები თვითონ იყენენ დაინტერესებულნი შეეზღუდათ ალბ-მიცემობაში დასაქმებულ პირთა რიცხვი და სავაჭრო მონოპოლია მოეპოვებინათ.

პირველ ხანებში გილდიებში ერთიანდებოდნენ რუსეთიდან ან უცხოეთიდან მოსული მსხვილი ვაჭრები (ასე იყო, მაგალითად, როცა ქუთაისში დასახლდა მოსკოველი მესამე გილდიის ვაჭარი ფ. ბობილევი და ხელი მიჰყო თამბაქოს პლანტაციების გაშენებას)⁶⁴.

ვაჭრობის ნორმალურად წარმართვისათვის ქუთაისში 50-იანი წლების შუა ხანებისათვის დაარსდა საქალაქო-სავაჭრო პოლიციის კომისია,

⁶⁰ КК., 1853, 324; П. Семенов, Географ.-стат. словарь, 879.

⁶¹ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 46.

⁶² იქვე, ფ. 254, ს. 167, ფურც. 51—52.

⁶³ იქვე, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 48.

⁶⁴ КК., 1853, გვ. 323.

სადაც შედიოდა ვაჭართა გარკვეული ნაწილიც. ეს კომისია შედგებოდა ინსპექტორებისაგან და მათი მოადგილეებისაგან. კომისიას ჰქონდა თავისი სავაჭრო წესდება, რომლის თანახმადაც ის თვალყურს ადევნებდა ქალაქის მმართველობის მიერ დადგენილი სავაჭრო წესდების დაცვას (დუქნების დროზე გაღება, არ მომხდარიყო უსუფთაო საქონლის, გაფუჭებული ხორცის, რძის ნაწარმის გაყიდვა, მომხმარებელთა ზომა-წონაში და ფასებში მოტყუება).

გლეხური ნაწარმის, ერბო-ყველისა და მსხვილფეხა საქონლის გაყიდვისათვის ქალაქში გამოყოფილი იყო ცალკე ადგილები. სოფლებიდან ჩამოსულ გამყიდველებზე კომისია გამოსწერდა სპეციალურ საბაზრო ქვითრებს. კომისიის წევრებს ევალებოდათ ზემოაღნიშნული წესების დამრღვევთა მიმართ შეედგინათ საჯარიმო აქტები⁶⁵.

საბაზრო კავშირურთიერთობათა შემდგომ გაფართოებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეჰქონდათ ოზურგეთს, ზუგდიდს, სოხუმს, ყულევს, ხონს, ონს, საჩხერეს, სენაკს, ორპირს, სუჯუნას, ლაილაშს და სხვა ქალაქებსა და სავაჭრო პუნქტებს.

როგორც 50-იანი წლების მასალებიდან ჩანს, ქალაქ ოზურგეთის მაზრის სოფლებში და თვით ოზურგეთში დიდი მასშტაბით ყოფილა განვითარებული საფეიქრო ნაწარმით ვაჭრობა. ალებ-მიცემობაში ამ დროს ინტენსიურად ებმებოდა საზოგადოების ყველა ფენის წარმომადგენლები. გურიის მაშინდელ თავადებს — ერისთავებს, მაჰუტაძეებსა და გუგუნაძეებს ნავომარის მახლობლად აუგიათ დუქნები, სადაც ვაჭრობდნენ საკუთარი საქონლით, რომელსაც ფართოდ ასალებდნენ სხვადასხვა სოფლებში. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საერთოდ, საფეიქრო ნაწარმით, პირველმოხმარების საგნებითა და ადგილობრივი საქონლით ვაჭრობა გურიაში იმდენად ფართოდ ყოფილა გავრცელებული, რომ ამ გარემოებას მნიშვნელოვანი ზარალი მიუყენებია ოზურგეთელი ვაჭრებისათვის. ამ უკანასკნელთ დიდი გულმოდგინებით უცდიათ მონოპოლიური მდგომარეობის შენარჩუნება და 60-იანი წლების დასაწყისისათვის მეფისნაცვალსაც მიმართეს თხოვნის ბარათით, რათა აკრძალულიყო სასოფლო დუქნებში საფეიქრო ნაწარმით და პირველმოხმარების საგნებით ვაჭრობა^{65a}.

სამეგრელოს დაბა-ქალაქებშიც მოსახლეობა მრავლად იძენდა თავისთვის საჭირო საქონელს და ასალებდა ადგილობრივს. მაგალითად, ზუგდიდი აკმაყოფილებდა სამეგრელოს ჩრდილოეთ ნაწილის მოთხოვნილებებს და უკავშირდებოდა ჭვარსა და სამურზაყანოს, ჭვარი და

⁶⁵ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 286, ფურც. 11—13.

^{65a} სსცია, ფ. 10, აღწ. 1, ს. 2605, ფურც. 15—18.

ხონი ამარაგებდა საქონლით ენგურის მთიანი მხარისა და ზუგდიდისა-
კენ მიმავალ დიდ გზაზე მცხოვრებ მოსახლეობას; სენაკი წარმოადგენ-
და მოსახერხებელ სავაჭრო პუნქტს ტეხურის დაბლობსა და მდინარე
აბაშის ქვემო წელზე მცხოვრები მოსახლეობის ალებ-მიცემობისათვის;
სუჯუნა იზიდავდა რიონის ქვემო დინების მარჯვენა მხარის მოსახლეო-
ბას; ლაილაში ქუთაისს აკავშირებდა ლეჩხუმთან; ცაგერში სავაჭროდ
მოდითდნენ ლეჩხუმელები და სევანები, და ბოლოს კი ორპირი წარ-
მოადგენდა მნიშვნელოვან პუნქტს ადგილობრივი საქონლის რუსულ
და ევროპულ საქონელზე გაცვლისათვის.

ამ პერიოდში საშინაო ვაჭრობის ინტენსიური ფორმების პარალე-
ლურად ვითარდება საიარმარკო ვაჭრობა. რამდენადაც საიარმარკო ვაჭ-
რობა წარმოადგენს საშინაო ბაზრის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს,
შეეხებით მის ადგილსა და ხვედრით წონას დასავლეთ საქართველოს
ეკონომიკაში. ცნობილია, რომ საიარმარკო ვაჭრობა, როგორც ვაჭრობის
პერიოდული ფორმა, დამახასიათებელი იყო ფეოდალური ხანის საქა-
ლაქო ცხოვრებისათვის. მაგრამ იგი მნიშვნელოვანი მასშტაბით იყო
გავრცელებული ახალი დროისათვისაც. განსაკუთრებით დამახასიათე-
ბელი იყო იგი კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ჩასახვის პირველი პე-
რიოდისათვის, როცა ჭერ კიდევ ნაკლებად იყო განვითარებული სა-
საქონლო-ფულადი ურთიერთობა. საიარმარკო ვაჭრობა დასავლეთ სა-
ქართველოსათვის აღმოსავლეთთან შედარებით მეტად სპეციფიკურ
მოვლენას წარმოადგენდა⁶⁶, თანაც იმდენად სპეციფიკურს, რომ მისი
როლი და ხვედრითი წონა საშინაო ვაჭრობაში გარკვეულ პერიოდამდე
საკმაოდ დიდი იყო.

იარმარკები („იარმუკები“) დასავლეთ საქართველოში ეწყობოდა
ქალაქებში, სავაჭრო-სადაბო ადგილებში და ზოგჯერ სოფლადაც კი.
პრაქტიკაში იყო, რომ ასეთი მასიური ბაზრობები მოწყობილიყო პა-
რასკეობით, რაიმე რელიგიურ, თუ სხვა სახის დღესასწაულთან. და-
კავშირებით. მაგალითად, ქუთაისში 1-ელიდან — 15 ნოემბრამდე,
ოზურგეთში — 17 ივლისიდან, ხონში — 25 ოქტომბრიდან, ზუგდიდში
(ჭვარში) — 10 აგვისტოდან⁶⁷ და ა. შ.

⁶⁶ არ მიგვაჩნია სწორად მოსაზრება, რომ თითქმის საიარმარკო ვაჭრობა არ იყო
დამახასიათებელი ამიერკავკასიისა და კერძოდ, საქართველოს სავაჭრო ურთიერ-
თობისათვის: იხ.: М. А. Адопц, Экономическое развитие Восточной Армении,
Ереван, 1958, 218—219.

⁶⁷ Лаврентьев, Статистич. опис., 109—113; П. Семёнов. Географ-
стат. словарь, т. II, 378—882; К. Бороздин, Крепостное состояние
в Мингрелии, ЭКИРГО, Тиф., кн. 7, ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 5, д. 166, л. 13,
д. 1035, л. 1—10.

საიარმარკო ბაზრობის („იარმუკობა“, „ქალაქობა“) პარასკეობით მოწყობა გამოწვეული იყო რელიგიური ფაქტორით. ამ დღეს არც ერთი გლეხი მიწის სამუშაოს არ ჰკიდებდა ხელს, რადგან ტრადიციით ქრისტიანის მიერ პარასკეობით მიწის მუშაობა, „შეძვრა“ ცოდვად იყო მიჩნეული⁶⁷. ეს წესი დასავლეთ საქართველოში ადრინდელე ჩანს დამკვიდრებული. ქრისტიანული პარასკევი სავაჭრო დღედაა მიჩნეული და იგი ყოველთვის მაჰმადიანთა უქმე დღეს (ჯუმა) ემთხვეოდა. ეს გარემოება ხელს უწყობდა ვაჭრობის პარასკეობით წარმოებას.

რუსეთის ხელისუფლება ხელს უწყობდა და ახალისებდა ახალი ბაზრებისა და იარმარკების გახსნას დასავლეთ საქართველოში. 1836 წ. ფინანსთა სამინისტროს თანამშრომელი არცრუნი, ლაპარაკობს რა იარმარკების მოწყობის აუცილებლობაზე, აღნიშნავს: „იარმარკები, რომლებიც ეწყობიან იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში, ხელსაყრელ პერსპექტივას უქმნის აქაურ მიწათმოქმედებას და ვაჭრობას“⁶⁸. 1844-45 წლებში ოზურგეთის 8 იარმარკაზე სავაჭრო ბრუნვამ შეადგინა 20000 მანეთი (ვერცხლით)⁶⁹. 1851 წლის ცნობით, ხონში შემოტანილ იქნა 60000 მანეთის საქონელი, აქედან გაიყიდა 50000 მანეთის საქონელი, ონში შემოტანილ იქნა 14000 მანეთის, გაიყიდა 10000 მანეთის, საჩხერეში — შემოტანილ იქნა 6000 მანეთის, გაიყიდა — 4000 მანეთის საქონელი⁷⁰ და ა. შ. ხონის ბაზრობაზე, თანამედროვეთა გადმოცემით, ესწრებოდა ბევრი უცხოელი და აგრეთვე საქართველოს ყველა კუთხის წარმომადგენელი, მაგრამ მათ შორის ყველაზე მეტი მეგრელები იყვნენ. საჩხერეში ამ პერიოდში ყოფილა 80-მდე ვაჭარი. საჩხერის ბაზარზე ხშირად მოდიოდნენ რაჭველები და ოსები. მათ აქ მოჰყავდათ უმთავრესად მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი, აქ ყიდულობდნენ სიმინდს, პურს, აბრეშუმის ნაწარმს⁷¹.

იარმარკები და პერიოდული ბაზრები იმართებოდა სამეგრელოს სავაჭრო პუნქტებში. ზუგდიდის ახლოს, სოფელ ჭეარში წელიწადში რამდენიმეჯერ იმართებოდა დიდი იარმარკა, სადაც თავს იყრიდა 7000-მდე კაცი და დაახლოებით 300-მდე ვაჭარი⁷². სენაკში იარმარკა იმართებოდა წელიწადში 5-ჯერ. შემოტანის მთავარი საგნები იყო: მარილი და მანუფაქტურული ნაწარმი. აღვილობრივი ვაჭრობის საგნებს წარმოადგენდნენ სიმინდი, სანთელი, თაფლი, თამბაქო, ბამბა, რქოსანი

⁶⁷ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, кн. I, 1871, 245.

⁶⁸ Акты, т. VII, гл. 181.

⁶⁹ სსცია, ფ. 245, ს. 15, ფურც. 51.

⁷⁰ Лаврентьев, Стат. описание... 110.

⁷¹ Н. Дункел-Веллинг, Местечко Сачхеря, Кавказ, 1854, № 66.

⁷² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 82, л. 21; სსცია, ფ. 5, ს. 7820, ფურც. 13.

საქონელი. სენაკის იარმარკა 40 ათასი მანეთის ვერცხლს ატრიალებდა. ამ პერიოდში აქ 30-მდე სავაჭრო ღუქანი ყოფილა⁷³. მსხვილ სავაჭრო პუნქტს წარმოადგენდა სუჯუნა, სადაც 50-იანი წლების ცნობით. 75 ვაჭარი ცხოვრობდა. მისი საბაზრო საქონელბრუნვა წელიწადში შეადგენდა 20000 მანეთს; აქ ვაჭრობაში აღრიდანვე დაწინაურდნენ და დახელოვნდნენ ქართველები. მათ შორის აღსანიშნავია ცნობილი დიდუპყარი გრიგოლ მატყავა, მას ყოველ წელს კახეთიდან მოჰქონდა დიდი რაოდენობით ღვინო და ჰყიდდა თავის ღუქანში. ასეთი ვაჭრობა ჰქონდა გამართული მეორე ვაჭარ ალექსი უჩანეიშვილს⁷⁴. სუჯუნის ბაზარზე სავაჭროდ მოდიოდნენ აბაშიდან, ონტოფოდან, ნოსირიდან, კოდორიდან, სენაკიდან, აგრეთვე იმერეთისა და გურიის სოფლებიდან. გასაყიდად მოჰქონდათ ღომი, ფეტვი, ლობიო, სელი, ბამბა, თოხი, სახნისი, ბარი და სხვა საგნები⁷⁵.

მე-19 ს-ის შუა ხანებისათვის ორპირის მნიშვნელობა თანდათანობით ეცემა, რადგან ამ პერიოდისათვის საშინაო ვაჭრობის განვითარების კვალობაზე ახალ-ახალი სავაჭრო ცენტრები წინაურდებიან. მიუხედავად ამისა, მისი საბაზრო შემოსავალი ამ დროს 25 ათას მანეთს აღწევდა. აქ ცხოვრობდა 100-მდე ვაჭარი⁷⁶.

ყველა ზემოჩამოთვლილ პუნქტში ვაჭრობის საერთო წლიური ბრუნვა უდრიდა 183 ათას მანეთს⁷⁷.

საშინაო ვაჭრობის ინტენსიური ფორმების გვერდით, როგორც ვხედავთ, 50-იანი წლების შუა ხანებამდე იარმარკები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ. 1847 წელს ქუთაისის გუბერნიაში არსებული ყველა ბაზრის წლიური სავაჭრო ბრუნვა 361 ათას მანეთს უდრიდა, 1848 წელს კი — 390000 მანეთს⁷⁸, ხოლო 1852 წელს გუბერნიის იარმარკების წლიური სავაჭრო ბრუნვა 713000 მანეთს უდრიდა⁷⁹.

50-იანი წლებიდან დასავლეთ საქართველოს ქალაქების საშინაო ვაჭრობაში შეინიშნება თვისებრივი ძვრები. ეს იმაში მდგომარეობდა, რომ საიარმარკო ვაჭრობა თანდათანობით ადგილს უთმობდა მუდმივ ვაჭრობას, რომელსაც ძირითადად ქალაქებში ჰქონდა ადგილი. თვალსაჩინოა აგრეთვე, რომ ვაჭრები (უპირატესად ქართველები) უფრო მეტად ჩაბმული ჩანან ადგილობრივ ვაჭრობაში და თანდათანობით

⁷³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 82, л. 22.

⁷⁴ დ. უ ჩ ა ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, მასალა მე-19 საუკუნის სამეგრელოს ისტორიისათვის, ქუთაისის პედ. ინ-ტის შრ.; ტ. II, 1941, გვ. 110.

⁷⁵ ი ქ ვ ე, გვ. III, სსცია, ფ. 5, ს. 7820, ფურტ. 16.

⁷⁶ სსცია, ფ. 5, ს. 7820, ფურტ. 19.

⁷⁷ იქვე.

⁷⁸ ЦГИАЛ, ф. 1281, оп. 4, д. 148, л. 18.

⁷⁹ სსცია, ფ. 4, აღწ. 8, ს. 211, ფურტ. 101.

თავს ანებებენ შორეული სავაჭრო ოპერაციების წარმოებას. ქალაქებში შესაბამისად იზრდებოდა ვაჭართა რიცხვი და ვაჭრობის წლიური ბრუნვა. მაგალითად, ოზურგეთის წლიური სავაჭრო ბრუნვა 50-იანი წლების დასაწყისისათვის 30000 მანეთამდე აღწევდა. აქ, რა თქმა უნდა, არ შედიოდა, იარმარკების სავაჭრო შემოსავალი. ასევე ყულევში ყოველწლიურად იყიდებოდა 53 ათასი მანეთის პროდუქცია, რომელიც შემოტანილი იყო დასავლეთ საქართველოს სოფლებიდან⁸⁰. საშინაო ვაჭრობაში შედარებით მაღალ პროცენტულ მაჩვენებლებს აღწევდნენ ზუგდიდი და სოხუმი. ზუგდიდის საშინაო ვაჭრობის საერთო ბრუნვა 1856 წელს აღწევდა 63000 მანეთს, სოხუმისა კი — 595842 მანეთს (1863 წლის ცნობით)⁸¹. ზუგდიდში ამ დროს ცხოვრობდა 120 ადგილობრივი (ქართველი), 20 თურქი და 25 სომეხი ვაჭარი⁸². ასევე ფართო ხასიათის სავაჭრო ბრუნვით გამოირჩეოდნენ ზონი (100000 მანეთი), ონი (80000 მანეთი), ჭაჩხერე და კულაში (130000 მან.).

როგორც ცნობილია, რუსეთის ხელისუფლებას XIX ს-ის I ნახევარში საქართველოში ქალაქის თავისუფალი, დამოუკიდებელი წოდება არ გაუფორმებია. ცარიზმი ხელოვნურად ზღუდავდა დამოუკიდებელი საქალაქო ფენების წარმოქმნა-განვითარებას და ძირშივე ახშობდა თითოეული ვაჭრის თუ მეწარმის კომერციულ თაოსნობას და სამრეწველო წამოწყებას. გასული საუკუნის 30-40-იანი წლების მასალებში პირდაპირ არის მითითებული, რომ „საკუთრივ სავაჭრო წოდება იქ (ქუთაისის გუბერნიაში — გ. ი.) ამ სიტყვის სრული გაგებით, არ არსებობს“⁸³.

საქმე იმაშია, რომ ცარიზმი არა თუ საქართველოში, არამედ თვით რუსეთშიც არ ზრუნავდა დამოუკიდებელი სავაჭრო წოდების გაფორმებისა და საქალაქო თვითმმართველობის ჩამოყალიბებისათვის. რუსეთის სოციალურ-ეკონომიკურ სინამდვილეში ქალაქს ჯერ კიდევ ბატონყმურ სოფელთან შედარებით მეორეხარისხოვანი როლი ეკირა⁸⁴. ვაჭრის პიროვნებისა და საკუთრების (ბურჟუაზიული საკუთრების) დაცვას, მისი წოდებრივი ემანსიპაციის საკითხს ადგილობრივი რუსული ხელისუფლება საქართველოშიც ზემოაღნიშნული პოლიტიკის

⁸⁰ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 414. лл. 3—4.

⁸¹ ДИГ, т. I, ч. II, 80.

⁸² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 39.

⁸³ Л а в р е н т и е в, Статистич. описания... 109.

⁸⁴ И. Дитятин, Городское самоуправление России, Ярославль, 1877, 119; П. Муллов, Историч. обзор правительственных мер по устройству городского обществ. управления, СПб., 1864; Д. И. Валентей, Проблемы народонаселения, М., 1961, 55—56; П. Риндзюнский, Городское гражданство, 40—41.

ფონზე წარმართავდა. თუმცა, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ რუსეთის ხელისუფალთაგან, მხოლოდ ვორონცოვი უთმობდა საკმაო ყურადღებას ქალაქების სამეურნეო-ეკონომიკურ მოწესრიგებას და გარკვეულ შეღავათებს აძლევდა სავაჭრო-საქალაქო ფენებს. შემთხვევითი არაა, რომ მის დროს კავკასიაში არაერთმა ქალაქმა და სავაჭრო პუნქტმა აღიდგინა და მოიპოვა ქალაქის ოფიციალურ-იურიდიული სტატუსი. ასევე, დიდ ყურადღებას უთმობდა იგი დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო ცენტრებსა და ზღვისპირა პუნქტებს. ბევრს ზრუნავდა ქუთაისის, ზუგდიდის, ოზურგეთისა და განსაკუთრებით საპორტო ქალაქების (სოხუმი, ყულევი, ფოთი) განვითარებისათვის⁸⁵.

რუსეთის ზოგიერთი მოხელე განგებ აფერხებდა ვაჭართა წოდებაში ქალაქის ამა თუ იმ საზოგადოებრივი ფენის გადასვლას და საქმეს ისე წარმოადგენდა, რომ თითქოს ადგილობრივი მოსახლეობა ვაჭრობა-მრეწველობისადმი არავითარ ინტერესს არ იჩენდა. 50-იანი წლების მასალებში აღნიშნულია, რომ „ქუთაისის გუბერნიის ქალაქების მკვიდრნი ამიერკავკასიაში სავაჭრო გილდიების არარსებობის გამო არ არიან დაყოფილი სავაჭრო წოდებებად. ყველას, განურჩევლად წოდებისა, უფლება აქვს აწარმოოს შეუზღუდველი ვაჭრობა“⁸⁶. მაგრამ, როგორც ეს სხვა წყაროებიდან ჩანს, სინამდვილე ფაქტიურ ვითარებასთან შედარებით გაცილებით შორს იყო წასული. 1858 წლის ანგარიშში ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი აღნიშნავდა: „ქუთაისის გუბერნიაში ვაჭრობას ეწევა ყველა წოდება, მაგრამ უმთავრესად ქალაქელები... მოსახლეობის დიდი ნაწილი ეკუთვნის ვაჭართა და ხელოსანთა წოდებას“⁸⁷. როგორც ვხედავთ, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის შემდგომი განვითარების შედეგად რეფორმამდელი პერიოდისათვის საშინაო ვაჭრობის მასშტაბები თანდათანობით ფართოვდებოდა. ის თავის სფეროში აქცევდა მოსახლეობის ყველა ფენას. სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარებასთან დაკავშირებით, დასავლეთ საქართველოს გლეხობა (ყერძოდ მისი მდიდარი ზედა ფენა) აღმოსავლეთ საქართველოს გლეხობასთან შედარებით ეკონომიურად უფრო სუსტ ძალას წარმოადგენდა. მაგრამ დასავლეთ საქართველოს გლეხობის ზედაფენა ინტენსიურად გაცილებით ადრე ჩაება ვაჭრობა-მრეწველობაში⁸⁸, რაც ამზადებდა ნიადაგს სა-

⁸⁵ М. П. Ш е р б и н и н, Биография генерала-фельдмаршала князя Михаила Семеновича, СПб., 1853, 257—258.

⁸⁶ სსიკი. ფ. 4, აღწ. 8, ს. 450, ფურც. 218--219; მ. დუშბაძე, დას. საქ. 374.

⁸⁷ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 10, д. 170, лл. 84—85.

⁸⁸ ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, გვ. 231; მ. დუშბაძე, დასავ. საქართველო..., გვ. 389—390.

ვაჭრო-საქალაქო ასპარეზზე ეროვნული (ქართული) ფენების დაწინაურებისათვის. ამიტომ იყო. რომ ოფიციალური სტატისტიკა სავაჭრო დაბეგბსა და პუნქტებში მცხოვრებ გლეხობას ხშირად ვაჭართა წოდებაში აღრიცხავდა. როგორც არ უნდა მიუვლდეთ ამ ფაქტს, ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოში რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის ვაჭართა ცალკე, თავისუფალ წოდებად ჩამოყალიბების და კონსოლიდაციის პროცესი დამამთავრებელ სტადიაში შედიოდა. ამასთანავე ვაჭრების გარკვეულ უმრავლესობას ადგილობრივი ქართული ელემენტი შეადგენდა⁸⁸.

როგორც აღინიშნა, 50-იანი წლებიდან დასავლეთი საქართველოს საშინაო ვაჭრობაში გარკვეულ თვისობრივ ძვრებს აქვს ადგილი: ერთი მხრივ, იარმარკები (პერიოდული ბაზრები) ხდებოდნენ დამაკავშირებელი არტერიები ქვეყნის სხვადასხვა რაიონსა და კუთხეებს შორის, არასამიწათმოქმედო მოსახლეობასა და სამიწათმოქმედო ოლქებს შორის; მეორე მხრივ, ისინი თანდათანობით ადგილს უთმობენ ვაჭრობის უფრო ინტენსიურ ფორმებს (ყოველკვირეული და ყოველდღიური ვაჭრობა). ასეთი ვაჭრობის ადგილებად კი, როგორც აღვნიშნეთ, ქალაქები ღებოდნენ. 50-იანი წლების ბოლოდან ქალაქების (ქუთაისი. ოზურგეთი. სოხუმი და სხვა) ყოველდღიური ვაჭრობის საგნებს წარმოადგენენ: შაქარი, ყავა, თამბაქო, ჩაი, სხვადასხვა მაგარი სასმელი, პური და პურეულის ნაწარმი, ერბო, აბრეშუმის ქსოვილები, საპონი, სიმინდი, ფქვილი, დაუმუშავებელი ტყავი, ხისა და მინის ქურჭელი და სხვა საგნები⁸⁹. როგორც ჩანს, ქალაქების საშინაო ვაჭრობაში თანდათანობით მეტ ადგილს იჭერს ახლა არა წმინდა სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმი, არამედ ადგილობრივი სამრეწველო ნაქეთობანი და პირველი მოხმარების საგნები, რომლებიც საქალაქო ყოფიერების აუცილებელი შემადგენელი ელემენტია.

საშინაო ვაჭრობის სხვადასხვა ფორმების (საიარმარკო, მუდმივი და სხვა) და მათი ზეედრითი წონის შედარებითი ანალიზი გვიჩვენებს, რომ XIX ს-ის 50-იანი წლებიდან დასავლეთ საქართველოში იარმარკები თანდათან კარგავენ თავიანთ აღრინდელ მნიშვნელობას და მათი საბრუნავი თანხის ოდენობაც ქვეყნის საშინაო ვაჭრობის საერთო ბრუნვაში სულ უფრო მცირდება. მოვიტანოთ შესაბამისი მაგალითები: 1856 წელს ქუთაისის რვა იარმარკაზე შემოიტანეს 10496 მანეთის საქონელი, აქედან გაიყიდა მხოლოდ 5260 მანეთის საქონელი⁹⁰. შემ-

⁸⁸ ქართველთა მონაწილეობისა და მათი როლის შესახებ სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებაში დაწვრილებით საუბარი გვაქვს მეოთხე თავში.

⁹⁰ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 887, л. 28.

⁹¹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 9, д. 311, л. 72.

დგომ წლებში საქონლის რაოდენობა და გაყიდვა იარმარკაზე კიდევ უფრო მცირდება. 1863 წელს ქუთაისის გუბერნიის იარმარკების საერთო ბრუნვა აღწევდა მხოლოდ 30000 მანეთს⁹², მაშინ, როცა ამავე გუბერნიის იარმარკების სავაჭრო-საბრუნავი თანხა 40-იან წლებში ნახევარ მილიონს აღემატებოდა. ასეთივე ვითარება გვაქვს დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეების განხილვისას. მაგალითად, 1865 წელს გურიიში არსებულ იარმარკებზე მოიტანეს 28800 მანეთის საქონელი; აქედან გაყიდეს 8400 მან. საქონელი⁹³. 1860 წ. სამეგრელოში არსებულ იარმარკებზე მოიტანეს 156536 მანეთის საქონელი; აქედან გაიყიდა 74523 მან. საქონელი⁹⁴. 60-იანი წლების დასაწყისისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს (თბილისის გუბერნია) იარმარკების საქონელბრუნვა მხოლოდ 48910 მანეთს უდრიდა⁹⁵.

საიარმარკო ვაჭრობის ხვედრითი წონის შემცირება იმაზე კი არ მიუთითებს, რომ საშინაო ვაჭრობა საერთოდ ამ პერიოდში დაეცა, როგორც ამას აცხადებენ ცარიზმის მაშინდელი მოხელეები, არამედ მხოლოდ იმაზე, რომ ქვეყანაში გაბატონებულ ადგილს მუდმივი ვაჭრობა (постоянная торговля) იკერდა. მუდმივი ვაჭრობა კი თავისი სხვადასხვა ფორმით დამახასიათებელია შედარებით განვითარებული საქალაქო ცხოვრებისა და, მათთანადა, კაპიტალისტურ ურთიერთობათა გამარჯვებისათვის.

ცარიზმის მაშინდელ მოხელეთა ანგარიშებში არაერთხელ ვხვდებით ძუნწ მითითებას იმის შესახებ, რომ «...торговля противу прежних лет заметно увеличилась, как в количественном, так и в качественном отношениях»⁹⁶.

საშინაო ვაჭრობის სხვადასხვა ფორმათა განვითარების ზემოაღნიშნული ტენდენცია თვალნათლივ იჩენს თავს ჩვენში რეფორმის წინა წლებში და განსაკუთრებით მის შემდეგ. საიარმარკო ვაჭრობის შემცირების პარალელურად, სულ უფრო ვითარდებოდა მუდმივი ვაჭრობის ფორმები და მასშტაბები. ვაჭრები ძირითადად თავს იყრიდნენ ქალაქებში და ქალაქის ტიპის დაბებში. ქალაქებში ვაჭრობას ჰქონდა არა პერიოდული, არამედ უკვე მუდმივი ხასიათი (მაღაზიებში, ღუქნებში, ფარდულებში, ყოველკვირეულ ბაზრობაზე და ა. შ.). პერიოდული და საიარმარკო ბაზრებზე გასაღების გარეშე დარჩენილი საქონე-

⁹² Сборник статистических сведений о Кавказе, Тиф., 1869, т. I, 105; 3. А н ч а б а д з е, Очерки экономической истории Грузии..., 97.

⁹³ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 11, д. 142, л. 184.

⁹⁴ სსცია, ფ. 10, ს. 1103, ფურც. 116.

⁹⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 102.

⁹⁶ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 887, л. 27.

ლი მუდმივი ვაჭრობის საგნად იქცეოდა. კავკასიის სამოქალაქო გუბერნატორის ანგარიშში კითხულობთ: „Остающиеся от ярмарок товары составляют всегда предмет торговли здешнего купечества в постоянных лавках и магазинах и удовлетворяют потребности жителей городов в течение целого года»⁹⁷.

ცხადია, რომ დასავლეთი საქართველოს ყველა დაბა-ქალაქის საქონელბრუნვისა და ვაჭრობის შესახებ ზუსტი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ არსებული მონაცემებიც გარკვეულ სურათს ქმნიან. 50-იანი წლების ბოლოს და 60-იანი წლების დასაწყისში სავაჭრო-საქალაქო ცენტრები მტკიცედ უკავშირდებიან არა მხოლოდ ერთმანეთს, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოს, რუსეთსა და დასავლეთ ევროპას (ე. ი. გარესამყაროს, მსოფლიო ბაზარს) ამ ბაზრის მოთხოვნილებათა შესაბამისად სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის ყველა დარგი სწრაფი ტემპით იწყებდა განვითარებას. ის გარემოება, რომ ბოლო 14 წლის მანძილზე დასავლეთ საქართველოდან გატანილი აბრეშუმისა და სიმიინდის რაოდენობა 12—14-ჯერ გაიზარდა და 1860—1864 წლებში მოსახლეობამ მათი გაყიდვით 9332, 213 მანეთი მიიღო, კარგად მეტყველებს ჩვენ მიერ ზემოაღნიშნულის სისწორეზე. სიმიინდის, აბრეშუმის და სხვა საქონლის მარაგს მოსახლეობა ინტენსიურად ეზიდებოდა ქუთაისის, სოხუმის, ფოთის, ოზურგეთის, ზუგდიდის, სენაკის, სონის, ანაკლიის და სხვა ბაზრებზე, სადაც მისგან ამ საქონელს ვაჭარ-შემსყიდველები და ადგილობრივი (საქალაქო) მცხოვრებნი ყიდულობდნენ. გარდა ამისა, ვაჭრები თვითონ დადიოდნენ სოფლებში და ადგილზევე იძენდნენ მოსახლეობისაგან აღნიშნულ და სხვა საქონელს და მას ექსპორტის საგნად აქცევდნენ.

მოტანილი მასალითა და სხვა მონაცემებით კარგად ჩანს, თუ როგორ იქმნება ქვეყანაში სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო კავშირ-ურთიერთობათა ერთიანი სისტემა და როგორ ეცემა ფეოდალურ ურთიერთობათა დამახასიათებელი ადგილობრივი წერილი, სპორადული ვაჭრობა. სავაჭრო-სამომოსვლო გზების განვითარება, სოფლის მეურნეობის საქონლიანობის ზრდა, ვაჭრობის ხელისშემშლელი პირობების თანდათანობით ლიკვიდაცია ხელს უწყობდა ფეოდალური მეურნეობისა და მისთვის დამახასიათებელ ურთიერთობათა ძველი ფორმების მოსპობას და ამით საბოლოოდ აჩქარებდა ცალკეულ ოლქებსა და რაიონებს შორის მტკიცე სამეურნეო ურთიერთკავშირის გაძლიერებას, ქალაქების და სავაჭრო დაბების შემდგომ ზრდას. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ საქალაქო ვაჭრობის და საერთოდ, ვაჭრობის მუდმივი ფორმების სტატისტიკურ აღრიცხვას მთავრობა რეფორმამდელი პერიოდის

⁹⁷ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, л. 887, л. 29—30.

ბოლომდე ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა და საშინაო ვაჭრობის განვითარების დონის შესახებ როგორც ვნახეთ, მხოლოდ საიარმარკო ვაჭრობის მონაცემებით კმაყოფილდებოდა.

ყოველივე ის, რაც ზემოთ ითქვა, საკვებით ადასტურებს რომ XIX ს-ის რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის იქმნება ხელსაყრელი პირობები ერთიანი, შინაგანი საბაზრო კავშირუბრთობის განვითარებისათვის დასავლეთ საქართველოში. სავაჭრო კაპიტალის სფეროს თანდათანობითი განვითარება და მის ახალ საფეხურზე ასვლა, საბაზრო პროდუქციის ასორტიმენტის ზრდა, მყიდველ-გამყიდველთა კონტინგენტის გაფართოება აჩქარებდა ფულადი სიმდიდრის თავმოყრას ცალკეულ პირთა ზელში და იმორჩილებდა წვრილ საქონელმწარმოებელს. „ფულადი სიმდიდრე კი, — სავაჭრო სიმდიდრის სახით, — აჩქარებს და ეხმარება ძველი წარმოებითი ურთიერთობის დაშლას“⁹³.

მუდმივი ვაჭრობის გაფართოება და ამის ბაზაზე დასავლეთი საქართველოს ქალაქების შემდგომი ეკონომიკური წინსვლა, ქმნიდა საფუძველს ერთიანი შინაგანი ბაზრის (ახალი ხანის დასაწყისის ამ მთავარი პირობის) განვითარებისათვის და მაშასადამე, კაპიტალისტურ ურთიერთობებზე გადასვლისათვის, რადგან „შინაური ბაზრის განვითარების დონე, ამავე დროს ქვეყნის კაპიტალიზმის განვითარების დონესაც წარმოადგენს“⁹⁴.

წყაროთა ანალიზის საფუძველზე აგრეთვე ცხადი ხდება, რომ მთელი რეფორმამდელი პერიოდისათვის დასავლეთი საქართველოს (ისევე, როგორც მთელი საქართველოს) საგარეო ვაჭრობა პასიური, ანუ უარყოფითი ბალანსით ხასიათდებოდა. ამ ხნის განმავლობაში საქართველოს უხდებოდა მნიშვნელოვანი თანხის გადახდა შემოტანილი საქონლის ღირებულებების ასანაზღაურებლად. მიუხედავად ამისა, საგარეო საქონელბრუნვის ზრდა წარმოადგენდა კაპიტალის დაგროვების მნიშვნელოვან წყაროს ქალაქებში. ერთიანი საბაზრო სისტემის განვითარება და ჩამოყალიბება დასავლეთ საქართველოში, იწვევდა ბურჟუაზიული ელემენტების აქტივიზაციას. ყოველივე ეს კი გარკვეულ ასახვას პოულობდა საქალაქო მოსახლეობის სტრუქტურასა და სოციალურ შემადგენლობაში. დასრულებული სახით ამ აქტის პროგრესული მხარე თავს იჩენდა ჩვენში საგლეხო რეფორმის შემდეგ.

⁹³ კ. მ ა რ ქ ს ი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, თბ., 1952, გვ. 61.

⁹⁴ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში... გვ. 64.

საქართველოს ქალაქების შემოსავალ-გასავალი XIX ს-ის პირველ მესამედში დაბალი რაოდენობრივი მაჩვენებლებით ხასიათდებოდა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, XVIII ს-ის ბოლოსა და XIX ს-ის დასაწყისისათვის დასავლეთ საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური განვითარება არც თუ ისე სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა. მიუხედავად იმისა, რომ საქალაქო მოსახლეობის ნაწილი ჩაბმული იყო საკუთარ სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში, ქალაქის ეკონომიკის წამყვან დარგებად ამ პერიოდისთვისაც კვლავ ხელოსნობა და ვაჭრობა რჩებოდა. ამდენად, საქალაქო შემოსავალი, ქალაქების ეკონომიკური ზრდის დონე დიდად იყო დამოკიდებული მათში არსებული სავაჭრო-სახელოსნო დაწესებულებებიდან შემოსულ ფულად სახსრებზე. მაგრამ სამრეწველო-სავაჭრო დაწესებულებათა სიმცირე, ყმა ვაჭრებისა და ხელოსნების არსებობა ქალაქებში XIX ს-ის პირველი მესამედისათვის, ჭერ-ჭერობით არ იძლეოდა სასურველ შედეგებს მათი ეკონომიკური პოტენციალის გაზრდისათვის.

XIX ს-ის 10—20-იანი წლებისათვის საქალაქო შემოსავალი დასავლეთ საქართველოშიც დაბალი რაოდენობრივი მაჩვენებლებით განისაზღვრებოდა. ასე, მაგალითად, ქუთაისის შემოსავალი 1816 წელს შეადგენდა 642 მანეთსა და 50 კაპიკს¹. ასევე ყულუგის შემოსავალი 1828 წლისათვის განისაზღვრებოდა 880 მანეთითა და 70 კაპიკით, ოზურგეთის საქალაქო შემოსავალი კი — 395 მანეთით².

XIX ს-ის პირველი მესამედიდან საქართველოში მიმდინარე ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებების საფუძველზე იწყება არსებითი ხასიათის გარდატეხა ქალაქების ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით. იზრდებოდა მათი ხვედრითი წონა ქვეყნის ცხოვრებაში. დროისა და ვითარების შესაბამისად ცარიზმი იძულებული ხდებოდა მეტი ყურადღება დაეთმო ქალაქების სამეურნეო მოწესრიგებისათვის როგორც თვით რუსეთში, ისე განაპირა მხარეებში.

ამიერკავკასიის ადმინისტრაციული რეფორმის შემდეგ (1840 წ.) საქართველოს ქალაქებში შეიქმნა სპეციალური კომიტეტები საქალაქო ბიუჯეტების აღრიცხვისათვის. კავკასიის მხარის მმართველობის ანგარიშებში, 1843 წლიდან დაწყებული, არის განსაკუთრებული თავი — „საქალაქო მეურნეობა“, რომელშიც მოცემულია ცნობები ქალაქების გასავლის, შემოსავლის, მშენებლობის, კომუნალური მეურნეობის და სხვათა შესახებ.

¹ Акты, т. IV, ч. I, гл. 531.

² სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 2848, ფურც. 3.

40—50-იან წლებში საქალაქო შემოსავალი წინანდელთან შედარებით. შესაძრწევად მატულობდა: ქუთაისის საქალაქო შემოსავალი 1847 წლისათვის შეადგენდა 3410 მანეთს, გასავალი — 4093 მანეთსა და 40 კაპიკს; ოზურგეთის შემოსავალი შეადგენდა 948 მანეთს, გასავალი კი 1128 მანეთს; სოხუმის შემოსავალი 1852 წლისათვის — 4354 მანეთსა და 58 კაპიკს, გასავალი — 1427 მანეთს³. ყუღევის საქალაქო შემოსავალი 1841—42 წლებში გაიზარდა თითქმის 6-ჯერ. ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ იგი საბაჟო შემოსავლის საერთო ჯამით (1.151.640 მან.) თბილისის შემდეგ ერთ-ერთ პირველ ადგილზე იდგა ამიერკავკასიაში⁴.

როგორც მოტანილი მასალა ცხადყოფს, ზოგიერთ ქალაქში, კერძოდ ქუთაისსა და ოზურგეთში, შემოსავალი ვერ ფარავდა გასავალს, ე. ი. საქალაქო ბიუჯეტები დეფიციტური იყო ამ პერიოდისათვის. აღნიშნული მდგომარეობის მიზეზი მრავალგვარია. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამას, უწინარეს ყოვლისა, იწვევდა საქალაქო შემოსავლის ზრდის საშუალებათა არასწორი და არაპროპორციული გამოყენება. ამავე დროს, საქალაქო შემოსავლის შედარებით დაბალ პროცენტთანობას იწვევდა ის, რომ ადგილობრივ ხელისუფლებას ქალაქების ბიუჯეტის ზრდის წყაროდ დასაბეგრი ობიექტები და მწარმოებელ მოსახლეობაზე გაწერილი გადასახადები მიაჩნდა. იგი მხედველობიდან უშვებდა და არ იყენებდა ყველა იმ შესაძლებლობას, რომელიც სწრაფად გაზრდიდა საქალაქო შემოსავალს. საქალაქო შემოსავლის მნიშვნელოვანი ნაწილი ხმარდებოდა პოლიციის, საპატიმროებისა და ჯარის ნაწილების შენახვას. მაგალითად, 1850 წლის ცნობით, პოლიციისა და ჯარის ნაწილების შესანახად ქუთაისის საქალაქო შემოსავლიდან (დაახ. 5000 მან) ნავარაუდევი იყო 1965 მანეთი, ოზურგეთის შემოსავლიდან — 845 მანეთი, ხოლო ყუღევის შემოსავლიდან — 390 მანეთი⁵.

XIX ს-ის 50-იანი წლებიდან დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში სავაჭრო-სამრეწველო დაწესებულებათა და მოსახლეობის ზრდის პარალელურად, იზრდებოდა საქალაქო შემოსავალ-გასავლის რაოდენობრივი მასშტაბიც. მაგალითად, ქუთაისის შემოსავალი 1856 წლისათვის აღწევდა 10623 მანეთს. როგორც ვხედავთ, 10 წლის განმავლობაში ქალაქის შემოსავალი თითქმის სამჯერ გაზრდილა⁶. რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის, კერძოდ კი 1864 წელს, ქუ-

³ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 52; სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 1356, ფურც. 16.

⁴ მ. დ. უშაკიძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 376.

⁵ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 893, ფურც. 10.

⁶ Статистич. таблицы Рос. Империи, СПб., 1858, стр. 164.

თაისის შემოსავალი 20296 მანეთი გახდა⁷. იზრდებოდა სხვა ქალაქების ბიუჯეტებიც: სოხუმის შემოსავალი 1862 წ. აღწევდა 7197 მანეთსა და 71 კაპიკს, გასავალი — 3641 მანეთსა და 34 კაპიკს; ოზურგეთის შემოსავალი ამ პერიოდისათვის იყო 3330 მანეთი⁸. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ყულევის შემოსავალ-გასავალი წინა წლებთან შედარებით მნიშვნელოვნად დაეცა. როგორც ვიცით, ეს გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ფოთის დაწინაურებითა და მისი სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობის შემდგომი ზრდით. თვით ფოთის შემოსავალი კი 1864 წლისათვის 18770 მანეთს შეადგენდა⁹.

50-იან წლებამდე ქუთაისი შემოსავლის სიდიდის მიხედვით მესამე ადგილზე იდგა თბილისსა და ახალციხეს შემდეგ. ამის შემდეგ კი, მთელი მეცხრამეტე საუკუნის განმავლობაში იგი მეორე ადგილზე ინაცვლებს.

თვითმმართველობის არარსებობა საქართველოს ქალაქებში მეტისმეტად აუარესებდა მტკიცე საქალაქო ბიუჯეტების შექმნასა და მოწესრიგებას. მთავრობა კი ნაკლებ ყურადღებას უთმობდა საქალაქო შემოსავლის გასაღივებლად ყველა წყაროსა და რეზერვის გამოყენებას. ასეთ ვითარებაში ვაჭართა დიდი ნაწილი არ უდგენდა ზუსტ ცნობებს თავისი შემოსავლის შესახებ ადგილობრივ საქალაქო ორგანოებს. კიდევ მეტი, დასავლეთ საქართველოს ისეთი ვაჭრები, რომლებიც ქალაქებში და წვრილ დაბებში ცხოვრობდნენ, საერთოდ არ აწოდებდნენ არავითარ ცნობებს ხელისუფლებას თავიანთი კაპიტალის ოდენობის შესახებ. სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მხედველობაში ქუთაისელ მოქალაქეთა ერთ ჯგუფს, როცა ისინი 1856 წელს მოითხოვდნენ, რომ ქალაქის შემოსავლის გადიდების მიზნით ხაზინაში გარკვეული რაოდენობის გადასახადი შეეტანათ ონის, ხონის, ჩხარისა და კულაშის ვაჭრებს. ეს ღონისძიება, მათი აზრით, ხელს უწყობდა ქუთაისის ეკონომიკურ გაძლიერებას¹⁰.

ჩვეულებრივ, საქალაქო ბიუჯეტების სიმცირის მიზეზს ხელისუფლება ქალაქების ჩამორჩენილობასა და ვაჭრობა-მრეწველობის განუვითარებლობაში ხედავდა. ეს თვალსაზრისი თავიდანვე მცდარი იყო. ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი საქალაქო შემოსავლის შედარებით დაბალი რაოდენობრივი მაჩვენებლებისა, იყო ქალაქებში არსებული საკმაოდ მოძველებული და არარაციონალური საგადასახადო სისტემა, რის გამოც მთლიანად გამოუყენებელი რჩებოდა ბიუჯეტების ზრდის ყველაზე მნიშვნელოვანი და საიმედო წყაროები.

⁷ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 3, д. 4706, л. 43.

⁸ Документы по истории Грузии, т. I, ч. II, 1, 6.

⁹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 3, д. 470, л. 22.

¹⁰ სსცა, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 34, ფურც. 3.

**საეკონომიკური-სამრეწველო მოსახლეობის რაოდენობრივი
დინამიკა დასავლეთ საქართველოში XIX ს-ის
რეფორმამდე პერიოდში**

საეკონომიკური-სამრეწველო მოსახლეობის ჩამოყალიბება დასავლეთ საქართველოში XIX ს-ის პირველ ნახევარში განისაზღვრება იმ ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებებით, რომლებსაც ადგილი აქვს ჩვენს ქვეყანაში ამავე საუკუნის რეფორმამდე პერიოდში. ახალ, კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ელემენტების განვითარებასა და განმტკიცებასთან ერთად, იზრდება ქალაქებისა და ქალაქის მსგავსი საეკონომიკური დასახლებების მოსახლეობის რაოდენობრივ-რიცხოვრების მაჩვენებლები.

XIX ს-ის მთელი რეფორმამდე პერიოდისათვის, საქართველოს ქალაქები და საეკონომიკური პუნქტები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ არა მარტო სამეურნეო-ეკონომიკური განვითარების დონით, არამედ მოსახლეობის რაოდენობითაც.

მოსახლეობის რაოდენობრივი დინამიკის შესწავლა საქართველოს ქალაქებში მეტისმეტად ძნელდება სტატისტიკური ცნობების უქონლობის, თუ მათი წინააღმდეგობრივი ხასიათის გამო.

უნდა აღინიშნოს, რომ XVIII საუკუნის საქართველოშიც დიდი სიზუსტე მოსახლეობისა და, კერძოდ, საქალაქო მოსახლეობის აღწერის თვალსაზრისით, არ მიიღწეოდა¹. ამ მხრივ კიდევ უფრო მეტ სირთულეს ვაწყდებით დასავლეთ საქართველოში².

ყოველივე ამის გამო აკად. ივ. ჯავახიშვილს შეეძლო განეცხადებია, რომ იმდროინდელ „საქართველოს მთავრობის, „სიფხიზლე და სიმკაცრე“ მოსახლეობის აღწერისას ადამიანთა (ობიექტთა) გადამალვის წინააღმდეგ რომ არსებულა, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ

¹ Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 140—143, პ. გუგუშვილი, საქ. და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს. ტ. 1, გვ. 658—666.

² ი. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII საუკუნეში, „პრობლემა“, 1918, № 1.

დავთრების (ე. ი. ხალხთა აღწერის წიგნების) ცნობათა ამ თვისების ნაკლი ნორმაზე საგრძნობლად მოჭარბებული არ უნდა ყოფილიყო³, — თუმცა, რასაკვირველია, ცარიზმის ბიუროკრატიული აპარატისათვის შემდგომში ხელმისაწვდომი სიზუსტე მაინც მიუწვდომელი იქნებოდა.

ცარიზმის ოფიციალური ხელისუფალნი ჩვენში ფეხისშემოდგმის-თანავე მიუთითებდნენ, რომ „მცხოვრებთა ზუსტი აღრიცხვა ქართველებს არ აქვთ“⁴. ამიტომ, რუსეთის ხელისუფლება საკუთარი აპარატის მეშვეობით იმთავითვე იჩენს „ზრუნვას“, რათა მოიპოვოს საჭირო და მისთვის სანდო ცნობები მოსახლეობის რაოდენობის და განაწილების თვალსაზრისით საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. სწორედ ამგვარი სამუშაოს ჩატარების აუცილებლობაზე მიუთითებდა კავკასიის ჯარების მთავარსარდალი გენ. კნორინგი თავის მოხელე დრენიაკინს 1802 წელს⁵. ცნობილია, რომ ქართლ-კახეთის პირველი კამერალური აღწერა მოხდა გენერალ პ. ციციანოვის დროს 1803 წლის 2 აპრილს გამოცემულ ცირკულიარის საფუძველზე⁶. ამ ცირკულიარით მაზრის უფროსებს დაევალათ სოფლის მოსახლეობის აღწერა, ხოლო ქალაქის კომენდანტებს კი — ქალაქის მოსახლეობის აღწერა-შესწავლა. რასაკვირველია, დასავლეთ საქართველოს და, კერძოდ, იმერეთის ფინანსურ-ეკონომიკური შესწავლა-გამოკვლევა ჯერ კიდევ არ იყო ქცეული დღის წესრიგის ამოცანად. დასავლეთი საქართველოს ოლქების, კერძოდ კი, იმერეთის ფინანსურ-ეკონომიკური და ბუნებრივი რესურსების შესწავლა დაიწყო 1818—1819 წლებში გენერალური შტაბის ოფიცრის ენსგოლმის მიერ მოწყობილმა სამხედრო ექსპედიციამ⁷.

ამავე წლებში მიმდინარეობს დასავლეთ საქართველოს სხვა ოლქების და ტერიტორიების აღწერა-გამოკვლევა⁸ რუსეთის ხელისუფლების მიერ. 1819-20 წლებში ჩატარდა სოლომატინისა და კოცებუს ცნობილი აღწერა იმერეთის, სამეგრელოსა და გურიის მოსახლეობისა⁹. რეფორმამდელი პერიოდისათვის საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობრივი დინამიკის სრული სურათის წარმოჩენა, როგორც ჩანს, მეტად ძნელია. მით უმეტეს, ეს სიძნელე კიდევ უფრო გაიზრდება, თუ მიზნად დავისახავთ ამავე დინამიკის დადგენას ცალკე

³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფ.; 1, 1930, გვ. 48.

⁴ Акты, I, გვ. 186.

⁵ იქვე, გვ. 488.

⁶ იქვე, ტ. II, გვ. 1046; ტ. III, გვ. 714.

⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18497, лл. 1—40.

⁸ იქვე, ф. ВУА, д. 103214, лл. 328—359.

⁹ А. И. Г о з у л о в, Переписи населения, М., 1936, გვ. 181.

ნიშნების, მაგალითად, ეროვნების, რელიგიური კუთვნილების, სქესის, წოდების და სხვათა მიხედვით.

საჭიროა იმთავითვე აღინიშნოს, რომ დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობრივი დინამიკის შესწავლისას XIX ს. რეფორმამდელ პერიოდში სტატისტიკურ მონაცემთა მნიშვნელობა მხოლოდ მ ი ა ხ ლ ო ე ბ ი თ ი ა, შ ე დ ა რ ე ბ ი თ ი ა. მათი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ საერთოდ აღებული, ისინი გვაძლევს სწორ წარმოდგენას მოსახლეობის ზრდისა, თუ მატების მხოლოდ ტ ე ნ დ ე ნ ც ი ე ბ ი ს შესახებ. ამავე დროს აღსანიშნავია ისიც, რომ საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობის დადგენის დროს, მისი ეროვნული ნიშნის მიხედვით გამიჯვნისას ხშირად ეხედებით, რომ ცარიზმის იმპერიალური სტატისტიკა განგებ ჩქმალავდა და აფუჩეჩებდა ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობის (ქართველების — გ. ი.) როლსა და მონაწილეობას სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებაში.

XVIII ს-ის დასასრულსა და XIX ს-ის დასაწყისში საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობა დიდ მასშტაბებს ვერ აღწევდა.

აღნიშნული პერიოდისათვის, როგორც ვნახეთ, დასავლეთ საქართველოს ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ და სავაჭრო-ეკონომიკურ ცენტრად ქალაქი ქუთაისი რჩებოდა. სრულიად უდავოა, რომ ქალაქურობის უწყვეტი და ამავე დროს განვითარებადი ისტორიის თვალსაზრისით ქუთაისს თბილისთან ერთად ამიერკავკასიაში ერთ-ერთი პირველი ადგილი ეჭირა, მაგრამ XVIII—XIX საუკუნეების მიჯნაზე იგი, როგორც ეკონომიკურად, ისე მოსახლეობის რაოდენობის მიხედვით წინანდელთან შედარებით ჩამორჩებოდა. თურქთა ერთსაუკუნოვანი ბატონობა ქალაქისათვის მეტად დამანგრეველი და გამანადგურებელი აღმოჩნდა. ამასთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ ვახუშტი ბატონიშვილი გულისტკივილით შენიშნავდა: „...წელსა ქრისტესა ჩქ ქართულსა მისცა ქუთაისის ციხე ოსმალთა სეხნია ჩხეიძემ და უპყრავთ აწცა მათ. არამედ შემცირდა ფრიად ქალაქი მათგან“¹⁰. 1770 წელს, სოლომონ პირველმა თურქების ბატონობისაგან საბოლოოდ გაათავისუფლა ქალაქი. ამ დროს ქუთაისში ძალზე მცირერიცხოვან ქართულ მოსახლეობასთან ერთად „50 კომლი მიწათმოქმედი და მოვაჭრე ცხოვრობდა“¹¹, რომლებიც, როგორც ჩანს, ქალაქის მოსახლეობის დიდ ნაწილს შეადგენდნენ. ქალაქის დაკავებისთანავე სოლომონმა მთლიანად დახოცა მოლები და თურქი შეიარაღებული მოხელენი, დაანგრია მეჩეთები და

¹⁰ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 157.

¹¹ J. H a m m e r, Geschichte des Osmanischen Reichs, წ. IV, 1846, გვ. 566—567.

გააქრისტიანა მაჰმადიანები, ხოლო ვინც ქრისტეს რწმენაზე უარი თქვა, ჩრდილოეთ კავკასიაში გადაასახლა¹². როგორც ჩანს, სოლომონს მაჰმადიანი მოსახლეობიდან არაეინ აღარ დაუტოვებია ქალაქში.

1772 წელს გიულდენშტედტის ცნობით, ქუთაისში ცხოვრობს 50 კომლი (250 კაცი)¹³, ერთი შეხედვით, ცოტა უცნაურად მოჩანს გიულდენშტედტის ცნობა ქუთაისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ, მაგრამ მაშინდელ და შემდეგდროინდელ წყაროთა ურთიერთშედარება გვიჩვენებს, რომ ზემომოტანილი ცნობა თითქმის სწორი უნდა იყოს. თურქთა ბატონობის წლებში (1652—1770) ქუთაისის მოსახლეობა, რომ ასე კატასტროფულად მცირდება, ამას სხვა წყაროებიც ერთნმად ადასტურებენ. XVIII ს-ის 80-იანი წლების შუა ხანებისათვის ქუთაისის მოსახლეობის ზრდაში არსებით ცვლილებებს ჯერ კიდევ არა აქვს ადგილი. მაგალითად, იაკობ რეინეგის ცნობით, 1785 წელს ქ. ქუთაისში „80კომლი იმერელი, სომეხი და ისრაელი ყოფილა“¹⁴.

1750-იანი წლებიდან 1810 წლამდე დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა ნორმალურად ვერ იზრდებოდა. რუსი მოხელის ა. სოკოლოვის ცნობით, მარტო იმერეთიდან თურქებმა 1789—1798 წლებში 17000 სული ტყვე წაიყვანეს¹⁵. მომავალში, კერძოდ, 1810-12 წლებში მთელი დასავლეთ საქართველო მოუსავლიანობამ და შიმშილმა მოიცვა, რის შედეგადაც წარმოიშვა გამანადგურებელი ეპიდემიები¹⁶. ამ პერიოდში დასავლეთი საქართველო თითქმის განახევრდა¹⁷ მოსახლეობისაგან, რაც თავისთავად უარყოფით ზეგავლენას მოახდენდა საქალაქო ცხოვრებაზეც.

XIX ს-ის პირველ ათეულში ქუთაისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ზუსტი ცნობები არ მოგვეპოვება, მხოლოდ აღსანიშნავია ის, რომ გენერალ სიმონოვიჩის რაპორტში, რომელიც მან გაუგზავნა მთავარმართებელ ტორმასოვს 1810 წლის 10 ოქტომბერს, აღნიშნულია: „ქუთაისში ითვლება 110 კომლი გლეხი და 20 კომლი აზნაური“¹⁸, ე. ი. დაახლოებით 650 სული. ცხადია ეს რაოდენობა არასრულ მონაცემებს ემყარება და არ იძლევა ქალაქის მოსახლეობის სრულყოფილ სურათს.

¹² J. Hammer, იქვე, გვ. 570.

¹³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გვ. 143; ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ.; 1920, გვ. 136.

¹⁴ J. Reineggs, Allgemeine historisch-topographische Beschreibung... გვ. 37—38.

¹⁵ А. Соколов. Путешествие моё в Имеретию..., 1874, გვ. 29.

¹⁶ სსიპ, ფ. 2, აღწ. 1. საქმე 1320, ფურც. 1—2.

¹⁷ მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 53.

¹⁸ Акты, т. IV, გვ. 325.

შედარებით ხელსაყრელი პირობები ქუთაისის მოსახლეობის ზრდისათვის 20-იანი წლებიდან იქმნება. 1817 წლის ცნობით, ქუთაისში 200-მდე კომლი ცხოვრობდა¹⁹. როგორც წყარო მიუთითებს, მცხოვრებთა ამ საერთო რაოდენობიდან 162 კომლს სახაზინო, საეკლესიო და საბატონო გლეხები შეადგენდნენ. მოქალაქეთა რიცხვი ქუთაისში სულ მცირე 20—30 კომლით განისაზღვრებოდა. XIX ს-ის 20-იანი წლების დასაწყისისათვის ქუთაისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ წყაროები საწინააღმდეგო ცნობებს გვაძლევენ. მაგალითად, 1822 წლისათვის მოსახლეობის საერთო რაოდენობა აქ ნაჩვენებია 1600 სულით²⁰. დაახლოებით ამავე პერიოდისათვის, კერძოდ, 1820 წელს, გ. ავალიშვილი ქუთაისის მოსახლეობას 2000 კომლით განსაზღვრავს²¹, რაც, ჩვენი აზრით, არ უნდა შეესაბამებოდეს სინამდვილეს. იგი შენიშნავს: „ოთხივე ნათესავი ესე (ე. ი. ქართველები, კათოლიკეები, სომხები და ებრაელები — გ. ი.) აქ მცხოვრებნი განიცრნებიან 2000-ს კომლაჲდ“²². გ. ავალიშვილის სხვაგვარი მეტად საინტერესო და სანდო წყაროს ეს მონაცემი ჩვენ საეკვოდ გვეჩვენება, რადგან ქუთაისის მოსახლეობის რიცხვი ამ პერიოდში წინანდელთან შედარებით მეტისმეტად გადაჭარბებული ჩანს, რაც შემდეგდროინდელი წყაროებითაც ოდნავ არ დასტურდება.

XIX ს-ის 30-იანი წლების დასაწყისისათვის ქუთაისის მოსახლეობის საერთო რიცხვს 2000—3000 სულით განსაზღვრავენ²².

როგორც დავინახეთ, ქ. ქუთაისის მოსახლეობის რაოდენობრივი ზრდა საუკუნის პირველი მესამედის მანძილზე მეტისმეტად ნელა მიმდინარეობდა. წყაროების პირდაპირ და არაპირდაპირ ჩვენებათა საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქალაქის მოსახლეობა აღნიშნული პერიოდისათვის დაახლოებით 2000—3000 სულს აღწევდა.

ზრდის ნელი ტემპი ახასიათებდათ ამ პერიოდში ოზურგეთს, სოხუმს, ფოთს, რომლებიც ჯერ კიდევ თურქეთს ეკუთვნოდა. 1830-იანი წლებისათვის ოზურგეთში 300-მდე სულს ითვლიდნენ²³. იგი XIX ს-ის

¹⁹ Акты, т. VI, № I, გვ. 531.

²⁰ Gambia, Voyage... გვ. 171.

²¹ გ. ავალიშვილი, მგზავრობა, ტექსტი გამოსცა ე. მეტრეველმა, თბ., 1967, გვ. 22.

²² О. Елецкий, Статистич. описание Зак. края, გვ. 161; ზოგიერთი წყაროს მიხედვით, ამ პერიოდის ქუთაისის მოსახლეობა აღწევს 3367 სულამდე: (Статистическое изображение городов и посадов Российской империи, СПб., 1823, 64; Dubois de Montpoux, Voyage... გვ. 335.

²³ აღრიხეული წლების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ოზურგეთის საეპროკონომიკური როლი XVIII საუკუნეში უმნიშვნელო ჩანს (Ш. А. Месхи, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123; მ. დუმბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64—65).

პირველ მესამედში ჯერ კიდევ ოსმალეთის ბაზრების ზეგავლენას განიცდიდა და როგორც სასაზღვრო პუნქტი რუსეთისათვის მხოლოდ ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ და სამხედრო მნიშვნელობას ინარჩუნებდა.

სოხუმის მოსახლეობის შესახებ 10-იან. 20-იანი წლებისათვის მეტად წინააღმდეგობრივი ცნობები მოგვეპოვება. მაგალითად, ცარიზმის მოხელე ტორნაუ 1800-იანი წლების დასაწყისში სოხუმში 6000 სულს ასახელებს²⁴, რაც, ჩვენი აზრით, არ შეესაბამება სინამდვილეს. სოხუმის აღწერილობა 1807 წელს აწარმოა ლეიტენანტმა სკირნევესკიმ. მისი აზრით, სოხუმი იყო პატარა ციხე-ქალაქი, «около которой были расположены селения и производится хлебопашество». თვით ციხე-ქალაქის კედლებს შიგნით სკირნევესკი ასახელებს 150-მდე სავაჭრო მოსახლეობის რიცხვს²⁵. სკირნევესკის ეს ცნობა რომ სწორია, ამას შემდეგდროინდელი მონაცემებიც ადასტურებენ. 1820-22 წლებში სოხუმში ნაჩვენებია 300 სულამდე მცხოვრები²⁶. 1830-იანი წლების შუა ხანებში აქ ითვლებოდა „500-მდე ვაჭარი და მიწათმოქმედი მოსახლეობა“²⁷.

XIX ს-ის პირველ მესამედში თანდათანობით გაიზარდა და დაწინაურდა, როგორც სავაჭრო-სატრანზიტო ცენტრი, ყულევი. მისი მოსახლეობა პირველი ნაკადით შეივსო და გამრავლდა მას შემდეგ, რაც აქ ფოთიდან გადმოსახლდა ბევრი ბერძენი და ქართველი ვაჭარი. მოსახლეობის ეს მასობრივი დენადობა 1810-იანი წლებიდან იწყება ყულევეში²⁸. 20-იანი წლების დასაწყისისათვის, კერძოდ, 1825 წელს აქ ნაჩვენები არის ორივე სქესის 1208 მცხოვრები; აქედან მამაკაცი — 1118, ხოლო დედაკაცი — 90 სული²⁹. როგორც ჩანს, ყულევის მოსახლეობა ეს-ეს იყო იწყებდა ჩამოყალიბებას და იგი ძირითადად მოსული ელემენტის ხარჯზე იზრდებოდა. ამიტომ სკარბობდა აქ უმეტესად მამაკაცი მოსახლეობის რიცხვი და ისიც სავაჭრო ფუნქციისაგან შემდგარი. 1835 წლისათვის ყულევეში ითვლიდნენ 1650-მდე ორივე სქესის მცხოვრებს³⁰.

²⁴ Торнау, Воспоминания кавказского офицера, М., 1864, ч. I, гл. 30.

²⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18480, л. 4.

²⁶ Гамба... დაახ. ნაშრომი გვ. 77; ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1083, л. 8.

²⁷ ЦГИАЛ, ф. 1018, оп. 3, д. 151, л. 2.

²⁸ К. Спасский-Автономов, Редут-Калс, Отечеств. записки, т. XV, 1847, гл. 27.

²⁹ Статистич. изображение..., 83, 64; ЦГИАЛ, ф. 1018, оп. 3, д. 151.

³⁰ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 11, д. 142, л. 126; И. Штукенберг, Статистические труды, т. 2, СПб., 1859, гл. 43.

ფოთის მოსახლეობის ზრდისა და რაოდენობის შესახებ ცნობები XIX ს-ის მთელი პირველი მესამედის განმავლობაში არ არსებობს, რადგან, როგორც ცნობილია, იგი თურქეთის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ საზღვრებში შედიოდა. ასევე, ზუსტი ცნობები არ გვაქვს ზუგდიდის შესახებ XIX ს-ის 40-იან წლებამდე. 1840 წელს ზუგდიდის მოსახლეობის საერთო რაოდენობა კი 912 სულით³¹ განისაზღვრებოდა.

სავაჭრო-საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობრივი დინამიკის დახასიათება სრულ სურათს არ მოგვცემს, თუ არ გავითვალისწინებთ დასავლეთ საქართველოს იმ პუნქტების მოსახლეობის რაოდენობასაც, რომლებიც არ შედიოდნენ საქალაქო ნომენკლატურაში. დასავლეთ საქართველოში ასეთ სავაჭრო პუნქტებსა და დაბებს წარმოადგენდნენ: ანაკლია, სენაკი, ხონი, ოჩამჩირე, ონი, კულაში, ჩხარი, საჩხერე, სუჯუნა, ლაილაში³² და სხვა. ბევრი მათგანი XVII—XVIII საუკუნეებში ფეოდალური პერიოდისათვის დამახასიათებელ მნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა³³.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ სავაჭრო მოსახლეობის რაოდენობითა და ზრდით XIX ს-ის პირველ ნახევარში შედარებით სწრაფად წინაურდებოდა ხონი. 1830-იანი წლების დასაწყისში ხონში 1800-მდე სული ცხოვრობდა³⁴. ონის მოსახლეობა ამ პერიოდში 400 სულამდე აღწევდა, აქედან — 75 სავაჭრო საქმიანობაში იყო ჩაბმული. ლანჩხუთში 30-იან წლებში ცხოვრობდა 1815 სული³⁵, ჩხარში — 800 სული, აქედან 90-ის მუდმივ საქმიანობას ეპყრობა და ხელოსნობა შეადგენდა. საჩხერეში ცხოვრობდა 700 სული, რომელთა თითქმის ნახევარს ეპყრები შეადგენდნენ³⁶. აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდში ეპყარი მოსახლეობის თანდათანობითი ზრდით წინაურდებოდნენ ორპირი, სენაკი, ლაილაში, სუჯუნა. ორპირის მოსახლეობა ამ დროს აღწევდა 950 სულამდე, აქედან 73 მსხვილი ეპყარი იყო (крупные торговцы). ლაილაშისა და სუჯუნის მოსახლეობის დიდ ნაწილს ასევე ეპყრები შეადგენდნენ³⁷; სენაკის მოსახლეობა ამ პერიოდში 500-მდე აღწევდა³⁸.

³¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 82, л. 17.

³² მ. დუბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64, 375.

³³ Ш. А. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122—124, 135.

³⁴ О. Евеккин, Статистич. описание, გვ. 161, სსცია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 684, ფ. 85.

³⁵ Статистич. описание губ. и областей Рос. Империи. Кутаисское генерал-губернаторство, т. XVI, გვ. 319—320.

³⁶ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, საქმე 24, ფურც. 55—57.

³⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 82, лл. 3—4.

³⁸ О. Евеккин. Статистич. описание... გვ. 168.

როგორც ზემომოყვანილი მასალები გვიდასტურებენ, მოსახლეობის ზრდა დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო დაბეზსა და ქალაქებში მაინც-დამაინც სწრაფი ტემპით როდი მიმდინარეობდა.

XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან დასავლეთ საქართველოში სულ უფრო მეტად შეინიშნება ქალაქისა და სოფლის დაპირისპირების გაღრმავება. ამ პერიოდის საერთო ზასიათი და ტენდენცია ის იყო, რომ დიდდებოდა სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის რაოდენობრივი პოტენციალი. სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრების განვითარების გვერდით მიმდინარეობდა მისი მოსახლეობის აბსოლუტური და შედარებითი ზრდა³⁹. ამავე დროს ცარიზმიც კარგად ხედავდა, რომ მისი ეკონომიკური ინტერესების შემდგომი განვითარებისათვის ადგილობრივ სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრების წინსვლას ხელის შეწყობა ესაჭიროებოდა, თუმცა, რა თქმა უნდა, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური დაწინაურება დამოუკიდებელი ბაზისური პროცესის ნიადაგზე ხდებოდა⁴⁰.

როგორც აღრე, ისევე 30-იანი წლების შემდეგაც დასავლეთ საქართველოში ქუთაისის მოსახლეობა სხვებთან შედარებით უფრო სწრაფად მატულობს. მაგ., თავის მოხსენებაში ნიკოლოზ პირველისადმი 1848 წლის 29 სექტემბერს ვორონცოვი წერდა: «Учрежденном Кутаисской губернии город Кутаиси стал быстро отстраиваться и по населению, и по внешнему виду, дворянство стало знакомиться с новой для них формой жизни»⁴¹.

ორმოციანი წლების დასაწყისში ქუთაისში ნაჩვენებია 3416 ორივე სქესის მცხოვრები⁴². აქედან 840 ებრაელი იყო, 300-მდე სომეხი, დანარჩენს კი ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა შეადგენდა.

ქუთაისის მოსახლეობის ზრდისას მხედველობიდან არ უნდა გავუშვათ ის გარემოება, რომ მის მცხოვრებთა კონტინგენტი ჯერჯერობით (ყოველ შემთხვევაში 40-იან წლებამდე) ბუნებრივ-ბიოლოგიური გზით მატულობდა. იმერეთის და საერთოდ დასავლეთ საქართველოს ცალკეულ რაიონებს შორის ეკონომიკური კავშირის გაღრმავების მიმართულებით ქუთაისი თანდათანობით იწყებს თავისი როლის ზრდას. ეს გარემოება კი თვალნათლივ ჩანს მისი მოსახლეობის ზრდა-მატებაში. ამ მხრივ სულ სხვა ვითარებასთან გვაქვს საქმე, როცა ვიხილავთ თბილისის ან ახალციხის მოსახლეობის დინამიკას შესაბამის პერიოდში. მაგალითად, ახალციხე XIX ს-ის 60-იან წლებამდე მოსახლეობის ხშირი დენადობითა და მიგრაცია-ემიგრაციით ზასიათდებოდა. მისი

³⁹⁻⁴⁰ მ. დუშაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 313.

⁴¹ Акты, т. X, 882—883; Н. И. Ващенко, Гражд. управление, გვ. 376.

⁴² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 49, л. 4; სხვა წყაროების მიხედვით, ქუთაისის მოსახლეობა ნაკლები ჩანს. ამ დროს აქ მითითებულია 2188 სული (სსცია, ფ. 16, საქ. 8155, ფურც. 3; Русский вестник, 5-6, 1842, გვ. 79).

მოსახლეობის ასეთ ხშირ დენადობას თვით ქალაქის პოლიტიკური მდგომარეობა განაპირობებდა. ცნობილი ფაქტია, რომ ახალციხის მოსახლეობა საგრძნობლად კლებულობს მისი საქართველოსთან შემოერთებისა და, კერძოდ, 50-იანი წლების შემდეგ. მისი მოსახლეობის ნაწილი ქუთაისის მოსახლეობას აესეებს. მართლაც, თუ პირველ მესამედში და საერთოდ XIX ს-ის პირველ ნახევარში, ახალციხე მოსახლეობის რაოდენობით დიდად სჭარბობდა ქუთაისს, 60-იანი წლებიდან, პირიქით, ქუთაისის მოსახლეობის ზრდა გაცილებით უფრო სწრაფად მიმდინარეობს, ვიდრე ახალციხის მოსახლეობისა. ახალციხის მოსახლეობის მცირე მასშტაბით მატების მიზეზი შემდგომში სწორედ ის გახდა, რომ მისი ვაჭრობისა და საერთოდ, მდიდარი მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი სხვა ქალაქებში სახლდებოდა⁴³.

50-იანი წლების დასაწყისიდან ქუთაისის მოსახლეობა შესამჩნევად იზრდება. 1853 წელს მისი მოსახლეობის საერთო რაოდენობა შეადგენდა 4880 სულს⁴⁴. ამ რაოდენობაში არ შედიოდა ჯარის ნაწილები და სამხედრო აპარატის მსახურნი, რომელთა საერთო რიცხვი ქალაქში 1200-მდე აღწევდა. 50-იანი წლების ბოლოსათვის ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობა (ჯარის ნაწილების გარეშე) 6589-მდე (ორივე სქესის) გაიზარდა; აქედან მამაკაცი მოსახლეობის რიცხვი 4494-ს აღწევდა⁴⁵. მოსახლეობის მამაკაცთა რაოდენობის ზრდა იმის მაჩვენებელია, რომ ამ პერიოდში ქალაქის მცხოვრებთა მატება ხდებოდა არა ბუნებრივ-ბიოლოგიური ფაქტორის შედეგად, არამედ სოფლიდან და სხვა ადგილებიდან მოსულთა ხარჯზე, ე. ი. მექანიკური გზით. ამ მოსაზრების სისწორეს ჩვენ გვიდასტურებს მოსახლეობის შემდგომი სწრაფი მატება ქუთაისში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ქალაქის მოსახლეობის საერთო ზრდაში წინანდელთან შედარებით მეტ პროცენტს ადგილობრივი (ქართული) ელემენტის რაოდენობის ზედრითი წონა იძლევა. ქალაქის მცხოვრებთა ზემომოტანილი საერთო რაოდენობიდან (6589 სული) სომეხი იყო 570, ებრაელი — 1290, თურქი — 30, დანარჩენი კი ქართველები⁴⁶.

ქუთაისის მოსახლეობა მეტად სწრაფი ტემპით 60-იანი წლებიდან იზრდება. მაგალითად 1864-65 წწ. ე. ი. რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის მოსახლეობის საერთო რაოდენობა ქალაქში 11807 სულს შეადგენდა⁴⁷. თუ გავითვალისწინებთ მოსახლეობის წლიურ მა-

⁴³ დ. კოჭოიძე, განახლებული მესხეთის ქალაქი, გვ. 134.

⁴⁴ სსცია, ფონდი 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 56. კაცკასიის კალენდრის ცნობით, აქ ამ დროს ცხოვრობდა 3407 სული (KK., 118 1853, გვ. 307).

⁴⁵ П. С е м ъ н о в, Географ.-стат. словарь Рос. Имп., т. II, გვ. 879.

⁴⁶ იქვე, გვ. 880.

⁴⁷ ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 5, д. 333, л. 19.

ტებასაც დაბადებულთა სახით აღნიშნულ პერიოდში, დაახლოებით შემდეგ სურათს მივიღებთ: საშუალოდ წელიწადში (1860-65 წწ.) ქუთაისში იბადებოდა 83 მამაკაცი და 78 ქალი, კვდებოდა 43 მამაკაცი და 38 ქალი⁴⁸. როგორც მოტანილი მასალა გვაჩვენებს, მოსახლეობის მატება ამ პერიოდში საქმარისი ტემპით მიმდინარეობს, მაგრამ ამ მატებაში გადამწყვეტი როლი მაინც მექანიკურ ფაქტორს (ე. ი. გარედან მოსულთა სახით) ენიჭებოდა. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ რეფორმამდელი პერიოდის ბოლო 30 წლის განმავლობაში ქუთაისის მოსახლეობა გაიზარდა 3-ჯერ და უფრო მეტად. მოსახლეობის რაოდენობის ზრდის ტემპით ქუთაისი XIX საუკუნის პირველ მესამედში ჩამორჩებოდა საქართველოს სხვა ქალაქებს (თბილისი, გორი, ახალციხე). მაგრამ მეორე მესამედში ამ მხრივ იგი უსწრებდა ყველა მათგანს და თვით თბილისსაც კი. ასე მაგალითად, 30-იან წლებთან შედარებით რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის თბილისის მოსახლეობა გაიზარდა დაახლოებით 2,5-ჯერ (25290: 67 770), გორის მოსახლეობა 1,5-ჯერ (3000:5054) და ა. შ.⁴⁹.

მოსახლეობის ზრდის შესამჩნევი ტემპით გამოირჩეოდნენ XIX საუკუნის მეორე მესამედში დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქები და სავაჭრო პუნქტები. ამ პერიოდში წინანდელთან შედარებით კიდევ უფრო იზრდებოდნენ: სოხუმი, ყულევი, ოზურგეთი, ფოთი, ზუგდიდი, ხონი და სხვა. თუმცა, ზოგიერთი მათგანის ზრდა ჯერ კიდევ არ მიმდინარეობდა ისეთი ტემპით, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა საქართველოს სხვა ქალაქში. ეს პირველ ყოვლისა, ეხებოდა ოზურგეთს, ნაწილობრივ ყულევს და სხვა.

მოსახლეობის რაოდენობრივი ზრდა 50—60-იან წლებში დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქებში შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: 1842 წელს ოზურგეთში ითვლებოდა 844 სული⁵⁰, 1855 წელს — 1250⁵¹, 1865 წელს კი — 2289 სული; აქედან მამაკაცი — 1958, ხოლო დედაკაცი — 331 სული⁵². როგორც ჩანს, მოსახლეობის რაოდენობაში ოზურგეთში ამ პერიოდისათვის მამაკაცთა რიცხვი გაცილებით სჭარბობს. ეს უდავო მოწმობაა იმისა, რომ აქ მოსახლეობის ზრდა უმთავრესად მოსული ელემენტის ხარჯზე მიმდი-

⁴⁸ Статистич. таблицы Рос. Империи, СПб., 1863, 164.

⁴⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, თბ. 1970, გვ. 109.

⁵⁰ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. I, д. 242, 25, შ. დუმბაძე, გურიის სამთავროს სოციალურ-ეკონომიური ვითარება XIX ს. I მესამედში, მასალ. საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნ. 30, თბ., 1954, გვ. 20.

⁵¹ М а н с у р о в, Путевые заметки, «Кавказ», 1854, № 26.

⁵² Статистический временник Российской Империи, т. II, вып. I, СПб., 1871, 190; ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 5, д. 333, л. 20.

ნარეობდა. მართალია, ოზურგეთი, ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქი, მოსახლეობის დიდი რიცხვით არ გამოირჩეოდა, მაგრამ მოსახლეობის ზრდის ტემპი აქ შედარებით მაღალი იყო. 30-იან წლებთან შედარებით მისი მოსახლეობა თითქმის 5-ჯერ გაიზარდა.

1850 წელს ფოთის მოსახლეობა 900 სულს აღწევდა⁵³, 1855 წელს — 1250 სულს⁵⁴, 1965 წელს კი — 1309 სულს⁵⁵.

ყუღევის მოსახლეობა წინანდელთან შედარებით მცირდებოდა განსაკუთრებით 50-იანი წლებიდან. 1853 წელს აქ ითვლებოდა 900-მდე მცხოვრები⁵⁶. 1865 წელს კი მცხოვრებთა რაოდენობა აქ თითქმის ამდენსავე ფარგლებში ტრიალდება. აღსანიშნავია ის, რომ ჯერ კიდევ ყირიმის ომის პერიოდში სასტიკად დაზარალდა ყუღევი და მისი მოსახლეობა. სამეგრელოს დედოფალი ეკ. ჰავეკავაძე წერდა, რომ 1855 წლის 11 ნოემბერს რედუტ-კალეში თურქებმა ცეცხლს მისცეს ყოველივე⁵⁷. ამავე დროს ყუღევის, როგორც სანავსადგურო და სატრანზიტო ქალაქის დაცემა გამოწვეული იყო ფოთის ნავსადგურის ამოქმედებითა და მისი მნიშვნელობის შემდგომი ზრდით⁵⁸. ყუღევის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ფოთში სახლდებოდა და მის ტერიტორიას აესებდა.

შედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობდა სოხუმის მოსახლეობის ზრდა. 1865 წლისათვის აქ მითითებულია 1612 სული ორივე სქესის მცხოვრები⁵⁹. სამაგიეროდ, რეფორმის შემდგომ პერიოდში მოსახლეობა სოხუმში სავსებით უმოკლესი დროის მონაკვეთში ერთიორად და მეტად გაზარდილა. 1870 წლისათვის აქ ითვლიდნენ 4500 ორივე სქესის მცხოვრებს⁶⁰.

თავიანთი სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობითა და მოსახლეობის რიცხვით იზრდებოდნენ დასავლეთ საქართველოს ისეთი პუნქტები როგორიც იყო: ხონი, ონი, ზუგდიდი. ხონში 1853 წელს 2265 სული ცხოვრობდა⁶¹. აქედან დიდ უმრავლესობას ვაჭარი მოსახლეობა შეადგენდა. 50-იანი წლების დასასრულს აქ 3000-მდე სული იყო⁶²; ონში რეფორმამდელი პერიოდის ბოლოსთვის 1000-მდე სულს

⁵³ ЦГИАЛ, ф. 290, оп. 5, д. 333, л. 19.

⁵⁴ КК. на 1856, 303.

⁵⁵ Сборн. стат. свед... гв. 63. Статист. временник... гв. 190.

⁵⁶ КК. на 1853 г. 122; ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 5, д. 33, л. 20.

⁵⁷ Акты, т. XI, 148.

⁵⁸ გ. პ ა ჯ კ ო რ ი ა, ფოთის წარსულიდან, გვ. 79—84.

⁵⁹ სსცია, ფ. 416, ს. 1083, ფურტ. 7; Сб. стат. свед., 63.

⁶⁰ ი ქ ე. ფურტ. 30; Е. Прудков, Из Сухума, Кавказ, 1870, № 96.

⁶¹ КК. на 1853 г., 120.

⁶² Статистич. описания..., гв. 110, П. Семенов, დასახ. ნაშრ. გვ. 880.

ითვლიდნენ⁶³; 1850 წლისათვის ზუგდიდის მოსახლეობა 1570 სულს აღწევდა⁶⁴; აქედან 950 — მამაკაცი, ხოლო 620 — დედაკაცი. 1854 წლისათვის აქ ცხოვრობდა 2000 კაცი⁶⁵. 1865 წლისათვის უკვე ზუგდიდის საკმაოდ დასახლებული დიდი პუნქტი ჩანს. ამ დროს აქ მუდმივ მცხოვრებლად ითვლებოდა 3672 სული⁶⁶.

XIX ს-ის 50-იანი წლებისათვის შესამჩნევად დაწინაურდნენ დასავლეთ საქართველოს სხვა სავაჭრო-სამრეწველო პუნქტები და დაბე-ბი, კერძოდ, ჩხარი, ონი, საჩხერე, სენაკი, ლანჩხუთი, სუჯუნა, ლაილა-ში, ანაკლია. ჩამოთვლილ პუნქტებში მოსახლეობის საერთო რაოდენობა რეფორმამდელი პერიოდის ბოლოსათვის დაახლოებით 8000-მდე აღწევდა⁶⁷. მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა მცხოვრებთა ამ საერთო რაოდენობიდან ვაჭრობა-ხელოსნობასა და წვრილ მესარეწეობას მისდევდა.

საქალაქო მოსახლეობის ზრდა ჩვენშიც და საერთოდაც ძირითადად მიმდინარეობდა გარედან მოსული ელემენტის ხარჯზე, მაგრამ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მაშინდელი ოფიციალური სტატისტიკა აღრიცხვის გარეშე ტოვებდა ქალაქის გარეთ მცხოვრებ სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის გარკვეულ მასას. ეს იყო სავაჭრო-სამრეწველო დაბების⁶⁸ და სოფლების მოსახლეობა, რომელიც ძირითადად ვაჭრობა-ხელოსნობით ირჩენდა თავს. ასეთი პუნქტების მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა თავისი წოდებრივი მდგომარეობით ჯერ ისევ გლეხობაში ირიცხებოდა, ფაქტობრივად კი თავისი საწარმოო საქმიანობის ხასიათით არაფრით არ განსხვავდებოდა „ქალაქელებისაგან“. ფინანსთა მინისტრი გურიევი აღნიშნავდა, რომ «Число крестьян, занимающихся промыслами и торговлей, приблизительно равнялось числу купцов и мещан вместе взятых»⁶⁹.

შრომის შემდგომი საზოგადოებრივი დანაწილება და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის თანდათანობითი განვითარება წარმოადგენდნენ იმ მძლავრ სტიმულს, რომელიც ხელს უწყობდა ახალი სავაჭრო-

⁶³ П. Семёнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 881.

⁶⁴ ზელნწერთა ინსტიტუტი, პ. იოსელიანის ფონდი, № 11 (ყოფილი II 3070).

⁶⁵ КК. на 1855 г., 165.

⁶⁶ სსიკ, ფ. 220, საქმე 1076, ფურც. 174.

⁶⁷ იქვე, ფურც. 174—177;

⁶⁸ დასავლეთ საქართველოს ქალაქებთან ერთად ამჟერადაც ჩვენ საგანგებოდ ეხილავთ წვრილ სავაჭრო პუნქტებსა და დაბებს, რადგან მათი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება ორგანულადაა დაკავშირებული საქალაქო ცხოვრებასთან; ამას გარდა, ცნობილია, რომ ზოგიერთი მათგანი ადრევე ამჟღავნებს, გაქალაქების ტენდენციას.

⁶⁹ И. Дитятин, Городское самоуправление в России, Ярославль, 1877, 305.

საქალაქო ცენტრების განვითარება-აღმოცენებას დასავლეთ საქართველოში. ჩვენ მიერ შემოგანხილული პუნქტების (ონი, ხონი, კულაში, საჩხერე, ჩხარი და სხვა) ეკონომიკური განვითარება 30—50-იანი წლების შემდეგ სულ სხვაგვარი შინაარსით წარიმართა. თუ ადრე, ფეოდალიზმის ეპოქაში ისინი ციხე-ქალაქებს წარმოადგენდნენ და ძირითადად ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ფუნქცია ჰქონდათ დაკისრებული, ახლა უკვე თავისი ოლქის თუ რაიონის სამეურნეო-ეკონომიკური ერთეულის როლს განასახიერებდნენ. ამიტომ იყო, რომ ამ პერიოდში აქ სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის კონცენტრაცია.

რევოლუციამდელი რუსული თუ ადგილობრივი ისტორიოგრაფია რუსეთის და მის იმპერიაში შემავალი ხალხების საქალაქო ცხოვრების განვითარების სისუსტეს და დაბალ დონეს ხსნიდა იმით, რომ თითქოს „წერილი სავაჭრო სოფლები და დაბები, რომლებიც მრავლად მოიპოვებოდა რუსეთის სამიწათმოქმედო რაიონებში, ხელს უშლიდნენ ქალაქის ეკონომიკური როლის ზრდას, მასში მოსახლეობის კონცენტრაციას“⁷⁰. ცნობილი რუსი ადგილობრივი მოხელე პ. გნილოსაროვი ზემომოტანილ აზრს უცვლელად იმეორებდა და როცა ქუთაისის ეკონომიკური განვითარების შესახებ მსჯელობდნენ, აღნიშნავდა, რომ იმერეთის სავაჭრო პუნქტების (ხონი, ონი, საჩხერე, ჩხარი) სწრაფი სავაჭრო წინსვლა და მათი მოსახლეობის რიცხოვნობი ზრდა დამლუპველად მოქმედებდა ქალაქის (ამ შემთხვევაში ქუთაისის — გ. ი.) შემდგომ სამეურნეო ცხოვრებაზე⁷¹. ამასვე იმეორებდნენ მაშინდელი სხვა ოფიციალური მიმომხილველები, თუ სტატისტიკოსები, საქართველოს ქალაქებისა და სავაჭრო-სამრეწველო დაბების მიმართ⁷². არ შეიძლება ითქვას, რომ წერილი სავაჭრო პუნქტებისა და სამრეწველო დაბების სწრაფი ეკონომიკური წინსვლა ხელს უშლიდა და „კონკურენციას უწევდა“ ქალაქების სამეურნეო განვითარება-აღმავლობას, პირიქით, მათი სწრაფი ზრდა ამ პერიოდში იმის თვალსაჩინო მოწმობა იყო, რომ ისინი ხელს უწყობდნენ ერთიანი საშინაო ბაზრის შექმნას, რაც თავისთავად ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა რიგი ახალი საქალაქო ცენტრების წარმოქმნისათვის⁷³.

⁷⁰ Русский город и все города, входящие в Империю, не могли стать специфическим центром торговли и промышленности..., Городской рынок гложил под давлением конкуренции мелких уездных торговых пунктов и селений (А. Кизеветтер, Посадская община в России XVIII в., М., 1903; Исторические очерки, М., 1912, 243).

⁷¹ Гниლოსаров, Рассказы о Кутансе, КК., на 1853 г., 340—345.

⁷²⁻⁷³ ამ აზრს ავითარებდა თბილისის მაგალითზე ცნობილი რუსი ისტორიკოსი ა. დიტიცინი. იხ. მისი წმრ., 420—421.

სწორედ ამ პერიოდში, ჩვენ გვაქვს არა ერთი მაგალითი იმის ნათელსაყოფად, რომ დასავლეთ საქართველოში „სამიწათმოქმედო აღგებობაში ქალაქებს გარეთ სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობა ნაკლები არაა, ვიდრე ქალაქებში“⁷⁴. 50-იან წლებში დასავლეთ საქართველოში ისეთი სოფლებისა და დაბების რიცხვი, რომელთა მოსახლეობა 2000—3000 აღემატებოდა, 11-ს აღწევდა: მაგ., კულაში იყო 3788, ხონში — 2792, ქვიტირში — 2399, სვირში — 2647, ლანჩხუთში — 3125 და ა. შ.⁷⁵ დასახლებული ცენტრების მოსახლეობის დიდი ნაწილის მთავარ სამეურნეო საქმიანობას ვაჭრობა და წვრილი სარეწები შეადგენდა.

მეფის მთავრობა ძალიან კარგად გრძნობდა, რომ იმპერიაში არსებული ქალაქების თუ მსხვილი სავაჭრო პუნქტების ეკონომიკურ-სამეურნეო განვითარების დონე არ შეესაბამებოდა მათ იურიდიულ სტატუსს, რომ ქალაქის იურიდიულსა და ეკონომიკურ მდგომარეობაში არსებით შეუსაბამობას ჰქონდა ადგილი⁷⁶. ეკონომიკური განვითარების მკაცრი ლოგიკა ცარიზმს აიძულებდა ელიარებიანა ეს ფაქტი და საამისო ღონისძიებები ჩაეტარებინა.

XIX ს-ის 50-იან 60-იან წლებში იმდენად გაიზარდა დასავლეთ საქართველოს დაბებისა და მსხვილი სავაჭრო-სამრეწველო სოფლების ეკონომიკური მნიშვნელობა და მოსახლეობის რაოდენობრივი მაჩვენებლები, რომ მთავრობა იძულებულია იურიდიულად გააფორმოს ისინი, როგორც „სავაჭრო დაბები“, „ქალაქები“. მაგალითად, ამის თაობაზე ერთ-ერთ საარქივო საქმეში ვკითხულობთ: «Во время нашего управления в Мингрелию и Имеретию торговые местечки: Зугдиди, Сенаки, Орпири, Анаклия, Лайлаши, Суджун, Хони, Кулаши ещё больше населились и устроились, так, что имеют все основания для образования из них в будущем городов. Даже и теперь местечки эти служат уездным и судебным учреждением Зугдидского, Сенакского и Лечхумского уездов»⁷⁷.

როგორც ჩანს, რეფორმის წინა ხანაში დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტი დაბებად, თუ ქალაქებად გადაქცევის ტენდენციას ამჟღავნებს და თანაც აღნიშნული ტენდენცია ოფიციალურ-იურიდიულადაც დასტურდება.

⁷⁴ ვ. ი. ლენინი, კაპიტ. განვით. რუსეთში, თბზ. ტ. 3, გვ. 672.

⁷⁵ П. Семенов, დასახ. ნაშრ. ტ. 1, გვ. 878, ტ. III, გვ. 606; Статистические описания..., 63, 319—320.

⁷⁶ П. Рындзюнский, Городское гражданство дореформенной России, გვ. 39—40.

⁷⁷ ЦГИАЛ, ф. 1287, оп. 38, л. 1343, л. 2—3.

დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის შესახებ ზემომოტანილი მსჯელობა სავსებით ადასტურებს, რომ ამ საკითხის კვლევისას არ შეიძლება უგულებელვყოთ ქვეყანაში „დაბების“, „წვრილი სავაჭრო პუნქტების“ და ე. წ. გარდამავალი ქალაქური ტიპის ცენტრების მნიშვნელობა და მათი მოსახლეობის პროცენტი და ოდენობა, მით უმეტეს, რომ იმ დროის რუსეთის იმპერიაში შემავალი პოლიტიკური ერთეულები წარმოადგენენ ნახევრად სამიწათმოქმედო-აგარარულ რეგიონებს, სადაც ჯერ კიდევ „წმინდა“ საქალაქო მოსახლეობის მაღალი რაოდენობრივი მაჩვენებელი ვერ მიიღწევა დასავლეთ ევროპის ქვეყნების მსგავსად. ამავე დროს ჩვენ საქმე გვაქვს გარდამავალი ეპოქის საქალაქო ცხოვრებასთან, როცა ჯერ კიდევ მკვეთრად არაა გამოჩნული სოფლისა და ქალაქის მოსახლეობა, რაც დამახასიათებელია განვითარებული კაპიტალისტური ურთიერთობისათვის. სწორედ ასეთი ვითარება იყო საქართველოშიც. ამიტომ საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობრივი ზრდის პროცესის დახასიათებისას, ჩვენი აზრით, მსხვილი სავაჭრო-სამრეწველო დაბების როლისა და მნიშვნელობის გათვალისწინებას არანაკლები ყურადღება უნდა დაეთმოს, ვიდრე საქალაქო მოსახლეობის ოფიციალურ-სტატისტიკურ მაჩვენებლებს. როგორც არ უნდა შევეხოთ ამ ფაქტს, სავსებით ნათელი და ექვს გარეშეა, რომ იგი გამოხატავს მიწათმოქმედებიდან სოფლის მოსახლეობის თანდათანობით გამოყოფას და მის გადასვლას სავაჭრო-სამრეწველო საქმიანობაზე.

კაპიტალიზმის განვითარება იწვევდა ახალი სავაჭრო-ინდუსტრიული ცენტრების წარმოშობას, რომელსაც ოფიციალურად ქალაქებს არ მიაკუთვნებდნენ. „განსხვავება სოფელსა და ქალაქს შორის პქრება: მზარდი ქალაქების ახლოს ეს ხდება იმიტომ, რომ სამრეწველო საწარმოები გადააქვთ ქალაქის გარეუბნებსა და მიდამოებში; დაქვეითების გზაზე შემდგარი პატარა ქალაქების ახლოს ეს ხდება იმიტომ, რომ უკანასკნელნი უახლოვდებიან გარშემო სოფლებს, აგრეთვე იმიტომ, რომ ვითარდებიან მსხვილი ინდუსტრიული სოფლები... განსხვავება ქალაქისა და სოფლის დასახლებულ ადგილებს შორის ისობა მრავალრიცხოვანი გარდამავალი ფორმების წარმოშობის გამო. სტატისტიკამ ეს დიდი ზანია აღიარა, — მან განზე დატოვა ქალაქის ისტორიულ-იურიდიული ცნება და მის ნაცვლად წამოაყენა სტატისტიკური ცნება“ — აღნიშნავს სახალხო მეურნეობის ცნობილი სპეციალისტი კ. ბიუხერი⁷⁸.

⁷⁸ K. Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft, Tübingen, 1893, 33. 296—297.

ცნობილია, რომ ცარიზმის ოფიციალური სტატისტიკა საქალაქო მოსახლეობის აღრიცხვის თვალსაზრისით ძალზე ჩამორჩენილი იყო. ვიდრე დასავლეთი ევროპისა. მაგალითად გერმანიაში, საფრანგეთსა და ინგლისში ქალაქებს მიაკუთვნებენ ისეთ დასახლებულ პუნქტებს, რომლებშიც 2000 მცხოვრები იყო⁷⁹. მაგრამ რუსეთში კი ასე არ იყო. აქ მცხოვრებთა განსაზღვრულ ოდენობას ენიჭებოდა განსაკუთრებული მნიშვნელობა.

როგორც ითქვა, მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ საქართველოს ქალაქების დიდი ნაწილი არ გამოირჩეოდა მნიშვნელოვანი მასშტაბებით⁸⁰. მაგრამ აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ქუთაისის მოსახლეობა XIX ს-ის რეფორმამდელი პერიოდისათვის თითქმის საქართველოს ყველა ქალაქის მოსახლეობაზე სწრაფად იზრდებოდა. ამავე დროს წინანდელთან შედარებით შესამჩნევად გაიზარდნენ სოხუმი, ზუგდიდი, ხონი. ფოთისა და ოზურგეთის ზრდა გარკვეული მიზეზების გამო შედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. ასე რომ, დასავლეთ საქართველოში 60-იანი წლების შუა ხანებისათვის 10000-ზე მეტი მცხოვრები იყო მხოლოდ ერთ ქალაქში (ქუთაისი), 2000-დან 4000-მდე მცხოვრებთა რაოდენობა აღინიშნებოდა სამ ქალაქში (ოზურგეთი, ზუგდიდი, ხონი)⁸¹, 1000-დან 2000-მდე მცხოვრებთა რიცხვით გამოირჩეოდნენ ონი, კულაში, ყულევი (რომელიც უკვე ამ პერიოდში თანდათან კარგავს თავის ადრინდელ მნიშვნელობას), ჩხარი, საჩხერე, სენაკი, ფოთი (ამჟამად უკვე ქალაქი), ანაკლია, სუჯუნა, ლაილაში და ა. შ. მოსახლეობის ამ საერთო რაოდენობას ემატებოდა ამ დროს დასავლეთი საქართველოს მსხვილი სავაჭრო-საზღოვანო და საიარმარკო პუნქტები, რომელთა მოსახლეობის ოდენობა საკმაოდ მოზრდილი იყო და მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი ვაჭრობა-ხელოსნობას მისდევდა.

მოსახლეობის მატების ტემპით და საერთო რაოდენობით ქუთაისი და დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი სხვა ქალაქი უტოლდებოდა და უსწრებდა ჩრდილო კავკასიის ისეთ ქალაქებს, როგორიც იყვნენ ყიზლარი, მოზდოკი, გეორგიევსკი და სხვა⁸². ამავე დროს დასავლეთ საქართველოს ქალაქები მატებითაც და მცხოვრებთა საერთო რაოდენო-

⁷⁹ K. Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft, Tübingen, 1893, 33. 305.

⁸⁰ ე. ს ო შ ტ ა რ ი ა, დას. ნაშრ., გვ. 73; საქ. ისტ. ნარკვევები, გვ. 110. В. Дж а о ш в и л и, Население Грузии, 52.

⁸¹ თუმცა ხონი ხელისუფლების მიერ „ქალაქების“ სიაში არ შედიოდა.

⁸² შტრ. А. Ф а д е е в, Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период, М., 1927, 234.

ბითაც დიდად აჭარბებდნენ რუსეთის ქალაქებს ბერეზოვს, ტარას, ტიუკალინსკს, პენზას, ვოლოგდას და ა. შ.⁸³.

საქართველოს ქალაქებიდან ქუთაისი მოსახლეობის ოდენობითა და ზრდით თბილისს გარდა თითქმის ყველა ქალაქზე წინ იდგა. ამ მხრივ იგი უსწრებდა ახალციხეს, ახალქალაქს, გორს, თელავს, სიღნაღს, დუშეთს და სხვ.

საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობრივი შეცვლების ერთ-ერთ ძირითად წყაროს დასავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც ყველგან სოფლიდან ლტოლვილი თავისუფალი და ნახევრადთავისუფალი მოსახლეობა წარმოადგენდა⁸⁴.

რუსეთის ფეოდალურ-ბატონყმური სახელმწიფო ხელოვნური ღონისძიებით ზღუდავდა სოფლის მოსახლეობის ქალაქში მასიურ დენადობას. ჭერ კიდევ 1804 წელს ციციანოვი სწერდა, რომ საქართველოს ქალაქებში მოსახლეობის სიმჭიდროვე სოფლებიდან ლტოლვილმა გლეხობამ გამოიწვია; ამ გლეხებს მეტწილად თუმცა უმნიშვნელო კაპიტალი ჰქონდათ (5 მან), მაგრამ მიუხედავად ამისა, ისინი თავიანთი ცარიელი დუქნებით ადგილს იჭერდნენ ქალაქში. ციციანოვი იძლევა განკარგულებას სოფლიდან მოსული გლეხობის 2 თვის განმავლობაში კვლავ სოფელში დაბრუნების შესახებ⁸⁵.

დასავლეთ საქართველოში და, კერძოდ, იმერეთში არასამიწათმოქმედო გარესაშოვრებზე გასვლებს რომ ჭერ კიდევ 30-იან წლებამდეც ჰქონდა ადგილი, ეს თვით ადგილობრივი ოფიციალური ხელისუფლების ანგარიშებიდანაც ჩანს. სიმონოვიჩი ამ მოვლენასთან დაკავშირებით შემდეგს მიუთითებდა: „... იმერეთის მცხოვრებთ, რომელთაც საჭიროება ჰქონდათ ტფილისსა და სხვა საქართველოს ქალაქებში მოსვლისა უნდა აიღებდნენ იქაურის ოკრუჟენის ნაჩაღნიკებისა ან თავიანთი მთავრობისაგან იმათის ხელის მოწერითა და ბეჭდითა ბილეთებსა, და რომელიც უბილეთოდ გამოჩნდება საქართველოში, ისიც უთუოდ ისე დაისჯება, როგორც პირველნი... მე ეს ამისათვის ვქენ, რომ ბოლო დროს აშენდეს ალოხრებულნი იქაური მხარე და იხსნას. იქაური ადგილები სენისაგან, რომელიცა იმერთა თავიანთის წანწალითა ან სიარულითა შოაქვსთ და დადიან დაფარულის გზებით, როგორც საქართველოსა, ისე იმერეთში“⁸⁶. მაგრამ გარესაშოვრებზე გასვლა განსაკუთრებით 30-იანი წლებიდან გახშირდა. ქალაქად გლეხობის დე-

⁸³ Р. Кабо, Города Западной Сибири, М., 1949, 156; Л. Иофэ, Города Урала, М., 1951.

⁸⁴ აბელ კიკეიძე, საქართველოს ისტორია XIX—XX სს, II, გვ. 53—54

⁸⁵ Акты, т. II, გვ. 49.

⁸⁶ იქვე, ფ. № 1686.

ნადობა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში ისე სერიოზული მოვლენა გახდა, რომ მთავრობა იძულებული შეიქნა ამ საკითხისათვის მიექცია სერიოზული ყურადღება⁸⁷.

ამავე დროს, ქალაქის მოსახლეობის კონცენტრაციასა და რაოდენობრივ ზრდაში არანაკლებ როლს თამაშობდნენ ადმინისტრაციული და სამხედრო-პოლიტიკური ფუნქციები. დასავლეთი საქართველოს ქალაქებში (ქუთაისი, ოზურგეთი, ყულევი, სოხუმი) მრავლად იყვნენ სამხედრო ნაწილების საპოლიციო შტატის და ჩინოვნიკური აპარატის წარმომადგენლები. მაგ., ქუთაისში 1865 წლისათვის მათი რაოდენობა მოსახლეობის საერთო რიცხვში 3000 კაცს შეადგენდა, სოხუმში — 3000 კაცს, ოზურგეთში — 500 და ა. შ.

საქალაქო მოსახლეობის ფორმირებასა და მის რაოდენობრივ ზრდაზე მნიშვნელოვან ზემოქმედებას ახდენდა რაიმე მიზეზით გამოწვეული მოსახლეობის ხშირი მიგრაცია-ემიგრაცია. ასეთი რამ ზოგჯერ უარყოფითად მოქმედებდა ზოგიერთი ქალაქის განვითარებაზე. მისი მკვიდრი, ერთიანი, კომპაქტური მოსახლეობის შექმნაზე. მაგ., რედუტ-კალეს მოსახლეობის დიდი ნაწილი ფოთში გადმოსახლდა რუსების მიერ მისი (ფოთის) შემოერთების შემდეგ; ახალციხის მოსახლეობა მასიურად ტოვებს ქალაქს, აქედან თურქების განდევნის შემდეგ და სხვა. ამავე დროს რუსეთის და ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებიდან საქართველოს ქალაქებში ხშირად მოდიოდნენ და სახლდებოდნენ სხვადასხვა პირნი. მაგ., 1849 წ. რუსეთის ქვეშევრდომი ი. გრიგნაკი თხოულობს, რათა მას მიეცეს მუდმივი დასახლების უფლება ქ. ქუთაისში⁸⁸; ოზურგეთის მკვიდრად გახდომას მოითხოვდა 1858 წელს ორი რუსი მოქალაქე; რედუტ-კალეში მუდმივ ცხოვრებას ითხოვდა ეგორ ვასილის-ძე ბიკოვი⁸⁹; 1861 წ. ფოთში სამუდამოდ დასახლების უფლება მიეცა რუს მოქალაქეს ჩერნიგოვის გუბერნიის მცხოვრებს ს. მარჩენკოს⁹⁰ და ა. შ.

ფაქტების დაწვრილებითი ანალიზი გვიჩვენებს, რომ მოსახლეობის ასეთი დენადობა რუსეთიდან, კავკასიიდან, სპარსეთიდან, თურქეთიდან ჩვენს ქალაქებში და პირუკუ, საკმაოდ ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა. საქართველოს, კერძოდ კი, დასავლეთ საქართველოს ვაჭრებს არამც თუ კომერციული ურთიერთობა ჰქონდათ რუსეთის, ირანისა და თურქეთის ქალაქებთან, არამედ ქართველ ვაჭრებს ამ ქვეყნების ქალაქებში საკუთარი ქარვასლები ჰქონდათ და ისინი ადგილობრივ მკვიდ-

⁸⁷ И. А. Нтелавა, Государственные крестьяне..., 165.

⁸⁸ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 888, ფურც. 1.

⁸⁹ იქვე, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 370, ფურც. 18.

⁹⁰ იქვე, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 290, ფურც. 3.

რებს შეადგენდნენ. მაგ., 1807 წ. ყიზლარში ცხოვრობდა 678 ორივე სქესის ქართველი. ამ ქალაქის ხელოსანთა დიდი უმრავლესობა ქართველები იყო. ამავე დროს მოზდოკში ცხოვრობდა 811 ქართველი, სტავროპოლში — 1100 და ა. შ.⁹¹.

მოსახლეობის ასეთი შინაგანი თუ საგარეო მიგრაცია-ემიგრაციის პროცესი, რაც განსაკუთრებით დამახასიათებელი იყო XIX ს-ის პირველი ნახევრისათვის, შეიძლება ითქვას, რომ ორმხრივ გავლენას ახდენდა დასავლეთი საქართველოს ქალაქების და სავაჭრო პუნქტების ზრდა-განვითარებაზე და იგი გარკვეულ პერიოდებში აფერხებდა კიდევ ამ განვითარების პროცესს. აფერხებდა იმ გაგებით, რომ ქართველ ვაჭართა მნიშვნელოვანი (გარკვეული) ნაწილი ტოვებდა საქართველოს ქალაქებს და სახლდებოდა რუსეთის, კავკასიის თუ ირან-თურქეთის ქალაქებში. მაგრამ მეორე მხრივ, ეს ემიგრირებული ვაჭრები კომერციულ ურთიერთობას შესაძლებლობის ფარგლებში არ წყვეტდნენ საქართველოს ქალაქებთან. ამავე დროს ცხადია ის გარემოება, რომ ასეთი პროცესი ხელს უშლიდა და აფერხებდა საქალაქო მოსახლეობის ერთიანი, მყარი კომპაქტური მასის ჩამოყალიბებას და ფორმირებას საქართველოში.

1855-62 წლებში ქუთაისში მოსული ჩანს (ახლო-მახლო სოფლებიდან, საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან, თუ სხვა ქვეყნებიდან) 110 კომლი⁹². ამ რაოდენობიდან 75 კომლი საკუთრივ საქართველოს კუთხეებიდან მოვიდა, დანარჩენი კი — რუსეთიდან, კავკასიიდან და თურქეთიდან. მოსულთა საერთო რიცხვში მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც ჩანან ევროპელებიც, კერძოდ, 15 კაცი (ავსტრიელი და ფრანგი). ქალაქში ამ დროს მოსული მოსახლეობიდან დიდი რაოდენობა ვაჭრებს, ხელოსნებს, და საერთოდ, ყმობისაგან თავისუფალ მასას წარმოადგენდა⁹³. მოსახლეობის დენადობა რაოდენობრივი თვალსაზრისით საკმაო მაჩვენებლებს გვაძლევს ამავე პერიოდში ფოთში, სოხუმში, ოზურგეთში, ზუგდიდში. ფოთში ამავე პერიოდში დასავლეთი საქართველოს რაიონებიდან მოსული ჩანს 50 კომლი (მათ შორის ყმობიდან განთავისუფლებული 35), რუსეთიდან გადმოსახლებულთა რაოდენობა შეადგენს 13 კომლს, სოხუმში 60—65 წლებში მოვიდა 28 კომლი⁹⁴, ოზურგეთში — 62, ზუგდიდში — 48 კომლი⁹⁵. სოხუმსა და ფოთში მოსულ უცხოელთა საერთო რაოდენობა შეადგენს 32 კომლს.

⁹¹ Хозяйственное описание Астраханской и Кавказской губерний, сост. Ровинский, СПб., 1809, гл. 444—446.

⁹² სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, საქმე 214, ფურც. 33—34.

⁹³ იქვე, ფურც. 35.

⁹⁴ ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 12, д. 394, л. 23.

⁹⁵ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 888, ფურც. 3—4.

როგორც მოტანილი მასალიდან ჩანს, დასავლეთი საქართველოს ქალაქებში აღნიშნულ პერიოდში მოსული მოსახლეობის საერთო რაოდენობაში სქარბობს ადგილობრივი სოფლების ყმობიდან განთავისუფლებული გლეხთა მასა, რომელიც ტოვებს თავის ადრინდელ ადგილსამყოფელს და სამუდამოდ ქალაქისაკენ მიეშურება. ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ დასავლეთი საქართველოს ქალაქების სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობა ძირითადად იზრდებოდა სოფლის მოსახლეობის ხარჯზე. თუმცა ამ მხრივ ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენდნენ შავიზღვისპირა საპორტო ქალაქები (სოხუმი, ფოთი და სხვა), რომელთა მოსახლეობის ზრდაში არანაკლები როლი და მნიშვნელობა ენიჭებოდა უცხოეთიდან (რუსეთი, ევროპა) შემოსულ ელემენტს⁹⁶.

სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის რაოდენობრივი დინამიკის პროცესების დადგენისას გასათვალისწინებელია მისი პროცენტული შეფარდება ქვეყნის მოსახლეობის საერთო რაოდენობასთან. სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის ზრდის ფაქტი სამიწათმოქმედო მოსახლეობის ხარჯზე, ცხადია, დასტურდება ქალაქის მოსახლეობის პროცენტის ზრდის მაგალითზე, სოფლის მოსახლეობასთან შედარებით.

როგორც ვნახეთ, ქუთაისი, დასავლეთი საქართველოს ქალაქებსა და სავაჭრო პუნქტებს შორის ყველაზე სწრაფი ტემპით იზრდებოდა მოსახლეობის რაოდენობის თვალსაზრისით. 1835 წლიდან, ვიდრე 1865 წლამდე მისი მოსახლეობა თითქმის 5-ჯერ გაიზარდა (2500 11807), ე. ი. 30 წლის განმავლობაში ნამატი მთელი რაოდენობის დაახლოებით 81,8% უდრიდა. ასევე სწრაფი ტემპით იზრდებოდნენ დასავლეთი საქართველოს სხვა საქალაქო ცენტრებიც ამ პერიოდისათვის.

1835 წლისათვის დასავლეთი საქართველოს მოსახლეობის საერთო რაოდენობა უდრიდა 314384 სულს⁹⁷. მოსახლეობის ეს რაოდენობა 1865 წლისათვის გაიზარდა 500000 სულამდე⁹⁸. მაშასადამე, მოსახლეობის საერთო რაოდენობა ამ პერიოდში გაზრდილა 37,1%-ით. დასავლეთი საქართველოს საქალაქო მოსახლეობა 30-იანი წლების შუა ხანებისათვის (ახალციხის ჩათვლით) შეადგენდა 17486 სულს⁹⁹. 1865 წლისათვის დაახლოებით აღნიშნული რაოდენობა გაიზარდა 40000-

⁹⁶ ამის შესახებ საინტერესო ფაქტები მოიპოვება; იხ. ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 12, д. 394, лл. 23—30; სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 290, ფურც. 3—5.

⁹⁷ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 2459, ფურც. 86—90; სხვა წყაროების მიხედვით ამ დროს აქ ნავარაუდევია 289000 სული, რაც, ეფიქრობთ, არ უნდა იყოს სწორი. (О. Е в е ц к и й, Статист. оп..., 157, 164, 169, 172).

⁹⁸ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. II, л. 142, л. 127.

⁹⁹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 59.

მდე¹⁰⁰. აქედან ვგებულობთ, რომ საქალაქო მოსახლეობის ნამატრ (20130) წლის განმავლობაში შეადგენს 57,5%. როგორც ვხედავთ, საქალაქო მოსახლეობა ზრდის ტემპით გაცილებით უსწრებდა ქვეყნის საერთო მოსახლეობას. თუ 1835 წ. საქალაქო მოსახლეობა მთელი მოსახლეობის 5% შეადგენდა, 1865 წლისათვის დაახლოებით 8% იყო. ამავე პერიოდისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობა შეადგენდა მთელი მოსახლეობის 17—18%-ს¹⁰¹. თუ მოვახდენთ შედარებას ევროპული რუსეთის საქალაქო მოსახლეობის რაოდენობასთან, მაშინ დავინახავთ, რომ აქ XIX ს-ის 60-იანი წლები-სათვის ქალაქის მოსახლეობა შეადგენდა რუსეთის მთელი მოსახლეობის 9—10%¹⁰².

რა თქმა უნდა, საქალაქო მოსახლეობის პროცენტული რაოდენობა და მისი შეფარდება ქვეყნის საერთო მოსახლეობის რიცხვთან, მაჩვენებელია ამა თუ იმ ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების დონისა. მაგრამ, ვიმეორებთ, რომ XIX ს-ის I ნახევრის დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის ზრდა-შემცირება, მისი დინამიკა, განპირობებული იყო ქვეყნის საშინაო და საგარეო მდგომარეობით, საერთო ეკონომიკური განვითარების დონით. ამდენად, გასაგები უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ ზემომოტანილი რიცხობრივი მაჩვენებლები ქალაქებისა და საეპრო პუნქტების მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ასახავენ მოსახლეობის ოდენობას მხოლოდ დროის იმ მონაკვეთში, როცა ქვეყანა მოსვენებული იყო საგარეო ომებისა და შინაგანი ხასიათის კონფლიქტებისაგან. ამგვარი პირობები კი ჩვენს ქვეყანაში XIX ს-ის 30-იანი წლების შემდეგ იქმნება. ამასთანავე უნდა ითქვას აგრეთვე ის, რომ დასავლეთ საქართველოს ურბანიზაცია გაცილებით სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა, ვიდრე ამას გვიჩვენებს ოფიციალური სტატისტიკური მონაცემები „წმინდა“ საქალაქო მოსახლეობის მაგალითზე.

ერთი სიტყვით, ყოველივე ის, რაც ზემოთ აღინიშნა, საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ დასავლეთ საქართველოში XIX ს-ის რე-

¹⁰⁰ აღნიშნული რაოდენობა დაანგარიშებულია ჩვენ მიერ. მოცემულ რიცხვში შეგვაქვს დასავლეთი საქართველოს იმ საეპრო პუნქტების მოსახლეობის რაოდენობა, რომლებიც არ ერთიანდებოდნენ საქალაქო ნომენკლატურაში.

¹⁰¹ СБОРНИК СТАТИСТ. СВЕД. О Кавказе, ч. IV, გვ. 45; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები..., გვ. 110; გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ სრულიადაც არ ვაცხადებთ პრეტენზიას მოტანილი რიცხვების სტატისტიკური სიზუსტის შესახებ, არამედ გვსურს მხოლოდ დაახლოებით ცხადყოთ საეპრო-სამრეწველო მოსახლეობის რაოდენობრივი დინამიკა და ზრდა-შემცირების პროცესი დასავლეთ საქართველოს მაგალითზე.

¹⁰² ვ. ი. ლენინ, გვ. 660. А. Р а ш и н, Население России за 100 лет, М., 1852, 252; П. М и л ю к о в, Очерки по истории русской культуры, СПб., 1904, 31—82.

ფორმადელი პერიოდისათვის მიმდინარეობს ქალაქებისა და სავაჭრო დაბა-პუნქტების ალორძინება-წინსვლის პროცესი. სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობა ძირითადად სამიწათმოქმედო მოსახლეობის, მოსული ელემენტის, ხარჯზე იზრდება და განუხრელად აღიღებს თავის რაოდენობრივ მასშტაბებს. საქალაქო მოსახლეობის ზრდის ამ საერთო-ისტორიულ პროცესში ქვეყანაში ერთიანი ბაზრისა და სასაქონლო ფულადი ურთიერთობის შემდგომი განვითარების პირობებში, ქალაქებთან ერთად წინაურდებიან მსხვილი სავაჭრო პუნქტები და დაბასოფლები (ზოგიერთი მათგანი კი გაქალაქების ტენდენციასაც ამჟღავნებს). მათი სავაჭრო-ეკონომიკური როლი და მნიშვნელობა რეფორმადელი დასავლეთი საქართველოს საქალაქო ცხოვრების განვითარების პროცესთან ერთად განიხილება.

სოციალური ურთიერთობანი და კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში

§ 1. ქალაქები და ფეოდალური არისტოკრატია. შმა პაპრები და ხელოსნები

როგორც ცნობილია, XVII—XVIII საუკ. საქართველოს ქალაქების სოციალური ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი იყო ფეოდალური არისტოკრატის განუხრელი ბატონობა. ქალაქები და საქალაქო ცენტრები აღნიშნული პერიოდისათვის მოქცეული იყვნენ მეფე-მთავრების, საერო და სასულიერო ფეოდალების გავლენის ქვეშ. საქალაქო მოსახლეობის ძირითად ბირთვს ყმა ვაჭრები და ხელოსნები ქმნიდნენ¹.

თავისუფალ წვრილ საქონელმწარმოებელთა სიმცირე და ყმა ვაჭრებისა და ხელოსნების დიდი ზვედრითი წონა თავისებურ იერს აძლევდა საქართველოს საქალაქო ცხოვრებას. ფეოდალური არისტოკრატის როლი და გადამწყვეტი მნიშვნელობა XVII—XVIII საუკუნეთა საქალაქო ცხოვრებაში შეუმჩნეველი არ დარჩენია ქართულ საზოგადოებრივ აზრსაც. ჭერ კიდე ფარსადან გორგიჯანიძე, ხედავდა რა ფეოდალურ ძალმომრეობას სავაჭრო-საქალაქო წრეების მიმართ, ამ უკანასკნელთ მოუწოდებდა: „ასევე დაისწავლეთ და ხელმწიფეთა და თავადთა დაერიდენით... მდიდარნი და მოძალადენი ძალით რჩიან გლეხთა და უღონოთა. შენ რომ გჴონდეს და სხვას მისცე დიდი მადლია და რომ არ გჴონდეს და გეჴიერებოდეს, სიკვდილი სჴობს. საქონლის მიფარვით ჴონება სჴობს გაცხადებით ჴონებასა“².

იოანე ბაგრატიონის აზრით, საქართველოს ეკონომიკური ჩამორჩენილობის მიზეზი არის თავისუფალი ვაჭრობის აზარსებობა ქვეყანაში. სიანტერესოა ის ფაქტი, რომ მას ვაჭრობა-კომერცია სიმდიდრის წყაროდ მიაჩნია. მისი აზრით, ვაჭარი ყიდულობს ნაქლებ ფასად, —

¹ III. A. Месхиа, Города..., გვ. 214—223.

² ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. ქაკაბაძის გამოცემა, „საისტორიო მოამბე“, II, 1925, გვ. 316.

ყიდის მეტად. როგორც ვხედავთ, აქ მოგების წყაროდ არაეკივალენტური გაცემა გამოდის. ეს კი ჩვენი აზრით მერკანტილისტური დებულებაა. „ვაჭრობა არს ზელოვნება... ნივთებთა განცემა, ერთი მეორესა ზედა, სყიდვად და განსყიდვად, საქონელთა განზრახვითა მით, რათა მით მოიგოს ანუ შეიძინოს უმეტესი ფასი². ჩვენს დებულებას უფრო აძლიერებს დ. ბაგრატიონის შეხედულება მაშინდელ საქართველოში ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების მდგომარეობის შესახებ. დავით ბაგრატიონს თავის „კანონმცოდნეობის მიმოხილვაში“ არა ერთი ფაქტი მოაქვს იმის დამადასტურებლად, რომ ქალაქები და სავაჭრო პუნქტები მოქცეულნი იყვნენ ფეოდალური არისტოკრატიის ეკსპლუატაციაში, მის უშუალო დამოკიდებულებაში. იგი აღნიშნავს: „ყოველ ქალაქში ყოველგვარი ვაჭრობა სწარმოებდა მეფისა და ქალაქების უფროსების მიერ დაწესებული ნიხრით“³. ქალაქების, აქ მცხოვრები ვაჭარ-ხელოსნების, სავაჭრო პუნქტებისა და დაბების მფლობელობა განაწილებული იყო მეფე-მთავრებსა და საერთო ფეოდალებს შორის XIX საუკუნის პირველ მესამედშიც.

იმერეთის უკანასკნელი მეფე სოლომონ II თავისი ოჯახის წევრებითურთ ქუთაისში საკმაო სიმდიდრისა და ყმა ვაჭრების მფლობელი იყო. სამეფო ვაჭრებიდან ამ პერიოდში ცნობილი არიან ქუთაისელი დიდვაჭრები: პაპუა და ბეჟან ქორქაშვილები, გრიგოლ მურადაშვილი, გაბრიელ პაპაშვილი, გოგიტა ფარსადანიშვილი, იესე რცხილაძე, დავით ოცხელი, ივანე და იოსებ გოკიელები და სხვა⁴. 1807 წლის ცნობით, იმერეთის მეფეს ქუთაისში ჰყავდა 110 ყმა ვაჭარი და ხელოსანი, ჩხარში კი — 50 ყმა აზნაური თავიანთი ყმებით⁵.

იმერეთის მეფეს ასეთი ყმა ვაჭრები ჰყავდა არა მარტო ქუთაისში, ე. ი. სამეფო ქალაქში, არამედ სხვა პუნქტებსა და პატარა ქალაქებში: საჩხერეში, ონში, ხონში და სხვა. არა მარტო მეფე, არამედ სამეფო სახლის სხვა წევრებიც გარკვეული ქონებისა და ყმა ვაჭარ-ხელოსნების მფლობელები იყვნენ. მაგალითად XIX საუკუნის დასაწყისში იმერეთის დედოფალს ქუთაისში ჰყავდა: 25 ყმა სომეხი ვაჭარი, ებრაელი — 33, სულ — 58 კომლი. ჩხარში იგი ფლობდა 4 კომლს⁶. მოსახლეობის ამ რაოდენობაში იგულისხმება, როგორც ვაჭრები, ისე ხელოსნებიც. მთელს სამეფო სახლს საჩხერეში ეკუთვნოდა ამ პერიოდში

² იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. II, 1946, გვ. 55.

³ დ. ბაგრატიონი, საქართველოს სამართლისა და კანონმცოდნეობის მიმოხილვა. ა. როგავას რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1959, მუხლი 421.

⁴ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, Тиф., 1882, გვ. 111; სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3027, ფურც. 5—10.

⁵ Акты, ტ. IV, გვ. 258.

⁶ იქვე, გვ. 259.

დისათვის 45 კომლი ყმა ვაჭარი და ხელოსანი, ონში — 55, ხონში — 137. იმერეთის სამეფოს გარდა, ასეთსავე დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ დასავლეთი საქართველოს სხვა სამთავროთა მფლობელები და აქ მცხოვრები ვაჭრები და ხელოსნები, რამდენადაც ამ სამთავროების არსებობა ცარიზმმა ჭერჭერობით ავტონომიის სახით შეინარჩუნა, აქ ვხვდებით სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრების განვითარების თვალსაზრისით აღრინდელი ტრადიციების გაგრძელებას და ზოგიერთი სპეციფიკური ნიშნის არსებობასაც, თუმცა, რა თქმა უნდა, მთელი დასავლეთი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრება აღნიშნულ პერიოდში ძირითადად წინარე ეპოქის ორგანულ გაგრძელებას წარმოადგენდა.

გურიის, სამეგრელოს და აფხაზეთის სამთავროებში ვაჭრები და ხელოსნები ყმურ დამოკიდებულებაში იყვნენ მოქცეული ამ სამთავროთა მფლობელებთან. განსაკუთრებით ეს ითქმის ზუგდიდელ, სენაკელ, ანაკლიელ, ოზურგეთელ, ყულეველ და სხვა ვაჭარ-ხელოსნებზე. ზუგდიდელი ვაჭრების მნიშვნელოვანი ნაწილი სამეგრელოს დადიანების ყმები იყვნენ. 1820 წლის ცნობით, დადიანს სენაკში ყავდა 68 ოჯახი ვაჭარი და ხელოსანი, ზუგდიდში — 120, ანაკლიაში — 18⁷. ამავე დროს ყულევს საკუთარ ქალაქად მიიჩნევს სამეგრელოს მფლობელი, რომელსაც აქაურ ვაჭრებთან მუდმივი საიჯარო ხელშეკრულებები ჰქონდა დადებული⁸. დადიანისა და მისი სამთავროს სახლის შემოსავლის მნიშვნელოვან ნაწილს ყულევისა და სხვა პუნქტების ვაჭართა ბაყეები ფარავდნენ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თავიანთ მონოპოლიებს ავრცელებდნენ ოზურგეთისა და გურიის სხვა ცენტრების ვაჭარ-ხელოსან მოსახლეობაზე აქაური მთავრები და თავადები. ეს კარგად ჩანს განსაკუთრებით ოზურგეთის მაგალითზე, სადაც 1815 წლის ცნობით, ცხოვრობდა 62-მდე ვაჭარი, რომლებიც გურიელის უშუალო ყმობაში იყვნენ მოქცეული⁹.

სამეფო-სამთავროთა სახლს გარდა დასავლეთ საქართველოში ვაჭარ-ხელოსნებისა და მათი ქონების მფლობელებად გამოდიოდნენ თავადები და აზნაურები. პ. ლიტვინოვი, გენერალ პ. ციციანოვის რწმუნებული დასავლეთ საქართველოში 1804 წელს შედგენილ „იმერეთის აღწერაში აღნიშნავს, რომ... „ღარიბულ გარეგნობას აქაური ვაჭრები იმიტომ იცავენ, რომ ყოველ თავადს უფლება აქვს, სამუდამოდ ან

⁷ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3027, ფურც. 6—7.

⁸ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 82, лл. 21—22; ЦГИАЛ, ф. 18, оп. 4, д. 5, л. 9.

⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Ad; № 2228.

¹⁰ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 310, ფურც. 33; ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd; 2989.

დროებით. შეუძლია სახლში ჩაუდგეს ვაჟარს, ნივთები წაიღოს უნაც-
ვალგებოდ... მაგრამ ის აქ (ე. ი. იმერეთში — გ. ი.) კიდევ არაა ისე
მკაცრი, როგორც დადიანის სამთავროში¹¹. როგორც ვიცით ქუთაი-
სელ ვაჟართა მნიშვნელოვანი ნაწილი იმერელი თავადების ყმებს
წარმოადგენდა. სწორედ ამის გამო იყო, რომ თავადი ზურაბ წერეთე-
ლი რუსეთის მთავრობის ადგილობრივ ხელისუფალთ არაერთხელ
შეახსენებდა, რომ მისთვის ებოძებინათ, როგორც ყმები, ისეთი ვაჟ-
არებიც კი, რომელნიც მას წინათ არასოდეს არ ეკუთვნოდნენ¹².

თავად გრიგოლ წერეთელს 1822 წლის ცნობით ქუთაისში ჰყავდა
25 კომლი ყმა ვაჟარი¹³. ესენი იყვნენ ძირითადად ქართველები, კათო-
ლიკე სომხები, ებრაელები. ეფრემაშვილები, მიქელაშვილები, კუჭა-
შვილები, დუშუაშვილები, ბაჩუკაშვილები, ტინტილოზოვები, შალე-
ლაშვილები, იაკობაშვილები, ნანიკისშვილები, რცხილაძეები და სხვ.
ყმა ვაჟრების აქ მოტანილი სიიდან 5 კომლი ეკუთვნოდა გ. წერეთ-
ლის მეუღლეს, რომელმაც ისინი შეიძინა, როგორც ხიზნები, რომლე-
ბიც გადმოსული იყვნენ ქართლიდან 30 წლის წინ. ხიზნათა კატეგო-
რია, როგორც მოსახლეობის გარკვეული სოციალური ფენა, დამახასია-
თებელი იყო არა მარტო სოფლისათვის, არამედ ქალაქისთვისაც. ხი-
ზანი-ვაჟრები ერთი ქალაქიდან მეორეში სახლდებოდნენ და თავშე-
საფარს სხვაგან ეძებდნენ, რაც გამოწვეული იყო ქვეყნის საგარეო თუ
საშინაო ვითარების გართულების მიზეზით¹⁴. ამიტომ იყო, რომ სა-
ქართველოს ქალაქებში XVII—XVIII საუკუნეებში, აგრეთვე მომ-
დევნო ზანაშიც ჩვენ არაერთხელ გვხვდება მოსახლეობის გარკვეული
ფენები „ხიზან-ხელოსანთა“ და „ხიზან-ვაჟართა“ სახით¹⁵.

აღსანიშნავია, რომ რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფლებასთან
ქართველი თავადები მუდმივ კონტაქტში არიან, რათა მათ არ წარ-
თმეოდათ ის საბატონო უფლებები, რასაც ისინი ავრცელებდნენ ვაჟ-
რებსა და ხელოსნებზე. ერთ-ერთ საბუთში, რომელიც გენერალმა
სიმონოვიჩმა გაუგზავნა 1811 წლის 26 აპრილს ზურაბ წერეთელს,
გკითხულობთ: „წარდგინებისა ზედა ჩემისა მის მალალაღმატებულე-
ბას უბრძანებდეს, რათა ვაჟარნი იგი, რომელთაცა თქვენ სდარბთ,
იყუნეს ეგეთ თქვეზედა დამოკიდებული, ვითარცა ყოფილან ჩუენგან
იმერეთის შეძინებადმდე. და ოდეს გაიმართოს აქა სასამართლო, მაშინ

¹¹ Акты, т. II, 407.

¹² იქვე, ტ. IV, გვ. 362; ხელნაწერთა ინსტ.; ფ. Sd: № 1578, 1639.

¹³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, გრიგოლ წერეთლის ფონდი, № 190, (ყოფ. II 5346).

¹⁴ Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 167.

¹⁵ იქვე.

ნება მოგცე მე, ვითარცა თქვენ მსგავსადმე მათ, რათა შეხვდეთ სასამართლოსა შინა ყოვლის თქვენის საბუთების წარდგინებით. თქვენ იყავით ძიება მათი ყმად და მათ ყმობისა თქვენისაგან თავისუფლება. და ვითარცა განაჩინოს და დააბოლოვოს სასამართლომან მან საქმე თქვენნი, ეგრეთ იყოს, რომელისაცა ეგრეთ მაუწყებელი თქუენდა ვეგები ჩემითა თქვენისა ბრწყინვალეებისადმი უღრმესითა მაღალ პატივისცემითა და სიმდაბლითა“¹⁶.

როგორც აღნიშნული საბუთიდან ჩანს, ვაჟრები ცდილობენ თავი დააღწიონ საბატონო უფლებებს. ამ შემთხვევაში კი რუსეთის მთავრობა მაღალი სოციალური წრის მხარესა და ინტერესებს იცავს.

იმერეთის თავადებიდან XIX ს-ის პირველ მესამედში ყმა ვაჟრებისა და ხელოსნების გარკვეულ რაოდენობას ფლობდნენ წერეთლები, წულუკიძეები, აბაშიძეები და აგიაშვილები. გარდა გრიგოლ და ზურაბ წერეთლებისა, ვაჟრები და ხელოსნები ჰყავდათ ნესტორ,¹⁷ ალექსანდრე¹⁸, და გიორგი წერეთლებს¹⁹. აგიაშვილები ძირითადად ონის, ხონის, ჩხარის და სხვა საეპარო პუნქტებისა და წვრილი ქალაქების მფლობელები იყვნენ. აბაშიძეებს კი ამ მხრივ გარკვეული წილი ჰქონდათ წერეთლებთან ერთად ქუთაისსა და საჩხერეში.

აგიაშვილების პირად მფლობელობაში ონში ცხოვრობდა 15 კომლი ვაჟარი, 5 კომლი ხელოსანი-მოიჭარადრე. ხონში მათ ეკუთვნოდათ 25 კომლი ვაჟარი და 10 კომლი ხელოსანი.²⁰ ამავე დროს ხონში 1807 წლის ცნობით, ცხოვრობდა თავად კაცია წულუკიძის 13 კომლი ყმა ვაჟარი და ამდენივე ხელოსანი.²¹

ფეოდალური არისტოკრატიის როლსა და პოლიტიკურ შეუვალობას კიდევ უფრო განამტკიცებდა მათი მონაწილეობა ქალაქის ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ფეოდალ-მთავრები, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში ფლობდნენ ქარვასლებს, ღუქნებს, მიწის ნაკვეთებს, სამღებროებს, აბანოებს და სხვა. წყაროებში პირდაპირაა მინიშნებული, რომ მაგალითად, დასავლეთ საქართველოს ყველა ქალაქში დიდსა თუ მცირეში სამღებროები ეკუთვნოდა მეფეს ან მთავარს და მათ მიერ ისინი იჭარით გაიცემოდა.²² როგორც აქად. ნ. ბერძენიშვი-

¹⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ზურაბ წერეთლის ფონდი; № 92.

¹⁷ იქვე, ნესტორ წერეთლის ფონდი; № 251, 232.

¹⁸ იქვე, ალ. წერეთლის ფონდი; № 38, 61.

¹⁹ იქვე, გიორგი წერეთლის ფონდი; № 15, 70.

²⁰ იქვე, Sd: № 1320; ფ. Ad: 1913.

²¹ იქვე, ფ. № 1320; სსცია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 684, ფურც 42—43.

²² სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 34, ფურც. 34.

ლი აღნიშნავს: „ინტერესი მეურნეობის ამ დარგისადმი (სამღებრო საქმისადმი — გ. ი.) ძლიერდება, ფეოდალები (ბატონიშვილები, თავადები, ეკლესია) ცდილობენ ხელში ჩაიგდონ ეს შემოსავლიანი წყარო და აღწევენ კიდევ თავიანთ მიზნებს“.²³ 1810 წელს გენერალი სიმონოვიჩი იმერეთიდან ტორმასოვს ატყობინებს: «Царские доходы состояли большей частью в деньгах, выручаемых с таможи, красил и лавок в Кутаисе, что ежегодно отдавалось на откуп здешним или ахалцыхским купцам и в последний год за 97 кес²⁴».

1814 წელს ლ. დადიანი რტიშჩევს მოახსენებს: „საქიროდ ამოვრაცხე მოხსენება ესე თქვენის წარჩინებულებისადმი ყულევის ბაიისათვის,... სადაც ჩვენი მეზაყენი ოსმალო და სხვა ვაჭრებს ართმევდნენ ბაჟს ჩვენის სამთავროს საზღვისათვის... ეს ორი წელია ვინაიდან მოვაკლდი და აღარ მაძლევენ“...²⁵ როგორც ვხედავთ, დადიანი ყოფილა ყულევის სავაჭრო საქონლის ბაყების მფლობელი და ამჟერადაც იგი რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფლებას თხოვს, რათა ეს უფლება მას არ დაეკარგოს.

1816 წელს დადიანის ასულმა თამარმა ასი თუმანი „სათაენოდ“ მისცა (ე. ი. სავაჭროდ სარგებლით) ვაქარ სტეფანა დათიაშვილს. 1845 წელს სამეგრელოს მფლობელებმა დავით დადიანმა აზნაურ გაბუნიას უწყალობა ერთგული სამსახურისათვის 2 ღუქანი ყულევეში.²⁶

სხვადასხვა შემოსავლის იჯარით გაცემა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო ფეოდალურ ქვეყანაში. ამ მხრივ სხვებთან ერთად დამახასიათებელია სამეგრელოს დედოფლის მონაწილეობა სავაჭრო საქმიანობაში. ცნობილია, რომ მართა წერეთლის ასულმა სამთავროში სიმინდით ვაჭრობა მთავრის მონოპოლიად გამოაცხადა. ერთ-ერთ საბუთში ამასთან დაკავშირებით ნათქვამია: „ჩუკე (1826) წელსა მარტის ა (1) ღღესა მე, ქვემოთ ხელის მომწერმან მთავარმან სამეგრელოსმან, დაგნიშნე თქვენ ორნი ე. ი. იმერეთის სახელმწიფო აზნაური ქლთაისს მცხოვრები კიკოლა ღულაძე და სამთავროს ჩვენისა აზნაური სიმონ ხოშტარია ერთის წლის პაემნით, ამ რიგათ, რომელ თქვენ უნდა იყიდეთ ჩვენთვის სამთავროს ხალხისაგან სიმინდს თავისუფალ ფასათ და შეუწუხებლად მცხოვრებნისა უნდა მიყიდდეთ ყულევს მოსულთ ჭურჭლით ვაჭარათა, გინა სხვათა რაგვარის წოდებასაცა იქმნენ შესაბამის ფასით და ეგრეთვე უნდა აწარმოვით სხვადასხვანი ვაჭრობანი, თუ ყულევს და თუ

²³ ნ ი კ ო ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 318.

²⁴ Акты, т. III, 315.

²⁵ ზელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Ad: № 2228.

²⁶ Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты, Тиф., 1881, 33. 62.

ჩვენის სამთავროს სოფლებში, რომელიც მირწმუნებია თქვენთვის. ამ პირობით, რომელ სიმინდი ჩვენის სამთავროსმან მცხოვრებმან დიდ-მან, თუ მცირემან თქვენს მეტს ნურვის მისყიდოს ბევრი რიცხვობით, ნურცა ზღვაში მატარებელთა და ნურცა სხვათა“...

თვით დედოფალი, როგორც ჩანს, ვაქრობით მიღებული ყოველი მოგების მონაწილეა და ამიტომაც მოგების ნახევარი მიაქვს. პირობის ბოლოს ნათქვამია:... „ყოველთა ამ სავაჭროთაგან, ე. ი. სიმინდით დუქ-ნებთაგან, თუ სხვათა ადგილებთაგან რაიცა მოგება გექნებათ, თქვენ ჩემ მიერ დანიშნულის პაიმნის გასულამდის, ნახევარი უნდა იქმნეს ჩემი“.²⁷

ქაიხოსრო აღბაზიშვილი 1803 წელს ციციანოვს მოახსენებდა: „სო-ლომონ მეფისაგან სრულიად იმერეთის ბაგი და სამღებრო ავიღეთ. ოთხი ამხანაგი ვიყავით, წელიწადში რვა ქისაი, სამში ოცდაოთხი ქისა უნდა მიგვეცა. ასეთი ფიცი და პირი მოგვეცა, რომ სხვას ასი ქისაც რომ მიეცა ვისმე, ვერ გამოგვართმევდა...“.²⁸ 1809 წლის ერთ-ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „ესე წყალობის წიგნი დაგიწერეთ და გიბოძეთ შენ ჭან-უაშვილს გიგოს და ბაინდუროვს პეტრეს და გიორგის და სხვათა შვილ-თა და მომავალთა... გიბოძეთ ონის სამღებრო და ნარმის კეთება. ამაშიდ თქვენ და თქვენს მომავალს კაცი ვერ დაგეცილოსთ. და ვინც ონიდან ნარმა წაიღოს სხვაგან შესაღებად იმ მოქალაქემ ჩემთვის ჭარიმა გა-დაიხადოს...“.²⁹ აღნიშნული წყალობის წიგნი სოლომონ მეფეს უბოძებია ვაჭრებისათვის, რომლებთანაც როგორც ჩანს, საქირო ხელშეკრულება გაუფორმებია. როგორც წყაროები გვიდასტურებენ, ფეოდალებზე ვაჭრებისა და საქალაქო ფენების დამოკიდებულება მარტო ყმობაში არ გამოიხატებოდა, არამედ თვით ვაჭრები ბევრ შემთხვევაში ფულად თანხას სარგებლიანი ვალოთ ღებულობდნენ თავიანთი ბატონებისაგან. მაგალითად ერთი საბუთის მიხედვით, საჩხერელი ვაჭრები: მარდახა, დათუა და კაკო ხუნდიაშვილები 1812 წელს ბეჟან წერეთლისაგან იღებენ ას ძველ მარჩილ თანხას და ხელწერილში ისინი აცხადებენ... რასაც ხანს ჩვენს ხელთ იქნეს, წელიწადში სარგებელი ათითორმეტად გაძლიოთ.“³⁰ ასევე ქუთაისელი ვაჭარი ა. ოცხელი 1814 წ. თამასუქით იღებს ზ. წერეთლისაგან 467³¹ მანეთს.

²⁷ ქუთაისის ისტ. მუზეუმის ფონდი, საბ. 1595.

²⁸ იქვე, საბუთი 2034.

²⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd: № 5090.

³⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd: № 18921.

³¹ იქვე, ზ. წერეთლის ფონდი, № 94.

უნდა აღინიშნოს, რომ ადგილობრივი საერო ფეოდალები ყველაფერს აკეთებენ იმისათვის, რომ მათთვის არ ჩამოერთმიათ ის უფლებანი, რასაც ისინი ავრცელებდნენ ვაჭრებსა და ხელოსნებზე. ამ საკითხში მეფის მთავრობა აქტიურად უჭერდა მხარს გაბატონებულ კლასს. მაგ., 1814 წლის თარიღით მოხელე სტანისლავ მერლინი ზურაბ წერეთელს აცნობებს, რომ ამ უკანასკნელის მიერ წამოჭრილი დავის შემდეგ ჩხარელი ვაჭრები კვლავაც მის განკარგულებაში რჩებოდნენ:

„ბრძანებს უფალი ღენერალ-მაიორი სიმონოვიჩი ექუსსა თებერვალსა, რომელნიც ვაჭარნი ამას წინათ თქვენ გვთხოვეთ, ისინი ისევ თქვენთვის მოგვიცია, როგორც გნებავდეთ, ისე მოიხმარეთ“.³² XIX—სის წლების ერთ-ერთი საბუთის მიხედვით ნესტორ წერეთელი ქუთაისის გუბერნატორს რუსეთის მთავრობის წინაშე აბეზღებს, რადგან მას სურს შეინარჩუნოს საბატონო უფლებები ქუთაისელ და საჩხერელ ყმა-ვაჭრებზე და ხელოსნებზე;³³ ცნობილია, რომ 1813 წლის 28 ივნისს სასამართლო პროცესი გაიმართა გრიგოლ წერეთელსა და ქუთაისის კომენდანტს ლიდრიმოვიჩის შორის სამ სომეხ ვაჭარზე საბატონო უფლებათა თაობაზე. აღნიშნული პროცესი გრიგოლ წერეთელმა მოიგო.³⁴

გარდა მეფე-მთავრებისა და მსხვილი საერო ფეოდალებისა საეკლესიო-საქალაქო ცხოვრებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ეკლესია-მონასტრები და სასულიერო პირნი. ისინიც, ისევე როგორც ფეოდალ-მთავრები, ქალაქში ფლობდნენ ვაჭრებისა და ხელოსნების გარკვეულ რაოდენობას; ბალებს, სამღებროებს, დუქნებს, ფარდულებს და სხვ. მართალია, XIX ს-ის პირველი მესამედისათვის საქართველოში საეკლესიო საკუთრებას რუსეთის ხელისუფლების მიერ საკმარისად შეერყა საფუძვლები და მან ძველი პოზიციები დაკარგა, მაგრამ ეკლესია-მონასტრები ჯერ კიდევ საკმაო ქონების მფლობელებად ითვლებოდნენ. ქუთაისის ეკლესიას თვით ქალაქ ქუთაისში ჰყავდა 10 შეწირული ვაჭარი, ყმა ვაჭრებს და ხელოსნებს საკმაო რაოდენობით ფლობდნენ მიძინების ეკლესია, ჭრუჭის მონასტერი, გელათის ეკლესია.³⁵ შიო მღვიმის მონასტერი 1807 წლის ცნობით, საჩხერეში ფლობდა ერთ უბანს, რომელიც ებრაელი ვაჭრებით იყო დასახლებული;³⁶ გელათის მონასტერს ქ. ოზურგეთში ჰყავდა 5 კომლი ყმა ვაჭარი; 1817 წლის ცნობით, ნაგომარისა და ლანჩხუთის ტერიტორიები დასახლებული იყო ვაჭრებითა და ხელოსნებით, რომლებიც ქუთაისის ეკლესიას ეკუთვნოდნენ.³⁷

³² ი ქ ვ ე, ზ. წერეთლის ფონდი, № 91.

³³ ნესტორ წერეთლის ფონდი, № 251.

³⁴ ნესტორ წერეთლის ფონდი, № 251.

³⁵ III. A. M e c x n a, Гopодa..., 151.

³⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Ad; № 1804.

³⁷ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 310, ფურც. 33—34.

აქედან ნაგომარში ცხოვრობდა 15 ვაჭარი, რომლებიც ადგილობრივი საქონლის ყიდვა-გაყიდვას ეწეოდნენ, ხოლო ლანჩხუთში — 20-მდე ხელოსანი, რომელთაც თავიანთი შემოსავლის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეკლესიის სასარგებლოდ მიჰქონდათ.

ეკლესია-მონასტრებს ხელოსნები და ვაჭრები ჰყავდათ ზღვისპირა პუნქტებშიაც. მაგალითად ბიჭვინთის ეკლესიას მეთევზეები და მენავენი ჰყავდა ანაკლიასა და ფოთში.³⁸ ამავე ეკლესიას სოხუმში 1806 წლის ცნობით ეკუთვნოდა 4 კომლი ვაჭარი და ამავე დროს ხელოსნებიც.³⁹ ეკლესიებს ასევე თავიანთი ყმები ჰყავდათ ყულეუში, ზუგდიდში, ჩხარში, ხონში და ა. შ. მაგალითად 1819 წლის აღწერით ქუთაისის ეკლესიას ჩხარში ჰყავდა 5 კომლი ვაჭარი, გელათის მონასტერს — 4 კომლი. ჩხარის წმინდა გორის ეკლესიას აქვე ჰყავდა 6 კომლი ვაჭარი⁴⁰: ხონის ეკლესიას აქვე ეკუთვნოდა 15 კომლი ვაჭარი.⁴¹

ხშირი იყო შემთხვევა, როცა ყმად თავდაწერის წიგნს ესა თუ ის საეკლესიო პირი უახლებდა თავის ვაჭარს ან ხელოსანს. 1809 წლის ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „წყალობითა ღთა ჩუენ ქუთათელ მიტროპოლიტმან დოსიეთოს ესე წიგნი წყალობისა აღგიწერეთ და გიბოძეთ შენ ჩვენი ეკლესიის ქუთაისის ღვთისმშობლის კაცს ოქროცვარიძეს გაბრიელას, კაციას და ნასყიდას და შეილთა და მომავალთა თქვენთა, ესრეთ რომე ჩვენის შემდგომისაგან ძველათა წყალობა ქონია თქვენს ოჯახს ხელოსნოება. აწ ეამთა ვითარებისაგან ის წყალობის წიგნი დაგიწვამთ და ჩვენ განგიახლეთ ჩვენი წერილითა და ბეჭდვით. თუ თქვენ ჩვენი ერთგული იქმნეთ არცა ჩვენგან და არცა სხვისგან თქვენს ოჯახს წყალობა არ მოაკლდეს.“⁴²

ფეოდალურ საქართველოში გლეხთა, ხელოსანთა, თუ ვაჭართა დაყმევების სხვადასხვა ფორმები არსებობდა. როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, ხიზან-ვაჭართა გარდა ამა თუ იმ საბუთში ხშირად შევხვდებით შეწირულ, ნაყიდ, ნებით მოსულ თუ სხვა სახის ყმა ვაჭრებსა და ხელოსნებს. ყმებს ძირითადად ყიდულობდნენ სამეფო სახლის წევრები, მსხვილი საერო ფეოდალები და საეკლესიო პირები. ამის თაობაზე ერთ-ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „ათას რვას ოცდაერთსა წელსა დეკემბრის მერვესა დღესა მე სამეგრელოსა სამფლობელოს

³⁸ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, თბ., 33. 96, 100.

³⁹ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს., 3027, ფურც. 4—6.

⁴⁰ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. II, თბ., 33. 42—43.

⁴¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd: № 3393.

⁴² იქვე, ფ. Hd: № 13702.

თავადინა სოფიო გიორგი მაჩაბლის ასულმა, მეუღლემან თავადის ფალავასამან მოგყიდე თქვენ გრიგოლ ზურაბის-ძე წერეთელს საუკუნო და საშვილიშვილო სამფლობელოთ მოცემული ჩემზე მზითევად ჩემის ძმების და ძმისწულების თავად მაჩაბლებისაგან ყმანი ჩემნი ვაჭარნი მცხოვრებნი ყასაბასა შინა საჩხერეს ურიანი ისხაკა იოსებაშვილი, შვილი მისი აბრამა, მისის მცირეწლოვანის შვილით იოსებათი და შვილი-შვილნი მისნი, იაკობა და სურთელა“...⁴³ როგორც აღნიშნული საბუთიდან ჩანს, გ. წერეთელს ს. ფალავასთვის მიუცია 200 მანეთი ვერცხლით, „რომელიც იქმს 800 მინალაუნს ასიგნაციისას“.

უნდა აღინიშნოს, რომ დასავლეთ საქართველოს ქალაქებსა და სავაჭრო ცენტრებში, უფრო მეტად, შედარებით სხვა კატეგორიის ვაჭარ-ხელოსნებთან გვხვდება ნებაყოფლობითი ყმების კატეგორია. ყმა-ვაჭარების ასეთი კატეგორია თავისუფლებას ინარჩუნებდა სხვებთან შედარებით. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, ყმობიდან განთავისუფლებულ ვაჭარს ან ხელოსანს შეეძლო მოეძებნა ახალი ბატონი, ან დარჩენილიყო თავისუფლად.⁴⁴ 1816 წლით დათარიღებულ ერთ საბუთში ვკითხულობთ, რომ იმერეთში აბასთუმნიდან გადმოსული ებრაელი ვაჭარი დანიელა ფიჩხაძე ნებაყოფლობით ყმობაში შედის გრიგოლ წერეთელთან. საბუთში ნათქვამია: „წელსა ჩყივ (1816) ნები-სათა შეწევნითა ღეთისითა ესე წერილი მოგეცა მე იმერეთის თავადმა წერეთელმა გრიგოლ სახლთუხუცესის ძემ, შენ აბასთუმნელ ურიას დანელია ფიჩხაძეს და შენს შვილებს... ასე რომ, ოსმალეთიდან ჩამოხვედი და შენი ნებით მეყმე და ყმობის წიგნი მომე, აწ მეც ეს წიგნი მომიცია, რომელ, შენ წესზე შენ გაგაძლებინო. თუ შენც გულის წმიდით ჩემი ერთგული და მოსამსახურე იყო კიდევ ეს წყალობა გიყავ, რომ მიბოძებია ქუთაისს ჩემი ორი თვალი ღუქანი და კიდევ ეს წყალობა მიყავ, რომ სამთავნო თეთრი მე მომცე ათთერთმეტი სარგებლით და თავნი და სარგებელი მე არ დამეკარგოს, არც ჩემთა და არც შენთა შვილთა არ შეეშალოს ჩემგან ბოძებული წყალობა.“⁴⁵ ყმად თავდაწერის წიგნს ვაჭარი დანიელა ფიჩხაძე ამავე წლის 30 მარტს აძლევს გრ. წერეთელს და როგორც ირკვევა ორმხრივ ფორმდება ეს ყმობა. საბუთში შემდეგ ნათქვამია: „აწ ესე წერილი მომირთმეცია, რომელს თქვენს მეტი ბატონი ჩვენ არ გვინდოდეს, ასე საკუთრად და ყოვლის კაცის უდავებლად და უცილებლად მოგვიცია ჩვენი თავი, რადგან ამ ქვეყნისა და სამეფოსი არა ვართ, ჩვენთან სიტყვა არავის აქვს“.⁴⁶

⁴³ იქვე, ფ. Sd: № 1319.

⁴⁴ III. А. Месхиа, Города..., გვ. 166.

⁴⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd: № 1311.

⁴⁶ იქვე, ფ. Sd: № 1568.

საინტერესოა ის გარემოება, რომ რამდენიმე თაობის წინ ნებით მოსული ვაჭარი ახლა ეძებს თავისუფლებას. მაგრამ მასზე თავის პრეტენზიას და უფლებას აცხადებს ესა თუ ის ბატონი, რომელიც არ ცდილობს თავის ქვეშევრდომს თავდაწერის წიგნი განუახლოს, ან კიდევ ახალი ხელშეკრულება დადოს მასთან ყმობის შესახებ. ეს კი კლასობრივ შეტაკებას იწვევდა ფეოდალსა და ვაჭარს შორის. ამ მხრივ ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ერთი საბუთი, რომელიც XIX ს-ის 20-იანი წლებით თარიღდება: „წინაპარი ჩემი აზნაური მამაჯან ჯანუოვი იყო საქართველოს სამეფოს მცხოვრები გორის უეზდის სოფელსა აღსა. შემდგომსა რომელითამე გარემოებითისათა გადმოსულა და მინდობილა მეფე სოლომონსა, (სოლომონ პირველი — გ. ი.), რომელსაცა მიუცია იჯარა საეპრო საღებავათ და ცხოვრობდნენ იგიცა და შვილები მათიცა თავისუფლად. გარდა იჯარისა, არცა მეფისა და არცა სხვა მე-ბატონისადმი არა უძლევიით არავითარი გადასახადი, ეყოფილვართ თავისუფალი ღირსოვნებითა შინა აზნაურათ, ამისათვის ვიყავით გადმოსული თავისი ქეთილის ნებითა სხვა სამეფოთაგან და არცა ქონდა იმერთა მეფესა გაცემა მათისა სხვა მე-ბატონისა ზედა სიმაართლე, ხოლო ხსენისამებრ იმერეთისა რუსეთის მართებლობისაგან... ჩვენ გვითვისებენ შვილნი და შვილი შვილნი ზურაბისი (ზურაბ წერეთელი — გ. ი.) ლავრენტი, ალექსანდრე, ნესტორ წერეთელნი თავის ყმად უსაბუთოდ...“

ამის შემდეგ ვაჭარი გიგო ჯანუაშვილი თხოვნით მიმართავს ქუთაისის საგუბერნიო სასამართლოს, რათა „უყოთ განკარგულება აღსნისათვის ზემო გარემოებათა გამოძიებით და თუ არა ეკუთვნოდეთ ჩვენ მათ გაგვათავისუფლოთ დამოკიდებულებისაგან ჩემის მამულითა და საცხოვრებითურთ“⁴⁷.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ნებაყოფლობით ყმობაში ვაჭრები და ხელოსნები ძირითადად საერო ფეოდალებთან შედიოდნენ. 1808 წ. ცნობით ქუთაისის მოურავის ყმები გამხდარან არუთინა მიქელაშვილი და პეტრე კუჭაშვილი⁴⁸. ჩხარის მოურავის მფლობელობაში 1821 წელს შესულა 36 ხელოსანი;⁴⁹ 1918 წელს ზუგდიდის მოურავს ნებით ეყმენ იმერეთიდან გაქცეული აბაშიძეების კუთვნილი ვაჭრები და ხელოსნები (სულ 4 კომლი).⁵⁰ ნაყიდ თუ ნებით მოსულ ყმა ვაჭრებთან და

⁴⁷ იქვე, ფ. Sd: № 5089.

⁴⁸ იქვე, ფ. Sd: № 3476.

⁴⁹ იქვე, ფ. Ad: № 3033.

⁵⁰ იქვე, ფ. Ad: № 2238; სსიკ, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 310, ფურც. 20—21.

ხელოსნებთან შედარებით უკეთეს პირობებში იმყოფებოდნენ შეწირული ყმები. ისინი, როგორც წესი, თავისუფლდებოდნენ სახელმწიფო და საბატონო გადასახადებისაგან⁵¹. როგორც ცნობილია, შეწირული ყმა-ვაჭრები და ხელოსნები ძირითადად ეკლესია-მონასტრებს ჰყავდათ. მათი შეწირვა ხდებოდა მეფე-მთავრის, ან ამა თუ იმ ფეოდალის მიერ, ან კიდევ ისინი თვითონ სწირავდნენ თავიანთ თავს ეკლესიას, რომელიმე საეკლესიო პირს. შეწირვის მომენტიდან, როცა ეს ზორციელდებოდა, ჩვეულებრივ ხდებოდა ასეთი კატეგორიის ყმა-ვაჭართა განთავისუფლება სახელმწიფო და საბატონო ბეგარა-გადასახადებისაგან. რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ დასახელებული კატეგორიის ყმა-ვაჭრები და ხელოსნები სავსებით თავისუფლდებოდნენ ყოველგვარი გამოსაღებისაგან, არამედ ისინი ყოველთვის გარკვეულ ვალდებულებებს ღებულობდნენ ახალი ბატონის — ეკლესიის სასარგებლოდ. XIX ს-ის პირველ მესამედში და რამდენადმე შემდეგაც დასავლეთ საქართველოში ჩვენ გვაქვს არა ერთი შემთხვევა, რომელიც მიგვანიშნებს ეკლესია-მონასტრების ვაჭრებისა და ხელოსნებისადმი ამგვარი დამოკიდებულების შესახებ. 1807 წელს ბეჟან წულუკიძე ზონის ეკლესიას სწირავს 3 კომლ ვაჭარს და ხელოსანს,⁵² 1809 წელს მეფე სოლომონი გელათის მონასტერს სწირავს 5 კომლ ვაჭარს;⁵³ ამავე წელს მეფეს ჩხარის წმინდა გიორგის ეკლესიისათვის შეუწირავს ვაჭარი მატოშვილი;⁵⁴ იმერეთის სახლთუხუცესს ზურაბ წერეთელს 1810 წელს შიო მღვიმის ეკლესიისათვის შეუწირავს 2 კომლი საჩხერელი ვაჭარი⁵⁵; 20-იანი წლების ერთი საბუთის მიხედვით ლევან დადიანს ეკლესიისათვის შეუწირავს 4 კომლი სენაკელი ვაჭარი. იყო ხოლმე შემთხვევა, როცა სხვა ქალაქიდან მოსული ესა თუ ის ვაჭარი თვითონ ნებაყოფლობით სწირავდა თავს ამა თუ იმ ეკლესიას. ასე, მაგალითად, 1811 წლის ცნობით, საჩხერელი ვაჭრები თეთრუაშვილები (3 კომლი) წასულან ქუთაისში და ნებაყოფლობით შეუწირავთ თავი ეკლესიისათვის.⁵⁶ ან კიდევ, 1821 წლის ცნობით ჩხარელი ვაჭრები ღებრისშვილა და მატოშვილი შეწირულან გელათის მონასტერს.⁵⁷ უმეტეს შემთხვევაში ვაჭარი თავს გამოიყიდდა ხოლმე ბატონისაგან და თავის ნებით, ამის

⁵¹ III. A. М е с х и а, Города..., გვ. 168.

⁵² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd: № 1320; სსცია, ფ. 2, აღწ. 2. ს. 684, ფურც. 47.

⁵³ იქვე, ფ. Sd: № 4335.

⁵⁴ იქვე, ფ. Sd: № 3343.

⁵⁵ იქვე, ზ. წერეთლის ფონდი, № 174.

⁵⁶ იქვე, ფ. Sd: № 6855.

⁵⁷ იქვე, ფ. Ad: № 2235.

შემდეგ ნებაყოფლობით შედიოდა ეკლესიის ან რომელიმე საეკლესიო პირის ყმობაში.

საერო ან სასულიერო ყმობაში შესული ვაჭრები და ხელოსნები, როგორც აღვნიშნეთ, თავისუფლებოდნენ სახელმწიფო გადასახადებისაგან. კიდევ მეტი, კარგი სამსახურისათვის მათ თავიანთი ბატონები (მეფე, ფეოდალი, ეკლესია) გარკვეულ შეღავათებს ანიჭებდნენ. ცნობილია, მაგალითად, რომ სოლომონი თავის ვაჭრებს, ბაინდუროვსა და ჭანუაშვილს ათავისუფლებს ყოველგვარი გადასახადისაგან, მხოლოდ მოითხოვს 20 ლიტრა სანთელს; „არც საური, არცა თეთრი, არც ფარჩა, არც ჩოხა, არც ცხენის ხედნა... თქვენს სახლს არ ეთხოვებოდეს. თუ თქვენ ჩვენი ერთგული და ბრძანების მორჩილი იქმნეთ, ასე დაგვიმტკიცებია.“⁵⁸ ასევე, როსტომ და ლევან ლორთქიფანიძეებს 1822 წელს ვაჭარ კაციოლა ლეჟავასათვის დაურთავთ თავისუფალი ვაჭრობის ნება და გაუთავისუფლებიათ ის გადასახადისაგან.⁵⁹ ვაჭრებსა და ხელოსნებზე ამგვარი შეღავათების მინიჭება ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა მათ საბოლოოდ გათავისუფლებას ფეოდალური ექსპლუატაციისაგან, არამედ ეს მხოლოდ იმის მომასწავებელი იყო, რომ გარკვეული ნაბიჯები იდგმებოდა ამ მიმართულებით, თუმცა, რასაკვირველია, ფეოდალები ან ეკლესია ყოველთვის ცდილობდნენ უფრო მოქნილი და ინტენსიური ექსპლუატატორები ყოფილიყვნენ თავიანთი ყმა-ვაჭრებისა და ხელოსნებისა.

დასავლეთ საქართველოს საქალაქო ცხოვრებაში ფეოდალური არისტოკრატიის როლზე და მის პოლიტიკურ წონაზე როცა ვლაპარაკობთ, არ შეიძლება მხედველობიდან გაუშვათ ერთი გარემოება. ცნობილია, რომ საქართველოს საქალაქო ცხოვრებისათვის ფეოდალური პერიოდისათვის დამახასიათებელი იყო მოურავის, ნაცვალის, მამასახლისის, საბაჟოს გამგებლის, თუ სხვა ჩინოვნიკური ინსტიტუტები.⁶⁰ საქართველოში ფეხის შემოდგომისთანავე რუსული ხელისუფლება თანდათანობით არღვევდა ქართული საქალაქო ცხოვრებისათვის დამახასიათებელ სოციალურ, პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ წყობას და მის მაგივრად დროისდა შესაფერისად მმართველობის საკუთარ სისტემას ნერგავდა. თუმცა დასავლეთ საქართველომ, აღმოსავლეთთან შედარებით, ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ეროვნულ-ადგილობრივი იერი უფრო დიდხანს შემოინახა. ეს განპირობებული იყო იმიტაც, რომ

⁵⁸ იქვე, ფ. Sd: № 5090.

⁵⁹ იქვე, ფ. Ad: № 1519, № 187.

⁶⁰ Ш. А. М е с х и а, Города..., გვ. 244—298.

დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთეულები შედარებით გვიან, ან სხვადასხვა დროს შევიდნენ რუსეთის მფლობელობაში⁶¹.

XIX ს-ის პირველ ნახევარში დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში და დაბა პუნქტებში კვლავ ვხედავთ ზემოთ მოხსენებულ ჩინოვნიკური აპარატის წარმომადგენლებს. ისინი ძირითადად ახლაც გაბატონებული კლასის წრიდან ინიშნებოდნენ, ან კიდევ, მათი დანიშვნა საქალაქო თანამდებობაზე გაბატონებული არისტოკრატიის ნება-სურვილს ექვემდებარებოდა. ისტორიული დოკუმენტები ერთხმად აღიარებდნენ, რომ 30-იანი წლების ჩათვლით მოურავის ინსტიტუტი განსაკუთრებით გავრცელებული ყოფილა დასავლეთ საქართველოს ყველა დიდსა თუ პატარა ქალაქში. 1819 წლის ცნობით, ქუთაისის მოურავისა და ნაცვლის თანამდებობაზე მოხსენებული არიან დავით მესხი და სპირიდონ მესხი;⁶² 1807 წელს მამია გურიელს ლანჩხუთის მოურავობა უბოძებია აზნაურ სოსია ჟორდანიასათვის; 1808 წელს კონსტანტინე ბატონიშვილმა ბეჟან წერეთელს სამოურაოდ ჩააბარა სვირი.⁶³ XIX ს-ის ათიანი წლებისათვის ოზურგეთის მოურავად მოხსენებულია თავადი ნაკაშიძე; 1829 წელს სამეგრელოს მთავარმა ლევან დადიანმა ზუგდიდის მოურავად დანიშნა აზნაური სამაია ხვითია.⁶⁴ ასევე პირველი მესამედისათვის მოიხსენიება საბუთებში ჩხარის, ონის, ხონის, საჩხერის და სხვა დაბა-ქალაქთა მოურავები. ესენი არიან ცნობილი ფეოდალური გვარეულობის წარმომადგენლები: აბაშიძეები, წულუკიძეები, ყიფიანები, კლდიაშვილები, მაჭავარიანები,⁶⁵ რომლებიც ისევე, როგორც სხვა ქალაქების მოურავები ფლობდნენ ყმა ვაჭართა, ხელოსანთა და გლეხთა გარკვეულ რაოდენობას. საერთოდ, როგორც ამას წყაროების ჩვენებანი გვიდასტურებდნენ, მოურავები ციხე-ქალაქებში როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში ინიშნებოდნენ მეფის ან მთავრის მიერ, ხოლო სოფლებში და საეკლესიო მამულებში — თავადების ან ეკლესიის მიერ.⁶⁶ ამავე დროს აღსანიშნავია ისიც, რომ მოურავობა ამ დროსაც მემკვიდრეობით გადადიოდა.⁶⁷ ზემოაღნიშნულთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, რომ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში მოურავის ინსტიტუტი არ ჩანს ზღვისპირა ქალაქებში (ყულუვი, ფოთი

⁶¹ მ. ლუბაძე, დასავლეთ საქართველო... გვ. 133—252.

⁶² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd: № 4471.

⁶³ Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты..., გვ. 61.

⁶⁴ Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 249—250.

⁶⁵ სსცა, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 1596, ფურც. 8—10.

⁶⁶ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. 2, СПб., 1871, გვ. 263.

⁶⁷ მ. ლუბაძე, დასავლეთ საქართველო... გვ. 127.

ანაკლია, სოხუმი). ეს ჩვეულებრივ უნდა აიხსნას იმით, რომ რუსეთის ხელისუფლება ამ ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ განვითარებას წარმართავდა იმპერიაში მოქმედი საპორტო ქალაქების წესდების შესაბამისად და იგი მაშინვე სპობდა დასახლებულ პუნქტებში ადგილობრივ პოლიტიკურ ინსტიტუტებს.

ჩვენ, რა თქმა უნდა, ზოგადად მიმოვიხილეთ დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში მოურავის ინსტიტუტის არსებობის საკითხი. ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს ამ ინსტიტუტის ევოლუციის შესწავლა. იგი საკმაოდ შესწავლილია და დამუშავებული სამეცნიერო ლიტერატურაში, მაგრამ ამ საკითხით დაინტერესდით იმდენად, რამდენადაც იგი ჩვენთვის საინტერესო შეხედულებას ავსებს. კერძოდ, საეცებით მართებულად მიგვაჩნია, რომ მოურავეები XIX საუკუნის პირველ ნახევარში (განსაკუთრებით მის პირველ მესამედში) დასავლეთ საქართველოს საქალაქო ყოფიერების შემადგენელი ნაწილია. ისინი ფეოდალური არისტოკრატიის რიგებში შედიან და ჯერ კიდევ თავიანთ უფლებრივ-პოლიტიკური მდგომარეობის მეშვეობით ექსპლუატაციას უწევენ ქალაქის მოსახლეობას. მაგრამ რუსეთის ხელისუფლებამ, ისევე როგორც სხვა ინსტიტუტების, მოურავეების უფლებამოსილებანიც თანდათან შეავიწროვა და XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან ამ ინსტიტუტს საქართველოს ქალაქებში ახალი ტიპის საქალაქო დაწესებულებანი ცვლიან.

ერთი სიტყვით, ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო, გვაქვს საფუძველი, ვიფიქროთ, რომ XIX საუკუნის პირველი მესამედის დასავლეთ (ისევე, როგორც აღმოსავლეთ) საქართველოს საქალაქო ცხოვრების განვითარება ლოგიკური გაგრძელებაა წინარე ეპოქის ქალაქში მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკური პროცესებისა. მიუხედავად ზოგიერთი სიახლისა, რასაც ადგილი აქვს ამ პერიოდში და რომელსაც ქვემოთ ეუჩვენებთ, ქალაქის სოციალური სახე ძირითადად მაინც ფეოდალურ-ბატონყმური რჩება. ქვეყნის საშინაო და საგარეო მდგომარეობა არ იძლეოდა იმის საშუალებას, რომ მოშლილიყო ფეოდალური არისტოკრატიის განუხრელი როლი და გავლენა საქალაქო მოსახლეობის ფენებზე. ეს კი, ცხადია, მკვეთრად ზღუდავდა დასავლეთ საქართველოში ბატონყმობისაგან იურიდიულად თავისუფალ ვაჭარ-ხელოსანთა კლასის ფორმირებას, და საერთოდ თავისუფალი ქალაქის წარმოქმნას. ეს პროცესი ამ დროს მხოლოდ იწყებოდა. მაშასადამე, ამ პერიოდის ქართული ქალაქის ერთ-ერთ სპეციფიკურ თავისებურებას შეადგენდა ფეოდალების და ვაჭარ-ხელოსანთა მოსახლეობის (ქალაქის ამ ძირითადი ელემენტის) თანაცხოვრების აქტი. უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ საერთო სპეციფიკიდან ერთგვარ გადახვევას წარმოადგენდნენ დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ქალაქი-პორტები, რომლებიც საიმპერიო და მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში აღმოჩნდნენ ჩაბმული თავიდანვე

(XIX ს-ის დასაწყისიდან), კარგავენ ფეოდალური ქალაქისათვის დამახასიათებელ ატრიბუტებს და ახალ სამეურნეო-ეკონომიკურ ურთიერთობებში ექცევიან.

ფეოდალურ არისტოკრატიასთან ერთად (მეფე-მთავრობა, საეკლესიო პირნი, სამხედრო და სამოქალაქო მოხელენი) აქა-იქ შეიმჩნევა, რომ ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენების ექსპლუატაციაში, და საერთოდ მის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში უკვე გარკვეულ როლს ქალაქის წარჩინებულნიც (მოქალაქეები, მსხვილი ვაჭრები) თამაშობდნენ. ეს განსაკუთრებით ნათლად ჩანს ქუთაისის მაგალითზე.

თუ დასავლეთ საქართველოს საქალაქო ცხოვრება, მისი მიმართულება და შინაარსი XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე ყოველივე ზემოაღნიშნულით განისაზღვრება, ამ პერიოდიდან საქართველოში მიმდინარე ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებების საფუძველზე, საქმე გვაქვს არსებითი ხასიათის გარდატეხასთან ქალაქის თავისუფალი ფენების ზრდა-განვითარების თვალსაზრისით. რეფორმამდელი პერიოდის დასასრულისათვის, როგორც ამას ქვემოთ ვნახავთ, მნიშვნელოვან მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ საქართველოს ქალაქების თანდათანობითი განთავისუფლება ფეოდალური ზეგავლენისაგან და აქ ახალ სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა საფუძველზე პრივილეგიურ საქალაქო მოსახლეობის ფენების წარმოშობა.

§ 2. ცვლილებები დასავლეთი საქართველოს სოციალურ ურთიერთობაში და საქალაქო მოსახლეობის კლასობრივ-პოლიტიკური მისწრაფებანი XIX ს-ის რეფორმამდელ პერიოდში

არსებითმა ცვლილებებმა, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკურ განვითარებაში XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან, გარკვეული ასახვა პოვეს საქალაქო ცხოვრებასა და აქ არსებულ სოციალურ ურთიერთობათა სფეროში. რუსეთის მთავრობა ახორციელებდა რა თავის ეკონომიკურ პოლიტიკას საქართველოში, ამ პერიოდიდან ნელი ტემპით შეუდგა საჭირო ღონისძიებათა დანერგვა-გატარებას ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების თანდათანობითი მოწესრიგებისათვის.

მიუხედავად იმისა, რომ ცარიზმი ვაჭრის პიროვნებისა და საკუთრების (ბურჟუაზიული საკუთრების) დაცვასა და განმტკიცებას საერთო რუსული პოლიტიკის ფონზე წარმართავდა, XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან თავისუფალი საქალაქო ფენების, ვაჭართა კლასის წოდებრივი ემანსიპაციის თვალსაზრისით საქართველოში გარკვეული ცვლილებები ხდებოდა.

სანამ საქალაქო მოსახლეობის სოციალურ სტრუქტურაზე, მის ცალკეულ ფენებზე ვისაუბრებდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია, ზოგადად შევნიშ-

ნოთ, რომ როგორც საერთოდ, ისე ჩვენშიც ქალაქში მცხოვრები მთელი მასის სოციალური სახე არაერთგვაროვანი იყო. მოსახლეობის ეს სიჭრელე, გარდამავალი წოდებებისა და ფენების არსებობა საქალაქო ცხოვრებისათვის მით უმეტეს, დამახასიათებელია ფეოდალიზმიდან კაპიტალიზმზე გარდამავალ პერიოდში. ქალაქებში ცხოვრობდნენ აზნაურები, საეკლესიო პირნი, სამხედრო და სამოქალაქო არისტოკრატია, მოქალაქეები, მსხვილი ვაჭრები, საბატონო და სახელმწიფო გლეხებად აღრიცხული დანარჩენი მოსახლეობა. მოსახლეობის ამ საერთო მასას ემატებოდა ახალი დროისა და ვითარებისათვის დამახასიათებელი საქალაქო ფენები — მეშჩანები და რაზნოჩინები, რომლებიც უკვე საქართველოს ქალაქებშიც ჩნდებიან და იმთავითვე ხდება მათი ეკონომიკური, თუ სოციალური ინტერესების ფორმირება. ამ პერიოდში მიმდინარეობს კლასობრივ ძალთა რადიკალური გადაჯგუფება და პოლარიზაცია, ძველი საქალაქო ფენების თანდათანობით ჩამოშორება და ახალი ფენების — ვაჭრებისა და მოქალაქეების აღზევება და მათი პოლიტიკურა წონის ზრდა. მართალია, ფეოდალური არისტოკრატია ქალაქებში საქმარაოდენობით იყო წარმოდგენილი, მაგრამ რეფორმამდელ პერიოდში ამ ფენის რიცხობრივ ზრდას უკვე აღვილი აღარ აქვს.

ახლა უკვე ამ ძველ არისტოკრატიას ცვლის ახალი ტიპის ქალაქის ეკონომიკური და სოციალური ცხოვრების მბრძანებელი — მოქალაქე, და მსხვილი ვაჭარი, რომელიც საზოგადოებრივ-ეკონომიკური შეძლებით — კაპიტალით სულ უფრო და უფრო თავის გავლენის ქვეშ აქცევს დრომოკმულ ფეოდალთა კლასს. დასავლეთ საქართველოში საქალაქო მოსახლეობის ამ ფენას (მოქალაქეები, ვაჭრები, ხელოსნები) რეფორმამდელი პერიოდისათვის ზრდის ტენდენცია განუხრელად ახასიათებდა.

XIX საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ მის პირველ მესამედში, დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობაში, როგორც აღინიშნა, სოციალურ-წოდებრივი კუთვნილების მიხედვით სჭარბობდნენ აზნაურები, სახელმწიფო და საბატონო გლეხები, ვაჭრები და ა. შ. ამ დროს ვაჭართა და ხელოსანთა ფენა შედარებით მცირე რაოდენობით იყო წარმოდგენილი. სწორედ აქამდე, ფეოდალური არისტოკრატიისა და დაუყვებელი მოსახლეობის რაოდენობრივი სიჭარბე აძლევდა თავისებურ იერს საქართველოს საქალაქო ცხოვრებას. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ 30-იანი წლებიდან როგორც ამას სათანადო წყაროებზე დაკვირვება მოწმობს, ქალაქებში ყმა წოდებებისა და ფეოდალ-აზნაურთა რიცხვი წინანდელთან შედარებით სულ უფრო მცირდება¹.

¹ Акты, т. IV, 325—326; т. VI, № 1, გვ. 531; Кавказский календарь на 1853; ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 5, д. 333, лл. 16—17; სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3027, ფურც. 8—13; საქმე 310, ფურც. 27—33.

საქალაქო მოსახლეობის აბსოლუტური ზრდის პარალელურად მიმდინარეობს მისი თვისობრივი ზრდაც, ე. ი. ბატონყმობისაგან იურიდიულად თავისუფალი ელემენტის როლისა და მნიშვნელობის, მისი რაოდენობრივი მასშტაბების გადიდება სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებაში.

ქუთაისის თითქმის 4000-იანი მოსახლეობიდან 50-იანი წლების დასაწყისში, აზნაურს და მალალი წოდების პირს შეადგენდა მხოლოდ 390. ხოლო საეკლესიო-სასულიერო ფენას ეკუთვნოდა 49 კაცი². 1859-60 წლებში აქვე საერო აზნაურთა რიცხვი მთელ მოსახლეობაში შეადგენდა მხოლოდ 197 სულს, საეკლესიოსი კი—22 სულს³. ასევე, თავდაზნაურთა და სასულიერო პირთა შედარებით ნაკლები რაოდენობით გამოირჩეოდნენ დასავლეთ საქართველოს სხვა პუნქტები. მაგალითად, ზუგდიდის მოსახლეობიდან 1853 წელს აზნაური და საეკლესიო პირი ერთად შეადგენენ 120-ს, ხოლო 1861 წელს—75 სულს. ოზურგეთის მოსახლეობიდან (სულ 1000 სული) 50-იანი წლების დასაწყისში აზნაური და სასულიერო პირი იყო 110. ეს რაოდენობა მოსახლეობის სხვა ფენებთან შედარებით შესამჩნევად კლებულობს⁴. გაბატონებული ფეოდალური არისტოკრატიის როლი და მისი რაოდენობრივი მაჩვენებლები ასე თანდათან მცირდება სხვა პუნქტებშიც, კერძოდ, ჩხარში, ონში, ხონში, საჩხერეში და ა. შ. ოღონდ აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ საზღვაო-სატრანზიტო პუნქტებში (ყულევი, ფოთი, სოხუმი) ფეოდალური არისტოკრატიის ხვედრითი წონა თავიდანვე შედარებით მცირე იყო. როგორც ვიცით, დასავლეთ საქართველოს აღნიშნული საპორტო ქალაქები ადრეიდანვე მოექცნენ მსოფლიო და საიმპერიო სავაჭრო-სატრანზიტო ბრუნვაში და აქ ფეოდალ-მთავრები თუ საეკლესიო პირნი თავიანთ მონოპოლიებს ფართო მასშტაბით ვეღარ ახორციელებდნენ. ეს იყო იმის მიზეზი, რომ დასახელებულ პუნქტებში თავად-აზნაურთა, თუ საეკლესიო პირთა დიდ რაოდენობას მოსახლეობის სხვა ფენებთან შედარებით მაინცდამაინც ვერ ვხედავთ. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მაგალითად, სოხუმში 50-იანი წლების შუა ხანებისათვის ცხოვრობდა 12 ოჯახი აზნაურთა გვარისა, ხოლო 2 ოჯახი, რომლებიც სასულიერო წრეს ეკუთვნოდნენ⁵. ყულევის მოსახლეობიდან სასულიერო წრეს ეკუთვნოდა 2 სული, საერო ფეოდალები კი შეადგენდნენ 39 სულს.⁶

² Г н и л о с а р о в, Рассказы о Кутаисе, КК. на 1853 г., გვ. 324.

³ სსიკ, ფ. 254, აღწ. 2. ს. 214, ფურც 72—73.

⁴ Статистич. временник Рос. Имп., т. 2. 190. ЦГИАЛ, ф. 1290, д. 333, лл. 20—21.

⁵ Документы по истории Грузии, под ред. Ш. К. Чхетия, Тб., 1960, т. I, ч. II, გვ. 76—77; КК. на 1857 г., გვ. 295.

⁶ КК. на 1853 г., 368.

ფოთში 1865 წელს მოსახლეობის საერთო რიცხვიდან (1309 სული) სასულიერო ფენას შეადგენდა 9 კაცი, ხოლო აზნაური კი იყო — 261 სული⁷.

როგორც ზემომოტანილი არასრული მაჩვენებლებით დასტურდება, გაბატონებული ფეოდალური არისტოკრატიის რიცხოვრები შემცირება წინანდელთან შედარებით კანონზომიერ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ. ამიერიდან სულ უფრო და უფრო ადგილი აქვს ახალი პერიოდისათვის დამახასიათებელ საქალაქო მოსახლეობის ფენების რიცხოვრებ-რაოდენ-ობრივ ზრდას და მათი სოციალურ-პოლიტიკური ინტერესების გამოკვეთა-ჩამოყალიბებას.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში თავად-აზნაურობისა და სამხედრო სამოქალაქო მოსამსახურეთა გვერდით მოსახლეობა წოდებრივ-სოციალური თვალსაზრისით ძირითადად შემდეგ ჯგუფებად იყოფოდა: 1. მოქალაქეთა ფენა; 2. სახელმწიფო გლეხები; 3. ყმა-ვაკრები და ხელოსნები, რომლებიც, რა თქმა უნდა, წოდებრივი თვალსაზრისით ჯერ კიდევ გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიაშიც ერთიანდებოდნენ, 4. საბატონო გლეხები; 5. საეკლესიო გლეხები. რასაკვირველია, საქალაქო მოსახლეობის აღნიშნულ ფენათა რაოდენობრივი და სოციალური სახე ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. ახალი დროისა და ვითარების შესაბამისად ზოგიერთი მათგანი ან სავსებით ქრებოდა, ანდა უფრო მაღალ საქალაქო პრივილეგიურ ფენაში გადადიოდა. ქალაქებში განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა სოციალურ ურთიერთობათა მოქცელებული ფორმების თანდათანობითი მოდიფიკაცია და მათი გარდაქმნა და შეგუება ახალ ეკონომიკურ პირობებთან.

დასავლეთ საქართველოს ქალაქების სოციალურ ურთიერთობათა განხილვისას გვსურს შევეხოთ ერთ საინტერესო საკითხსაც. ცნობილია, რომ ისტორიულ ლიტერატურაში ადრეც და შემდეგ საქართველოს ქალაქებში, თბილისს გარდა მოქალაქეთა ფენის არსებობას უარყოფდნენ. 1821 წელს ერმოლოვი ამ საკითხთან დაკავშირებით მიუთითებდა: „არც ქართველ მეფეთა დროს და არც რუსეთის ხელისუფლების წლებში, მოქალაქეთა წოდება თბილისს გარდა საქართველოს სხვა ქალაქში არ არსებობდა ვაკრობის სიმცირის გამო“.⁸ ამავეს აღნიშნავდა ცნობილი მოხელე ი. პოლონსკი, რომელიც მეტისმეტად ამცირებდა საქართველოს ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკურ მნიშვნელობას, მათში დამოუკიდებელი საქალაქო ფენების არსებობას, ხედავდა რა ჩვენში მხოლოდ და მხოლოდ უცხოურ ელემენტს, რომელიც მისი

⁷ Сборник стат. свед., 63; Статистич. временник..., 190.

⁸ Акты, т. VI, ч. I, 46.

აზრით, სავაქრო-სამრეწველო საქმიანობის მთავარი ბატონ-პატრონი იყო.⁹

აღნიშნული შეხედულება, რომელიც უკანასკნელ ხანებამდე ჩვენშიც საკმაოდ ფეხმოკიდებული იყო, მომდინარეობდა ოფიციალურად რუსი ისტორიკოსებისა და მოხელეების აზრებიდან, რომლებსაც არ სურდათ დაენახათ საქართველოში დამოუკიდებელი საქალაქო ფენების, თავისუფალ ვაჭარ-მრეწველთა წოდების და, რაც მთავარია ადგილობრივ (ქართული) ელემენტის დაწინაურება სავაქრო-საქალაქო ცხოვრების ასპარეზზე.

უნდა აღინიშნოს, რომ „მოქალაქე“, როგორც ქალაქის პრივილეგიური მოსახლეობის აღმნიშვნელი ცნება, ჩვენ გვხვდება არა მარტო თბილისის მაგალითზე, არამედ საქართველოს სხვა ქალაქებშიც და კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში (ქუთაისი, ონი, სოხუმი, ოზურგეთი, ჩხარი, ხონი და სხვა).¹⁰ როგორც ცნობილია, მოქალაქეთა სოციალური ფენა ცალკე საზოგადოებრივ წოდებად ყალიბდება XVI—XVIII საუკუნეების მანძილზე და ჩანს, რომ ამ ხნის განმავლობაში როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში მან განვითარების საკმაოდ რთული გზა განვლო. ამავე დროს ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტერმინი „მოქალაქის“ შინაარსობრივი მნიშვნელობა განვითარების ყველა ეტაპზე ყოველთვის ერთნაირი არ იყო.¹¹ XIX საუკუნეში და კერძოდ, რეფორმამდელ პერიოდში ამ ტერმინის სოციალური შინაარსი უფრო მეტად, ვიდრე ადრე თანდათანობით ფართოვდებოდა და ახლა უკვე ვრცელდებოდა არა მარტო თბილისის მოსახლეობის შექმლებული ზედა ფენის წარმომადგენლებზე, არამედ საქართველოს სხვა ქალაქთა მოსახლეობის შედარებით ხელმოკლე ფენებზედაც. პროფ. შ. მესხიას სამართლიანი შენიშვნით: «Различие в званиях, существующее между верхушкой населения Тбилиси и других городов, скорее носило формальный характер. Этим и объясняется, что понимание звания «мокалаке» постепенно теряет своё значение и к концу XVIII и началу XIX в. слово это употребляется в более широком смысле для обозначения верхушки населения и других городов»¹². (ხაზი ჩვენია — გ. ი.).

⁹ Я. Полонский, Нечто о городах грузинских, «Закавказский вестник», 1850, № 12. იხ. აგრეთვე პ. ვიშესლაცევის სტატია Извлечение из отчёта грузинского гражданского губернатора, «Жур. МВД», 1835, № 1, ч. XV, 128.

¹⁰ ამის შესახებ განსაკუთრებით XIX ს-ის I ნახევრის ისტორიული წყაროები უბე ცნობებს გვაწვდიან.

¹¹ Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 169—183; ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, II, ვ. გაბაშვილის რედაქციით, თბ., 1970, გვ. 153—155.

¹² Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 183.

რეფორმამდელი საქართველოს ქალაქების სოციალური ცხოვრებითვის დამახასიათებელია ყმური და ნახევრადყმური მოსახლეობის გაძლიერებული სწრაფვა მოქალაქეთა წოდებაში ჩარიცხვისაკენ. ეს იყო რეალური გზა სოციალური და პირადი თავისუფლებისაკენ. მოქალაქეთა პირადი თავისუფლება იყო ის ძირითადი და უმთავრესი პირობათაგანი, რომელიც მათ საზოგადოებას დიდი მიზიდულობის ძალას ანიჭებდა. ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა თანდათანობითმა განვითარებამ ცხადყო ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი წოდებრივი დაყოფის უნიადგობა. ლენინი წერს, რომ „ფეოდალურ საზოგადოებაში კლასების განსხვავება აღინიშნებოდა მოსახლეობის წოდებრივი დაყოფითაც, რომ მას თან სდევდა განსაკუთრებული იურიდიული ადგილის დაწესება სახელმწიფოში: თითოეული კლასისათვის... პირველ ორ საზოგადოებაში (მონათმფლობელური, ფეოდალური — გ. ი.) არსებობენ კლასები — წოდებანი, ხოლო უკანასკნელნი არიან კლასები წოდების გარეშე“.¹³

დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში 30-იანი წლებიდან ადგილი აქვს ყოველივე იმას, რაც ზემოთ ითქვა. განსაკუთრებით ეს კარგად ჩანს ქუთაისის მაგალითზე. ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორი პ. გნელოსაროვი 1855 წლის 16 აპრილს გენერალ მურავიოვს ამასთან დაკავშირებით სწერდა: „სახელმწიფო უწყებაში და მოქალაქეთა წოდებაში გადასვლის მისწრაფება არსად არაა ისე, როგორც იმერეთშიო“.¹⁴

სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებასთან დაკავშირებით სულ უფრო მეტად შეიმჩნეოდა გლეხთა კლასისა და ამავე დროს საქალაქო მოსახლეობის დიფერენციაცია, მათი გაძლიერებული ლტოლვა ქალაქისაკენ. რუსეთის მთავრობა იძულებული ხდებოდა ამ მწვავე სოციალური მოვლენისადმი გარკვეული ყურადღება დაეთმო და 1848 წლის 26 იანვრის კანონით ოფიციალურად დაერთოთ ნება ბატონყმობისაგან განთავისუფლებულ პირებს, გადასულიყვნენ საქალაქო წოდებაში.¹⁵ რა თქმა უნდა, ამ კანონის გამოცემა მხოლოდ და მხოლოდ ბოლო ეტაპი იყო იმ საკმაოდ შორს წასული სოციალური პროცესისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ჩვენშიაც და რუსეთშიც XIX-ს-ის პირველ ნახევარში. საქართველო-იმერეთის სახელმწიფო ქონებათა პალატის მიერ შეკრებილი ცნობების თანახმად 1841-45 წლებში სახელმწიფო მოსახლეთაგან „ქალაქის მცხოვრებლებად“ ჩარიცხულ იქნა

¹³ ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 6, გვ. 131.

¹⁴ Акты, т. XI, ч. II, 840; ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 10, д. 170, лл. 84—85.

¹⁵ ПСЗРИ, т. XXIII, № 21929.

48 კაცი. 1860—61 წლებში თბილისის გუბერნიაში საბატონო გლეხებიდან ქალაქის საზოგადოებაზე მიწერილი აღმოჩნდა 3695 კაცი.¹⁶

შედარებით ნათელ სურათს მივიღებთ, თუ დასავლეთი საქართველოს მაგალითზე ცალკეული პუნქტის მიხედვით გავაშუქებთ ქალაქებში გადასვლისა და მებატონეებისაგან თავდახსნის ფაქტებს. 1847 წელს სპირიდონა, როსტომ და მაქსიმე გოგიჩაიშვილები, აზნაურ. ა. ჭყონიას ყოფილი ყმები მიეწერენ ოზურგეთის „ქალაქის მცხოვრებლებს,“ სადაც მათ თავიანთი მუდმივი ადგილსამყოფელი დაიმკვიდრეს¹⁷, 1829 წლის ერთი საბუთით აზნაური ფირან გუნცაძე ყმობისაგან ათავისუფლებს მახარობელ შარვაძეს, ამ უკანასკნელის ქალაქად წასვლის გამო¹⁸ და მისგან გარკვეულ საზღაურსაც იღებს¹⁹, 1841 წლის ცნობით ვაჭარი ლაზარე ურუშაძე ითხოვს, მას დართონ ნება მოქალაქეთა წოდებაში ჩარიცხვის თაობაზე²⁰, აგრეთვე არჩილ და ივანე ლლონტები ოზურგეთის მაზრის უფროსს სპირიდონ მაჭავარიანს აცნობებენ, რომ მათ ოზურგეთის ქალაქის საზოგადოებაში ჩარიცხეს თავიანთი ყმა-ვაჭარი ლაზარიკა გიორგის-ძე თომაშვილი.²⁰

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ადგილობრივი ხელისუფლება უკვე კანონის მიერ აღიარებულ ფაქტად მიიჩნევს ამა თუ იმ პირის საქალაქო წოდებაში გადასვლას. მაგ.: საარქივო დოკუმენტებში (განსაკუთრებით 40-იანი წლებიდან) პირდაპირაა არა ერთხელ მინიშნებული, რომ «причислить с семейством к обществу обывателей г. Озургети Кация Имнадзе с определением подлежащей льготы»²¹.. ან კიდევ: «причислить к Озургетскому городскому обществу Павел Сургуладзе»²² და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ 30-იანი წლებიდან დასავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში შეინიშნება გარედან მოსული მოსახლეობის ქალაქად ლტოლვის გაძლიერებული პროცესი. ასეთ შემთხვევებს ადგილი აქვს ქუთაისში, ყულევში, სოხუმში, ჩხარში, ხონში, ზუგდიდში და სხვაგან. ქალაქელთა რიგებში, ან უფრო ზუსტად, მოქალაქეთა ფენაში ჩარიცხვისაგან მიისწრაფვიან არა მარტო საბატონო გლეხები, ან კიდევ ყმა ვაჭრები, არამედ სახელმწიფო ანუ სახაზინო გლეხებიც. მაგალითად, 1831 წელს სახელმწიფო გლეხი ევსევი ბოდოკია, რომელიც ქუთაისში ვაჭრობდა, მიმართავდა იმერეთის მმართველობას განცხადებით,

¹⁶ И. Г. Антелава, Государственные крестьяне..., გვ. 377.

¹⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Sd: № 2553.

¹⁸ იქვე, ფ. Ad: № 675.

¹⁹ იქვე, ფ. Sd: № 2489.

²⁰ იქვე, ფ. Sd: № 2432.

²¹ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 364, ფურც. 2.

²² იქვე, ფურც. 3.

რათა იგი ჩაერიცხათ „ამ ქალაქის კაპიტალისტების რიცხვში“²³. 1859 წლის ცნობით, ათანასე დვალისშვილი, რომელიც ადრე ლორთქიფანიძეთა ყმა ყოფილა, ახლა კი ქუთაისში ვაჭრობას ეწეოდა, ითხოვს მიაწერონ იგი მოქალაქეთა წოდებას²⁴. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ მოქალაქეთა წოდებაში ჩარიცხვა, ან კიდევ საზოგადოდ ქალაქში გადასვლის პროცესი როგორც საბატონო, ისე სახელმწიფო გლეხებიდან ერთდროულად და პარალელურად მიმდინარეობს, ოღონდ, რა თქმა უნდა, ამ მხრივ მეტი შესაძლებლობა სახელმწიფო გლეხებს გააჩნდათ. ეს პროცესი, თუმცა ნაკლები ინტენსივობით, ვიდრე ქუთაისში, მაგრამ მაინც კარგად ელინდება დასავლეთი საქართველოს სხვა საქალაქო ცენტრებშიც.

1828 წლის ცნობით, აზნაური ვახტანგ ჯაფარიძე ნებას რთავს თავის ყოფილ ყმას ივანე ბურდილაძეს, რათა იგი გაერთიანდეს „ხონის ვაჭართა საზოგადოებაში“²⁵, 1835 წელს ხონის საეპარქო ამხანაგობას შეემატა 5 სოფლიდან მოსული ვაჭარი-გლეხი. 1843 წლის ცნობით, საჩხერისა და ჩხარის „თავისუფალ ვაჭრებში“ შევიდა აბაშიძეებისა და წერეთლების მფლობელობაში მყოფი 12 ყმა-ვაჭარი²⁶; 1829 წელს ყულეველ მოქალაქეთა წოდებაში ჩაირიცხა 3 ადგილობრივი (ყულეველი) და 1 სენაკელი ვაჭარი, გვარად პაჭკორია.²⁷

საარქივო მასალებით ამავე დროს დასტურდება, რომ რიგ შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა ქალაქში დასახლების ან კიდევ საქალაქო პრივილეგიურ წოდებაში ჩარიცხვის არა მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევას, არამედ ჯგუფურ მოთხოვნებსაც. მაგალითად, ერთ დოკუმენტში, რომელიც დათარიღებულია 1856 წლით, მითითებულია, რომ разные торговцы, промышленники и крестьяне, находящиеся в селениях, желают селиться в г. Кутаисе, Хонии и др.²⁸ ასეთივე შემთხვევებს აქვთ ადგილი მაგალითად, ოზურგეთის,²⁹ ზუგდიდის³⁰ და სხვა პუნქტების მიმართ.

50-იანი წლების ბოლოს ონსა და ხონში მცხოვრები თითქმის ყველა კატეგორიის გლეხი მთლიანად გადადის ვაჭართა კატეგორიაში.

როგორც ვხედავთ, 30-იანი წლებიდან ნატურალური მეურნეობის რღვევის ინტენსიურ პროცესთან დაკავშირებით, ხდება ქალაქისა და

²³ იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 2468, ფურც. 1.

²⁴ იქვე, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 303, ფურც. 2—3.

²⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd: № 4861.

²⁶ იქვე, ფ. Hd: № 9827; ფ. dS: № 1203.

²⁷ სსია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 684, ფურც. 88—89.

²⁸ იქვე, ფ. 2, 2607, ფურც. 39.

²⁹ იქვე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 285, ფურც. 11.

³⁰ იქვე, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3027, ფურც. 31—32.

სოფლის დაპირისპირების გაღრმავება. ქალაქები უფრო აქტიურ ზემოქმედებას ახდენენ სოფელზე და საბოლოო ანგარიშში ამ უკანასკნელს თავის გაზრდილ სოციალურ-ეკონომიკურ მოთხოვნებს უქვემდებარებენ. როგორც კ. მარქსი შენიშნავს, „ყოველ განვითარებულ და საქონლის გაცვლა-გამოცვლით განხორციელებულ შრომის დანაწილებას საფუძვლად აქვს ქალაქის სოფლიდან გამოყოფა. შეიძლება ითქვას, რომ საზოგადოების მთელი ეკონომიკური ისტორია ამ წინააღმდეგობის მოძრაობაში მიმდინარეობს.“³¹

ზემომოტანილი მაგალითები კარგად გვესურათებენ იმ ფაქტს, რომ ერთი მხრივ, მოსული ელემენტის გაძლიერებული ლტოლვა საქალაქო წოდებებში ჩარიცხვისაკენ და მეორე მხრივ, თვით ქალაქის დაბალა ფენების მისწრაფება მოქალაქეთა პრივილეგიურ წოდებაში გადასვლისათვის, აიხსნება იმით, რომ მოქალაქეობა აღნიშნული ფენებისათვის მეტად სასურველი წოდებრივი მდგომარეობა იყო და ამავე დროს „გაქალაქებული“ გლეხობაც ყოველი ღონით ცდილობდა მოქალაქის წოდებაში გადასულიყო. ამიტომ თავისთავად ცხადი ხდება ის გარემოება, როგორც ამას ქვემოთ ვნახავთ, რომ სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით მზარდი ეს წოდება, რომელიც ფეოდალიზმის წიაღში ჩაისახა, თანდათანობით ახალ, ბურჟუაზიულ შინაარსს იძენს და სიმდიდრით აღზევებულ ვაჭარ-ხელოსანთა და სხვა ფენების პრივილეგია ხდება.

საინტერესოა თვალი გავადევნოთ, რამდენადაც ამის შესაძლებლობას არსებული მასალები გვაძლევენ, თუ როგორ ძლიერდება საქალაქო მოსახლეობის პრივილეგიურ ფენაში მოხვედრის სურვილი და როგორ თანდათანობით იკვეთება მოქალაქეთა პრივილეგიური ფენის სოციალურ-ეკონომიკური და კლასობრივ-პოლიტიკური მისწრაფებანი აღნიშნული პერიოდისათვის. ამ მხრივ შედარებით მეტი მასალები მოიპოვება ქალაქ ქუთაისის შესახებ XIX საუკუნის 30—50-იანი წლებისათვის. 1859 წელს ამიერკავკასიის სახელმწიფო პალატას ქუთაისის საქალაქო პოლიცია უდგენს იმ პირთა სიას «которые желают пользоваться званием мокалаков»³². რუსეთის ადგილობრივი ხელისუფლება ქუთაისელ მცხოვრებთა ამ მოთხოვნას ანგარიშს უწყევს, და ნებას რთავს მათ ისარგებლონ მოქალაქეთა უფლებებით.³³ ქუთაისის ამ მომავალ მოქალაქეთა სიიდან ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ უმრავლესობა მათგანი ან მსხვილი ვაჭარი იყო, ანდა სახელმწიფო გლეხი, რო-

³¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, 1954, გვ. 935.

³² სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 2—3.

³³ იქვე, ფურც. 3—9.

მელიც ვაჭრობდა და ხელოსნობას მისდევდა.³⁴ ამავე დროს, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქალაქის მაღალ პრივილეგიურ წოდებაში გადასვლისათვის სხვა ეროვნების ვაჭრებთან ერთად გამუდმებით იბრძვიან ქართველი ვაჭრებიც. როგორც წყაროდან დასტურდება, ეს უკანასკნელნი რაოდენობრივად სჭარბობდნენ კიდეც სხვებს. ზემოხსენებულ სიაში მოთხოვნას აყენებს 100 კაცი, რომელთაგან 50-მდე ქართველია. ესენი იყვნენ: ანდრია ბოდოკია, ივანე არაქვეანიძე, ლევან ბაშალიეშვილი, ივანე კოსტავა, სიმონ თუთბერიძე, პავლე და მათე ბახტურიძეები, კიმოთე ბერიძე, ბასა გაბუნია, გერასიმე ირემაძე, გიორგი მოდებაძე, სპირიდონ სინაურიძე, ზაქრო ბეჭაია, სიმონ საყვარელიძე, გიორგი ჩილაკაძე (შილაკაძე) და სხვ.³⁵ ქართველების გვერდით მოქალაქეთა წოდებაში გადასვლას მოითხოვენ კათოლიკენი (სომხები და ქართველები) და ებრაელები, ამავე დროს — ადგილობრივი ზოგიერთი რუსი ვაჭარიც. ამათგან აღსანიშნავია ცნობილი დიდვაჭრები: მიქელ არუთინოვი, მარტია ბერუჩაშვილი, მიქელ აკოფოვი, ივანე კაქკაჭიშვილი, გიორგი ხითარიშვილი, თავდიდიშვილები, ფიჩხაძეები, იაკობაშვილები და სხვები.³⁶ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული ხელისუფლება ქალაქის პრივილეგიურ წოდებაში ჩარიცხვისას განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა სომხურ საეპარო ელემენტს. როგორც წყაროებიდან ჩანს, ქართველ ვაჭართა პრეტენზიები ზოგჯერ ხელისუფლების მიერ არც კი იყო ხოლმე მხედველობაში მიღებული.³⁷

ქალაქის მოსახლეობის მაღალ პრივილეგიურ ფენაში თანდათანობით გადასვლასთან დაკავშირებით და მის პარალელურად ძლიერდება მოქალაქეთა და ვაჭართა წოდების უფლებრივ-პოლიტიკური ემანსიპაცია, მისი კლასობრივი და სოციალური ინტერესების გამოკვეთა-ჩამოყალიბება. მოქალაქეთა საკითხის შესწავლას, მათ ბრძოლას თავიანთი წოდებრივი უფლებების მოპოვება-განმტკიცებისათვის მთელი მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევარი შეეღია.³⁸ რუსეთის თავადაზნაურობის სახელმწიფო ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ ქალაქის თავისუფალი მოსახლეობა, რა დამსახურებაც არ უნდა ჰქონოდა მას, არ გაე-

³⁴ სახელმწიფო გლეხების დენალობა მოქალაქეთა წოდებაში განსაკუთრებით გაჩნდა ამ პერიოდში. იხ. И. Г. Антелава, Государственные крестьяне..., 171—172, 174.

³⁵ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 13—26.

³⁶ იქვე, ფ. 254, ს. 214, ფურც. 18—25.

³⁷ სახელმწიფო პალატის ანგარიშში ამის შესახებ პარდაპირაა ნათქვამი, რომ «предоставить некоторым кутаисским евреям и армянам звание мокалаков» (სსცია, ფ. 254, ს. 214, ფურც. 2, 3, 49).

³⁸ თ. ბერიშვილი, რევოლუციური ხანის საქართველოს ქალაქების სოციალური ფენები (მოქალაქე), გვ. 37—77.

თანაბრებინა თავადაზნაურობასთან.³⁹ მაგრამ მოვლენათა შემდგომი მსვლელობა თავისას აკეთებდა და ქალაქის პრივილეგიური ფენები როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში თანდათან გადადიოდნენ საქალაქო არისტოკრატიის რიგებში. სულ უფრო და უფრო ქალაქის ძველი, ფეოდალური არისტოკრატიის ადგილს ახლა ახალ ბატონი — მოქალაქე-ბურჟუაზია იკავებს. ყველაფერი ეს კარგად ჩანს დასავლეთ საქართველოს ვაჭართა და მოქალაქეთა ზედაფენის მიერ რუსეთის ხელისუფლებისადმი არაერთხელ წაყენებული პრეტენზიების, თუ მოთხოვნების მაგალითზე.

1836 წელს ქუთაისის მსხვილი ვაჭრები და მოქალაქეები (სულ 40 კაცი) ქალაქის მთელი მოსახლეობის სახელით მოთხოვნათა მთელ რიგს უყენებს ადგილობრივ ხელისუფლებას. ისინი პირველყოვლისა გამოდიან ახლა უკვე არა საკუთარი ვიწრო ეკონომიკური ინტერესებიდან, არამედ ვაჭრობის, ხელოსნობის და საერთოდ საქალაქო ცხოვრების შემდგომი განვითარების პერსპექტივებიდან. ვაჭრები და მოქალაქენი ხელისუფლებას თხოვენ, რათა ქალაქ ქუთაისში დაარსებულიყო კომერციული ზეპირი სასამართლო (Коммерческий съезд), ვაჭრობის შემდგომი ნორმალური განვითარებისათვის ისინი მოითხოვენ, რომ ქუთაისში დროებით მოსული ვაჭრებისათვის, რომლებიც ქალაქის სასარგებლოდ არაერთხელ ფულად გამოსაღებს არ იხდიდნენ, დაწესებულიყო განსაკუთრებული სახის გადასახადი, რომელიც საქალაქო შემოსავლის ნაწილში გადავიდოდა⁴¹, ამავე დროს ქუთაისელი ვაჭრები აყენებდნენ მოთხოვნას იმის თაობაზე, რომ ქალაქში დაარსებულიყო საბაჟო-საკარანტინო კანტორა, რომელიც ბაჟის გარკვეულ რაოდენობას დააწესებდა გატანილ თუ შემოტანილ საქონელზე.

მოქალაქენი თავიანთ წარდგინებაში სხვა მნიშვნელოვან საკითხებთან ერთად ხაზს უსვამენ იმასაც, რომ მთავრობას განსაკუთრებული გადასახადი დაეწესებინა იმ პირთა მიმართ, რომელნიც კერძო მშენებლობას ეწეოდნენ ქალაქში, ამავე დროს გამოყოფილიყო ახალი მიწების ფონდი საქალაქო მშენებლობათა შემდგომი განვითარებისათვის.⁴² აღნიშნულ მოთხოვნას ხელს აწერს 40 კაცი, მათ შორის ქუთაისის მოქ-

³⁹ აღ. ფირცხალაიშვილი, მოქალაქეთა საკითხზე, თსუ შრომები, ტ. XXXV, 1949, გვ. 46; П. Рындзюнский, დასახ. ნაშრ., გვ. 40—41, 45.

⁴⁰ სსიკი, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 4181, ფურც. 2.

⁴¹ «Они свободно торгуют в городе, делают даже подрыв нашей коммерции, не принося между тем городу никакой пользы, что можно было бы означенные купцы платили в пользу городских доходов проценты...» (იქვე, ფურც. 3).

⁴² იქვე, ფურც. 4—5.

ალაქენი, გრიგოლ აკოფოვი, მირიმანოვი, გრიგოლ წულაძე, დავით ბახტურიძე, ზაქრო საყვარელიძე, დიმიტრი პაპაშვილი, პეტრე მეფისაშვილი, გრიგოლ ზუბალაშვილი, ნიკო ლულაძე, არუთინ ქალანთაოვი, ლუკა სოლოროვი, პეტრე ასათიანი⁴³ და სხვ.

მას შემდეგ რაც რუსეთმა იმერეთი და დასავლეთი საქართველოს სხვა ოლქები შემოიერთა, აქაური საქალაქო პუნქტებისა და კერძოდ ქალაქ ქუთაისის მმართველობის მთელი ორგანიზაცია იმაში მდგომარეობდა, რომ მის სათავეში ჩაყენებულ იქნა კომენდანტი, რომელსაც მინიჭებული ჰქონდა ოლქის უფროსის უფლებები. აღმასრულებელი ხელისუფლებისათვის ქალაქში წესდებოდა ორი ბოქაულის, თარჯიმნისა და საქმის მწარმოებლის თანამდებობები. 30-იანი წლების შემდეგ გვაქვს არაერთი შემთხვევა, როცა ქალაქის პრივილეგიური ფენები მოითხოვდნენ დამოუკიდებელ საქალაქო თვითმმართველობას, რომელშიც ისინი პერიოდულად აირჩევდნენ ხმოსნებსა და დეპუტატებს. ასეთი მოთხოვნა წარდგენილ იქნა ჯერ ადგილობრივი, ხოლო შემდეგ უმაღლესი ხელისუფლების სახელზე პირველად 1856 წელს, ხოლო მეორედ — 1861 წელს.⁴⁴ 1858 წელს ათი ქუთაისელი საპატიო მოქალაქის თხოვნით ქალაქში იქმნებოდა რატუშის მსგავსი დაწესებულება მცხოვრებთა საჩივრების, ქალაქის გასავალ-შემოსავლის აღრიცხვის, კულტურული მომსახურების და სხვა სამოქალაქო საქმეების განხილვა-წარმოებისათვის.⁴⁵

საქალაქო ყოფიერების ამსახველი დოკუმენტების სიუხვის ფაქტი (განსაკუთრებით ქალაქ ქუთაისის მაგალითზე) XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან, არ შეიძლება არ მივიჩნიოთ მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა კლასობრივ-პოლიტიკური უფლებების გაფართოების მოწმობად, სხვადასხვა სახის საქალაქო დოკუმენტს ხელს ურთავენ და თავიანთ დასტურს აძლევენ ქალაქის პრივილეგიურ ფენათა წარმომადგენლები: მოქალაქენი, მამასახლისები, მსხვილი ვაჭარ-ხელოსნები და ა. შ. „მოქალაქის“ დამახასიათებელი ნიშანთვისება (სოციალური თვალსაზრისით) თავს იჩენს ხშირად ხელრთულობათა შესაბამის შინაარსშიც, მაგალითად: „მოქალაქე ბერუჩა“, „მოქალაქე ასლანა“ და ა. შ.

ქუთაისელი მოქალაქენი და ვაჭართა ფენის მაღალი წარმომადგენლები იბრძოდნენ არა მარტო საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ უფლებათა გაფართოებისათვის, არამედ ისინი მთავრობის წინაშე პერიოდულად აყენებდნენ მოთხოვნებს თავიანთი, თუ საერთოდ ქალაქის ეკონომიკური მდგომარეობის შემდგომი გაუმჯობესების თაობაზეც. 1863 წელს

⁴³ ი ქ ე ე, ფურც. 5.

⁴⁴ სსიო, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 233, ფურც. 4—6, 173—174.

⁴⁵ ი ქ ე ე, ფ. 4, ს. 233, ფურც. 56—59.

ქუთაისის მოქალაქეთა ერთმა ჯგუფმა ლუკა სოლოროვის, მათე ბახტურიძის, ლ. საყვარელიძის მეთაურობით მოითხოვა, რომ ქალაქის სასარგებლოდ ხაზინაში ფულადი თანხა შეეტანათ ონის, ზონის, ჩხარის, კულაშის ვაჭრებს, გამოდიოდნენ რა ამ შემთხვევაში ქალაქის ეკონომიკური განვითარების ინტერესებიდან.⁴⁶ ამავე დროს აღნიშნული მოქალაქეები აყენებენ წინადადებას იმის თაობაზე, რომ ქალაქის საზოგადოებრივი კვების ადგილებზე (სასადილოები, კაფეები და სხვ.) და ღუქნებზე დაწესებული ყოფილიყო გადასახადი, რომელიც წინანდელს აღემატებოდა 25 %-ით.⁴⁷ 1850 წელს ქუთაისის მოქალაქე-ვაჭრები ადგილობრივ მთავრობას კატეგორიულ მოთხოვნას უყენებენ იმის შესახებ, რომ ქალაქში საბინაო გადასახადის ოდენობა შემცირებულიყო და რაც მთავარია, იგი შეცვლილიყო ფულადი გადასახადით. აღნიშნულ მოთხოვნას ხელს აწერენ: იაკობ ნიკოლაძე, სიმონ მურადაშვილი, არუთინ ყააბოვი, მიტო დიასამიძე, თომა აკოფოვი, გრიგოლ ზუბალაშვილი, გლახო ბახტურიძე, სადუნ ალიბეგაშვილი და სხვ.⁴⁸

საქალაქო მოსახლეობის ზედა ფენები — ვაჭრები და მოქალაქეები საკუთარ კლასობრივი პოზიციებისა და ინტერესების დაცვით გამოდიან დასავლეთ საქართველოს სხვა ცენტრებშიც. განსაკუთრებით ეს მკაფიოდ მოჩანს სოხუმში და ფოთში. ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ, 1846 წლის 15 დეკემბრის ბრძანებით ნიკოლოზ პირველმა დაამტკიცა დებულება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ქალაქებისათვის შეღავათების მინიჭების შესახებ.⁴⁹ აქედან მოყოლებული ადგილობრივი სავაჭრო-საქალაქო წრეები, განსაკუთრებით დასავლეთი საქართველოს სხვა ქალაქების მოსახლეობისაგან მეტი უფლებებით აღიჭურვნენ. 1845 წლის 29 აპრილს შავი ზღვის სანაპირო ოლქის უფროსი ბუღბერგი ევრონ-ცოვს უდგენს სოხუმელი მოქალაქეებისა და ვაჭრების თხოვნას იმის შესახებ, რომ ქალაქის მოსახლეობას შორის სადავო საქმეების გადასაწყვეტად აქ დაარსებულიყო კომერციული ზეპირი სასამართლო.⁵⁰ ევრონცოვმა ეს მოთხოვნა დააკმაყოფილა. აგრეთვე ბუღბერგი მოითხოვდა, რომ სოხუმელ ვაჭრებზე შემსუბუქებულიყო „საპატიო მოქალაქისა და პირველი და მეორე გილდიის ვაჭრის“ წოდების მინიჭების პირობები, აქაური ვაჭრები განთავისუფლებულიყვნენ 30 წლით საგილდიო გადასახადისაგან, მიეცათ გარედან მოსული ვაჭრებისათვის

⁴⁶ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 34, ფურც. 3.

⁴⁷ იქვე, ფურც. 4—5.

⁴⁸ იქვე, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 63, ფურც. 2.

⁴⁹ იქვე, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 81, ფურც. 275—276.

⁵⁰ იქვე, ფურც. 6—10.

სოხუმში მუდმივად ჩასახლების უფლება, დაარსებულიყო საქალაქო რაიონი და სხვა.⁵¹

მას შემდეგ რაც ყულევის მაგივრად დაწინაურდა ქალაქი ფოთი, ამ უკანასკნელის სავაჭრო-ეკონომიკური წონა კიდევ უფრო გაიზარდა. მთავრობა შეუდგა შეღავათების დაწესებას აქაური მოსახლეობის მიმართაც, ისევე, როგორც ეს კეთდებოდა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს სხვა საქალაქო ფენების მიმართ. 1858 წლის დეკემბერში გენერალ-ადიუტანტმა ბარიატინსკიმ მიიღო უმაღლესი ბრძანებით დამტკიცებული დებულება „ქალაქ ფოთის დასახლებისა და მისი მართვადობის შესახებ“⁵². ამ დებულებიდან ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ფოთი ძირითადად აღიარებული იყო „სავაჭრო და სამრეწველო ქალაქად“⁵³. აღნიშნული დებულებით ყველა თავისუფალ პირს შეეძლო მიწერილი ყოფილიყო ფოთის საქალაქო საზოგადოებაზე. ადგილობრივ ვაჭრებს (ძირითადად ქართველებს) მთავრობა ნებას რთავდა ყოველგვარ დაბრკოლებათა გარეშე მოეწყოთ თავიანთი უძრავ-მოძრავი ქონება და გაერთიანებულიყვნენ გილდიებში რუსეთის სხვა ქალაქების მსგავსად. ოღონდ არც სოხუმში და არც ფოთში ებრაელებს და მუსულმანებს ასეთი შეღავათები არ ენიჭებოდათ და ისინი ამ მხრივ გამოწვევისა შეადგენდნენ.⁵⁴ მართლაც, როგორც ეს წყაროებიდან დასტურდება, ამ დროს ფოთის მოსახლეობა ძირითადად ქართველებისაგან კომპლექტდებოდა და ქალაქის შემდგომი განვითარებაც ამ ნიშნით წარიმართა.⁵⁵ უცხოელ ვაჭრებს, რომლებიც ფოთის საქალაქო მოსახლეობაში გაერთიანდებოდნენ, 3 წლის განმავლობაში უნდა მოეწყოთ თავიანთი უძრავ-მოძრავი ქონება და ამის შემდეგ ექნებოდათ მათ უფლება შესულიყვნენ მესამე გილდიის ვაჭართა რიგებში. ამავე დროს დაწესებული იყო, პირველ, მეორე და მესამე გილდიის ვაჭართა კაპიტალის ოდენობა: პირველი გილდიის ვაჭარს უნდა ჰქონოდა 15000 მანეთი, მეორე გილდიისას — 7500 მანეთი, მესამე გილდიისას — 2000 მანეთზე არა ნაკლები.⁵⁶

ფოთის მოსახლეობის მიმართ წესდებოდა სხვა შეღავათებიც, კერძოდ, აქაურ მკვიდრს შეეძლო მიეღო გარკვეული დამსახურებისამებრ საპატიო მოქალაქის წოდება, ახლადმოსული პირებისათვის გათვალისწინებული იყო გარკვეული მიწის ფართობის გამოყოფა ქალაქში, ისინი

⁵¹ იქვე, ფურც. 75, 76, 81; Акты, IX, 473.

⁵² ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 12, д. 394 л. 3.

⁵³ «Портовый город Потн учреждается преимущественно для поселения жителей торгового и промышленного класса» (იქვე, ფურც. 4).

⁵⁴ Акты, т. II, გვ. 473.

⁵⁵ მ. პაპუკიძე, ფოთის წარსულიდან... გვ. 150—173.

⁵⁶ ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 12, д. 394, лл. 5—6.

თავისუფლდებოდნენ საგილდიო და სხვა სახის გადასახადებისაგან 20 წლის ვადით, ყულევიდან გადმოსახლებული მოსახლეობა უფასოდ სახლდებოდა ფოთში, ქალაქის შემოსავლის გასადიდებლად დაწესებული იყო სხვადასხვა ფულადი წყაროები; იქმნებოდა საქალაქო საქმეების მოსაწესრიგებლად რატუმა და ა. შ.⁵⁷

ქალაქის პრივილეგიური ფენების — ვაჭრებისა და მოქალაქეების: პოლიტიკური წონის ზრდის მაჩვენებელია აღნიშნულ პერიოდში მათი საზოგადოებრივი საქმიანობა და ეკონომიკური მდგომარეობა. სამწუხაროდ, ყოველივე ამის შესახებ საერთოდ და მით უმეტეს დასავლეთ საქართველოსათვის მეტად მწირი ცნობები მოგვეპოვება, მაგრამ შედარებით მცირე, ზოგჯერ არაპირდაპირი ხასიათის მასალაც, გარკვეულ შეხედულებას გვიქმნის ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გასაშუქებლად. როგორც ზემოთ იქნა აღნიშნული, მოქალაქეთა რიგებში სხვადასხვა ფენის თუ სოციალური წრის პირები გადადიოდნენ. მათი წოდებრივი დაწინაურებულობა, უდავოდ, მათ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ შეძლებაზე იყო დამოკიდებული. მოქალაქენი სხვადასხვა საქმიანობის მიმდევარნი იყვნენ, მაგრამ პირველ ხანებში მათ ძირითად საქმიანობას ვაჭრობა და აგრეთვე ხელოსნობა წარმოადგენდა.⁵⁸ მოქალაქე-ხელოსნების შესახებ წყაროებში გვხვდება არაპირდაპირი მითითებანი, მაგალითად ზოგიერთი ქუთაისელი, მოქალაქის შესახებ აღნიშნულია: „მოქალაქე ხარაზი ასლანა“, „მოქალაქე სარაჯი ანტონა“, „მოქალაქე სარაჯი ბერუჩა“ და სხვა.⁵⁹ იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც მესარეწეობას ან კიდევ მოიჯარადრობას მისდევდნენ. მაგ., არუთინ ქალანთაროვს 1832 წლის ცნობით, ონში აღებული ჰქონდა სამი სამღებრო საიჯაროდ.⁶⁰ 1842 წლის ცნობით, სიმონ ფარსადანიშვილს ქუთაისში ჰქონდა ორი სამღებრო, ამავე დროს იგი იყო ნოქარი.⁶¹ მოქალაქეთა საქმიანობაში XIX ს-ის 30—40-იან წლებში ჯერ კიდევ ხელოსნობას დიდი ადგილი ეკირა. ქუთაისში იყვნენ: მკედელი, მკერავი, მესაათე, მღებარი, დალაქი, მეფუნთუშე-მეპურე, სარაჯი ხელოსანი მოქალაქეები. ასეთივე საქმიანობაში იყვნენ ჩაბმული ონის, ხონის, საჩხერის, ოზურგეთის, ყულევის, სოხუმის თუ სხვა ქალაქების მსხვილი ვაჭრები და მოქალაქენი. ცნობილია ის ფაქტი, როგორც ეს აღნიშნულია ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ ხელოსან-მოქალაქეთა მიხედვით წარმოიშვა შემდეგში ზოგიერთი ახალი გვარი: ხარაზოვი, სარაჯოვი, მესანთლოვი და

⁵⁷ ი ქ ვ ე, ფურც. 6—10.

⁵⁸ III. А. М е с х и а, Города... გვ. 176; თ. ბ ე რ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16.

⁵⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. H: № 2782, ფურც. 15.

⁶⁰ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 3168, ფურც. 3—5.

⁶¹ ი ქ ვ ე, ფურც. 5—6.

სხვა.⁶² ასეთივე წარმოშობის მოქალაქეთა გვარებთან გვაქვს ჩვენ საქმე ქალაქ ქუთაისში. მაგ., (არუთინ) ყასაბოვი, (მოსე) ნალბანდოვი, (ივანე) ფეიქაროვი და სხვ.⁶³

უნდა აღინიშნოს, რომ ვაჭრობას მოქალაქეთა საქმიანობაში ჯერ კიდევ გადამწყვეტი ადგილი უჭირავს. მაგალითად, 1859 წლის აღწერის მონაცემებიდან ჩანს, რომ ქუთაისელ მოქალაქეებიდან 610 კაცი ვაჭრობაშია ჩაბმული, ხელოსნობას მისდევს 233 კაცი, მოიჯარადრეა — 33, მოხელედ მუშაობს — 66 და ა. შ.⁶⁴ რამდენადაც დასავლეთი საქართველოს ქალაქები ძირითადად სავაჭრო ქალაქებად რჩებოდნენ, ვაჭართა რიცხვის სიუხვე და სავაჭრო საქმიანობის ფართო მასშტაბებით განვითარება გასაკვირი არ უნდა იყოს ამ პერიოდისათვის.

მოქალაქეები და საერთოდ ქალაქის მოსახლეობის მსხვილი ზედაფენები იმ მიზნით, რომ გაედიდებინათ თავიანთი შემოსავალი, მისდევდნენ სოფლის მეურნეობის ამა თუ იმ დარგსაც. დ. ბაგრატიონი ამასთან დაკავშირებით თავის „მიმოხილვაში“ მიუთითებდა: «Города имеют выгодные земли, сады, виноградники»⁶⁵. საქალაქო მოსახლეობის საქმიანობაში სოფლის მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის არსებობისა და საერთოდ, მაშინდელი ქალაქის ნახევრადაგარეული ხასიათის შესახებ არა ერთხელ აღნიშნულა სამეცნიერო ლიტერატურაში.⁶⁶

ქალაქში მიწის ფართობზე დაუფლება ვაჭარ-ხელოსანთა და მოქალაქეთა მხრივ დროთა განმავლობაში სხვადასხვა გზით მიმდინარეობდა. მაგალითად, 1815 წელს გრიგოლ წერეთელი თავისი გარდაცვლილი ყმა ვაჭრის, ქუთაისის მცხოვრების მიქელა ბაჩუკიშვილის ადგილს (ბალი, ვენახი, სახლი) ას ძველ მორჩილად აძლევს აქაურ მოქალაქეებს პეტრე ბეჟანიშვილს და პავლე ხითაროვს.⁶⁷ 1836 წელს ქუთაისელი მოქალაქეები ადგილობრივ მთავრობას სხვა სახის მოთხოვნებთან ერთად უყენებენ პრეტენზიას იმის თაობაზე, რომ მათ-

⁶² თ. ბერი ა შ ვ ი ლ ი, დას. ნაშრ. გვ. 78.

⁶³ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 63, ფურც. 2; ზ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრობა, თფ. 1905, გვ. 78—81.

⁶⁴ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 30—33.

⁶⁵ დ. ბაგრატიონი, საქართველოს სამართლისა და კანონმდებლობის მიმოხილვა... მუხლი 903, გვ. 373.

⁶⁶ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 663; Г. Белов, Города и городской строй средневековой Германии, М., 1912, 38—40. А. К. Джигелегов, Волыный город в Европе, 1922, 58, 59; П. Рындзюнский, დას. ნაშრ. გვ. 411—415.

⁶⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, გრიგოლ წერეთლის ფონდი № 177.

თვის ქალაქში გამოყოფილი ყოფილიყო მიწის ნაკვეთი სოფლის მეურნეობის პროდუქტების წარმოებისათვის.⁶⁸ ასევე, ქუთაისის მცხოვრებნი რიეინაშვილები, ელიგულაშვილები, რცხილაძეები 1835 წელს იმერეთის მმართველს ვაჟულსკის მიმართავენ, რათა მათთვის, რიონის მარცხენა ნაპირზე ე. წ. „ბალახოვანის“ ტერიტორიაზე გამოყოფილიყო მიწის ფართობი სახლებისა და ბაღების გასაშენებლად.⁶⁹ 1835 წ. მურზაყან იოსელიანი და პეტრე ბიკაშვილი იმერეთის მართველებთან 3 წლით აფორმებენ კონტრაქტს «чтобы взять землю, называемую балахованн, для посева разного рода хлеба и огородных овощей»⁷⁰.

1853 წელს ოზურგეთელი მსხვილი ვაჭრები მიხეილ თუმანიშვილი და იოსებ საბაშვილი ოზურგეთის მაზრის უფროსს მიმართავენ, რომ „ქალაქის კეთილმოწყობის მიზნით და საკუთარი მეურნეობის მოწყობისათვის“ გამოეყოს ათასი კვადრატული მეტრი მიწა, რათა მათ შესძლებოდათ მასზე მოეყვანათ სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტი.⁷¹ ასევე, 1855 წელს მსხვილმა ხონელმა ვაჭრებმა თავიანთ მფლობელობაში დაიმტკიცეს მიწის ფართობი „ქალაქს გარეთ“ საკუთარი მეურნეობის მოსაწყობად.⁷²

სოფლის მეურნეობა ვაჭრებისა და მოქალაქეებისათვის და საერთოდ ქალაქელთათვის არ იყო მხოლოდ ერთადერთი საქმიანობა, არამედ ეს უკანასკნელი დამხმარე ხელობას წარმოადგენდა. მათი ძირითადი ხელობა-საქმიანობა კი როგორც ითქვა ვაჭრობა-ხელოსნობა იყო, მაგრამ გვაქვს ცალკეული შემთხვევები, როცა ესა თუ ის მოქალაქე ან სხვა პირი, რომელიც ქალაქში ცხოვრობდა, მხოლოდ სოფლის მეურნეობაში იყო ჩაბმული. 1861 წლის ცნობით, ქუთაისში მხოლოდ სასოფლო საქმიანობაში ჩაბმული სჩანს 15 ოჯახი მოქალაქეებისა⁷³ („занимаются только земледелием“). აქვე მითითებულია, რომ „არავითარ საქმიანობას არ ეწევა“ („ничем не занимаются“ 13 მოქალაქე⁷⁴). დასახელებულ წყაროდან ირკვევა ისიც, რომ დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში და კერძოდ ქუთაისში ვხვდებით „შავ მუშებს“, დღიურ მუშებსაც, რომლებიც მოქალაქეთა ფენაში შედიოდნენ. მოქალაქეთაგან „შავ-მუშებად“ («чернорабочий») დასახელებულია 9 კაცი⁷⁵.

⁶⁸ სსცია, ფ. 2. აღწ. 1, ს. 4181, ფურც. 3.

⁶⁹ იქვე, ფ. 2. აღწ. 1, ს. 3169. ფურც. 34.

⁷⁰ იქვე, ფურც. 60.

⁷¹ იქვე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 285, ფურც. 7—8.

⁷² იქვე, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 260, ფურც 11—12.

⁷³ იქვე, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 75, ფურც. 6.

⁷⁴ იქვე, ფურც. 7.

⁷⁵ იქვე, ფურც. 8—9.

როგორც ვხედავთ, ქალაქის მოსახლეობა, კერძოდ კი მისი პრივილეგიური ნაწილი სოფლის მეურნეობასაც მისდევდა. წყაროები არ იძლევიან ზუსტ მითითებას იმის შესახებ, თუ რა წესით ამუშავებდნენ ქალაქის თავისუფალი ფენები მიწას, ან კიდევ, ვინ ამუშავებდა მას, როგორი იყო განაწილების წესი და ფორმა პროდუქტისა მოქალაქეებს შორის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ქალაქში ამ პერიოდში რიგ შემთავებაში ადგილი ექნებოდა დაქირავებული შრომის გამოყენებას. თვით მოქალაქეებს შორის არსებული ქონებრივი დიფერენციაცია, რომელსაც უკვე ამ პერიოდიდან აქვს ადგილი და ამასთანავე სხვა მომენტებიც, ყოველივე ზემოაღნიშნულს უცილობლად ადასტურებენ.

ქალაქის პრივილეგიური მოსახლეობის ქონებრივ-ეკონომიკური მდგომარეობის განხილვისას გარკვეული ყურადღება ენიჭება იმ ფაქტსაც, თუ რა ფულად სიმდიდრეს ფლობდა მისი ესა თუ ის წარმომადგენელი. წყაროების ნაკლებობის გამო ამ მეტად მნიშვნელოვანი საკითხის ამომწურავად გაშუქება გაგვიძნელებდა, მაგრამ ვფიქრობთ, მიუთითოთ უმთავრეს მომენტებზე. დასავლეთი საქართველოს ქალაქებში (ქუთაისი, ზონი, სოხუმი, ყულევი, ოზურგეთი, ზუგდიდი და სხვ.) მცხოვრები მოქალაქეებისაგან და მსხვილი ვაჭრებისაგან უკვე 30-იანი წლებიდან თავისი სიმდიდრით და კაპიტალით გამოირჩეოდნენ ადგილობრივ მოღვაწე და მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში ჩაბმული პირები. დავით ბატონიშვილი (თბილისელი ვაჭრების მაგალითზე — გ. ი.) მიუთითებდა, რომ საქართველოს ქალაქებში კაპიტალის ოდენობის მიხედვით მოქალაქეები იყოფიან 3 კლასად (გილიად — გ. ი.).⁷⁶ რა თქმა უნდა, ადრინდელი ქართული დოკუმენტური წყაროებით საქართველოს ქალაქებში ვაჭრების გილდებად დაყოფის პრაქტიკა დადასტურებული არაა და დ. ბაგრატიონის შენიშვნა, რუსული სინამდვილის გავლენის შედეგად აიხსნება,⁷⁷ მაგრამ XIX საუკუნეში და კერძოდ, 50-იანი წლებიდან რუსეთის ქალაქების მსგავსად, ჩვენში უკვე შემოდის კაპიტალისა და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით მსხვილ ვაჭართა თუ მოქალაქეთა გაერთიანება პირველ, მეორე და მესამე გილდიაში და განსაკუთრებით ეს ითქმის დასავლეთ საქართველოს საზღვაო პუნქტების (სოხუმი, ყულევი, ფოთი) ვაჭართა შესახებ, რაც მაშინდელი წყაროებით არაერთხელ დასტურდება. უფრო გვიან ვაჭართა გილდებად დაყოფის პრაქტიკა ქალაქ ქუთაისზედაც გავრცელდა. თვით მოქალაქეთა შორის მეტ-ნაკლები ფულადი სიმდიდრის მფლობელთა

⁷⁶ «Граждане разделяются на мокалаке, кои состоят из трёх классов, каждый по капиталу и состоянию своему». (დ. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრ., მუხლი 913).

⁷⁷ Ш. А. М е с х и а, Города..., გვ. 189.

არსებობა თვალსაჩინო მოწმობა იყო მათი სოციალური და უფლებრივი უთანასწორობისა. მე-19 ს-ის 30—40-იანი წლების ქუთაისში გამოირჩეოდნენ მშენებლო-ფულადი კაპიტალით (50000 მანეთი) ისეთი დიდვაკრები და მოქალაქეები, როგორიც იყვნენ: იაკობ ზუბალაშვილი, იაკობ ნიკოლაძე და სხვები. ისინი იყვნენ ცნობილი მონაწილენი ევროპასა და საქართველოს შორის არსებული საშუაშაველო ვაჭრობისა. ლაპაცის, ტრეისტის, მარსელის, ნიქეგოროდის ბაზრებზე მათი მონაწილეობის პარეშე ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ღონისძიება არ განხორციელებულა. ისინი აბანდებდნენ თავიანთ კაპიტალს მრეწველობაში, ქალაქის ვადასხვა ნაგებობის ასაგებად სესხებში, მთავერობის ამა თუ იმ ღონისძიებების განსახორციელებლად, სხვადასხვა სახის იჯარებში და ა. შ.⁷⁸

ქუთაისში 50-იან წლებში ვხედავთ საკმაო სიმდიდრის მფლობელ ვაჭრებს. მაგ., მეღვინე სოლომონი ფლობდა 30 ათას მანეთამდე კაპიტალს, პავლე ბახტურიძე, თომა აკოფოვი, სიმონ თუთბერიძე, ზაქრო ბეჟია, გიორგი ბოლქვაძე და სხვები — 25 ათასი მანეთის მფლობელები იყვნენ⁷⁹. გერასიმ შირმაზანოვი, ზაალ ბაღრიძე, დავით ალიხანოვი — 15 ათასი მანეთისა,⁸⁰ გაბრიელ ანდრონიკაშვილი, იოსებ ბაბალოვი, ივანე ბუტულოვი, ალექსი ვახტანგაძე — 10 ათასი მანეთისა.⁸¹ ქუთაისელი ვაჭრების ეკონომიური სიძლიერის შესახებ პ. გნოლოსაროვი წერდა: „ისინი (ვაჭრები) საკმაოდ ძლიერები იყვნენ ეკონომიურად. იყო შემთხვევები, როცა ოჯახის განთავისუფლებაზე მებატონეს 10 ათას მანეთამდე ვერცხლით უხდიდნენ თანაც იმიტომ, რომ არ გადაესახლებინათ ქუთაისიდან სხვა ადგილას.“⁸²

ქუთაისის გარდა XIX საუკუნის 30—50-იან წლებში შეძლებულ მოქალაქეთა და დიდვაკართა ფენა ცნობილი იყო დასავლეთი საქართველოს სხვა ქალაქში თუ პუნქტში. ყულევში შეღავათიანი ვაჭრობისა და ტრანზიტის პერიოდში (1821-31 წწ.) ეკონომიურად დაწინაურდნენ ისეთი ცნობილი დიდვაკრები, როგორიც იყვნენ: ილია ვალიანო, სტომატი კონდაური, ანტონი სიგაილო, იანი ანგელეპულო, იანი აპერჩეპულო, ოვანგ კომაროვი, უჩარდია-ალანი, ანტონ სამურკასი, ნიკოლაი მეტაქსა და სხვები. ესენი იყვნენ მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობის

⁷⁸ მაგალითად ყულევში და ქუთაისში მრავალი სავაჭრო დუქანი, შენობა, თუ სხვა სახის ნაგებობა ი. ზუბალაშვილმა ააგო (სსცია, ფ. 4, აღწ. 6, ს. 316, ფურც. 81).

⁷⁹ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 23.

⁸⁰ ი ქ ე ვ, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 63.

⁸¹ ი ქ ე ვ, ფურც. 64.

⁸² П. Гнилосаров, Рассказы о Кутаисе, КК, на 1853 г., გვ. 333.

აქტიური მონაწილენი, რომლებმაც შემდგომში დიდი ფულადი ქონება დააგროვეს, სამუდამოდ დასახლდნენ ყულევში და მოქალაქეები გახდნენ⁸³. 50-იან წლებში კი აქვე დაწინაურდნენ: ნ. მაზანი, დ. პანანდოპულო, ჩინაროვი, ბასაიანოვი, ბუზ-ოლლი, ყარაგიოზ-ოლლი, მელქონოვი, ნ. ხიონაკი, და სხვები.⁸⁴

მას შემდეგ, რაც ხელისუფლებამ ზღვისპირა ქალაქებზე სოხუმსა და ფოთზე გარკვეული სახის შეღავათები დააწესა, აქ განსაკუთრებით სწრაფად ყალიბდებოდა საპატიო მოქალაქეთა ფენა, იზრდებოდა მასში შემავალ ეაქართა ქონებრივი მდგომარეობა. აქაური ეაქრები უკვე გილდიებში ერთიანდებოდნენ, 1862 წელს ფოთში ყოფილა 9 პირველი გილდიის ეაქარი⁸⁵. სოხუმში 1853 წელს ყოფილა 3 პირველი გილდიის ეაქარი, ხოლო 1864 წლისათვის კი — 6 პირველი გილდიისა და 28 მეორე გილდიის ეაქარი⁸⁶. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფოთსა და სოხუმში მსხვილ ეაქართა და მოქალაქეთა ზედა ფენა ძირითადად ადგილობრივ მოსახლე მცხოვრებთაგან, ქართველებისაგან იზრდებოდა.

დიდი კაპიტალის მქონე ეაქრები მოჩანს ამ დროს ზუგდიდში, სენაკში, სუჯუნაში, ხონში და სხვაგან. 1854 წელს ზუგდიდელ დიდეაქარ ბეჟან ქავთარაძეს ბრუნვაში ჰქონდა 60-ათას მანეთამდე. აქვე იყვნენ ეაქრები: გიორგი შუშანია, დათა და ერისტო ქედიები, როსტომ წულეისკირი, ალექსი შენგელია, გიგო თოფური, იესე სალაყაია და სხვები. ფართო მევახშეობას ეწეოდნენ და ფულად ოპერაციებს აწარმოებდნენ სენაკელი ეაქრები ვახტანგ ქოჩაკიძე და ფარნაოზ უგრეხელიძე⁸⁷. კ. ბოროზდინი აღნიშნავს სუჯუნელ ეაქრებთან დაკავშირებით: „... აქ ყველაზე მდიდარი ეაქარი იყო ცხაყუნია მიხელაშვილი, რომელსაც, როგორც ამბობენ ორასი ათასი მანეთის ქონება აქვს“⁸⁸.

ერთი სიტყვით, როგორც ზემომოყვანილი მასალები ადასტურებენ, დასავლეთ საქართველოში მოქალაქეთა და მსხვილ ეაქართა ქონებრივ-ეკონომიკური მდგომარეობა თანდათან ძლიერდებოდა და შესაბამისად ამისა, იზრდებოდა მათი უფლებრივ-პოლიტიკური წონაც საქალაქო ცხოვრებაში.

როდესაც XIX ს-ის საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის სოციალურ და წოდებრივ შემადგენლობაზე ვსაუბრობთ, არ შეიძლება ყუ-

⁸³ К. С п а с с к и й - А в т о н о м о в, Р е д у т - К а л е, О т е ч е с т в е н н ы е з а п и с к и, т. XV, 1847, გვ. 26—27.

⁸⁴ იქვე, გვ. 30.

⁸⁵ Ц Г И А Л, ф. 560, оп. 12, д. 394, лл. 25—26.

⁸⁶ Документы по истории Грузии... გვ. 80.

⁸⁷ მასალა მოგვაქვს დ. ლეონიძის წიგნიდან: გლეხთა აჯანყება სამეგრელოში, თბ., 1957, გვ. 13—14.

⁸⁸ კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სენეთი, თბ., 1934, თ. სახოკიას თარგმანი, გვ. 234.

რადღების გარეშე დავტოვოთ ახალი დროისათვის დამახასიათებელი ისეთი საქალაქო ფენები, როგორცაა მეშჩანები და რაზნოჩინები. მეშჩანთა და რაზნოჩინელთა კატეგორია, რომელიც საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ფორმით იყო წარმოდგენილი რუსეთში, დამახასიათებელი იყო აგრეთვე საქართველოს საქალაქო ცხოვრებისათვის⁸⁹. ისევე როგორც რუსეთში, მეშჩანთა და რაზნოჩინელთა ფენა საქართველოს ქალაქებში რაოდენობრივად თანდათანობით იზრდება. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მეშჩანების რიცხვი მთელი მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზე რუსეთში აჭარბებდა კიდეც ვაჭრებისა და მოქალაქეების საერთო რაოდენობას⁹⁰. აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების გვერდით (თბილისი, გორი, ახალციხე და სხვა) წყაროების მიხედვით მოსახლეობის ამ ფენის არსებობა დადასტურებულია ქუთაისში, ოზურგეთში, ფოთში, სოხუმში, ყულევში. ქუთაისის მაგალითზე კარგად ჩანს, რომ ქალაქში XIX ს-ის პირველი ნახევრის მანძილზე მეშჩანთა და რაზნოჩინელთა ფენა სულ უფრო და უფრო იზრდება. 1835 წლის ცნობით, აქ მეშჩანების რიცხვი აღწევდა 55-ს, რაზნოჩინებისა კი — 6. 1853 წელს პირველი მათგანი გაიზარდა 129-მდე, ხოლო მეორე—26-მდე⁹¹. 1860 წლისთვის მეშჩანების რიცხვი ქუთაისში შეადგენდა თითქმის 200 კაცს⁹². ასევე იზრდებოდა რაოდენობრივად ეს ფენა სხვა ქალაქებში, კერძოდ კი ზღვისპირა პუნქტებში. ასე მაგალითად, სოხუმში მეშჩანების რიცხვი 1853 წლისათვის წარმოდგენილი იყო 17 კაცით⁹³, ხოლო 1864 წელს კი აქ მოსახლეობის ამ კატეგორიამ შეადგინა უკვე 373 კაცი, მათ შორის 217 — მამაკაცი, 156 კი დედაკაცი⁹⁴. ყულევში მეშჩანები და რაზნოჩინები ორივე ერთად 1864 წლისათვის შეადგენდა 73-ს⁹⁵. ფოთში ისინი ამავე პერიოდისათვის იყვნენ 190-მდე, ხოლო ოზურგეთში — 112⁹⁶.

XIX ს-ის დასაწყისიდანვე რუსეთის მთელ რიგ ქალაქებში მოსახლეობის წოდებრივი დიფერენციაცია იმთავითვე იჩენს თავს. ხშირი იყო შემთხვევა ჩვენშიც და რუსეთშიც, როცა ქალაქის მოსახლეობის ერთი ნაწილი არ ატარებდა „ქალაქელის“ სახელწოდებას⁹⁷.

⁸⁹ ე. ხოშტარია, დასახ. ნაშრ., ტ. II, გვ. 49, საქ. ისტორიის ნარკვევები, გვ. 119.

⁹⁰ И. Д н т я т н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 327.

⁹¹ П. Г и л л о с а р о в, დასახ. ნაშრ., КК, на 1853 г. 306.

⁹² სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 89.

⁹³ КК на 1853; გვ. 365.

⁹⁴ Документы по истории Грузии... გვ. 76.

⁹⁵ ი ქ ე ე, გვ. 48—49.

⁹⁶ ი ქ ე ე, გვ. 60.

⁹⁷ საქ. ისტორიის ნარკვევები, გვ. 113; П. Р ы н д з ю н с к и й, დას. ნაშრ., გვ. 57—59.

რუსეთის კანონების თანახმად „ქალაქელად“ ითვლებოდნენ ისინი, «Кои в городе или старожилы, или родились, или поселились, и те которые имеют в городе недвижимую собственность, а также записаны или в купечество, или в мещанство».⁹⁸ როგორც წყაროებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, მეშჩანთა და რაზნოჩინელთა კატეგორიის ქვეშ იგულისხმებოდა საქალაქო მოსახლეობის ის ფენა, რომელიც არ შედიოდა არც ხელოსანთა და არც ვაჭართა გაერთიანებებში (გილდიები, ამქრები). როგორც ჩვენში, ისე რუსეთში ამ ფენებში ჩასაწერად არ იყო სავალდებულო კაპიტალის განსაზღვრული ოდენობა (როგორც მაგალითად, ვაჭართა გილდიაში), ან კიდევ ხელობის ამა თუ იმ დარგის ცოდნა (როგორც ამქრებში).

მეშჩანებისა და რაზნოჩინელების ფენაში შედიოდნენ და ერთიანდებოდნენ მოსახლეობის სხვადასხვა წოდებების წარმომადგენლები, რომლებიც უკვე იურიდიულად თავისუფლებამოპოვებული გახდნენ. ამის გამო მეშჩანებისა და რაზნოჩინელების შემადგენლობა საქმიანობისა და ეკონომიკური მდგომარეობის მიხედვით მეტისმეტად ჭრელი იყო. მოსახლეობის ამ ფენის შევსება (და მაშასადამე, ზაერთოდ საქალაქო მოსახლეობის ზრდა) მიმდინარეობდა სხვა ფენების (გლეხობა, ვაჭრები, აზნაურები, საეკლესიო პირნი, სამხედრონი და სხვ.) ხარჯზე. მე-19 ს-ის სტატისტიკა „მეშჩანების“ ქვეშ ზოგჯერ ქალაქის თავისუფალი მოსახლეობის მთელ მასას გულისხმობდა.

არც წყაროებმა და არც მაშინდელმა ისტორიკოსებმა არ შემოგვინახეს ზუსტი განმარტება საქალაქო მოსახლეობის ამ კატეგორიების შესახებ. საქალაქო მოსახლეობის ნომენკლატურაში (წოდებათა მიხედვით) მეშჩანები და რაზნოჩინელები ყოველთვის მოიხსენიებიან მეექვსე რიგში. („Мещане и разночинцы“) ნიკო ნიკოლაძე ზოგადად მიუთითებდა: „...მოსახლეობა საქართველოს ქალაქებში მკვეთრად იყოფოდა ორ კლასად: მოქალაქეებად („მეშჩანებად“) და მუშეებად“... როგორც ვხედავთ, ჩვენი დიდი მოღვაწე „მეშჩანებს“ აიგივებს „მოქალაქეებთან“ - ვფიქრობთ, ნიკო ნიკოლაძე მთლად სწორი არ უნდა იყოს. ეს ორი სხვადასხვა ფენა რეფორმამდელ პერიოდში ერთმანეთს არ გულისხმობდნენ, არ ემთხვეოდნენ. ნ. ნიკოლაძის განცხადება შემდეგდროინდელ სინამდვილეს, როცა ქალაქის სხვადასხვა წოდებებს შორის ზღვარი თანდათან იშლებოდა, უფრო ასახავს, ვიდრე აღრინდელს, როცა საქალაქო მოსახლეობის სოციალურ-წოდებრივი დიფერენციაცია ჭერ კიდევ არ იყო დასრულებული. რუსეთის ქალაქების ცნობილი მკვლევარი ი. დიტიატინი¹⁰⁰ აღნიშნავდა, რომ თუ ვინ იყვნენ რაზნოჩინელები «остается

⁹⁸ ПСЗРИ, т. IX, № 3135.

⁹⁹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. I, გვ. 299.

¹⁰⁰ И. Дитятин, დასახ. ნაშრ., გვ. 329.

в неизвестности» კ. ვესელოვსკი წერდა: «Разночинцы и мещане есть собирательное слово, под которым скрываются разного рода люди, умевшие мелкими тропинками проложить себе путь к владению собственностью; имущества их маленькие, рассеяны по самым отдельным частям города»¹⁰¹. კ. ვესელოვსკი, ჩვენი აზრით, მეტისმეტად აზვიადებს მეშჩანებისა და რაზნოჩინელების ქონებრივ-ეკონომიკურ მდგომარეობას. საქმე იმაშია, რომ ისინი დიდ ქონების მფლობელები (ყოველშემთხვევაში, XIX ს-ის პირველ ნახევარში) არ ყოფილან. მაგრამ საინტერესოა იმავე კ. ვესელოვსკის მითითება იმის შესახებ, რომ რაზნოჩინეები ცხოვრების პირობებს იუმჯობესებდნენ თანდათანობით „პირადი შრომით“ ე. ი. ისინი საბოლოო ანგარიშში ქალაქის მოსახლეობის მშრომელ ნაწილს შეადგენდნენ. საქალაქო მოსახლეობის ამ ფენების რიგები თანდათანობით ივსებოდა აზნაურების, მოსწავლე-ხელოსნების, ვაჭრების, გლეხების სხვადასხვა კატეგორიის პროვინციელი სამღვდელოების ხარჯზე და ამის შედეგად ქალაქის მოსახლეობის სოციალურ ურთიერთობათა სისტემაში ეკონომიკური და კლასობრივ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ისინი თავიანთ ადგილს იმკვიდრებდნენ. მეშჩანები და რაზნოჩინეები (და უფრო მეტად რაზნოჩინეები) ვიწრო გაგებით, ჩვენი აზრით, შეადგენდნენ საქალაქო ინტელიგენციას, ხოლო ფართო გაგებით ისინი გულისხმობდნენ მოსახლეობის იმ კატეგორიას, რომელიც ქალაქში ცხოვრობდა და ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ იყო მიწერილი არც ერთ წოდებას.

როგორც ზემოთ არაერთხელ აღვნიშნეთ, მე-19 საუკუნის დასაწყისში ცარიზმში ჯერ კიდევ არ ზრუნავდა მეშჩანთა წოდებისა და საერთოდ თავისუფალი საქალაქო ფენების იურიდიული გაფორმებისათვის. კავკასიაში ყურადღების ობიექტად ამ მხრივ მან მხოლოდ თბილისი აქცია, როგორც მთელი ამიერკავკასიის მმართველობის ცენტრალური პუნქტი¹⁰². არც ქუთაისში და არც დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქში არ იქნა შემოღებული დებულება დამოუკიდებელ სავაჭრო გილდიების შესახებ¹⁰³. ეს გარემოება რამდენადმე ერთი მხრივ ამსუბუქებდა ვაჭართა მდგომარეობას სახელმწიფო გადასახადებით დაბეგვრის თვალსაზრისით, მაგრამ ამავე დროს იგი ხელს უშლიდა და აფერხებდა თავისუფალ საქალაქო წოდებათა კლასობრივი ინტერესების გამოკვეთას და ზრდას. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს და კერძოდ დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი გლეხთა წოდებაში ირიცხებოდა (ყოველ შემთხვევაში ასე იყო

¹⁰¹ Отечественные записки, № 57, отд. II, 1848, гл. 9.

¹⁰² ა. ფირცხალაიშვილი, საქართველოს ქალაქების ისტორიიდან XIX ს. I ნახევარში, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნ. I, 1960, გვ. 74.

¹⁰³ მ. დუშბაძე, დასავლეთ საქართველო... გვ. 373—74.

ის მიჩნეული ოფიციალური ხელისუფლების მიერ). ანუ, რომ ქალაქში მცხოვრები ვაჭარ-ხელოსანთა ნაწილი წოდებრივად გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიას (სახელმწიფო საბატონო თუ საეკლესიო) განეკუთვნებოდა¹⁰⁴.

XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან საქალაქო მოსახლეობაში სულ უფრო ინტენსიური ხდება წოდებრივ-სოციალური გადაჯგუფებები — გლეხთა სხვადასხვა ფენებიდან გამოდიოდნენ ძირითადად ქალაქის თავისუფალი წოდებანი, მოქალაქენი, მსხვილი ვაჭრები, ხელოსნები და სხვები. მაგრამ ყველაზე მეტად ამ წოდებებში გადასვლის ტენდენცია, როგორც აღინიშნა, სახელმწიფო გლეხებს ახასიათებდათ. სხვათა შორის ასეთივე ვითარებას ჰქონდა ადგილი რუსეთის ქალაქებშიც¹⁰⁵. ეს აიხსნებოდა, იმით, რომ რუსეთში და ჩვენშიც, კერძოდ, დასავლეთ საქართველოში, ქალაქში მცხოვრები გლეხობის უმრავლესობას სახელმწიფო გლეხთა კატეგორია შეადგენდა, რომელიც გლეხთა სხვა ფენისაგან განსხვავებით ბატონყმური ექსპლუატაციის სიმძიმეს შედარებით ნაკლებად განიცდიდა. ამიტომ ცხადია, ქალაქის თავისუფალ წოდებებში გადასვლისათვის გაძლიერებულ სწრაფვას ადგილი სახელმწიფო გლეხთაგან უფრო მეტად ექნებოდა. ეს დებულება გარკვეულ დადასტურებას პოულობს ქუთაისისა და დასავლეთ საქართველოს სხვა საქალაქო ცენტრების მაგალითზე. 1849 წლის ცნობით, ქუთაისის მოსახლეობის მთელი რაოდენობიდან სახელმწიფო გლეხი შეადგენდა 587 სულს, საბატონო გლეხი — 136, ხოლო საეკლესიო — 106. ვაჭართა და მოქალაქეთა ფენას შეადგენდა ამ დროს 1500-მდე სული¹⁰⁶. მაგრამ ამ უკანასკნელ რაოდენობაში იგულისხმება ისეთი ვაჭრებიც, რომლებიც სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხებს წარმოადგენენ და ჯერ საბოლოოდ არ არიან ჩარიცხული მოქალაქეთა ფენაში. 1859 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით¹⁰⁷ გლეხთა ზემომოთანილ კატეგორიათა რაოდენობა თანდათანობით მცირდება: სახელმწიფო გლეხი შეადგენს 242 სულს, საეკლესიო — 80-ს, ხოლო საბატონო — 108 სულს¹⁰⁸. 1863 წლისათვის სახელმწიფო გლეხთა რაოდენობა დავიდა 204-მდე¹⁰⁹. ასევე მცირდება საქალაქო მოსახლეობაში გლეხთა სხვა კატე-

¹⁰⁴ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს. ტ. V, გვ. 207.

¹⁰⁵ П. Рындыушский, დასახ. ნაშრ., გვ. 41—42, 71, 383 და სხვა.

¹⁰⁶ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. I, д. 250, л. 28.

¹⁰⁷ აღწერებში შეტანილა მხოლოდ საქალაქო მოსახლეობის დაბეგრული წოდებები, როგორც ამა საგადასახადო ტაბულები ვეჩვენებს.

¹⁰⁸ სსცია, ფ. 245, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 72—73.

¹⁰⁹ იქვე, ფურც. 73.

გორიებზე რაოდენობრივი მაჩვენებლებიც. კამერალური აღწერებიდანვე ჩანს, რომ საქალაქო მოსახლეობაში გლეხობის რაოდენობის შემცირების პარალელურად მიმდინარეობს ვაჭართა და მოქალაქეთა ფენის რიცხობრივი ზრდა. თუ მაგალითად 50-იანი წლების დასაწყისისათვის ქუთაისელ მოქალაქეთა რაოდენობა შეადგენდა 946 სულს¹¹⁰, 1963 წლისათვის მათი რიცხვი 243 კომლს აღწევდა (ე. ი. დაახლოებით 1250 სულამდე)¹¹¹. ამავე პერიოდისათვის ქუთაისში ცხოვრობდა 644 ხელოსანი და 693 ვაჭარი¹¹², რომლებიც უკვე წოდებრივი კუთვნილების მიხედვით გლეხთა არც ერთ კატეგორიას არ ეთვლებოდა. წყაროში პირდაპირაა მითითებული, რომ მათ ძირითად საქმიანობას ვაჭრობა და ხელოსნობა წარმოადგენდა.

ასეთივე რიცხობრივი ზრდა ახასიათებდა ოზურგეთის, სოხუმის, ფოთის და სხვა ქალაქების სავაჭრო-სახელოსნო ფენებს. მაგალითად, ოზურგეთში რეფორმის წინ მთელი მოსახლეობიდან (დაახ. 2290 სულა) მოქალაქე იყო 90, ხოლო 346 — ხელოსანი და ვაჭარი. მოსახლეობის დანარჩენი მასა ქალაქში და მის გარეთ მიწათმოქმედებას მისდევდა¹¹³. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სოხუმისა და ფოთის მოსახლეობა უპირატესად ვაჭრებისა და მსხვილი მოქალაქეებისაგან შედგებოდა. სოხუმის მთელი მოსახლეობიდან 1845 წელს 200-მდე სული ვაჭრობაში იყო ჩაბმული¹¹⁴, 1863 წლისათვის მოქალაქე ვაჭრების (I და II გილდიის) რიცხვი მთელი ქალაქის მოსახლეობის ნახევარს შეადგენდა¹¹⁵. ასევე იყო ფოთშიც, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც აქ 50-იანი წლების ბოლოდან ყულეველი ვაჭრები მასიურად სახლდებიან და კავკასიის ზელისუფლება შედგათებს ამტკიცებს შავი ზღვის პუნქტების მიმართ.

60-იანი წლების საქალაქო მოსახლეობის სტატისტიკისათვის დამახასიათებელია ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი, სახელდობრ ის, რომ ამ დროისათვის „სახელმწიფო გლეხი“ წყაროებში იშვიათად, ან ალარ გვხვდება¹¹⁶. მის ადგილას წყაროებში საქალაქო მოსახლეობის შესაბამის აღწერილობაში აღნიშნულია: „Казённые обыватели или граждане“ („სახელმწიფო მოსახლენი, ანუ ქალაქელნი“) არ შეეცდებით თუ ვიტყვი, რომ ეს უკანასკნელი გამოთქმა ისევ და ისევ ძველი დროის ანარეკლია და მასში სრულიადაც არ იგულისხმება „მოქალა-

¹¹⁰ КК. на 1853 г. 306.

¹¹¹ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 74.

¹¹² П. Семёнов, დაახ. ნაშრ. გვ. 881, ЦГИАЛ, ф. 1268, д. 108, л. 200.

¹¹³ ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 5, д. 333, л. 20—21.

¹¹⁴ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 81, ფურც. 95.

¹¹⁵ Документы по истории Грузии... გვ. 77.

¹¹⁶ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები..., გვ. 116; ე. ხოშტარია, დაახ. ნაშრ.; გვ. 48.

ქენი“, არამედ აქ იგულისხმება მხოლოდ „სახელმწიფო გლეხები“. მოქალაქეთა პრივილეგიური ფენა საქალაქო მოსახლეობის სტატისტიკაში ყოველთვის ცალკე მოიხსენიება. აქ მხოლოდ და მხოლოდ საქმე გვაქვს ისეთ მდგომარეობასთან, როცა ერთმანეთში ურევდნენ ტერმინ „მოქალაქეს“, როგორც ქალაქის მოსახლეობის პრივილეგიურა წოდების, წარმომადგენელს და „ქალაქელს“ („Горожанин“), როგორც ქალაქში მოსახლეს¹¹⁷.

ერთი სიტყვით, საქალაქო მოსახლეობის არათავისუფალი ნაწილის რიცხობრივ-რაოდენობრივი შემცირება იმის მკაფიო მოწმობა იყო, რომ თანდათან იზრდებოდა ქალაქის თავისუფალი წოდებანი, მოქალაქე-ვაჭრები და მეშჩანები. ქალაქის თავისუფალ წოდებებში ერთიანდებოდნენ აზნაურები და ძველი ფეოდალური არისტოკრატის სხვა წარმომადგენლებიც. ამიტომაც, რომ მათი რიცხვიც ახალ დროსა და ვითარებასთან ერთად თანდათანობით მცირდება. ახალი ვითარების შესაბამისად სულ უფრო ნათელი ხდება, რომ ფეოდალური არისტოკრატის დიდი ნაწილი საქალაქო ცხოვრების სფეროში ებმება და მათ მოქალაქეთა რიგებშიც ვხედავთ. ხშირი იყო შემთხვევა, როცა ესა თუ ის მოქალაქე აზნაურის წოდებას იღებდა. განსაკუთრებით ასეთ ვითარებას ჩვენ ვხედავთ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIX ს-ის პირველი მესამედის საქართველოს ქალაქებში. მაგრამ თუ აქამდე მოქალაქეთა დიდი ნაწილი ქართველ მეფეთა დროინდელი უფლებების და პრივილეგიების შენარჩუნებისათვის იბრძოდა, ახლა უკვე მათი ბრძოლა სულ სხვა შინაარსს ღებულობდა. არა კანონით მინიჭებული აზნაურული პრივილეგია, არამედ საზოგადოებრივ-ქონებრივი შეძლება — ასეთი იყო მათი ბრძოლის ობიექტურ-ისტორიული შედეგი ახალ პერიოდში. ამიტომაც, რომ დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში 30-იანი წლების შემდეგ დიდად გახშირდა ფეოდალთა კლასის ზოგიერთი წარმომადგენლის ლტოლვა სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებისაკენ¹¹⁸. ფეოდალ-აზნაურებს ძვირად უჯდებოდათ საუკუნოდ მათ მფლობელობაში მყოფი ქალაქებისა და ყმა ვაჭარ-ხელოსნების ხელიდან გაშვება. ისინი იძულებული არიან ხელი მოჰკიდონ სავაჭრო-სამრეწველო საქმიანობას და ჩაებან საქალაქო ცხოვრების ფერხულში. ასეთები იყვნენ ქუთაისელი მოქალაქე-აზნაურები: ნ. ლულაძე, პ. თუმანიშვილი, ი. ლორთქიფანიძე, ლ. ასათიანი, პ. ბახტურიძე, გ. ქალანთაროვი, ბ. გაბუნია, ი. საყვარელიძე და სხვე-

¹¹⁷ ა. ფ ი რ ც ხ ა ლ ა ი შ ვ ი ლ ი, „მოქალაქეთა“ საკითხზე, თ.უ შრომები, XXXV, 1949, გვ. 171.

¹¹⁸ 50-იანი წლებიდან, როგორც ამას არაერთი წყარო გვიდატერებს, გახშირდა აზნაურთა და ფეოდალთა თხოვნა, რათა მათ ტერიტორიებზე (კუთნილ მიწებზე) მოეწყოთ სხვადასხვა სახის სავაჭროები, სამღებრო-სახელოსნოები და სხვა.

ბი. ქალაქის თავისუფალი ფენები კი გამუდმებით იბრძვიან ვაჭრობისა და ხელოსნობის, და საერთოდ, საქალაქო ცხოვრების შემდგომი განვითარებისა და ნორმალიზაციისათვის. ისინი ცდილობენ განთავისუფლდნენ ფეოდალთა ყოველგვარი ზეგავლენისაგან. რუსეთის ადგილობრივი ხელისუფლება ხედავდა რა სოციალურ ძალთა ამ ქიდილს, იძულებული ხდებოდა ქალაქის მცხოვრებთა და კერძოდ მისი ზედაფენის მხარე და ინტერესები დაეცვა. ქუთაისის მოსახლეობის პრივილეგირებული ნაწილის პოზიციასა და ნებასურვილს გამოხატავდა აქაური გუბერნატორი 1850 წელს, როცა იგი კავკასიის უმაღლეს ხელისუფლებას მიმართავდა: «селения тех помещиков, коих крестьяне наиболее занимаются торговлею, по богатству и устройству своему превосходят некоторых здешних (т. е. кутаисских — г. о.) жителей, а сии последние по упадку торговли становятся беднее деревень».¹¹⁹

დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის სოციალურ ურთიერთობათა განხილვას უკავშირდება საკითხი ვაჭართა და ქალაქის სხვა ფენების ეთნიკური შემადგენლობისა და საერთოდ, ადგილობრივი ქართული ელემენტის მონაწილეობის შესახებ სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებაში. ცნობილია, რომ საქართველოს ქალაქების მოსახლეობის (ვაჭრები, ხელოსნები) გარკვეულ ნაწილს არაქართული წარმოშობის ელემენტი — სომხობა და ებრაელობა — შეადგენდა¹²⁰. უმთავრესად ეს ითქმის აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებზე. ზოგიერთი ისტორიკოსი, იმის გამო, რომ ქალაქების ვაჭარ-ხელოსანთა ფენა არაქართველური შემადგენლობისა იყო, მიიჩნევს, თითქოს ეს უკანასკნელი არასდროს არ იყო დაინტერესებული საქართველოს სახელმწიფოს ძლიერებით, მისი ცენტრალიზაციით¹²¹. ამავე დროს მკვლევართა ერთი ნაწილის მოსაზრებით, რომელიც ჩვენი აზრით, მომდინარეობს ცარიზმის ოფიციალურ ისტორიკოსთა და მოხელეთა შეხედულებებისაგან, მკვიდრი ქართველი მოსახლეობისათვის, საზოგადოდ ქართველობისადმი, დამახასიათებელი იყო სავაჭრო საქმიანობისადმი უარყოფითი დამოკიდებულება.

ჯერ ერთი, უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობის კლასობრივი ბრძოლის ფაქტებში აღრეც და XIX საუკუნე-

¹¹⁹ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24. ფურც. 25.

¹²⁰ III. A. М е с х и а..., ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, გვ. 162, 219; ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქალაქების მნიშვნელობა ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებაში, თსუ შრომები, ტ. 89. 1960, გვ. 35—42 და სხვა.

¹²¹ ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 36—37.

შიც, არა ერთი შემთხვევაა დადასტურებული, როცა ფეოდალურ არისტოკრატიაში და ქალაქის მოსახლეობის შედარებით დაბალ ფენებს შორის შეტაკებანი ეროვნული შუღლის ფორმებში ვლინდებოდა. მაგრამ ჩვენ აქ საკმე გვაქვს არა ქართველთა და სომეხთა შორის არსებულ ეროვნულ შუღლთან, არამედ კლასობრივ-სოციალური ხასიათის მოვლენებთან. შ. მესხიამ დამაჩერებლად აჩვენა, რომ ქალაქებში არსებული ყოვლისმომცველი ფეოდალური გარემო იყო ის მიზეზი, რომელიც იწვევდა ქართველ ფეოდალებსა და ქალაქის სავაჭრო-სახელოსნო წრეებს (რომლებშიც სომხური ეთნიკური ელემენტი საკმაოდ მრავლად იყო წარმოდგენილი) შორის კლასობრივ ბრძოლებს, რომლებიც ზოგჯერ ეროვნული შუღლის ფორმებში ვლინდებოდა¹²². ქართული საზოგადოებრივი აზრის რამდენიმე ნიმუშის განხილვაც კარგად დაგვარწმუნებს, რომ მხოლოდ ქალაქის ფეოდალური ზედაფენა (და არა მოსახლეობის სხვა მასა) მტრულად იყო განწყობილი სომხური სავაჭრო წრეებისადმი. მაგალითად, ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე თავის პოზიციას გამომხატავდა, როცა აცხადებდა: „ქართლში ქართველნი მრავალნი არიან, სო მ ე ხ ნ ი ცო ტ ა ნ ი დ ა უ ლ ო ნ ი“¹²³. (ხაზი ჩვენია — გ. ი.). პლატონ იოსელიანის მოწმობით, გიორგი XII-ს არ უყვარდა ვაჭრები. იგი სომეხ ვაჭართა შესახებ აღნიშნავდა: „ისინი (სომხები — გ. ი.) ვითარცა ვაჭარნი და ვითარცა ქვეყნისა მცხოვრებნი დიდად საშიშარნი და მოსარიდებელნი არიანო... თვით უპატივცემულისი მათ შორის ჩემსა კარზედ, პატივსცემს ფულსა და გამოსარჩენსა“...¹²⁴ იონა ხელაშვილი მიმართავენ რა გურიელს ვაჭრობისა და კომერციის საჭიროების თაობაზე, ეს უკანასკნელი პასუხობს: „კეთილშობილთ ვაჭრობა რავარ ეკადრებათ, ბარე რომ ვიეაჭროთ, გინდ მოუუკლავარ ვისმე“...¹²⁵ მოტანილი მაგალითები, ვფიქრობთ, საკმარისია ნათქვამის დასადასტურებლად. საკმე იმაშია, რომ ქართველ ფეოდალებს ვერ წარმოედგინათ საქართველოს ზოგიერთი მეფის ის პროგრესულ-პოლიტიკური ხაზი, რასაც ეს უკანასკნელნი ატარებდნენ ქალაქის პრივილეგიური ფენების, მოქალაქეებისა და მსხვილი ვაჭრების (და მათ რიცხვში სომხების) მიმართ. ცნობილია (და საამისოდ ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალი ფაქტიური მასალაც არსებობს) ის ფაქტი, რომ ქართველი მეფეები წოდებრივად და თანამდებობის თვალსაზრისით აწინაურდნენ ბევრ სომეხ ვაჭარ-მოქალაქეს, აბამდნენ მათ სხვა-

¹²² III. А. М е с х и а, Города..., 238—240 ნაკვეთები..., გვ. 188.

¹²³ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კ ა ქ ა ბ ა ძ ი ს გამოცემა, „საისტ. მოამბე“, II, 1925, გვ. 250.

¹²⁴ პ ლ ა ტ ო ნ ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. გაწერელის რედ. 1936, გვ. 145-6.

¹²⁵ ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, კალმასობა, ტ. II, 1948, გვ. 57.

დასხვა დიპლომატიურ და პოლიტიკურ მიზნებში, ახალისებდნენ მათ მოღვაწეობას სავაჭრო-კომერციულ ასპარეზზე, ერთი სიტყვით, იყენებდნენ მათ თავიანთ საყრდენ სოციალურ ძალად¹²⁶. შეგვიძლია არა ერთი მაგალითით დავადასტუროთ, რომ დასავლეთი საქართველოს მეფენი სოლომონ პირველი და სოლომონ მეორე დიდად მფარველობდნენ სომეხ ვაჭრებს. სოლომონ II თავის ერთ სიგელში სომეხ-კათოლიკეთა მისამართით აცხადებს: «1803 г. Милостью. божьею я, царь Соломон, пожаловал вам, патерам, сию милостивую грамоту, в том что, тем, которые в Кутаисе прежде были католиками, а потом перешли в армянскую веру... всем им объявляю, что моя воля и приказание есть, чтобы они возвратились к прежней вашей католической вере, чтобы никто из них не боялся, что за это получит он неприятность от кого-нибудь, никого не упрекну за переход в католизм»¹²⁷.

ამავე დროს 1803 წელს სოლომონ მეორემ ქუთაისელი გავლენიანი ვაჭარი ბაინდურაშვილი ალექსანდრე იმპერატორის წინაშე დესპანად გაგზავნა. ცნობილია ის ფაქტი, რომ 1810 წელს სოლომონ მეფესთან ერთად ოსმალეთში გაიქცა მისი ერთგული ვაჭარი — მოქალაქე ანტონ ნალეზანდოვი. უნდა აღინიშნოს რომ საქართველოს ქალაქებში დასახლებული სომეხი მოსახლეობა, რომელიც ძირითადად ვაჭრობა-ხელოსნობას მისდევდა, მალე უკავშირდება ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას და მის ორგანულ ნაწილად იქცევა. საქართველოში დასახლებული ვაჭრები, თავიანთ სარწმუნოებრივ კუთვნილებასთან ერთად იმასაც აღნიშნავენ, რომ ისინი ქართველობას ეკუთვნიან. მაგალითად, ქუთაისელი ვაჭრის გიგო ჯანუაშვილის წინაპარი 1806 წლის 11 აგვისტოს შემდეგს აჩვენებს: „მე ვარ გვარით ჯანუაშვილი, მამაჩემს ეწოდება სახელად თეიმურაზა და მე მქვია სახელად იაკობ... ვარ სარწმუნოებით სომეხი, სოფელსა ხელთუბანს მცხოვრებელი“...¹²⁸ ასე, რომ უცხოური წარმოშობის ვაჭრებს (სომეხები, ებრაელები) შეიძლება ვუწოდოთ საქართველოს ქალაქების ვაჭრები, რადგან ისინი ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ეკუთვნოდნენ¹²⁹, ამავე დროს ისინი მონაწილეობდნენ არა მარტო საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკურ, არამედ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ასპარეზზეც. საზღვარგარეთ მყოფი სომეხი ვაჭრები პერიოდულად კავშირს არ სწყვეტდნენ საქართველოს ქა-

¹²⁶ Ш. А. Месхиа, Города..., 183—184, 187, 237; ნარკვევები..., გვ. 163, 220.

¹²⁷ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, III.

¹²⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, II, თბ., 1953, გვ. 307.

¹²⁹ ვ. გაბაშვილი, იოანე ქართველის ვინაობის და მოღვაწეობის საკითხისათვის, თსუ შრომები, ტ. 116, 1965, გვ. 317.

ლაქებთან, ან კიდევ ქართველ-სომეხი ვაჭრები, რომლებიც საკმაოდ მრავლად იყვნენ გაბნეული იმპერიის სხვადასხვა კუთხეში, საერთო ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესებით მოქმედებდნენ. საკითხის იმგვარად დასმა, თითქმის ქართველობა შედარებით ნაკლებად ჩანდა სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებაში, ან კიდევ მას ამ მხრივ სჯაბნიდა უცხოური ელემენტი, ყოველთვის არ იქნებოდა სწორი. ამ მოვლენას ღრმად სოციალური და პოლიტიკური (განსაკუთრებით, საგარეო-პოლიტიკური) მიზეზებიც ჰქონდა. ამ მიზეზებს კი, დაახლოებით, სწორად ხსნიდნენ მაშინდელი ქართული საზოგადოებრივი აზრის წარმომადგენლები. მოწინავე ქართულ საზოგადოებრივ აზრს, ადრეც და XIX საუკუნის პირველ ნახევარშიც, როცა ქვეყნის ეკონომიკური განვითარებისათვის შედარებით ხელსაყრელი პირობები იქმნებოდა, მიაჩნდა, რომ მომავალში თანდათანობით ისახებოდა პერსპექტივები ქართველების სავაჭრო საქმიანობაში უფრო ინტენსიურად ჩაბმისათვის. ფარსადან გორგიჯანიძე, ზედავდა რა ფეოდალურ ძალმომრეობას სავაჭრო-საქალაქო წრეების მიმართ, აღნიშნავდა: „ასევე დაისწავლეთ და ხელმწიფეთა და მეფეთა დაერიდენით, რომე თავად ამჟინი და მოძალადენი არიან.. მდილარნი და მოძალადენი ძალით რჯიან გლეხთა და უღონოთა... შენ რომ გქონდეს და სხვასა მისცე დიდი მადლია და რომ არ გქონდეს და გვეჭირებოდეს და სხვათა სთხოვო და აგდებით პასუხი გითხრან, ან არა. სიკვდილი სჯობს... საქონლის მიფარვით ქონება სჯობს, გაცხადებით ქონებასა“...¹³⁰ და ა. შ. მსგავს თვალსაზრისს უფრო რელიგიურად ავითარებს დ. ბაგრატიონი, რომელიც შენიშნავს, რომ „ყოველ ქალაქში ყოველგვარი ვაჭრობა სწარმოებდა მეფისა და ქალაქების უფროსების მიერ დაწესებული ნიხრით“¹³¹. არანაკლებ საინტერესოა ის აზრი, რომელსაც ავითარებს ალ. ამილახვარი ჩვენში ვაჭრობისა და კომერციული თაოსნობის შესახებ: „არა რა არს ესრეთ განმამდიდრებელი სახელმწიფოისა, ვითარ სიმრავლეი ვაჭართა და ვაჭრობაი... ამისათვის ჰხამს ცდაი განმრავლებისა მათისა და განახლება მათი საქმეთა შინა მათთა და ნუცა შეურაცხყოზს სახელმწიფოსა შინა მათ“¹³². იოანე ბაგრატიონი თავის „სჯულდებაში“ უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებს ვაჭრობის შემდგომ განვითარებას საქართველოში: „პირველი საქმე არის, რითაც შეიძლებოდეს ვაჭრობა დავაგვართ ქართველთა კაცთა შორის... ჩვენ თითქმის სომხებისა და თათრების ვაჭრებს ხელისშემხედველნი

¹³⁰ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 315—316.

¹³¹ დ. ბაგრატიონი, საქართველოს სამართლისა და კანონმდებლობის შესახებ, 421.

¹³² ალ. ამილახვარი, „ბრძენი აღმოსავლეთისა“... ჟურნ. „მოამბე“, № 2, 1902, გვ. 30.

ვართ და ეს ძლიერება იქნება ჩვენი, ოდესცა ვაჰარნიცა ჩვენნი იქმნებიან“¹³³.

აღსანიშნავია, რომ ცნობილი ნიკოლოზ დადიანი ლევან დადიანს თავის „დასტურ-ლამაში“ შეახსენებს, რომ მის ქვეყანას აქვს სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრების განვითარებისათვის: „სავაჭრონი, მრავალი, ზღვა, მიწა, სხვადასხვა ნივთი, მაგრამ განმავაჭრებული არა სადა“... ამგვარ მსჯელობას შესაფერისი შეგონება და დასკვნა მოსდევს: „შეუღდე აღ-რჩეულსა შენსა და ნუ მოუძღურდები და აღაშენე ქალაქნი, სადცა გნებავდეს და უმჯობეს აღგიჩნდეს, რადგანაც უქალაქოდ ცხოვრება ტანჯვა არის და ყოველნი მფლობელნი ქალაქით ცხოვრობენ და მით არიან ბედნიერ“¹³⁴.

ქართული საზოგადოებრივი აზრის წარმომადგენლები კარგად ხედავდნენ, რომ ყოვლისმომცველი ფეოდალური სინამდვილე და საგარეო-პოლიტიკური ხასიათის სიმძნელენი აფერხებდნენ ჩვენში საქალაქო ცხოვრების განვითარებას და მაშასადამე, ეროვნული ელემენტის გააქტიურებას სავაჭრო საქმიანობაში. აქვე უნდა აღნიშნოს, რომ ამა თუ იმ ქვეყანაში ფეოდალური ფორმაციის სხვადასხვა ეტაპზე სავაჭრო-სა-აღებმიცემო ასპარეზზე უპირატესად უცხოური ელემენტი დომინანტობს. ამ დებულების საილუსტრაციოდ შეიძლება დამოწმებულ იქნეს უხვი მასალა სხვადასხვა დროისა თუ ქვეყნის მაგალითზე. თითქმის ასეთ ვითარებას ჰქონდა ადგილი საქართველოშიც. „იქ სადაც დაცული არ იყო ვაჭრის პიროვნება და ქონება“, ყველგან ფეოდალური ურთიერთობანი და გართულებული საგარეო სიტუაცია უარყოფით გავლენას ახდენდა საქალაქო ცხოვრებაზე. ამავე დროს ანგარიშგასაწევია ერთი გარემოება: საშინაო ვაჭრობა, მასთან დაკავშირებული ფაქტობრივი მასალა, როგორც ადრე, ისე მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარშიც, ისტორიულ წყაროებში ძალზე მწირად არის წარმოდგენილი. ცარიზმის სტატისტიკოსებიც სავსებით უყურადღებოდ სტოვებდნენ ქვეყნის ეკონომიკური ცხოვრების ამ უბანს. მკვლევარი ყოველთვის სიმძნელს წინაშე დგება ამ საკითხის განხილვისას და განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე ეხება უცხოელი და ადგილობრივი ელემენტის ზვედრითი წონის დადგენა-შეფარებას.

ჩვენი აზრით, როცა სავაჭრო ასპარეზზე ადგილობრივი ქართული ელემენტის როლს ვეხებით, (და ამდენად საქართველოს ქალაქების მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობას), უნდა გამოვიდეთ კონკრეტული ისტორიული სინამდვილიდან. გამოთქმა — „ვაჰართა ადგილობრივი

¹³³ ი. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, სჯულდება, ი. სურგულაძის გამოცემა, თბ., 1957, გვ. 39—40.

¹³⁴ ნ ი კ ო ლ ო ზ და დ ი ა ნ ი, დასტურ-ლამა. ტფილისი, 1897, გვ. 38.

ფენა“ — ყოველთვის როდი შეესაბამება რეალური ვითარების შინა-
არსს. განა საქართველოს ქალაქების არა ქართველი ვაჭრები (თბილისი,
ქუთაისი, ახალციხე და სხვები) ადგილობრივი მკვიდრნი არ იყვნენ? ხომ
ცნობილია, რომ უმრავლეს შემთხვევაში ისინი დაინტერესებული იყუ-
ნენ საქართველოს სახელმწიფოს ძლიერებით. სულ სხვაა ვაჭრებისა ან
ამა თუ იმ ქალაქის ეთნიკური შემადგენლობა საზოგადოდ და მათი
ორიენტაციის საკითხი ამა თუ იმ ისტორიულ სიტუაციაში. მართალია,
თბილისში, გორში, ქუთაისში, ახალციხეში, თელავში და სხვა დაბა-ქა-
ლაქებში ქართველ ვაჭრებთან და ხელოსნებთან ერთად საკმაო რაო-
დენობით იყვნენ სომხებიც, მაგრამ მათი დიდი ნაწილის სალაპარაკო
ენა ქართული იყო, რაც პირდაპირაა მითითებული ქართულ საქალაქო
დოკუმენტებში. ხშირი იყო შემთხვევა, როცა „სომხად“ იწერებოდა
ქალაქში ჩასული მოსახლეობა სხვადასხვა მიზეზის გამო. (სარწმუნოებ-
რივი მომენტი, მებატონის ულლისაგან თავდახსნის მცდელობა და ა. შ.).
ეს პროცესი მშვენივრად შენიშნა გერმანელმა მეცნიერმა გ. ჰაინინგერ-
მა. იგი წერს: „ოფიციალური ცნობების მიხედვით ბატონყმობის გაუქ-
მებამდე საქართველოს ქალაქების ხელოსანთა და ვაჭართა უმრავლესო-
ბას შეადგენდნენ სომხები... მაგრამ აქ მხედველობაში უნდა იქნეს მი-
ღებული ის გარემოება, რომ ქართველი ყმა გლეხები, რომლებიც თავს
აფარებდნენ ქალაქს, გაქცევის შემდეგ ზოგჯერ იცვლიდნენ („wechsel-
len“) თავიანთ ეროვნებას, თავს აცხადებდნენ სომხებად, რათა აღმო-
ჩენის შემთხვევაში შესძლებოდათ თავი დაეღწიათ თავიანთი ყოფილი
მეზატონისაგან“¹²¹. როგორც ვხედავთ აქ ყველაფერი ნათელია.

დასავლეთ საქართველოს მკვიდრი (ქართული) მოსახლეო-
ბა თავიდანვე ებმება სავაჭრო საქმიანობაში და შეიძლება
ითქვას, უფრო ინტენსიურად, ვიდრე ამას ადგილი ჰქონდა აღმოსავ-
ლეთ საქართველოს ქალაქებში. და თუ ეს მე-19 საუკუნის 30-იან წლე-
ბამდე თვალსაჩინოდ არ ჩანდა, ყოველივე ამის მიზეზი არსებულ სო-
ციალურ ურთიერთობებში და ზაშინაო, თუ საგარეო ხასიათის პოლი-
ტიკურ სიძნელეებში უნდა ვეძიოთ. როგორც ზემომოტანილი მასა-
ლები ადასტურებენ, კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარების კვა-
ლობაზე თანდათან ხდებოდა ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების ას-
პარეზზე ეროვნულ ძალთა კონსოლიდაცია (ამას განსაჯთრებით ადას-
ტურებს მოქალაქეთა ფენის შესწავლა). ცხადი ხდება, რომ XIX ს-ის
30—50-იან წლებში ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა ინტენსიუ-
რად ებმება საქალაქო ცხოვრებაში. ამ გარემოებამ, რასაკვირველია,
დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო-საქალაქო ცხოვრებას განსაზღვრული
შინაარსი და მიმართულება მისცა, რის შედეგადაც მივიღეთ ის, რომ

საქალაქო ბურჟუაზიის ფორმირების ღროს (XIX საუკუნის II ნახევარში) აქ შენარჩუნებული იქნა შედარებით ეროვნული იერი, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოში. ეს გარემოება ჩვენ მე-19 საუკუნის დასაველეთ საქართველოს საქალაქო ცხოვრების ერთ-ერთ სპეციფიკურ მხარედ გვესახება.

•

შეიძლება დავასკვნათ, რომ რეფორმამდელი პერიოდისათვის საქალაქო მოსახლეობის სტრუქტურული შემადგენლობა, მისი სოციალურ-წოდებრივი და ეთნიკური სახე ძირეულ ცვლილებებს განიცდიდა. ეს ცვლილებანი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, უწინარეს ყოვლისა შეეხებოდა საქალაქო ცხოვრების თვისობრივ მხარეს. დასაველეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობაში ერთი მხრივ, ძველი ფეოდალური არისტოკრატიის რიცხოვრივ-რაოდენობრივი შემცირება და მეორე მხრივ, ყმა ვაჟებისა და ხელოსნების გამუდმებული ბრძოლა თავისუფალ საქალაქო წოდებაში გაერთიანებისათვის, ქმნიდა ნიადაგს მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა ფენის ბურჟუაზიულ კლასად გარდაქმნისათვის. ყოველივე ეს კარგად ჩანდა ქალაქის პრივილეგიური ფენების თანდათანობით ზრდაში, მათ სოციალურ-ეკონომიკურ და კლასობრივ-პოლიტიკურ მისწრაფებებში. ახალი ღროისა და ვითარების შესაბამისად, ვერც „ქალაქელი გლეხობა“ თავსდებოდა ტრადიციული წოდებრიობის ჩარჩოებში, მისი დიდი ნაწილი უკვე ვაჭრობა-ხელოსნობაში იყო ჩაბმული. ახლა მოსახლეობის სხვადასხვა ფენას ქალაქში ერთმანეთისაგან განასხვავებდა, არა იმდენად ძველიდან შემორჩენილი წოდებრივი ნიშნები, რამდენადაც მათი ეკონომიური მდგომარეობა.

30—50-იანი წლებიდან დასაველეთ საქართველოს მოქალაქეთა და მსხვილ ვაჭართა ფენა თანდათანობით მომავალ, ბურჟუაზიულ კლასად ყალიბდება¹³⁵. როგორც ფ. ენგელსი აღნიშნავს, „შუა საუკუნეების ამქარი-მოქალაქე თანამედროვე ბურჟუაზიად ვითარდებოდა“¹³⁶. აქვე ენგელსი მიუთითებს, რომ ბურჟუაზია მოქალაქეობიდან წარმოიშვა და შესაბამისად ამისა ხდებოდა მისი შუასაუკუნეობრივი წოდებიდან თანამედროვე კლასად გადაქცევა.

¹³⁵ საქარა აქვე მიუთითოთ, რომ რეფორმისშემდგომი საქართველოს (როგორც აღმოსაველეთ, ისე დასაველეთ) საქალაქო ბურჟუაზიის გენეზისი და სათავეები მომდევნო პერიოდის „მოქალაქეთა“ საზოგადოებრივ ფენაშია საძიებელი. შემთხვევითი არაა, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის კუთარისელი ბურჟუაზიის წარმომადგენლები იმათი შთამომავლები არიან, რომელთა გვარებს ხშირად ვხვდებით აღრინდელი პერიოდის (XVII ს. — XIX ს. პირველი ნახევარი) მრავალრიცხოვან საქალაქო ისტორიულ დოკუმენტებში.

¹³⁶ ფ. ენგელსი, ანტი-დიურიგი, თბ., 1952, გვ. 122.

კლასობრივი ბრძოლა წარმოადგენდა ფეოდალური საზოგადოების განვითარების მამოძრავებელ ძალას. ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანი მოსახლეობის გამოსვლები, რა ფორმითაც არ უნდა წარმართულიყვნენ ისინი, ყველგან და ყოველთვის ანტიფეოდალური მოძრაობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ. შრომის შემდგომი საზოგადოებრივი დანაწილება, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარების შედარებით სწრაფი ტემპი, აძლიერებდა უშუალო მწარმოებლის ექსპლოატაციას ქალაქად, ხელს უწყობდა სოფლისა და ქალაქის კიდევ უფრო დაპირისპირებას. ქალაქისა და წვრილი დაბების მოსახლეობა არა მარტო ფეოდალების მხრივ განიცდიდა ექსპლოატაციას, არამედ დიდვაჭრებისა და შეძლებული მოქალაქეების მხრივაც. მაგრამ ეს უკანასკნელი გარემოება 30-იანი წლების შემდეგ უფრო თვალსაჩინოდ გამოჩნდა, ვიდრე მანამდე. XIX ს-ის 30-იან წლებამდე კი, კლასობრივი ბრძოლა ქალაქში ძირითადად ალინისა ყმა-ვაჭრებისა და ხელოსნების ბრძოლით ფეოდალური არისტოკრატის ბატონობისაგან მათი განთავისუფლები-სათვის.

ქალაქის მოსახლეობის ანტიფეოდალური ბრძოლა მრავალგვარი ფორმით ვლინდება. აყრა-გაქცევები, საჩივრები, ტერორისტული აქტები, შედარებით იშვიათად, შეიარაღებული გამოსვლები — აი, ის ძირითადი ფორმები, რომლებითაც უხდებოდა ქალაქის წვრილ მწარმოებელს ბრძოლა თავის ბატონის წინააღმდეგ.

XIX ს-ის დასაწყისიდან საჩივარი, სასამართლო პროცესის თანხლებით, გახდა ერთ-ერთი მოქნილი და ეფექტური საშუალება ვაჭრის თუ ხელოსნის ექსპლოატაციის შემსუბუქებისა და ფეოდალური ზეგავლენისაგან მათი განთავისუფლებისათვის. 1811 წ. 26 აპრილს გენერალი სიმონოვიჩი ზურაბ წერეთელს ატყობინებს: „წარდგინებისა ზედა ჩემისა, მის მაღალაღმატებულებას უბრძანებებს, რათა ვაჭარნი იგი, რომელთაცა თქვენ სდობთ, იყუნეს ეგრეთ თქუენზედა დამოკიდებული, ვითარცა ყოფილან ჩუენგან იმერეთის შეძინებადმდე. და ოდეს გაიმართოს სასამართლო, მაშინ ნება მოგცე, რათა შეხვიდე სასამართლოსა შინა ყოვლისა თქუენის საბუთების წარდგინებით. თქუენ იყუთ ძიება მათი ყმად და მათ ყმობისა თქუენისაგან თავისუფლება“...¹ როგორც ვხედავთ, ვაჭრები სასამართლოში წარდგენილი საჩივრის გზით ეძებენ თავისი ბატონისაგან თავისუფლებას, ფეოდალი კი ცდილობს საბატონო უფლებები შეინარჩუნოს თავის ყმებზე. იგივე ზურაბ წერეთელი რტიშჩევის წინაშე პროტესტს აცხადებს იმის გამო, რომ სასამართლომ თავისუფლება მიანიჭა მის მფლობელობაში მყოფ ვაჭრებს:

¹ ხელნაწერთა ინ-ტი, ზ. წერეთლის ფონდი, № 91.

თომა ბაინდურაშვილს და სხვებს... „დიდის მეფე სოლომონ მეფობიდან ვაჟარნი მყაედნენ ჩემთან ქუთაისის დასახლებულნი, იხინი სასამართლომ ჩამომართვა რომელთა ზედა სრულიად იმერეთის საზოგადოებამ საერთოა და სამღვდელთა იციან, რომ ჩემი იყვნენ და არა სხვისი და ერთი მათგანი, რომელიც იყო თომა ბაინდურაშვილი, ამისათვის მეფე დავითის ღრამოტა მაქვს, როცა ონის ქალაქი მიბოძა იქ მყოფთ-სამეფო ვაჟრებით, თომაც იქ ესახლა და რადგან ფრანგის სარწმუნოების მუნ მის მეტი არავინ იყო, მე ქუთაისის დავასახლე და იქილამ მემსახურება აქომამდე“...² XIX ს-ის პირველი ნახევრის ერთი უთარილო საბუთის მიხედვით, ვაჟარნი გ. ჭანუოვი (ჭანუაშვილი) ქუთაისის სასამართლოს მიმართავს თხოვნითი ბარათით წერეთლების დამოკიდებულებისაგან მისი განთავისუფლების თაობაზე³. საბუთში ნათქვამია: „უმორჩილესად ვთხოვ ქუთაისის ღუბერნსკი სულაა უყოს განკარგულება აღსნისათვის ზემო გარემოებათა გამოძიებით და თუ არ ეეკუთვნოდეთ ჩვენ მათ გაგვათავისუფლოთ ჩემის მამულითა და საცხოვრებითურთ“.

1811 წ. აპრილში გენერალი ტორმასოვი ზურაბ წერეთელს უგზავნის შეტყობინების ბარათს იმის თაობაზე, რომ ქუთაისელ ვაჟარა საჩივარი განსახილველად გადაეცა საქართველოს უმაღლეს მმართველობას. ტორმასოვი ამავე დროს იმედს აძლევს თავადს, რომ ვაჟრები, რომლებზეც ეს უკანასკნელი პრეტენზიას აყენებს, მას დარჩება იმ შემთხვევაში, თუ ისინი მისი იყვნენ რუსეთის ხელისუფლების დამყარებამდე⁴.

კლასობრივ ბრძოლას ქალაქში ამწეავენდა ამავე დროს გავლენიანი ფეოდალებისა და სამოხელეო პირთა ძალმომრეობითი ჩარევა მოქალაქეთა, თუ ვაჟარ-ხელოსანთა სამეურნეო საქმიანობაში. ამის თაობაზე ოზურგეთელი ვაჟარი როსტომ სურგულაძე 1828 წ. მოახსენებს მაზრის უფროსს, დიმიტრი გურიელის მიერ მისთვის უკანონოდ წართმეული ღუქნის დაბრუნების შესახებ. საბუთში ვკითხულობთ: „...დიმიტრი გურიელი თუმცა სწერს თავის პასუხსა, მას შინა, რომელ მან უკანონოდ ჩამომართვა ორი ღუქანი. მაგრამ ჰკითხეთ მას, რა სიმაართლე ჰქონდა წაერთმია ჰქონება, რომელიც მე მაქვს შეძენილი ჩემის ოფლითა და შრომით ქალაქში, და რით განაკანონა მან ამგვარი მოქმედება თავისი“⁵.

² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ზ. წერეთლის ფონდი, Sd: № 1578.

³ იქვე, ფ. Sd: № 5089.

⁴ იქვე, № 82.

⁵ იქვე, ფ. Sd: № 2567.

1839 წ. იმერეთის მმართველობას ქუთაისელი მოქალაქე პავლე გლახაშვილი უდგენს საჩივარს იმის გამო, რომ ქალაქის კომენდანტმა უსამართლოდ დალუქა მისი კუთვნილი მაღაზია რედუტ-კალეში და ამით „მნიშვნელოვანი ზარალი მიაყენა მის ვაჭრობას“⁶. მომჩივანი მოქალაქე პ. გლახაშვილი აღნიშნავს: «Имея в Редут-Кальском магазине около 200 четвертей пшеничной муки и до 150 ведер хлебной воды, которые по несправедливой действию его пришли в порчу»...

1829 წ. დადიანთან საჩივრით შედის 3 ზუგდიდელი ვაჭარი, რადგან მათ მოურავმა ჩამოართვა საზღვარგარეთიდან შემოტანილი საქონლის ნაწილი.⁷

საჩივრებისა და სხვა ამგვარი პროტესტების გვერდით, წყაროებში არაერთხელაა მოხსენიებული კლასობრივი ბრძოლის ისეთი ფორმა, როგორიცაა აყრა-გაქცევა. ყმა ვაჭარ-ხელოსნის ფეოდალური ექსპლოატაციისაგან განთავისუფლების ასეთი გზა—გაყრა-გაქცევა მიჩნეულია, როგორც შედარებით აქტიური და ეფექტიანი ბრძოლის ფორმალ⁸, არამარტო საქართველოს ისტორიულ სინამდვილეში, არამედ საერთოდ.⁹

მრავალგვარი კანონიერი თუ უკანონო გადასახადებით და ბეგარავალდებულებებით დამძიმებული ვაჭარ-ხელოსანი, ფეოდალის თუ მეფეაშვის აკლესიისაგან თავის დასაღწევად იძულებული ხდებოდა სხვაგან გადასახლებულიყო. მაგალითად, ამასთან დაკავშირებით ერთი საბუთის (1814 წ.) ცნობა გვაუწყებს, რომ სამეფო ყმა ქუთაისელი ვაჭარი ბინიაშვილი ვალის მიზეზით თავისი ოჯახით აყრილა და ზემო საწერეთლოში გადასახლებულა.¹⁰ 1811 წ. აპრილის მოხსენებით ბარათში ზურაბ წერეთელი საქართველოს მთავარმართებელს ტორმასოვს ატყობინებს ქუთაისელი ვაჭრების ურჩობის და განდგომის შესახებ. საბუთში ვკითხულობთ: „განვაცხადებ წინაშე თქვენისა მაღალადმატებულიებისა. რომე ჩუენი საკუთარნი ყმანი, რომელნიმე სამკვიდრონი, რომელნიმე მეფეთაგან ნაბოძები ვაჭარნი ქუთაისის მცხოვრებნი უკუმიდგენ ჩემგან და გამიხდნენ წინააღმდეგომ, რომელნიცა ჩემს მათ საკუთარსა ქონებასა საზოგადოდ იმერეთისა სამღვდელონი და საეკლესიო, თავადნი და აზნაურნი დაამტკიცებენ...“¹¹ ზურაბ წერეთელი

⁶ სსცა. ფ. 2, აღწ. I, ს. 5802, ფურც. 15—18.

⁷ იქვე, ფ. 220, ს. 1076, ფურც. 41—42.

⁸ Ш. А. М е с х и а, Города..., 231.

⁹ Б. Ф. П о р ш н е в, Феодализм и народные массы, М., 1964, 279.

¹⁰ ი. პ ა პ ი ს ი მ ე ლ ო ე, საქართველოს ებრაელთა აღებ-მცემობის ისტორიისათვის, საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები: ტ. I, 1940, გვ. 5.

¹¹ ხელნაწერთა ინ-ტი, ფ. Sd: № 1639.

საქართველოს უმაღლესი ხელისუფლებისაგან ითხოვს შესაფერი ზომების მიღებას. იგივე ზურაბ წერეთელი ხელისუფლებას 1811 წ. მოახსენებს საჩხერელ ვაჭართა აყრისა და გაქცევის შესახებ.¹² „მე ვითარცა თქვენის აღმატებულების წინაშე ყოვლისა ჩემის საქმის მოხსენებას ეგრეთ ვებედავ ამისათვის საჩხერეს, ჩემს ქალაქში რომელიცა მესახლენ ურიანი და სომეხნი მეფეთ დროს... ახლა იქ აიყარნენ და ქუთაისს გადასახლდნენ“. ბატონისაგან განთავისუფლების მიზნით, ვაჭრები და ხელოსნები გამძაფრებული ბრძოლის შედეგად აღწევდნენ იმასაც, რომ ისინი გარბოდნენ საქართველოს უფრო შორეულ რაიონებშიც. ასეთ შემთხვევას აღვილი ჰქონდა 1826 წ., როცა თავადმა აგიაშვილმა ხონელ ვაჭრებს ლაზარე სეხნიკაშვილსა და მარკოზა ვარდოსანიძეს თავდახსნილობის წიგნიც კი მისცა იმიტომ, რომ „მათ არ ისურვეს იმერეთში დაბრუნება და კახეთში დარჩნენ“.¹³ 1826 წ. ცნობითვე, ჩხარელი ვაჭრები კაჟკაჟიშვილები უთანხმოების გამო აყრილან და ქუთაისს დასახლებულან.¹⁴ ამავე წყაროდან ვგებულობთ, რომ ოზურგეთელი ვაჭრები მეზატონის წინააღმდეგ ურჩობას მიმართავენ და მოითხოვენ ყულევში გადასახლებას, სადაც მათ თავისუფალი ვაჭრობის შესაძლებლობა მიეცემოდათ.¹⁵

ხშირი იყო შემთხვევა, როდესაც ვაჭრები და ხელოსნები გარბოდნენ რუსეთის სხვადასხვა ადგილებში და თვით უცხოეთშიც კი. მაგალითად, 1823 წ. ცნობით, ოზურგეთიდან თურქეთში გაიქცა 3 ოზურგეთელი ვაჭარი, რომლებიც მეზატონის ვალში იყვნენ მოქცეული.¹⁶ ასევე დროს, 1829 წ. დაბა კულაშიდან გაიქცა 2 ებრაელი ვაჭარი, რომლებიც „დასახლდნენ ქალაქ ასტრახანში“.¹⁷ ასტრახანის გუბერნატორი 1830 წ. ამის შესახებ ატყობინებს ქუთაისის სამოქალაქო გუბერნატორს. 1821 წ. ცნობით, ყულევიდან ოდესაში ჩასახლდა 2 ბერძენი და 1 ქართველი ვაჭარი. ისინი პრეტენზიას აცხადებენ იმის გამო, რომ დადიანი მათგან დიდი რაოდენობითა და უწყესრიგოდ იღებდა ბაჟებს შემოტანილ, თუ გატანილ საქონელზე.

მძიმე საბატონო ვალდებულებები, ფულის როლის შემდგომი ზრდა მკვეთრად აუარესებდა კლასობრივ ბრძოლას როგორც სოფლად, ისე ქალაქად. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს თავად გრიგოლ წერეთლის წინააღმდეგ 5 კომლი საჩხერელი თეთრუაშვილების ბრძოლა.¹⁸ ყვე-

¹² ხელნაწერთა ინ-ტი, ფ. Sd: № 1595.

¹³ იქვე, ფ. Hd: № 9592.

¹⁴ სსცია, ფ. 2, აღწ. I, ს. 1622, ფურც. 13.

¹⁵ იქვე, ფურც. 21—22.

¹⁶ იქვე, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 638, ფურც. 51.

¹⁷ იქვე, ფ. 2, აღწ. I, ს. 61, ფურც. 2.

¹⁸ სსცია, ფ. 2, აღწ. I, ს. 12538; ხელნაწერთა ინ-ტი, გრ. წერეთლის ფონდი.

ლაზე მწვავე ფორმით ეს ბრძოლა 1833-36 წლებში მიმდინარეობდა. თეორეტიკოსები ერთხანს ქუთაისის მკვიდრნი ყოფილან, სადაც ვაჭრობას ეწეოდნენ და იმერეთის დედოფლის მარიამის ყმებად ითვლებოდნენ. მოგვიანებით, ძალმომრეობის შედეგად, ესენი გრიგოლ წერეთლის ყმები გამხდარან. მათ გადაწყვიტეს განთავისუფლებულიყვნენ მებატონის ზეგავლენისაგან და კვლავ ვაჭრობისათვის მოეციდათ ხელი. ვაჭრების ამ განზრახვის შესახებ გ. წერეთელმა გაიგო და ისინი სასტიკად დასაჯა: საპყრობილეში ჩასვა და იძულებით 300 მარჩილი გადაახდევინა.¹⁹ თეორეტიკოსები სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდნენ მებატონეს, ჩიოდნენ და აცხადებდნენ: „მეტი ატანა აღარ შეგვიძლია, განზრახული გვაქვს დავტოვოთ მებატონე და ქალაქ ქუთაისს გადავიდეთ“.

გაბატონებული კლასის წარმომადგენლები ზოგ შემთხვევაში არ ერიდებოდნენ კუთვნილი ვაჭრების და ხელოსნების გაყიდვას, ურთიერთუჭებას, შეწირვას და სხვა. მაგ., მე-18 ს-ის ბოლოს, ერთი საბუთის მიხედვით, სამეგრელოს დადიანმა გრიგოლ მიტროპოლიტს 300 ზარჩილად მიჰყიდა „ვაჭარი ურია მარდახა და მისი ძმა იაკობი მაგის ცოლ-შვილით“.²⁰ სოლომონ მეორემ გელათის ეკლესიისათვის შეწირულ „ურიას კოკია შაბათასშვილს ბეგარად დაადო 15 მარჩილი თეთრი, ლიტრა სამთელი“.²¹ 1821 წ. საბუთში ვკითხულობთ: „მე სამეგრელოსა თავადინა სოფია გიორგი მაჩაბლის ასულმა მეუღლემან თავადის ფალავასა მოგყიდე თქვენ, გრიგოლ ზურაბის-ძე წერეთელს... ყმანი ჩემნი ვაჭარნი მცხოვრებნი ყასაბასა შინა საჩხერეს მოძრავისა და უძრავისა მამულითა, რომლისათვისა მივიღე მე 200 მანეთი ვერცხლისა, რომელნიც იქმს 800 მინალთუნს ასიგნაციას“.²²

XIX ს-ის პირველ მესამედში გაბატონებული კლასი ვაჭარ-ხელოსან მოსახლეობას ექსპლოატაციას უწევდა როგორც საბეგრო სამსახურით და ნატურის სახით მიღებული გადასახადებით, ასევე ფულითაც. ფულის როლის თანდათანობითი ზრდა ქალაქში, იწვევდა მასზე მოთხოვნილების გადიდებას. ფეოდალ-აზნაურები ხშირად მიმართავდნენ ქალაქელი ვაჭრისაგან სესხის აღებას. „სესხი“ ფრიად გავრცელებულ ფეოდალური ექსპლოატაციის ფორმას წარმოადგენდა საქართველოს ქალაქებში.²³ არა ერთი შემთხვევაა დადასტურებული, როცა ვალში ჩავარდნილი თავადაზნაურობა მიმართავს ძალადობას და ცდი-

¹⁹ სსცია, ფ. 2, ს. 3511, ფურც. 5—6.

²⁰ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, თბ., 1921, გვ. 34.

²¹ იქვე, გვ. 95: ძველი საქართველო, ტ. IV, განყ. II, გვ. 71—72.

²² ხელნაწერთა ინ-ტი, ფ. Sd: № 1319.

²³ III. A. Мещина, Города..., 224.

ლობს ამ გზით თავისი მევალის ექსპლოატაციას. 1811 წ. აზნაური ბერიკი ცუხიშვილი ვალის ხელწერილს აძლევს ქუთაისელ ვაჭარ მარდახა ხიხინაშვილს.²⁴ 1829 წ. კარლ გერსესადმი წარდგენილ თხოვნით ბარათში ქუთაისელ მოქალაქე კარაპეტ ქალანთაროვი საჩივარზე აღგენს მევალეს აზნაურ ბეჟან კიკნაძეს.²⁵ საბუთში ვკითხულობთ: „შორაპნის მაზრასა შინა მცხოვრებს აზნაურსა და პოდპორუჩიკს ბეჟან კიკნაძეს ემართა ქუთაისს მცხოვრები კარაპეტ ქალანთაროვისა ორის თამასუქითა, პირველითა ოთხმოცი მანეთი, მეორითა ორმოცი მანეთი, ვერცხლის ფული კანონიერისა სარგებლითა, რომელმაცა მრავალგზის თხოვა უფალს კიკნაძეს... ვერაფერი კმაყოფილება ვერ მიიღო მევალემან ქალანთაროვმან, შემდეგ განაცხადა საჩივარი“. ერთი უთარილო საბუთის მიხედვით, პეტრე ცუხიშვილი თავის მოვალეს ვაჭარ ხიხინაშვილს ხელწერილში უცხადებს: „მე პეტრუკა ცუხიშვილმა და ჩემმა ძმამ გოგიტა ცუხიშვილმა შენ მორდხა ხიხინაშვილისაგან და შენის ძმებისაგან თერთმეტი მარჩილი იმერული თეთრი ავიღეთ. რასა ხანს თეთრი ჩვენს ზელთ იყოს სარგებელი გაძლიოთ 2 ბათმანი სიმინდი“. 1814 წ. ზ. წერეთელი ვაჭარ ი. ოცხელისაგან თამასუქით იღებს ოთხასსამოცდაშვიდ მანეთს.²⁶ 1817 წ. ქუთაისელი სახელმწიფო მოხელე ნ. ხატუნცოვი ზურაბ წერეთლისადმი წარდგენილ თხოვნის წიგნში ამ უკანასკნელს მიმართავს: „მოწყალეო ხელმწიფე! ქუთაისის მცხოვრებელი მოქალაქე ანტონა ფირალიშვილი შემოვიდა ჩემთან არზითა საქმისათვის ვალისა თქვენისა უგანათლებულებისა შვიდ ქესა ნახევარი თეთრი, რომელიცა რამდენიმეჯერ უთხოვნია და არ მიგიცნიათ და მთხოვს ამისა თავს ჩემსა შეწევნასა, რომლისა გამო მაქვს პატივი უმორჩილესად თხოვნისა“.²⁸

ვაჭრის ეკონომიკურ დამოკიდებულებაში მოექცნენ დასავლეთი საქართველოს სხვა ქალაქებში და სავაჭრო ცენტრებში მცხოვრები აზნაურები. მაგალითად, ოზურგეთელი ვაჭარი შარაშიძე 1830 წ. თხოვნით მიმართავს გურიის მაზრის უფროსს, რათა მისი ვალი გადაიხადოს აზნაურმა ივანე ჩხიკვაძემ.²⁹ ვალის თაობაზე ოზურგეთელი ვაჭრები თუშანიშვილები დავას აწარმოებენ გურიელთან მთელი ორი წლის განმავლობაში (1826 — 28 წწ.).³⁰ 1818 წ. საჩხერელმა ვაჭრებ-

²⁴ ხელნაწერთა ინ-ტი, ფ. Sd: № 5198.

²⁵ იქვე, ფ. Sd: № 2338.

²⁶ იქვე, ფ. Sd: № 5139.

²⁷ იქვე, ზურაბ წერეთლის ფონდი, № 94.

²⁸ იქვე, № 107.

²⁹ იქვე, ფ. Sd: № 2467.

³⁰ სსცია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 680, ფურც. 113.

მა უგრეხელიძეებმა და ჩხარელმა ვაჟრებმა კაჟკაჟიშვილებმა ქუთაისის სასამართლოში წარადგინეს საჩივარი, რომელშიდაც აღნიშნული იყო, რომ მათ ვალს აღარ უბრუნებდა მემამულე გრიგოლ წერეთელი³¹.

მოტანილი მასალები ცხადყოფენ, რომ თავადაზნაურობა ეკონომიკური თვალსაზრისით სულ უფრო ექცეოდა ქალაქელი მევახშისა და ვაჟრის კაბალაში. ფულის სასწაულებრივი ძალა თავის კლანჭებში აქცევდა დრომოკმულ საზოგადოებრივ კლასს. ახალ დროსა და პირობებში „მას (თავადაზნაურობას — გ. ი.) აღარ შეეძლო უამისოდ ოლად წასვლა, ხოლო, ვინაიდან თავადაზნაურობას ძლიერ ცოტა ან სრულებითაც არაფერი გააჩნდა გასაყიდი და ვინაიდან ახლა უკვე ყაჩაღობაც აღარ იყო იოლი საქმე, — ამიტომაც მას ქალაქელი ვაჟრისაგან უნდა ესესხა ფული“³². ქალაქებმა ფულის საშუალებით, — განაგრძობს ენგელსი, — ნაწილობრივ უკვე მოახერხეს საზოგადოებრივი თვალსაზრისით, ხოლო აქა-იქ პოლიტიკური თვალსაზრისითაც, თავიანთ დამოკიდებულებაში მოექციათ ფეოდალური მებატონეები, სოფელშიც კი, სადაც განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობების გამო, მიწათმოქმედება უფრო ძლიერ განვითარდა, ფულის გავლენით დაიწყო ძველი ფეოდალური ხუნდების მოშლა“³³.

როგორც დავინახეთ, საქალაქო-სავაჭრო მოსახლეობა XIX ს-ის პირველ მესამედში საკმაო მასშტაბით ახორციელებდა ანტიფეოდალურ გამოსვლებს. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ პერიოდში (ე. ი. 30-იან წლებამდე) კლასობრივი ბრძოლა დასავლეთ საქართველოში ძირითადად წარიმართა ქალაქებსა, ვაჭარ-ხელოსან მოსახლეობასა და მათ მეპატრონე ფეოდალებს შორის აშკარა ბრძოლის ნიშნით: ქალაქელები იბრძოდნენ თვითმმართველობის მოპოვებისა და ფეოდალური გარემოცვის მოსპობისათვის, ხოლო ცალკეული აჯანყებულნი კი — პირადი თავისუფლებისათვის.

ფეოდალური საქართველოს საქალაქო მოსახლეობას მძიმე ტვირთად აწვა სხვადასხვა ბეგარა-ვალდებულებანი, ფულადი და ნატურალური გადასახადები. მეცხრამეტე საუკუნეს თითქმის უცვლელი ფორმით შემოჰყვა თან იგივე ვალდებულებანი საქალაქო მოსახლეობაში, როგორიც ადრე არსებობდა. მაგრამ ამ პერიოდიდან საქალაქო მოსახლეობის საგადასახადო პრაქტიკიდან თანდათან იღვენებოდა მოძველებული, შუასაუკუნეობრივი ფორმები და ახალ ვითარებასთან შეგუებით ხდებოდა ბეგარა-ვალდებულებათა და ფულად თუ

³¹ სსცია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. III, ფურც. 8—9; ხელნ. ინ-ტი, ფ. Sd: № 2986.

³² ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ფეოდალიზმის დაშლისა და ეროვნულ სახელმწიფოთა წარმოშობის შესახებ, წიგნი: „გლეხთა ომი გერმანიაში“, თბ., 1956, გვ. 185.

³³ ი ქ ე ე, გვ. 186—187.

ნატურალურ გადასახადთა მოდიფიკაცია. გადასახადების ოდენობა და სახეები საქართველოს ქალაქებში დამოკიდებული იყო ამა თუ იმ ქალაქის სამეურნეო-ეკონომიკური განვითარების დონისაგან და უშუალოდ განისაზღვრებოდა მისთვის დამახასიათებელი სპეციფიკით. საქმე იმაშია, რომ თბილისისა და აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქების გადასახადების უმეტესობას ჩვენ არ ვხვდებით დასავლეთ საქართველოს ქალაქების საფადასახადო პრაქტიკაში³⁴. მაგრამ ეს მოსაზრება შეიძლება გავრცელებულ იქნეს ჩვენი ქვეყნის ორივე ნაწილის საქალაქო ცხოვრების განვითარების ადრინდელი პერიოდის (კერძოდ XIX ს-მდე) მიმართ. რაც შეეხება XIX ს-ის პირველ მესამედს და, უფრო სწორად, 30-იანი წლებიდან გადასახადების სახეები როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს საქალაქო მოსახლეობაში თითქმის ერთნაირი იყო.

თუ ადრე ვაჭრისა და ხელოსნის ვალდებულებებში, ისე როგორც, საერთოდ, ყმა გლეხის ვალდებულებებში ფულად გამოსაღებს მნიშვნელოვანი ადგილი არ ეკავა,³⁵ ახლა XIX ს-ში, კერძოდ კი 30-იანი წლებიდან, ფულადი რენტის როლი და ხვედრითი წონა თანდათანობით იზრდება.

ქალაქის მწარმოებელ მოსახლეობაში XIX ს-ის დასაწყისში ვხვდებით შემდეგი სახის ბეგარა-გამოსაღებებს: სასურსათო გადასახადი, სამოურავო, სამასპინძლო, ძღვენი ქალაქის მოხელეებისათვის, საციხე (რომელიც სამხედრო დანიშნულებისათვის იყო გამოიწეული) და სხვა.³⁶ გადასახადთა აქ ჩამოთვლილ სახეებს ხელოსნები და ვაჭრები ფულის სახითაც იხდიდნენ და ნატურითაც. პირველ ხანებში როგორც ქალაქელი, ისე სოფელი ხელოსანი თავის ვალდებულებას ძირითადად ხელოსნობით იხდიდა. ფულადი გადასახადი კი ვაჭრებზე იყო შეწყობილი. რასაკვირველია, აქ იგულისხმება ქალაქელი ვაჭრები და საერთოდ, ამა თუ იმ ფეოდალის მფლობელობაში მოქცეული ყმა ვაჭრებიც.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული აზრის თანახმად, დასავლეთ საქართველოში არ არსებობდა აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებისათვის დამახასიათებელი ფულადი გადასახადი „მანთა“. ეს მოსაზრება შესაძლოა სწორიც იყოს, მაგრამ ანგარიშგასაწევია ის

³⁴ Ш. А. Месхиа, Города..., გვ. 193—214; ო. სოსელია, ფეოდალური წანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 219. И. Г. Аптелин, Государственные крестьяне, გვ. 376.

³⁵ მ. დუბაძე, დასავლეთ საქართველო..., გვ. 33, 384-86; ო. სოსელია, გვ. 219.

³⁶ სსცია, ფ. I, ს. 3968, ფურც. 2; ხელნაწერთა ინ-ტი, ფ. Hd: 8393, 137; ფ. Sd: 1883, 2271 და სხვა.

გარემოებას, რომ საბუთებში აქა-იქ ზოგჯერ ვხვდებით ხსენებული გადასახადის შესახებ არაპირდაპირ, თუ პირდაპირ მინიშნებას. მაგალითად, ხელნაწერთა ინსტიტუტის ერთი საბუთის მიხედვით, მცხეთის, თბილისის, ძეგვის, დიღმის, კავთისხევის, ახალქალაქის, ახალციხის გვერდით მოიხსენიება „ქუთაისის მახთაც“, ³⁷ როგორც ფულადი გადასახადი.

1801 წ. ბუნდოვანი საბუთის მიხედვით, სოლომონ მეფის ბრძანებით, „მახთა რვა თუმანის“ რაოდენობით აუჯრებიან ვილაც პირს. ³⁸

საბუთების ნაკლებობა არ იძლევა საშუალებას, რომ გადაჭრით რაიმე ითქვას „მახთის“ არსებობის თუ არარსებობის შესახებ დასავლეთ საქართველოში. შესაძლებელია, დასავლეთ საქართველოს ქალაქებშიც, მას შემდეგ რაც ერეკლე მეორემ შემოიღო მახთა, როგორც სახელმწიფო გადასახადი, მან გავრცელება პოვა, თუმცა არა იმ რაოდენობით, მაგალითად, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა თბილისში და აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა პუნქტებში. ანდა, შეიძლება იმის დაშვებაც, რომ დასავლეთ საქართველოშიც „მახთა“ ნატურის სახით იკრიბებოდა. მე-19 ს-ის ერთი საბუთის მიხედვით, „მახთით“ იბეგრებოდნენ მხოლოდ „ვაჭრები და სახელმწიფო გლეხები“. ³⁹ დაახლოებით ამასვე იმეორებს გენერალი ერმოლოვი, ოღონდ თბილისის მცხოვრებთა მაგალითზე. ⁴⁰ სინამდვილეში კი, — როგორც ეს აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, მახთას იხდიდა არა მარტო თბილისის მოქალაქეები და სახელმწიფო გლეხებად აღრიცხული მოსახლეობა, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოში მცხოვრები ყველა სახელმწიფო გლეხი, რომელიც ვაჭრობა-მესარეწეობას მისდევდა. ⁴¹ ეს უკანასკნელი მოსაზრება და ზემოთ მოტანილი რამდენიმე მაგალითი გვაძლევს იმის შესაძლებლობას, რათა განვავითაროთ ჩვენი დაშვება იმის თაობაზე, რომ დასავლეთ საქართველოშიც, აღმოსავლეთის მსგავსად, შეიძლებოდა არსებულებაც „მახთა“, როგორც ვაჭრობა-მესარეწეობაზე დადებული გადასახადი.

უხდა აღინიშნოს, რომ ფულადი და ნატურალური მოსაკრებელი საეპრო-საქალაქო მოსახლეობაში ერთმანეთისაგან გამიჯნული არ იყო ისე მკვეთრად და დახვეწილი ფორმით, როგორც ამას ადგილი

³⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. A: № 1449.

³⁸ იქვე, ფ. Hd: № 903. საბუთი დაზიანებულია და თანაც შესრულებულია გაურკვეველი ხელით.

³⁹ ЦГИАЛ, ф. ВУА, л., д. 18481, л. 38; ЦГИАЛ, ф. 565, оп. 15, л. 1115, л. 2.

⁴⁰ Акты, т. VI, 9.

⁴¹ И. Антслова, Государственные крестьяне... გვ. 307.

ჰქონდა აღმოსავლეთ საქართველოში. საბუთებიდან არ ჩანს გარკვევით, თუ საქალაქო მოსახლეობის ესა თუ ის ფენა, რომელი სახის გადასახადს იხდიდა (ყოველ შემთხვევაში, ასეთ ვითარებას ადგილი აქვს XIX ს-ის პირველ ოცეულში). საბუთებში ერთმანეთის გვერდით მოიხსენიება ნატურალური და ფულადი გადასახადი, ამავე დროს შრომაშიგებითი, თუ სხვა სახის ბეგარა-ვალდებულებანი. მაგალითად, სოლომონ მეორე ონელ მოქალაქეებზე შეწერილ გადასახადებსა და ბეგარა-ვალდებულებებში ასახელებს „ოც ლიტრა სანთელს, საურს, თეთრს, ფარჩას, კუპრიელს, ჩოხას, ცხენის ხედნას“ და ა. შ.⁴² საბუთიდან არა ჩანს, თუ დროის რა მონაკვეთში, ანდა რა რაოდენობით უნდა გადაიხადოს ამა თუ იმ პირმა გადასახადი. ასეთივე შემთხვევებს ადგილი აქვს ქუთაისის, საჩხერის, ხონის, ოზურგეთის და სხვა ცენტრის მოსახლეობის საბეგარო-საგადასახადო ურთიერთობებში.

ქალაქის არათავისუფალი და დაყმევებული მოსახლეობა XIX ს-ის პირველ მესამედშივე იწყებს ბრძოლას საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებისათვის გაბატონებული კლასის წინააღმდეგ. გადასახადების შემსუბუქებისათვის ან საერთოდ თავდახსნისათვის ბრძოლას ადგილი აქვს ყოველგვარი საშუალებით: თხოვნით, საჩივრით, აყრა-გაქცევით და სხვა. ამისათვის იბრძვის ცალკეული ვაჭარ-ხელოსანი, თუ ჯგუფი საქალაქო მოსახლეობისა. მოვიყვანოთ რამდენიმე ფაქტი. 1817 წ. თავადი სეხნია წულუკიძე თხოვნით მიმართავს ზ. წერეთელს, იმისათვის, რომ ამ უკანასკნელმა შეუმსუბუქოს გადასახადი ვაჭართომა ბაინდუროვს, რომელიც ქუთაისში ცხოვრობდა.⁴³ „მამხილებს და ძეხვეწება ესე თომა ბაინდუროვი დიდის ხნით და ამას თქვენს შვილს გრიგოლსაც ევედრა მოვახსენეთ და ახლა თქვენც გვეედრებით ჩვეხის შუამდგომლობით ესრეთ, რომ მრავალი უსამართლოდ გარდახდილი აქვს იმის ბრწყინვალეებისათვის... ცოდვილი შეირაცხება და ის ითხოვს კმაყოფილი გაგხადოს და რომელიც გარდახდილ აქვს, მისგან ჩემზე მოცემული ნუსხა თქვენის ბრწყინვალეებისათვის წარმოგვიდგენია და ჩვენც შენის ბრწყინვალეებისაგან ამის ნაცვლის პასუხს მოკლეს ხანსა შიდ მომლოდინე გახლავართ“. 20-იანი წლების დასაწყისის ერთი საბუთის მიხედვით, ქუთაისელი ხელოსნები ჩივიან და თხოულობენ: „გაგვათავისუფლეთ „უღები სამსახურისაგან“, დაგვიბრუნეთ, „რაც პირველი მდგომარეობა გექონდაო“⁴⁴. აზნაურ გაბუნიას

⁴² ხელნაწერთა ინ-ტი, ფ. Sd: № 5090.

⁴³ ი. ქ. ე. ზურაბ წერეთლის ფონდი, № 51.

⁴⁴ სსცია, ფ. 2, აღწ. I, ს. 2822, ფურც. 73.

1826 წ. სენაკიდან გაექცა 3 ხელოსანი, რომლებმაც თავი შეაფარეს ქალაქ ქუთაისს.⁴⁵ ოზურგეთელი ვაჭარი ლაზარე ურუშაძე თხოვნით მიმართავს გურიის მაზრის უფროსს, რათა იგი გაათავისუფლონ ზედმეტი გადასახადისაგან⁴⁶ და ა. შ.

ცალკეული წყარო რელიეფურად გვიხატავს ამა თუ იმ მებატონის უღმრთელ მოპყრობას ვაჭარ-ხელოსანი მოსახლეობის მიმართ. ამ მხრივ გამოირჩეოდა თავადი გრიგოლ წერეთელი, რომლის წინააღმდეგ არა ერთხელ გამოსულან მისი ყმები. 1836 წ. იგი თავის ყმა ვაჭრებთან, ქუთაისელ თეთრუაშვილებთან იძულებით აფორმებს ხელწერილს გადასახადის შემსუბუქების თაობაზე. მებატონე პირობას აძლევს ვაჭრებს, რომ შეუმსუბუქებს ფულად გადასახადს, კომლს — 20 მანეთამდე.⁴⁷

ნესტორ წერეთლის მოხელე 1852 წ. საჩხერის უბნის უფროსს ებრაელებთან უთანხმოების შესახებ შემდეგს უცხადებს: „...მე მივედი ყმებთან თანა მებატონისა ჩემისა დაბასა საჩხერეს მცხოვრებელსა ურიათა თეთრუაშვილებთან, რათა გარდამეხდევინებია წლიური შეწერილი 20—20 მანეთი ვერცხლის ფული... ვინაიდან მათ არ მომცეს ჩვეულებრივი სამსახური 20—20 მანეთი, ამის გამო წავართვი მათ სალირალი ამისა და მივაბარე ვაჭარ ხოჯა გივისშვილს“...⁴⁸

XIX ს-ის 30-იანი წლებიდან, რუსეთის ხელისუფლება, გამოდიოდა რა ადგილობრივი პირობებიდან და, რაც მთავარია, საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური განვითარების ხასიათიდან, თანდათან შეუდგა არსებული საგადასახადო სისტემის უნიფიცირებას. იღვენებოდა პრაქტიკიდან ძველიდანვე არსებული გადასახადის ზოგიერთი სახე და მის ადგილს იკვრდა იმპერიაში მოქმედ საერთო წესებსა და ახალ სამეურნეო-ეკონომიკურ პირობებს შეგუებული მოსახლეობის ახალ-ახალი ბეგარა-ვალდებულება. სწორედ ამ საფუძველზე ეწყობოდა, ოღონდ შედარებით მცირეოდენი თავისებურებებით, დასავლეთ საქართველოს ქალაქებისა და საქალაქო მოსახლეობის დაბეგვრა-ექსპლუატაცია. ამ პერიოდიდან, როგორც ვიცით, საქალაქო მოსახლეობაზე შეწერილი გადასახადები ძირითადად ფულადი ფორმით მოიკრიბებოდა. თანაც ამას ხელს უწყობდა 1843-45 წლებში გატარებული საგადასახადო რეფორმა, რომელიც თავისთავად დააჩქარა ჩვენში ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების შემდგომმა განვითარებამ. სახელმწიფო გადასახადთა კოშტაცია, რომელიც, უწინარეს ყოვლისა, განპირობებული იყო ჩვენი ქვეყნის სოციალ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში მიმდინარე

⁴⁵ ი ქ ე ე, ფ. 220, ს. 1076, ფურც. 101.

⁴⁶ ხელნაწერთა ინ-ტი, ფ. Sd: №2989.

⁴⁷ ი ქ ე ე, გ. წერეთლის ფონდი, №250.

⁴⁸ ი ქ ე ე, ნესტორ წერეთლის ფონდი, №: 232.

ღრმა ცვლილებებით,⁴⁹ თავის მხრივ, ხელს უწყობდა საქართველოს ეკონომიკურ პროგრესს და ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა შემდგომ განვითარებას.

ფ. გოგიჩაიშვილი, იხილავს რა საქართველოში კომუტაციის საკითხს, დასძენს: „...ეს ფაქტი მით არის მნიშვნელოვანი, რომ მან იძულებული გახადა ხალხი გაცელა-გამოცელისათვის, საბაზრო წარმოებისათვის მეტი ყურადღება მიექცია და ამით კარჩაკეტილი მეურნეობის კედელი გაერღვია“.⁵⁰ რუსი მეცნიერის ბ. პორშნევის სიტყვით: «Коммутацией лучше была и конечная судьба большинства городских ремесленников, вчерашних крестьян: их победы утилизировали в свою пользу сеньер города, патрицианская верхушка, нарождающаяся буржуазия»⁵¹.

სახელმწიფო გადასახადები საქალაქო მოსახლეობის სხვადასხვა ფენებზე სხვადასხვა მოცულობით და რაოდენობით იყო გაწერილი. ამავე დროს განსხვავებას ეხედავთ ქალაქების მიხედვითაც. მაგალითად, საგადასახადო ტაბელების მიხედვით, თბილისელი მოქალაქენი დაბეგრული იყვნენ კომლზე 9 მან. და 20 კაპიკით.⁵² მაგრამ არც აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების მოქალაქენი და არც ქუთაისის მოქალაქეები კომლზე ზემომოტანილი თანხით არ იბეგრებოდნენ. როგორც წყაროები ადასტურებენ, ქუთაისელი მოქალაქენი, რომლებიც ოფიციალურად ამ წოდებაში იყვნენ გაფორმებულნი, კომლზე იხდიდნენ 6 მანეთს.⁵³ სახელმწიფო გლეხები, რომლებიც ქალაქში ცხოვრობდნენ და რომელთაც ოფიციალური სტატისტიკა მოიხსენიებდა «Казенные обыватели или граждане» (განსაკუთრებით გვიანდელ პერიოდში) როგორც ქუთაისში, ისე სხვაგან კომლზე იხდიდნენ 3 მანეთს. ოღონდ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ განსხვავებით აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში მცხოვრები საეკლესიო და საბატონო გლეხებისაგან, ქუთაისში და დასავლეთ საქართველოს სხვა ცენტრებში მცხოვრები შესაბამისი წოდებანი კომლზე იხდიდნენ არა სამ, არამედ ორ მანეთს. შესაბამისად ამისა, დაახლოებით ასეთივე რაოდენობით

⁴⁹ И. Г. Антелава. Государственные крестьяне... გვ. 391—392.

⁵⁰ ფ. გოგიჩაიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური განვითარება მე-19 საუკუნეში, „კვალი“, 1902 წ. № 49—50.

⁵¹ Б. Поршнев, დასახ. ნაშრ., გვ. 278.

⁵² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 118; ე. ხოშტარია, დასახ. ნაშრ. ტ. II, 66.

⁵³ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 2-3, 74; Сборн. стат. свед. о Кавказе... отд. 2, 4.

იხდიდა სახელმწიფო გადასახადს ოზურგეთის,⁵⁴ სოხუმის, ყულევის⁵⁶ და ფოთის⁵⁷ მოსახლეობაც.

ქ. ქუთაისის ყველა სოციალურ ფენაზე გაწერილი სახელმწიფო გადასახადების რაოდენობის წარმოსადგენად მოვიყვანთ 1859 წლის კომლობრივ აღწერილობას, რომელიც კამერალური აღწერის მონაცემებს ემყარება:⁵⁸

№ რიგზე	წოდებათა დასახელება	რაო-ბა კომლობით	კომლზე შეწერილი გადასახადი (მან.)	გადასახ. საერთო რაოდენობა
1	მოქალაქენი	32	6	1392
2	სახელმწიფო მოსახლენი ანუ ქალაქელნი	342	3	1036
3	საეკლესიო გლეხები	140	2	280
4	საბატონო გლეხები	33		66

ქუთაისის მოსახლეობის ამავე აღწერიდან ჩანს, რომ ქალაქის სხვადასხვა ფენები იხდიან საეროობო გადასახადსაც. ასე, მაგალითად, მოქალაქენი იხდიდნენ სულ 116 მანეთს, „სახელმწიფო მოსახლენი ანუ ქალაქელნი“ 136 მანეთს, საეკლესიო გლეხები — 70 მანეთს, საბატონო გლეხები — 16 მანეთსა და 50 კაპიკს.⁵⁹ როგორც ჩანს, საეროობო გამოსაღები კომლზე შეწერილი იყო 50 კაპიკის ოდენობით. საეროობო გადასახადი იკრიბებოდა აგრეთვე ყულევაში, სოხუმში, ოზურგეთში, ონში, საჩხერეში⁶⁰ და სხვაგან. ამას გარდა, ქალაქის მოსახლეობის სხვა ფენებზე (წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები) გაწერილი იყო სხვა სახის აუარებელი გადასახადი, რასაც მთავრობის მოხელეები ხელოვნურად ზრდიდნენ. გადასახადებით იბეგრებოდა ქალაქებში არსებული წვრილი სავაჭრო და სახელოსნო ობიექტები. მოსახლეობის დაბალი ფენების უკმაყოფილებას ვერ მალავდნენ თვით რუსი მოხელეებიც, რომლებიც არაერთხელ აღნიშნავდნენ, რომ ქუთაისისა და სხვა ქალაქების მცხოვრებლები გაჭირვებას განიცდიდნენ, მათი დიდი ნაწილი ზოგჯერ იკვებება სამხედრო ნაწილების მიერ გადაყრი-

⁵⁴ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 883, ფურც. 30.

⁵⁵ Документы по истории Грузии..., 81; КК. на 1862 г., 200.

⁵⁶ КК. на 1853 г.

⁵⁷ ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 12, д. 394, лл. 5—6.

⁵⁸ სსცია, ფ. 254, აღწ. 2, ს. 214, ფურც. 88.

⁵⁹ იქვე, ფურც. 74—75.

⁶⁰ სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 275; ფ. 4, აღწ. 2, ს. 81; ფ. 4, ს. 41 და სხვ.

ლი ხარჩენებითო“. 1859 წ. ცნობით, ქუთაისის 56 ოჯახს არ ჰქონდა მუდმივი საცხოვრებელი ბინა. ამავე დროს ქალაქის მცხოვრებზე ღი-
დი რაოდენობით გაწერილი გადასახადები იწვევდა მოსახლეობის მუ-
დმივად ვალში ყოფნას. მაგ., 1849 წ. იგი შეადგენდა ქუთაისში 1531
მანეთს, 1859-60 წლებში კი — 3337 მანეთს⁶¹. (1862 წ.).

ქუთაისის ხელოსნებზე გაწერილი გადასახადის რაოდენობაზე წა-
რმოდგენას გვაძლევს შემდეგი ცხრილი.⁶² (1762 წ.).

№ რ- გზე	ხელოსნების დასახელება	რაოდენობა	გადასახ. რა- ოდენობა (მან.)
1	მკედელი	16	56
2	ოქრო-ვერცხლის ოსტ.	5	26
3	ღალაქი	18	53
4	მკალავი	43	83
5	მეპურე	23	73
6	მეტყვე	40	126
7	კალატოზი	79	193
8	მღებავი	20	53
9	ღურგალი	39	61
10	მკერავი	25	83
11	მეთულუხზე	56	111
12	მებარგე მუშა	108	268
13	მეჭლე	21	63
14	მეწალი	59	119
15	მეკონდიტრე	33	117
16	სხვადასხვა	23	109

როგორც ვხედავთ, ხელოსან მოსახლეობაზე გაწერილი გადასახა-
დი საკმაო მაჩვენებელს აღწევს. რა თქმა უნდა, მოტანილ ცხრილში
სრულად არ უნდა იყოს ასახული ქალაქის დანარჩენი მასა ხელოსანი
მოსახლეობისა, რომელიც მსგავსი გადასახადებით იყო დაბეგრილი.

დასაყლეო საქართველოს ქალაქებში, გარდა გადასახადების ზე-

⁶¹ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2 ს. 883. ფურც. 26—28; ს. 63. ფურც. 7.

⁶² ЦГИАЛ, ф. 1268, л. 108, лл. 209—210.

მოაღნიშნული სახეებისა, არსებობდა სხვა სახის გამოსაღებები. განსაკუთრებული გადასახადი იყო დაწესებული ვაჭრობისა და ხელოსნობის ნებართვის მიღებისათვის.⁶³ ქალაქზე ახლად მიწერილი მოსახლეობა იბეგრებოდა ისეთი გადასახადით, რომლის მასშტაბები და ფორმები დადგენილი იყო ცალკეული ქალაქისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკის მიხედვით. მაგალითად, ოზურგეთზე და ყულევზე მიწერილი პირები იბეგრებოდნენ პირველ ხანებში 1 მანეთით, ხოლო შემდეგ — 2 მანეთით სულზე.⁶⁴ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სხვაქალაქელი (Иногородные) ვაჭრებიც, რომლებიც ამა თუ იმ ქალაქში დროებით ვაჭრობას ეწეოდნენ, რუსეთის ქალაქების მსგავსად, ჩვენშიც იბეგრებოდნენ გარკვეული რაოდენობის გადასახადით „в зависимости от выгоды их занятий“. ამ სახით მოკრებილმა გადასახადმა ქუთაისში 1853 წ. შეადგინა 400 მან. ვერცხლით, ოზურგეთში — 150 მან., ყულევში 1849 წ. — 600 მან., სოხუმში — 170 მან. და ა. შ.⁶⁵ ოფიციალურ მოხელეთა მტკიცებით, ასეთი და სხვა ამგვარი მეთოდებით ქალაქზე ახლად მიწერილ თუ დროებით მოვაჭრე პირებისაგან გადასახადების აკრება გააღიღებდა საქალაქო შემოსავალს. მაგრამ საქმე იმაში იყო, რომ მთავრობის ამგვარი საგადასახადო პოლიტიკა ხელს უშლიდა და აფერხებდა სოფლის მოსახლეობის ინტენსიურ ჩაბმას სავაჭრო-სამრეწველო საქმიანობაში და, მაშასადამე, ამუხრუჭებდა საქალაქო ცხოვრების შემდგომ განვითარებას.

ასეთივე ვითარებას ჰქონდა ადგილი საქალაქო მოსახლეობის შედარებით პრივილეგიური ნაწილის — მსხვილი ვაჭრებისა და მოქალაქეების გადასახადებით დაბეგვრისას. ცნობილია, რომ რუსეთის ქალაქების მსგავსად, XIX ს-ის 50-იანი წლებიდან ჩვენშიც დაწესდა ე. წ. საგილდო გადასახადები, რომლებსაც იღებდნენ პირველი, მეორე და მესამე გილდიის ვაჭრებისაგან შესაბამისად მათ მფლობელობაში არსებული ფულადი კაპიტალისა. დადგენილი იყო, რომ პირველი და მეორე გილდიის ვაჭარს უნდა გადაეხადა თავისი კაპიტალის 4%, ხოლო მესამე გილდიის ვაჭარს კი თავისი კაპიტალის 2,5%. საგილდო გადასახადებს თავიანთი განსაზღვრული კაპიტალის მიხედვით იხდიდნენ ქუთაისის, სოხუმის, ყულევის, ფოთის ვაჭრები.⁶⁶ თავისთავად ცხადია, რომ არამც თუ მსხვილი ვაჭარი, არამედ ქალაქის წერილობურუფუხიულის მასის დიდი უმრავლესობა გადასახადების სიმძიმისა და, რაც მთავარია, მისი მოძველებული ფორმების არსებობის

⁶³ სსცია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 1250, ფურც. 2; Документы...121—122.

⁶⁴ ი ქ ე ე, ფ. 2, ს. 1250.

⁶⁵ ი ქ ე ე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 57 — 58; აღწ. 2, ს. 883, ფურც. 1.

⁶⁶ ი ქ ე ე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 25 და სხვა.

გამო მოკლებული იყო კაპიტალის დაგროვების საშუალებას. ასეთ ვითარებას ჰქონდა ადგილი არა მარტო ჩვენში, არამედ რუსეთშიც.⁶⁷ როგორც ზემოთ აღინიშნა, რუსი მოხელეები ადგილობრივი ვაჭრების შესახებ უარყოფითი წარმოდგენის იყვნენ. ყურადსაღებია ის ფაქტი, რომ XIX საუკუნის რეფორმამდელი პერიოდის ვაჭრობის ამსახველ თითქმის ყველა საბუთში ადგილობრივი ვაჭრები დახასიათებულია, როგორც გაუბედავი, ინერტული, კომერციულ უნარსა და თაოსნობას მოკლებული ფენა, რომლის წარმომადგენელთა უმრავლესობა ერთხელ გაკვალული გზით სიარულს არჩევდა და უმთავრესად ვაჭრობდა იმ საქონლით და იმ მასშტაბით, როგორითაც მისი მამა-პაპა. მაგრამ ასეთი დახასიათება ფაქტობრივ მდგომარეობას სავესებით არ შეესაბამება. მიუხედავად იმისა, რომ რეფორმამდელი პერიოდის მთელ სივრცეზე საქართველოში არ არსებობდა სახელმწიფო-საკრედიტო დაწესებულება და ადგილობრივ ვაჭრებს კერძო მეფავშეებისაგან დიდი პროცენტის გადახდით უხდებოდათ სესხის აღება, მათ მაინც მოახერხეს თავიანთი სავაჭრო კაპიტალისა და სავაჭრო ბრუნვის გაზრდა-გაფართოება.

გადასახადების მრავალგვარობა და სიკრელე ქალაქის მოსახლეობის, მისი პრივილეგიური და დაბალი ფენების მდგომარეობას მეტისმეტად აუარესებდა. საქმე ის იყო, რომ ნატურალური ბეგარა-გადასახადების კომუტაცია ერთდროულად და თანაბარი მასშტაბით არ შეხებია საქართველოს ყველა კუთხეს. სინამდვილეში კი მისი გატარების საკიროება უკვე ადრევე იგრძნობოდა ჩვენი ქვეყნის ზოგიერთ ქალაქსა თუ ნაწილში. ქალაქელ მოსახლეს უფრო ასატანი ეჩვენებოდა, რომ თავისი ვალდებულება თუ გადასახადი ფულთა დაფარა. ამის თაობაზე მოსახლეობის არაერთ საჩივარს, თუ თხოვნას ვხვდებით XIX ს-ის 30—50-იანი წლების საბუთებში. 1837 წ. 16 მარტის წარდგინებაში როზენი შინაგან საქმეთა სამინისტროს მოახსენებდა, რომ „მართალია ქუთაისისა და სხვა აქაური ქალაქების მცხოვრებლები დიდ გაკირვებას განიცდიან, მაგრამ მათივე მოთხოვნით, მე საკიროდ ვთვლი ზოგიერთი გადასახადი, კერძოდ კი საბინაო, მოკრებილ იქნეს მათგან ფულადი სახით.“⁶⁸ დაახლოებით ამასვე მოახსენებდა ხოვენი ველიამინოვს ოლონდ ცოტა უფრო ადრე, კერძოდ კი 1823 წელს. იგი აღნიშნავდა: «обложить все города Имеретии денежными сборами из коих должна быть произведена выдача квартирных денег»⁶⁹. 1845-49 წლების მასალების მიხედვით, ქ.

⁶⁷ П. Рындинский, Городское гражданство... გვ. 384.

⁶⁸ სსცია, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 4569, ფურც. 2.

⁶⁹ სსცია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 1394, ფურც. 3.

ქუთაისის ყველა წოდების წარმომადგენელი ერთობლივი თხოვნით მიმართავს მთავრობას, რათა საბინაო გადასახადი დაწესებულიყო ფულადი ფორმით. ამავე დროს „ნადვორნი სოვეტნიკები“ მიტოვი და სოკოვნინი ვორონცოვის სახელზე იძლევიან განმარტებას იმის თაობაზე, რომ საბინაო ბეგარა თანაბრად უნდა განაწილებულიყო ქალაქის ყველა მცხოვრებზე. ისინი აღნიშნავენ: «Но до сих пор в г. Кутаисе вся тяжесть этой повинности лежит только на 132 домах, которые постоянно отбывают её всем имеющим на то право, а 141 дом с двух-трех и десяти комнатах не платит...»⁷⁰.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კომუტაცია შედეგი იყო ჩვენი ქვეყნის შემდგომი ეკონომიკური პროგრესისა, ქალაქისა და სოფლის შემდგომი დაახლოებისა, პირველის მიერ მეორის ინტენსიური ექსპლოატაციისა. „ყველგან, სადაც კი პირადი ურთიერთობა გამოდევნა ფულადმა ურთიერთობამ, ნატურალური ვალდებულებანი — ფულადმა გადასახადებმა, იქ ფეოდალური ურთიერთობის ადგილს ბურჟუაზიული ურთიერთობა იკავებდა“.⁷¹

ქალაქი და მასში მცხოვრები მოსახლეობა იბეგრებოდა მრავალგვარი არაოფიციალური გადასახადითაც. მოქალაქეების მდგომარეობა ისევე, როგორც საქალაქო მოსახლეობის სხვა ფენებისა, განსაკუთრებით, იმ საშხედრო ნაწილების, რომლებიც ცალკეულ ქალაქებში უნდა განლაგებულიყვნენ. როგორც ცნობილია, რუსული სამხედრო ნაწილები საკმაოდ დიდი რაოდენობით არსებობდნენ არა მარტო თბილისსა და აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებში, არამედ ქუთაისში, ოზურგეთში, ყულევში, სოხუმსა და სხვაგან. მეტად მძიმე იყო მოსახლეობისათვის სამხედრო მეთაურთა შემადგენლობისათვის დაქირავებული ბინების ჭირის გადახდა. ამას ემატებოდა აგრეთვე საბინაო ბეგარა, რაც ბინაში ჯარის ჩაყენებას გულისხმობდა. მაშინდელი ოფიციალური მიმოძიებულებები ერთხმად აღნიშნავდნენ, რომ „რუსეთის მფლობელობის პირველივე წლებიდან შემჩნეულ იქნა ჯარის არანორმალური დამოკიდებულება მოსახლეობისადმი“... „ეს იყო უხეში და გამანადგურებელი, როგორც მტრის შემოსევა“.⁷²

მოსახლეობის ფართო ფენების უკმაყოფილებას ვერ მალავდნენ ზემოხსენებული მოხელენი მიტოვი და სოკოვნინი, როცა აღნიშნავდნენ: «...Квартирная повинность также могла бы уменьшиться для города, если бы военный штаб и обер-офицеры, пользующиеся

⁷⁰ იქვე, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 63, ფურც. 8.

⁷¹ ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ფეოდალიზმის დაშლისა და ეროვნულ სახელმწიფოთა... გვ. 185.

⁷² В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказьем, Тиф., 1901, გვ. 51, 75.

ეიო, ზაიშმალი თოხო ოპრედელენიო ზაქონო ჩისლო კომნატ»⁷³. იყო ხოლმე შეძთხევეა, რომ ქუთაისის მცხოვრებთაგან 8 ან 10 სული ცხოვრობდა ერთ ოთახში, მაშინ როცა ჯარისა და პოლიციის ნაწილებიდან სამხედრო მოხელეთაგან, 6-ოთახიანი ბინა დაკავებული ჰქონდა 5 სულს ან 3-ოთახიან ბინაში ცხოვრობდა 3 სული, 2-ოთახიანში — 1 სული და ა. შ.⁷⁴ 50-იანი წლების ცნობებით, ქუთაისში სახლების რიცხვი, რომლებშიდაც მუდმივად სამხედრო ნაწილები იდგნენ, შეადგენდა საშუალოდ 110-ს, ოზურგეთში — 20-ს, სოხუმში — 60-ს. ამ მძიმე ბეგარის გამო მოსახლეობის ნაწილი ან ქალაქგარეთ ითხოვდა მიწას, ანდა საერთოდ ტოვებდა ქალაქს. განსაკუთრებით ე. წ. შინაჩადგომა (постой) მძიმე ასატანი იყო ქალაქელთათვის ზამთრის პერიოდში, როცა მათ უმეტესწილად შინ ყოფნა უხდებოდათ, რადგან სავაჭროდ თუ სხვა მიზნით შორს წასვლა გამორიცხული იყო. რა თქმა უნდა, ეს მძიმე ბეგარა შედარებით ასატანი ხდებოდა ქალაქის მდიდარი და პრივილეგიური ფენისათვის, ვიდრე მოსახლეობის დაბალი წოდებისათვის. ამასთანავე ფაქტია ის გარემოება, რომ სავაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის ნაწილი ხშირად თავს არიდებდა ქალაქში დასახლებას იმიტომ, რომ იგი ელოდა ასეთი მძიმე ბეგარის შესრულებას მომავალში...

არაოფიციალურ გადასახადს საქალაქო მოსახლეობაში წარმოადგენდა აგრეთვე სააქციზო გამოსაღები. აქციზი, როგორც წესი, წარმოადგენდა არაპირდაპირ გადასახადს (Ungeld), რომელიც იკრიბებოდა მიწიდან ან მეურნეობიდან კი არა, არამედ იგი დაწესებული იყო მაღალი ფასების სახით ფართო მოხმარების საგნებზე და პროდუქტებზე, კერძოდ კი ღვინო-არაყზე, თამბაქოზე, კანაფზე და სხვა. აქციზი იკრიბებოდა წმინდა გასაყიდი პროდუქტებიდან. სააქციზო გადასახადი დამახასიათებელი იყო თითქმის შუა საუკუნეების თუ მერმინდელი პერიოდის ყველა დიდი და პატარა ქალაქისათვის. როგორც ისტორიკოსები აღნიშნავენ, აქციზი თავისი ბუნებით წმინდა საქალაქო გადასახადს წარმოადგენდა.⁷⁵

ცნობილია, რომ საქართველოს ქალაქებში ფართოდ იყიდებოდა ღვინო-არაყი, დამზადებული თუ შემოტანილი სახით, თამბაქო და სხვა პროდუქტები. მას შემდეგ, რაც საქართველოსა და ამიერკავკასიაში სააქციზო სისტემა დამკვიდრდა (1834 წლიდან)⁷⁶, დასახლებულ

⁷³ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 63, ფურც. 8.

⁷⁴ ი ქ ე ე, ფ. 4, ფურც. 13—19.

⁷⁵ Г. Б е л о в, Горюцкой строим..., გვ. 81.

⁷⁶ ა. მ ა თ ი ა შ ე ი ლ ი, საბატონო გლეხთა მოძრაობა საქართველოში, თბ., 1965, გვ. 44.

პროდუქტებზე ქალაქებში დაწესებული იყო მაღალი ფასები, ე. წ. სააქციზო გამოსაღებების სახით. სააქციზო გადასახადის რამდენიმე პროცენტი საქალაქო შემოსავლის ანგარიშში შედიოდა. მაგალითად, 1849 წ. ქუთაისის საქალაქო შემოსავალში შეიტანეს დამატებითი შემოსავლის სახით ამ გადასახადის 20%, ოზურგეთის საქალაქო შემოსავალში კი — 4%. ქუთაისის საქალაქო შემოსავალს სააქციზო გამოსაღებთა სახით ამჟამად წელს 450 მანეთი და 42 კაპიკი შეემატა.⁷⁷ ასევე იკრიბებოდა სააქციზო გადასახადი სოხუმში, ყულევში და სხვაგან. სოხუმში 1852 წ. ამ გადასახადის 1%, 199 მანეთისა და 84 კაპიკის სახით ნაგარაუდვეი იყო საქალაქო შემოსავლის დანამატად.⁷⁸

1837 წ. საქართველოს ქალაქებში გაყიდულ ღვინო-არაყზე ხაზინამ 87606 მანეთი მიიღო; აქედან მარტო ქუთაისზე მოდიოდა 6261 მახ. და 75 კაპ., სოხუმზე — 8337 მან. და 50 კაპ. ხოლო ყულევზე კი 1350 მან. და 35 კაპიკი.⁷⁹

როგორც ვხედავთ, საქალაქო გადასახადთა ჯამში სააქციზო გამოსაღებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. როგორც კ. მარქსი შენიშნავს, „ქალაქის სპეციფიკურ თავისებურებას, მიმართულს სოფლის წინააღმდეგ, წარმოადგენს ქალაქის კიშკართან გადასახდელი აქციზები და გამოსაღები, საერთოდ, არაპირდაპირი გადასახადები... შეიძლება გვეფიქრა, რომ მაგალითად, აქციზი არის ერთგვარი გადასახადი, რომლითაც ქალაქი არაპირდაპირი სახით თავის თავს იბეგრავს“...⁸⁰

XIX ს-ის 30—50-იან წლებში, როგორც ეს საქალაქო დოკუმენტების განხილვიდან ჩანს, მსხვილ ვაჭარ-მოქალაქეთა კლასის ფორმირებისას თვალნათლივ შეიმჩნევა ერთი დამახასიათებელი ტენდენცია. ვაჭრებისა და მოქალაქეთა აზრით, საქალაქო ცხოვრების ბატონ-პატრონი, მისი განვითარების ტონის მიმცემი მხოლოდ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ. როგორც ზემოთ არაერთხელ მივუთითეთ, ამ საფუძველზე ხდებოდა მათი კლასობრივი ინტერესების საბოლოო გაფორმება. ამ მისწრაფებებით რომ ხელმძღვანელობდნენ, პერიოდულად ხდებოდა ხოლმე მათი ინტერესთა შეჭახება მათივე კლასობრივ თანამოძმეებთან, წვრილ ვაჭრებთან და ხელოსნებთან. ზოგჯერ ასეთი შეჭახება ეროვნული შუღლის ელფერსაც კი იღებდა. კერძოდ კი, წვრილ ებრაელ ვაჭარ-ხელოსანთა მოსახლეობასთან ურთიერთობისას სწორედ ასეთ ვითარებასთან გვაქვს საქმე. მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ შემთხვევაში ჩვენ კვლავ კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის ფაქტის წინაშე ვდგავართ.

⁷⁷ სსცია, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 883, ფურც. 11.

⁷⁸ ი ქ ე ე, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 1356, ფურც. 15.

⁷⁹ ი ქ ე ე, ფ. 2, აღწ. 2, ს. 4808, ფურც. 44, 61, 70.

⁸⁰ კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები, ტ. II, გ. 1, გვ. 86.

ცნობილია, ებრაელი მოსახლეობა ფრიად დამახასიათებელი მოვლენა იყო მსოფლიოს ქალაქების უმრავლესობისათვის როგორც ადრე, ისე განსახილველ პერიოდში. მით უმეტეს, მათი ზეედრითი წონა საკმაოდ დიდი იყო საქართველოს, კერძოდ კი დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში (ქუთაისი, სოხუმი, საჩხერე, ჩხარი, კულაში, ონი, ზონი და სხვ.). როგორც სხვაგან, ისე ჩვენთანაც ებრაელობა უმეტესად გარკვეული მიზეზების გამო გაცელა-გამოცელის სფეროში იყო დასაქმებული და ინტენსიურ მეურნეობაში ჩაბმას ერიდებოდა. მაგრამ ებრაელებიც, ისევე როგორც ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა, ექსპლოატაციას ერთნაირად განიცდიდა მებატონისაგან და მის ყმობაში იყო მოქცეული. პრინციპულად, ქართველი მებატონისათვის ერთი და იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა ებრაელს, ქართველს, სომეხს, როგორც ყმა ვაჭარ-ხელოსანს. მაგრამ თუკი კლასობრივი ან შინაკლასობრივი ბრძოლა ეროვნული შუღლის ფორმებში ვლინდებოდა ხოლმე, ამის მიზეზი თვით ცარიზმის პოლიტიკა იყო... ბატონობისაგან თანდათანობით თავდახსნის ვითარებაში ებრაელები საკმაო მასშტაბის სავაჭრო ოპერაციებს აწვითარებდნენ. მაგრამ საერთოდ, დასავლეთი საქართველოს ებრაელი მოსახლეობის ძირითადი მასისათვის დამახასიათებელი იყო წერილი ვაჭრობისადმი მიდრეკილება. 1835 წ. დებულების თანახმად, კავკასია აღიარებული იქნა ისეთ ადგილად, სადაც ებრაელებს ვაჭრობის უფლება ფართო მასშტაბით შეეზღუდათ.⁸¹

ცნობილია, რომ 40-იანი წლებიდან მთიელებთან ვაჭრობის გაფართოების მიზნით, მეფის მთავრობა ნოვოროსიასში, გელენჯიკა და სოხუმში გადასახლებულ ვაჭრებს გარკვეული პერიოდით ყოველგვარი გადასახადის გარეშე ანიჭებდა I და II გილდიის ვაჭართა უფლებებს, ებრაელები და მუსულმანები ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენდნენ.⁸²

1840 წელს ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრები გოლოვინისადმი წარდგენილ თხოვნაში აღნიშნავდნენ, რომ იმერეთის მმართველმა გენერალმა ესპეხომ მათ სოფლად ვაჭრობა აუკრძალა, იმ დროს, როცა ისინი ამას გარდა მოკლებულნი არიან სხვა საარსებო საშუალებას. ამიტომ ისინი მოითხოვდნენ, რომ კვლავ მიეცათ მათთვის საქონლის სოფლად ტარების უფლება.⁸³ ესპეხო ამასთან დაკავშირებით მოახსენებს, რომ იმერელი თავადაზნაურობა და ქუთაისელი მოქალაქეები უკმაყოფილებას გამოთქვამენ იმის გამო, რომ მათ (ე. ი. ებრაელ ვაჭრებს) არ შეაქვთ გადასახადი ვაჭრობის ნებართვისათვის ხაზინაში, რის გამოც აქაური გლეხობისა და ქალაქების შემოსავალი მცირდებაო.

⁸¹ Еврейская энциклопедия, т. IX, гл. 74—75.

⁸² Акты, т. IX, гл. 473.

⁸³ სსცია, ფ. 8. ს. 5965, ფურც. 1.

როგორც ვხედავთ, ოფიციალური ხელისუფლება ამ დროს მოქალაქეთა იხტერესებიდან გამომდის და ეს უკანასკნელი კი მოხერხებულად იყენებს მის მხარდაჭერას.

1846 წელს კულაშელ ებრაელ ვაჭრებს განცხადება წარუდგენიათ სტამბოლში მცხოვრებ დიდვაჟარ-ნეგოციანტის მოშე მონტეფიორესათვის. აღნიშნულ პიროვნებას ისინი მიმართავენ, რომ „აქაური (ე. ი. დასავლეთ საქართველოში მცხოვრები — გ. ი.) ებრაელები დიდ ვაჭირებას განიცდიან მთავრობისა და მებატონეებისაგან და თხოვნენ ნიკოლოზ პირველთან შუამდგომლობის აღძვრას დახმარების აღმოჩენის შესახებ. 1846 წელს მონტეფიორე მართლაც იყო ნიკოლოზ პირველთან, მაგრამ თუ რა შედეგი გამოიღო მისმა შუამდგომლობამ, ცნობილი არაა.⁸¹

როგორც ზემოთ აღინიშნა, მოქალაქენი და მსხვილი ვაჭრები კატეგორიულად მოითხოვდნენ, რომ წვრილ დაბა-ქალაქებში მცხოვრები ვაჭარ-ხელოსნები არ ყოფილიყვნენ დარჩენილი გადასახადების გარეშე. ცხადია, რომ აქ იგულისხმება ყველა ეროვნებისა თუ რწმენის ვაჭრები და ხელოსნები. მათ შორის, თვით ებრაელებიც. ამ აზრს გამოხატავს ალბათ ერთი დოკუმენტიც: «Заметки об источниках средств для улучшения г. Кутаиса» ავტორი, რომელიც აღნიშნავს: «В местечках Они, Хопи, Чхари, Кулаши, Сачхери поселены евреи которые занимаются значительной торговлею, но за право торговли ничего не платят. Помешно было бы, чтобы они были обложены налогом, который бы поступал в пользу Кутаиса»⁸².

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი პოზიცია უჭირავთ ქუთაისელ მოქალაქეებს არა მარტო სხვაქალაქელი და სოფლელი ვაჭრების მიმართ, არამედ ადგილობრივი საქალაქო მოსახლეობის დაბალი ფენების მიმართაც. სწორედ ამ დროს კლასობრივ და შინაკლასობრივ ბრძოლაში თავს იჩენდა ეროვნული შუღლი. საჭიროა აქვე ითქვას, რომ ზემოაღნიშნულის მსგავს ვითარებას ადგილი ჰქონდა რუსეთის ქალაქებშიც. ამასთან დაკავშირებით პ. რინძესკი შენიშნავს: «Налоговая политика местной буржуазии заключалась в том, чтобы сильнее обложить иногородних торговцев, а ещё того больше — промысловых крестьян... Тенденции эти характерны для русского купечества со времени зарождения этого класса»⁸³.

ასეთია ბეგარა-გადასახადების სახეები და კლასობრივი ბრძოლის შინაარსი დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში XIX საუკუნის რეფორმამდელ პერიოდში. მოტანილი მასალა და მსჯელობა სრულ საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქალაქებში 30-იანი წლების შემდეგ.

⁸¹ Еврейская энциклопедия, т. XI, гл. 277.

⁸² სსცია, ფ. 4, აღწ. 4, ს. 24, ფურც. 25.

⁸³ П. Рындинский, Городское гражданство, гл. 305.

გადამწყვეტ ადგილს ახალი, ბურჟუაზიული ელემენტები იკავებენ. მიუხედავად იმისა, რომ დიდი მასშტაბის ანტიფეოდალურ გამოსვლებს და აჯანყებებს ქალაქებში, როგორც ჩანს, ადგილი არ ჰქონდა. მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური და უფლებრივი სიჭრელე, ბეგარა-ვალდებულებათა, გადასახადთა მრავალგვარობა, ცალკეული ფეხების ინტერესთა სხვადასხვაობა, რაც გარდამავალი პერიოდის საქალაქო ცხოვრებისთვისაა დამახასიათებელი, თავისთავად მიგვანიშნებს მწვავე კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის არსებობაზე აღნიშნულ პერიოდში. მოსახლეობის მრავალრიცხოვანი კატეგორიის არსებობა ქალაქებში ჭერჭერობით ხელს უშლიდა და აფერხებდა დაბალი ფენების გაერთიანებას გაბატონებული კლასისა და, საერთოდ, არსებული წყობილების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

თ ა ვ ი მ ი ხ უ თ ი

დასავლეთი საქართველოს ქალაქების კულტურული განვითარება. ქალაქის გარეგანი სახე

ქალაქის კეთილმოწყობა, მისი კულტურული განვითარება ისტორიულად განპირობებული იყო წარმოებითი ურთიერთობითა და გაბატონებული კლასების ინტერესებით, საზოგადოების ეკონომიკური განვითარების განსაზღვრული დონით.

XIX ს-ის დასაწყისში, რუსეთთან საქართველოს შეერთების პირველივე წლებიდან, მიუხედავად ცარისტული პოლიტიკისა, რუსეთის ხელისუფლებას არ შეეძლო, რამდენადმე მაინც, პატივი არ ეცა ქართველი ხალხის მდიდარი კულტურული წარსულისადმი და იგი იმთავითვე იწყებს პირველი ნაბიჯების გადადგმას ჩვენში სახალხო განათლების სისტემის თავისებურ ყაიდაზე წარმართვისათვის.

გასული საუკუნის დასაწყისში საქართველოში ეკლესია-მონასტრებთან და კერძო ოჯახებში კვლავ განაგრძობდნენ არსებობას მთელი რიგი ისეთი სკოლები, რომელთაც დიდი ხნის ისტორიული ტრადიცია ჰქონდათ; ამავე დროს ჩვენში საკმაოდ ფესვგადგმული იყო ინდივიდუალური სწავლების კერძო პრაქტიკა. ზემოაღნიშნული სკოლები თავის დროზე არსებობდნენ დასავლეთ საქართველოში ქყონდიდის, ბიჭვინთის, ცაგერის, ცაიშის, ჯუმათის, ხობის, გელათის, საჩხერის, ზღვიმის, ჩხარისა და სხვა ეკლესია-მონასტრებთან. მაგრამ XIX ს-ის 20-იან წლებიდან დასავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც აღმოსავლეთში, რუსეთის საგანმანათლებლო პოლიტიკის შესაბამისად საფუძველი ეყრება პროფესიულ სასკოლო განათლებას ქალაქებსა და ქალაქის ტიპის დასახლებულ დაბებში. მეფის მთავრობა იმთავითვე ცდილობდა, რომ სასკოლო განათლების ცენტრებად ქალაქები ქცეულიყვნენ. საქმე იმაში იყო, რომ ქალაქის სამეურნეო განვითარების თავისებურებანი მკაცრად უნდა ყოფილიყო შეხამებული სახალხო განათლების ფორმებთან და მიზანდასახულობასთან.

XIX ს-ის 20-იანი წლებიდან მთავრობა თანდათანობით შეუდგა სკოლებისა და სხვადასხვა სახის სასწავლებლების გახსნას დასავლეთ

საქართველოს საქალაქო ცენტრებში (ქუთაისი, ოზურგეთი, ყულევი, ფოთი, სოხუმი, ზუგდიდი და სხვ.). ადგილობრივ ხელისუფლებას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ სასწავლებლების გახსნა ამა თუ იმ ქალაქში „მყაყარი აუცილებლობით ყოფილიყო შეზამებული ცხოვრების მიერ გამოწვეულ მოთხოვნილებებთან“. ამასთანავე ქართველი საზოგადოებრივობის აქტივობის გაძლიერებამ გამოიწვია სკოლების ქსელის გაფართოებისა და განათლების გარკვეული სისტემის შემუშავების აუცილებლობა. ქალაქის, როგორც კულტურული და საგანმანათლებლო ცენტრის ზრდას ცარიზმი ხელს უწყობდა იმდენად, რამდენადაც ეს მისი პოლიტიკური და ფისკალური მიზანდასახულების ფარგლებს არ სცილდებოდა.

მეფის მთავრობამ, როდესაც იგი რომელიმე სკოლას ხსნიდა, კარგად იცოდა ქალაქის ბიუჯეტის მდგომარეობა და ის უუფლებობა, რომელშიც იმყოფებოდნენ ქალაქის საზოგადოებრივი თვითმმართველობანი რუსეთში. რაც შეეხება საქართველოს ქალაქებს, აქ თბილისს გარდა ქალაქის თვითმმართველობის მსგავსი რაიმეც კი არ ყოფილა. ამიტომ ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოში სახალხო განათლების სისტემა პეტრისმეტად მტკივნეული ფორმებით ყალიბდებოდა. დასავლეთ საქართველოს მთავარი კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრი ქალაქი ქუთაისი იყო. მთავრობა საუკუნის დასაწყისიდანვე შეუდგა ქუთაისში სახალხო განათლების საქმის მოწესრიგებას. 1821 წელს აქ გაიხსნა სასულიერო სასწავლებელი.¹

1829 წლის 2 აგვისტოს გამოცემული სასწავლო დებულების საფუძველზე ამიერკავკასიის დიდ ქალაქებთან (თბილისი, ბაქო, ერევანი, ელიზავეტოპოლი და სხვ.) ერთად მეფის მთავრობა თანდათან აფართოებს სამაზრო სასწავლებელთა ქსელს ქუთაისში, ზუგდიდში და ოზურგეთში. სამაზრო სკოლების დანიშნულება იყო „თავისუფალ წოდებათა“ ახალგაზრდობის აღზრდა-განათლება. სამაზრო სასწავლებელს უნდა მოემზადებინა მოსწავლე-ახალგაზრდობა გიმნაზიაში შესასვლელად და კანდიდატები კანცელარიის მოხელეების სამუშაოზე პროექტიცებში. საერთოდ, მთავრობის საიმპერიო დებულების თანახმად, დაწყებითი და საშუალო განათლება მთელი რუსეთის იმპერიაში სამსაფეხურიანი იყო: სამრევლო სკოლები, სამაზრო სასწავლებლები და გიმნაზიები. სამრევლო სკოლა გათვალისწინებული იყო გლეხებისათვის, ხოლო გიმნაზია — თავადაზნაურთა შვილებისათვის. სამაზრო სასწავლებლების გახსნას დასავლეთი საქართველოს ცენტრებში აბრკოლებდა ბინის უქონლობა და მასწავლებელთა სიმცირე. 1835

¹ Статистические описания..., 161.

წლიდან სამაზრო სასწავლებლები ბარონ როზენის მითითებით სამწლიანი კურსის პროგრამით აღჭურვეს და დააქონეს შემდეგი საგნების სწავლება: საღვთო სჯული, რუსული ენა, გეოგრაფია, ისტორია, არითმეტიკა, დაწყებითი გეომეტრია, სუფთა წერა, ხატვა, ხაზვა. ქუთაისში და ოზურგეთში ქართულს გარდა მთავრობამ გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრებით შემოიტანა თურქული ენის სწავლებაც. რამდენადაც დასავლეთ საქართველოს ქალაქებს და სავაქრო ცენტრებს თურქეთის პროვინციებთან ჯერ კიდევ ჰქონდათ სავაქრო-ეკონომიკური ურთიერთობა, მთავრობის ღონისძიება თურქული ენის სწავლების შესახებ სწორედ ამით იყო გამოწვეული. ისე კი, რასაკვირველია, თურქული ენის სწავლებას სრულიადაც არ კარნახობდა სამეცნიერო-პედაგოგიური და ზოგადი განათლების საჭიროება.

ქუთაისის გუბერნიის სკოლათა დირექტორი 1851 წ. შენიშნავდა: «Дети коренных жителей Кутаисской губернии одарены вообще прекрасными способностями, все они желают учиться»². მაგრამ იქვე შენიშნავს, რომ შინაური აღზრდის შედეგად განუვითარებელი არიან და მოუშალებელი სასკოლო კურსის შესათვისებლად³. ცარიზმის ოფიციალური მოხელის ეს მტკიცება არ შეეფერება სინამდვილეს. საქმე იმაშია, რომ ქართველი მოსწავლე-ახალგაზრდობის წარუმატებლობა მათ „განუვითარებლობაში“ კი არ იყო საძიებელი. არამედ მათი მოუშალებლობის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იყო საგნების რუსულ ენაზე სწავლება, სხვა, არასაკირო უცხო ენების, დაწერვა სასწავლო პრაქტიკაში, და რაც მთავარია, მშობლიური ენის უგულებელყოფა და გამოუყენებლობა სკოლაში. არა ერთი მაგალითი გვაქვს იმის დამადასტურებლად, რომ სწორედ ზემოაღნიშნული მიზეზების გამო სამაზრო სასწავლებლის კურსის დასრულებას ქართველი მოწაფეები ზოგჯერ ათეულ წელს ანდომებდნენ. მაგალითად, ს. ლორთქიფანიძე ქუთაისის სამაზრო სასწავლებელში შესულა 1844 წელს და დაუმთავრებია 1851 წელს; ასევე, ალექსი ვარდანაშვილი ამავე სკოლაში შესულა 1841 წ. და დაუმთავრებია 1851 წელს.⁴

როგორც ცნობილია, ქუთაისის სამაზრო სასწავლებელი 1850 წლის იანვარში გადაკეთდა გიმნაზიად. გიმნაზიაშიც გაბატონებული იყო სწავლების ასეთივე ფორმები და მდგომარეობა. აქაც ქართველი მოწაფეები მოსამზადებელი კლასების ან გიმნაზიის სრული კურსის დასრულებას წლების განმავლობაში უნდებოდნენ. იყო შემთხვევები, როცა გიმნაზიის მოწაფეთა უმრავლესობა თავის განათლებას მოსამზადებელი ან პირველი ოთხი კლასით ასრულებდა. ყოველივე

² სსცია, ფ. 521, ს. 47, ფურც. 28.

³ იქვე, ფურც. 29.

⁴ სსცია, ფ. 521, ს. 8, ფურც. 12.

ამის გამო მშობლიური ენის გამოდევნას სასწავლო პრაქტიკიდან ასეთ სავალალო შედეგებამდე მიჰყავდა განათლების საქმე.

ძალიან კარგად იცოდა საქმის ნამდვილი ვითარება ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორმა სტოიანოვმა, როცა ყოველივე ზემოაღნიშნულის შესახებ ცოტა მოგვიანებით აღნიშნავდა: „1850 წლიდან 1879 წლამდე გიმნაზიას უნახავს თავის კედლებში 12078 მოწაფე, მაგრამ ამან განკურსი მხოლოდ 265 კაცს, ე. ი. 2% დაუმთავრებიაო“.⁵

უნდა აღინიშნოს, რომ XIX საუკუნის 30-იან წლებში დასავლეთ საქართველოში სახაზინო, სასულიერო და კერძო სკოლების გარდა არსებობდა სამეგრელოსა და გურიის მთავართა მიერ დაარსებული სასწავლებლებიც. მაგალითად, მამია გურიელმა „ყმაწვილთა სასწავლებლად“ გააჩინა ოზურგეთში სკოლა, წამოიყვანა ევროპიდან მუსიკის მასწავლებელი, შეადგინა მუსიკა და ჩვეულებად გააჩინა ევროპული ტახტები...“⁶ როგორც ჩანს, გურიელი ევროპული მუსიკალური ხელოვნების და კულტურის დანერგვას უწყობდა ხელს თავის მხარეში. ასევე ლევან დადიანმა გასული საუკუნის 30-იან წლებში ზუგდიდში დააარსა სპეციალური სკოლა სამეგრელოს წარჩინებულ გვარათვის. ის ამასთან დაკავშირებით, აღმოსავლეთ საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორს სტრეკალოვს სთხოვდა, რათა „დაენიშნათ მასწავლებელნი სამეგრელოს ნორჩ თავადთა და აზნაურთათვის, ეს წარმოადგენს ჩვენს საერთო სურვილსო“.⁷ ლევან დადიანმა ზუგდიდში გამოჰყო სპეციალური შენობა სკოლისთვის და დაუნიშნა მასწავლებელს 200 მანეთი ჯამაგირი წლიურად.

1848 წლის დებულებით, მთავრობა, იღებდა რა მხედველობაში დასავლეთ საქართველოს საბოლოო ეკონომიკური და პოლიტიკური ათვისების საჭიროებას, ხსნიდა აქ სხვადასხვა ქალაქებსა და პუნქტებში სახაზინო სასწავლებლებს. 1858 წ. ასეთი სასწავლებელი გაიხსნა ოზურგეთში, რომელიც 60-იან წლებში სამაზრო სასწავლებლად გადაკეთდა. აქ სწავლობდნენ მომავალში ცნობილი მეცნიერები და საზოგადო მოღვაწენი: ნიკო მარი, ა. თაყაიშვილი, სილ. ხუნდაძე და სხვები.⁸ ასეთივე სასწავლებლები გაიხსნა ყულევში — 1852 წელს, ონში — 1855 წელს, ქუთაისში — 1858 წელს⁹. 1846 წ. ვორონცოვისა და სასულიერო სინოდის შეთანხმებით სოხუმში მოეწყო სასულიერო სასწავლებელი „აფხაზთა ბავშვების გასანათლებლად“.¹⁰ ამავე დროს

⁵ სსცია, ფ. 107, ს. 1176, ფურც. 2.

⁶ გაზ. „მოგზაური“, 1902, № 12.

Акты, т. VII, гл. 393.

⁸ სსცია, ფ. 521, ს. 336, ფურც. 33—34.

⁹ იქვე, ფურც. 83, 101, 139.

¹⁰ Акты, т. X, гл. 226—227.

მთავრობის სკოლათა რიცხვს ქალაქებში აღნიშნული პერიოდისათვის შეემატა ორი დაწყებითი სკოლის ტიპის სასწავლებელი ფოთსა და სოხუმში.¹¹

ცალკე უნდა აღენიშნოთ ქუთაისის პირველდაწყებითი სასწავლებლების შესახებ. ის გაიხსნა 1858 წლის 15 ოქტომბერს, შედგებოდა სამი განყოფილებისაგან და ინახებოდა ხაზინის ანუ სასწავლო ოლქის ხარჯზე. აქ ლებულობდნენ ყველა წოდების ბავშვებს. 1859 წ. 1 იანვრისათვის ამ სკოლაში 40 მოწაფიდან ნახევარზე მეტი შეადგენდა ვაჟარ-ხელოსანთა, მოქალაქეთა და ქალაქის წვრილ მოხელეთა შვილებს. აქ, გარდა ჩვეულებრივი საგნებისა, ასწავლიდნენ საღურგლო და სახარატო ხელოვნებას, ელემენტარული ბულალტერიის კურსს, მუსიკას, გალობას.¹² აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ქუთაისის დაწყებითი სკოლის ადმინისტრაციულ-პედაგოგიური პერსონალიდან თავის დროზე გამოირჩეოდა მასწავლებელი ა. მრეველიშვილი, რომელსაც 1859 წლიდან 20 წელზე მეტ ხანს ეჭირა სკოლის ზედამხედველის თანამდებობა. თანამედროვენი ამ სკოლას მისი ხელმძღვანელის პატივსაცემად „მრეველოვის სკოლას“ უწოდებდნენ.

მთავრობა უყურადღებოდ არ ტოვებდა დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში ქალთა განათლების საკითხსაც. 1847 წელს 17 მაისს ევრონცოვის მეუღლის ე. კ. ევრონცოვას უშუალო ინიციატივით ქუთაისში დაარსდა წმინდა ნინოს ქალთა სასწავლებელი.¹³ მალე, ამის შემდეგ, როცა ქუთაისის გიმნაზია დაარსდა, აქვე შეიქმნა ე. წ. კეთილშობილთა პანსიონი, რომლის დანიშნულება იყო აქ, პირველად, გიმნაზიის კურსამდე, სწავლის „გაადვილების“ თვალსაზრისით სასწავლო წრთვნა უხდა გაეცლოთ მაღალი წოდების წარმომადგენელთა შვილებს.¹⁴

გარდა საერო და სასულიერო ხასიათის სასწავლებლებისა, ცარიზმს აუცილებლად მიაჩნდა ქალაქებში გაეხსნა სამხედრო სკოლებიც. ასეთი სკოლების ამოცანას შეადგენდა გამოეშვა კადრები ქალაქის ადგილობრივი სამხედრო დაწესებულებებისათვის ასეთი სასწავლებლები, მართალია, გვიან, მაგრამ მაინც იხსნებოდა ქალაქებში. მაგალითად, ქუთაისში 50-იანი წლების ბოლოს დაარსებულ სამხედრო სკოლაში ირიცხებოდა 70 მოსწავლე.¹⁵

რუსეთის ადგილობრივი ხელისუფლება ყოველთვის ცდილობდა,

¹¹ ი ქ ე ე. ტ. IX, გვ. 746—747.

¹² სსტია, ფ. 107, ს. 13223, ფურც. 178—180.

¹³ Статистическое описание..., გვ. 168.

¹⁴ ი ქ ე ე. გვ. 162.

¹⁵ ი ქ ე ე. გვ. 172.

რომ სწავლების ფორმები, მიმართულება და შინაარსი მტკიცედ დაეკმედებარებინა ამა თუ იმ ქალაქის პრაქტიკულ-პოლიტიკურ და ეკონომიკური დანიშნულებისათვის. საგნების სწავლებაც საქალაქო სკოლებში სწორედ ამ პრინციპს ექვემდებარებოდა. სპეციალურ საქალაქო სკოლებში, გარდა ზემოჩამოთვლილი ზოგადსაგანმანათლებლო საგნებისა, ისწავლებოდა მიწათმოქმედებისა და მებალეობის საფუძვლები, ელემენტარული ბუღალტერია. ამასთან დაკავშირებით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ის, რომ თვით ყულეეში სრულიად განსხვავებული საგნები და დისციპლინები ისწავლებოდა, ვიდრე რომელიმე სხვა ქალაქში. ყულეეის სამკლასიან სკოლაში ჩვეულებრივ საგნების გარდა ასწავლიდნენ ბუღალტერიას, სავაჭრო საქმის თეორიას, თურქულ ენას, ახალბერძნულს და სხვა¹⁶. ახალბერძნულის შემოღება აქ განპირობებული იყო ბერძენი მოსახლეობის არსებობით.

XIX ს-ის რეფორმამდელი პერიოდის სახალხო განათლების სისტემის დახასიათება დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში სრულ სურათს არ მოგვცემს, თუ ზოგად ხაზებში მაინც არ გავითვალისწინებთ მაშინდელი მოსწავლე-ახალგაზრდობის სოციალურ შემადგენლობას. ქალაქის სასკოლო კონტინგენტის დაკომპლექტებისას მთავრობა მკაცრად რეგლამენტირებულ წესებს იცავდა, და უწინარეს ყოვლისა, სოციალური თვალსაზრისით ხელმძღვანელობდა. ზემოჩამოთვლილ საქალაქო სასწავლებელთა (ქუთაისის, ონის, ოზურგეთის, ზუგდიდის, სოხუმის, ფოთის და სხვ.) ძირითადი კონტინგენტი აზნაურთა შვილებისაგან ივსებოდა. მაგალითად, 1860 წ. ქუთაისის სამაზრო სასწავლებელში 68 მოწაფიდან 53 აზნაური იყო, ონის სასწავლებელში 116 მოსწავლიდან 98, ოზურგეთში 97 მოსწავლიდან 90, ფოთში 60-დან 49¹⁷ და ა. შ. როგორც ვიცით, აზნაურობა შესაბამისი პერიოდისათვის ქალაქებში მოსახლეობის 9—10% თუ იყო, მაშინ, როცა სკოლებში მათი შვილები მოსწავლეთა კონტინგენტის 2/3 მეტს შეადგენდნენ.

მოტანილი და სხვა ფაქტები ნათელყოფენ, რომ საქალაქო სკოლებში მოსწავლეთა ადგილების აბსოლუტური რაოდენობა გაბატონებული კლასის ხელში იყო. ადგილთა დანაჩენი რიცხვი კი მოდიოდა მოქალაქეთა და წვრილ ვაჭარ-ხელოსანთა შვილებზე. მოქალაქენი არაერთხელ გამოთქვამდნენ პროტესტს განათლების სისტემის ასეთი მანკიერი მხარის წინააღმდეგ. ისინი აქტიურად და დაჟინებით მოითხოვდნენ აგრეთვე, რომ საქალაქო სკოლებში განათლება მიეღოთ არა მარტო ვაჟებს, არამედ გოგონებსაც.

¹⁶ ი ქ ე ე, გვ. 163.

¹⁷ სსცია, ფ. 107, ს. 187, ფურც. 42 — 43.

ყურადღებია ამავე დროს ის ფაქტიც, რომ ახლო-მახლო სოფლების მოსახლეობა, კერძოდ, მისი დაბალი ფენები, საქალაქო სკოლებში ხაკლებად ან საერთოდ ვერ გზავნიდა ახალგაზრდობას განათლების შესაძენად. მაშინდელი ოფიციალური სტატისტიკა საქალაქო სკოლებს ძირითადად „ქალაქელთა ბავშვებისათვის“ განკუთვნილ ადგილებად თვლიდა.¹⁸

ამრიგად, განათლების ხასიათი და მიზანდასახულობა XIX ს-ის პირველი ნახევრის დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში საცვებით ექვემდებარებოდა მეფის რუსეთის ოფიციალურ-სახელმწიფოებრივ პოლიტიკას. განათლების ქსელი 60-იან წლებამდე არსებითად არ უპასუხებდა სპეციალური პედაგოგიური კადრების აღზრდის ინტერესებს და მხოლოდ ნაწილობრივ ითვალისწინებდა ქალაქის მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობისათვის სპეციალისტების მომზადების ამოცანებს.

ადმინისტრაციული და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობები საქართველოს ქალაქებში XIX საუკუნის რეფორმამდელ პერიოდში ნელი ტემპით უმჯობესდებოდა. მაგრამ რუსეთთან შეერთების შედეგებს და ფეოდალური საწარმოო წესის რღვევის დაწყებულ პროცესს თვისობრივი სიახლე შეჰქონდა დასავლეთ საქართველოს ქალაქების კულტურულ ზრდა-განვითარებაში, მათ კეთილმოწყობაში. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ არა მარტო 30-იან წლებამდე, არამედ რეფორმის წინახანებისთვისაც საქალაქო ბიუჯეტების მეტისმეტი შეზღუდულობის ვითარებაში, ქალაქების ადმინისტრაციულ-კულტურული და საყოფაცხოვრებო-კომუნალური მეურნეობა რუსეთის ქალაქების მსგავსად უაღრესად ჩამორჩენილი ფორმებით ვითარდებოდა. ამასთანავე, რაც უფრო განსხვავდებოდნენ ქალაქები ერთმანეთისაგან თავისი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონით, მით უფრო აშკარა იყო განსხვავება მათ კულტურულ-საგანმანათლებლო პოტენციალში, კეთილმოწყობასა და გარეგან სახეში. ქალაქის შემოსავალი ძალზე მცირედი მასშტაბით ხმარდებოდა მოსახლეობის საყოფაცხოვრებო მომსახურებას. ამის გამო კი ხშირად გაისმოდა პროტესტი მოსახლეობის როგორც დაბალ, ისე მაღალ წოდებათა რიგებში.

ქალაქების კულტურული მდგომარეობის განხილვისას, გვესურს ყურადღება გავამახვილოთ, რამდენადაც ამის შესაძლებლობას არსებული წყაროები იძლევა, ბეკლვითი სიტყვის გავრცელების, ქოხ-სამ-

¹⁸ Статистические таблицы Российской империи за 1856 г., гл. 273—274.

კითხველოებისა და ბიბლიოთეკის, ჟურნალ-გაზეთების, მოსახლეობის სამედიცინო მომსახურების, თეატრისა და სხვა საკითხებზე.

ალ. ხაზანაშვილისა და ზ. ჭიჭინაძის აზრით, ჯერ კიდევ სოლომონ II-ემ ქუთაისში 1787 წელს დააარსა სტამბა, სადაც გამოვიდა პირველი ნაბეჭდი წიგნი.¹⁹ ეს მოსაზრება სამართლიანადაა უარყოფილი ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში.²⁰

როგორც მკვლევრები მიუთითებენ, ქუთაისში პირველი სტამბა დაარსებულა არა 1787 წელს, არამედ 1797-99 წლებში, სოლომონ II-ის ბრძანებით, ვინმე გიორგი პაიჭაძის მიერ.²¹ 1803 წელს კი ამ სტამბაში დაბეჭდილა „დავითნი“. როგორც წყაროებით დასტურდება, სტამბის საქმიანობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ქილიფთართუხუცესი როსტომ ნიყარაძე და რომანოზ ზუბაშვილი.²² ამ უკანასკნელის მიერ სტამბაში დაიბეჭდა მცირე მოცულობის წიგნი „სახარება ვნებისა კვირიაკისა“. 1807 წელს ქუთაისის სტამბაში იბეჭდებოდა კიდევ ერთი წიგნი „ღვთივ სულიერი წიგნი ესე ფსალმუნთა“, ხოლო 1808 წელს „ჟამნი“, რომლის თავფურცელზე გაკეთებულია მინაწერი: „დაიბეჭდა საღმრთო და საეკლესიო წიგნი ჟამნი... წელსა დასაბამითგან სოფლისა ქრისტეს აქეთ ჩყპ თუჰსა იელისსა“²³.

რომანოზ ზუბაშვილის გარდაცვალების შემდეგ ზურაბ წერეთელმა სტამბა მთლიანად საჩხერეში გადაიტანა. სტამბის მოწყობილობა საკმაოდ დაზიანებული ყოფილა, ამიტომ ზ. წერეთლის თაოსნობით რუსეთიდან გამოუწერიათ 260 თუმნის სასტამბო იარაღები. სტამბის შემოსავლის ორი მესამედი წერეთლებს რჩებოდათ.²⁴ 1815 წელს საჩხერეში დაიბეჭდა „სამოციქულო“, ხოლო 1817 წელს — „სახარება“.

1821 წლიდან სტამბა რუსეთის მოხელეთა მოთხოვნით კვლავ ქუთაისში გადმოიტანეს. ამ წელს აქ დაიბეჭდა 1820 წლის იმერეთის აჭახყების მონაწილეთა პატიების მიზნით გამოცხადებული ამნისტია — „საერო განცხადება მცხოვრებთადმი იმერეთისათა“.²⁵

¹⁹ А. Х а х а н о в, Очерки по истории грузинской словесности, т. III, გვ. 368.

²⁰ ზ. გუგუშვილი, ქართული წიგნი, ტფ. 1929, გვ. 93; ო. კასრაძე, კრიტიკული ნარკვევები, 1968, თბ., გვ. 10—13, და სხვა.

²¹ ო. კასრაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 16—18.

²² ქართული წიგნი, თბ., 1941, გვ. 83.

²³ იქვე, გვ. 86.

²⁴ დ. კარიკაშვილი, ქართული წიგნების ბეჭდვის ისტორია, ტფ., 1929, გვ. 109.

²⁵ ქართული წიგნი, გვ. 92.

50-იან წლებამდე ქუთაისის სტამბაში ქართულ ენაზე არც ერთი წიგნი აღარ დაბეჭდილა. მისი მუშაობა ამოიწურებოდა რუსული ხელისუფლების ოფიციალური წერილებისა და საქმეების ბეჭდვით. 1860 წლის ნოემბრიდან ქუთაისში გაიხსნა სტამბა-ტიპოგრაფია რუსულ და ფრანგულ ენაზე, ხოლო 1861 წლიდან—ქართულენოვანიც²⁶. პირველ ხანებში მისი მუშაობა შემოიფარგლებოდა საკანცელარიო, საგაქრო წიგნებისა და საქმეების ბეჭდვით.

ქუთაისში ალბათ ადრეიდანვე არსებობდა ბიბლიოთეკა. იმ პერიოდში, როცა აქ გიმნაზია გაიხსნა, მასთან შეიქმნა ბიბლიოთეკა ხელნაწერებითა და სხვადასხვა სახის ლიტერატურით. მაგრამ მოსახლეობის ფართო მასებისათვის იგი მიუწვდომელი იყო. ქალაქში ამ პერიოდში ვრცელდებოდა ჟურნალ-გაზეთების მთელი სერია სხვადასხვა ენებზე. კლუბ-სამკითხველოები და ბიბლიოთეკები არსებობდნენ სოხუმში²⁷, ზუგდიდში, ყულევში,²⁸ სადაც მოიპოვებოდა წიგნები რუსულ, ქართულ და ევროპულ ენებზე. დასახელებულ პუნქტებში მრავლად ვრცელდებოდა რუსული და უცხოური პერიოდიკაც.

1844-45 წლებში დავით დადიანმა ზუგდიდში დააარსა ბიბლიოთეკა. აქ ინახებოდა 218 ხელნაწერი ქართული წიგნი. ამ წლებში დავითის სტუმარი ყოფილა ცნობილი ქართველოლოგი მარი ბროსე, რომელიც აქ კითხულობდა ლექციების ციკლს საქართველოს ისტორიაში²⁹.

აღსანიშნავია, რომ 50-იანი წლებიდან, როდესაც ქართული კულტურის აღორძინებას საკმაო პირობები შეექმნა, დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში და კერძოდ, ქუთაისში ყალიბდება ადგილობრივი სცენისმოყვარეთა და თეატრალური დასები. მართალია, ამ ეროვნული საქმის წინსვლას ცარიზმის ბიუროკრატია აფერხებდა, მაგრამ მისი გახვითარება ეროვნული ინტელიგენციის კადრების კონსოლიდაციის თვალსაზრისით მაინც მნიშვნელოვანი ფაქტი იყო ამ პერიოდისათვის.

1840 წლის აპრილში ქუთაისში მოქალაქეთა თხოვნით, მთავრობა ხსნის საზოგადოებრივი მომსახურების კლუბს. 1860 წელს ქუთაისის სცენაზე დაიდგა გოგოლის „რევიზორი“, შემდეგში კი „მკვდარი სულები“³⁰. ჟურნალ „ცისკარში“ ისტორიკოს დ. ბაქრაძის მიერ გამოქვეყნებული რეცენზიიდან ვგებულობთ, რომ 1861 წლის მარტში ქუ-

²⁶ Летопись Кутаиса, «Кавказ», 1861, № 6.

²⁷ С. Смоленский, Воспомин. кавказца, Военный сборник, СПб., 1872, № 10. გვ. 341.

²⁸ Н. Дункел-Веллинг, Редут-Калс, «Кавказ», 1854, № 2.

²⁹ ა. შიქაძე, ზუგდიდი (გზამკვლევი), თბ., 1956, გვ. 44; ხელნაწერთა ინსტ., პ. იოსელიანის ფონდი №11, გვ. 6; შ. ხანთაძე, მარი ბროსე, გვ. 186.

³⁰ «Кавказ», 1861, №6.

თაისელ ქართველ სცენისმოყვარეებს წარმოუდგენიათ გ. ერისთავის „გაყრა“. აღსანიშნავია, რომ ეს წარმოდგენა ჩატარებულა თვით დ. ბაქრაძის თაოსნობითა და პირადი ინიციატივით.³¹ წარმოდგენისათვის დაუმზადებიათ დეკორაციები და შესვენების დროს დარბაზში უკრავდა გიმნაზიის მოსწავლეთა სიმებიანი ორკესტრი. აკაკი წერეთლის მოგონებიდან ჩანს, რომ 1861 წელსვე ქუთაისელ სცენისმოყვარეთა მიერ შემუშავებული გეგმის მიხედვით კვლავ დაუდგამთ წარმოდგენა „შხის დაბნელება საქართველოში“, რომელშიც ჩვენი დიდი მგოსანიც მონაწილეობდა.

1865 წელს ქუთაისის თეატრში დადგმულა მოლიერის „ძალად ექიმი“ და ბ. ჯორჯაძის „რას ვეძებდი და რა ვიპოვე“. ამ წარმოდგენებში მონაწილეობა მიუღიათ რ. ერისთავსა და მანანა ჯორჯაძეს. მათთან ერთად აქ მონაწილეობდნენ ცნობილი ქუთაისელი სცენის მოყვარენი ეფრო კლდიაშვილი და ზ. ჭეიშვილი.³²

ქალაქის კულტურულ ცხოვრებაში თეატრალური დასების შემდეგ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკუთვნის ხალხურ გართობა-სანახაობებს. ქუთაისში ასეთი გართობა-სანახაობების შესახებ („ყეენობა“, „ბერიკაობა“, „კრივი“) მოგვითხრობს გ. წერეთელი. იგი წერს: „1852 წელს მე თვითონ მახსოვს, რომ ქუთაისში მოხდა საგანგებო ყეენობა, მთელი ქალაქი ორად გაყოფილი ებრძოდა ერთმანეთს სამი დღე. ბევრი დაშავდა კრივში...“ და ა. შ.³³ „ყეენობა და სხვა თამაშობანი დაკავშირებული იყო სხვადასხვა ისტორიულ მომენტებთან. მოგვიანებით, ამ თამაშობა-გართობების ზოგიერთი სახეობა გადაეარდა საბოლოოდ, ან და, რომელიც დარჩა, იგი მხოლოდ საჯარო-სამხიარულო ხასიათის გართობა-სანახაობად იქცა.

საქალაქო ფულადი ბიუჯეტებიდან ძალზე მცირე რაოდენობა თანხისა ხმარდებოდა მოსახლეობის სამედიცინო მომსახურებას. ცნობილია, რომ 1803 წლიდან საქართველოში (ჯერ ქართლ-კახეთში, შემდეგ კი თანდათან დასავლეთ საქართველოში) მყარდება რუსული სამედიცინო მომსახურების სისტემა საექიმო მმართველობის, სამაზრო ექიმის თანამდებობის, საკარანტინო სამსახურის, საავადმყოფოების, აფთიაქების და სამხედრო ჰოსპიტლების სახით. 1840 წლის 10 აპრილს შეიქმნა იმერეთ-საქართველოს საექიმო მმართველობა³⁴. სამედიცინო მომსახურება ქალაქებში პირველ ხანებში მხოლოდ და მხოლოდ

³¹ ამის შესახებ თვითანთ წიგნში ცნობა მოტანილი აქვთ პ. ვაკრაძესა და გ. გაბუნიას, იხ. პ. ვაკრაძე, გ. გაბუნია, ქუთაისი, თბ., 1967, გვ. 36.

³² «Кавказ», 1866, № 24.

³³ „კვალი“, 1893, №№ 5, 6, 7.

³⁴ გ. შენგელია, გარდამავალი პერიოდის ქართული მედიცინა, თბ., 1960, გვ. 30.

გამიზნული იყო სამხედრო ნაწილებისა და დაბალი თუ მაღალი ჩინის საპოლიციო და სამოხელეო შტატისათვის. საავადმყოფოების რიცხვი შესაბამისი საწოლი ადგილებით, თუმცა შეუმჩნევლად, მაგრამ მაინც იზრდებოდა 50-იანი წლებიდან. მაგალითად, 1856 წელს ქუთაისის საავადმყოფოს ჰქონდა სულ 10 საწოლი ადგილი, 1861 წელს სოხუმის საავადმყოფოს კი — 11 ადგილი, 1862 წელს ოზურგეთის საავადმყოფო-ჰოსპიტალს ჰქონდა 8 საწოლი³⁵ ადგილი. სამედიცინო მომსახურებისათვის დაბალი ფენები გარკვეული რაოდენობის საზღაურს იხდიდნენ. ასეთი საზღაურის გადახდისაგან თავისუფალი იყო მაღალი წოდებისა და ქალაქის სამოხელეო შტატის წარმომადგენლები. საავადმყოფოთა დაფინანსება ძალზე მცირე იყო. მაგალითად, ქუთაისის საავადმყოფოს წლიური ხარჯები 1863 წელს შეადგენდა 3050 მანეთს, ხოლო ყულევის ასეულის ლაზარეთისა, სადაც 30-40 საწოლი ადგილი იყო, შეადგენდა 2220 მანეთს.³⁶

საქალაქო მოსახლეობის ცუდ სამედიცინო მომსახურებაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ სხვადასხვა წლებში ქალაქებში დაბადებულთა რიცხვს სიგარძნობლად აკარებდა გარდაცვალებულთა რაოდენობა. მაგალითად ქუთაისში 1842 წლის ცნობით, დაბადებულა 115 ორივე სქესის, გარდაცვლილა 476 სული, ყულევაში დაბადებულა 14, გარდაცვლილა — 32 სული³⁷ და ა. შ.

აღსანიშნავია ისიც, რომ მოსახლეობის უზრუნველყოფას მედიკამენტებით არავითარი ყურადღება არ ექცეოდა. ამასთან დაკავშირებით 1830 წლის 28 აპრილს პასკევიჩი სწერდა შინაგან საქმეთა მინისტრს, რომ ჭფთაიქების გახსნა «необходимо и здешнем крае, где многие погибают от недостатка медицинских пособий»³⁸. შინაგან საქმეთა სამინისტროდან ამის საპასუხოდ აღნიშნავენ, რომ აფთიაქების გახსნა შეუძლებელია ჯერ-ჯერობით, რადგან მათი შენახვა ქალაქებს არ შეუძლიათ და ისინი ხაზინას დააწევებთან მძიმე ტვირთადო. არა თუ 1830 წელს, არამედ 1850 წელსაც არ იყო არც ერთი სამოქალაქო აფთიაქი, ქუთაისის გუბერნიაში. წამლების გაცემა ხდებოდა ქუთაისის, ახალციხის და ოზურგეთის სამხედრო ჰოსპიტლების აფთიაქებიდან. მხოლოდ ქუთაისში სამაზრო ექიმის კერძო განკარგულებაში ყოფილა ერთი პატარა აფთიაქი, საიდანაც წამლების გაცემა ფართო სა-

³⁵ სსტო, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 460, ფურც. 6; ს. 321, ფურც. 7—8.

³⁶ იქვე, ფ. 4, აღწ. 2, ს. 460, ფურც. 8. К. Спасский и Автономов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 31.

³⁷ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 1035, л. 58.

³⁸ Акты, т. VIII, 224.

ბით არ სწარმოებდა³⁹. ქუთაისში პირველი აფთიაქები გაიხსნა 1861-62 წლებში⁴⁰.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ დასავლეთ საქართველოს ქალაქებში რუსული სამედიცინო პერსონალის გვერდით თანდათანობით ვხვდებით ქართველ ექიმ-ფერშლებსაც. მაგალითად, 1853 წელს ქუთაისში მთავარი ექიმის პოსტზეა ვ. სტრუვე, ოზურგეთში — ი. სააკოვი, სოხუმში — ვ. სვეჩნიკოვი. მათთან ერთად ქუთაისში ამ პერიოდში ფერშლებად მუშაობდნენ სოლომონ დუჩაიძე და მანუჩარ ნატროშვილი, ონში ს. მასხარაშვილი, ანდრია არჭევანიძე, ოზურგეთში — ნიკოლოზ ბაღმენიძე და სოფრომ ხუნდაძე⁴¹. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ განსაკუთრებით სააფთიაქო-ფარმაცევტულ ხელოვნებაში აღრიდანვე დაწინაურდნენ კოკოჩაშვილები⁴². მათგან ცნობილი იყო ივანე ქაიხოსროს-ძე კოკოჩაშვილი, რომელიც ახალციხიდან, ქუთაისს გადავიდა 30-იანი წლების დასაწყისისათვის. მან კარგად შეისწავლა სომხური, თათრული და დასავლური ენებიც. იგი ეწეოდა სამკურნალო ბალახების შეგროვებას და შეუდგენია კიდეც „ბოტანიკური ლექსიკონი“. მისი შვილის, პეტრე კოკოჩაშვილის თაოსნობით, 1860-61 წლებში ქუთაისში გახსნილა პირველი აფთიაქი. იგი წამლებსა და სხვადასხვა მედიკამენტურ მოწყობილობებს იძენდა რუსეთიდან, კონსტანტინეპოლიდან, ბერლინიდან და ვენიდან.

ქალაქის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარება უშუალო ზემოქმედებას ახდენდა მის გარეგან სახეზე. დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქები თავიანთი გარეგნული ელფერიტ და ფეოდალური ეპოქისათვის დამახასიათებელი ატრიბუტებით, არაფრით არ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ XIX ს-დან ქალაქების დიდი უმრავლესობა თანდათანობით კარგავდა წინარე ეპოქისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს და ახალ სამეურნეო ეკონომიკურ ურთიერთობათა შესაბამისად მისი გარეგანი ფორმირებაც ამ ნიადაგზე მიმდინარეობდა. 30-იანი წლებიდან საქართველოს ქალაქებში კაპიტალისტურ ურთიერთობის ელემენტების შეჭრასთან დაკავშირებით საქალაქო ყოფიერებიდან სავსებით იდეენებოდნენ ფეოდალიზმისდროინდელი „ციხე“, „კოშკი“, „გალავანი“, „კრემლი“, „ქა-

³⁹ ЦГИАЛ, ф. 1297, оп. 244, д. 31, л. 4.

⁴⁰ Летопись Кутанса, «Кавказ», 1861, № 6.

⁴¹ ЦГИАЛ, ф. 1297, оп. 244, д. 777, лл. 426—427.

⁴² ზ. კიკინაძე, ქართველ კათოლიკენი ყველა ასპარეზზე და ზოგადად წერილები დასავლეთ საქართველოზე, ტფ., 1905, გვ. 59.

ლაქის კიშკარი“, რადგან ისინი პრაქტიკულად უკვე აღარ პასუხობდნენ ამა თუ იმ ქალაქის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ განვითარებას. ახლა, ახლ უფრო და უფრო საგრძნობი ხდებოდა ის, რომ ცალკეული ქალაქი, თუ სავაჭრო პუნქტი, უწინარეს ყოვლისა, თავისი ოლქის და მთელი ქვეყნის მთავარი ეკონომიკური ცენტრის როლს განასახიერებდა. ამ საფუძველზე ხდებოდა ქალაქის გარეგანი სახის ცვლილებაც.

ქუთაისის 1820 წლის გეგმიდან ირკვევა, რომ რიონის მარჯვენა ნაპირი, ანუ უძველესი ქუთაისი თავისი ციხით, უკვე დიდი ხანია აღარ არსებობდა. მოსახლეობა ამ პერიოდში უმთავრესად რიონის მარცხენა ნაპირზე იყო განლაგებული. რიონზე გამაღალი ხიდიდან იწყებოდა სავაჭრო რიგები და ღუქნები, რომლებიც ქალაქის თითქმის ცენტრში იყვნენ მოთავსებულნი. მოსახლეობას ძირითადად მდინარე რიონის მარცხენა ნახევარკალი ჰქონდა დაქვრილი⁴³. დაახლოებით XIX ს-ის ათიანი წლების ქუთაისის აღწერილობა მოცემული აქვს გ. ავალიშვილს. იგი შენიშნავს: „აღმოსავლეთი კერძო რიონისა ქალაქსა ამას შინა არს მოედანი, რაოდენთაღმე კანდრისა ხეთა ზედა მტკრთული. აქ ყოფილა სასახლე ანუ სახლი მეფეთა. არამედ დღეს ნაცლად მისსა არიან კაზარმახი როსსიის მკედრობათა. არარიმე არს ღირსი ყურადმღებლობისა. არს მცირეთთა ნივთთა ვაჭრობა და ესეცა იშვიათად. ღუქანნი არიან ცუდნი და დახშულნი უქონლობისაგან სავაჭროთასა. ადგილი დაცემული და მარად ტალახიანი, ვინაჲთგან პაერი უხუ-ზმირად რწყავს წვიმითა“⁴⁴. წყაროების მიხედვით, ასევე გამოიყურება ამ პერიოდისათვის დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი საქალაქო პუნქტები. ლეიტენანტი სკირნეცკი 1807 წელს სოხუმის შესახებ აღნიშნავს, რომ „ეს იყო პატარა ციხე-ქალაქი, რომლის გარშემო განლაგებულნი იყვნენ სოფლები, რომელთა მოსახლეობა პერიოდულად ვაჭრობდა აქაურ ბაზარზე და რამდენიმე ღუქანში“⁴⁵. პროფესორ ნორდმანის ცნობით, ამ დროს «в Сухуме, который представляет небольшой городок, есть две мечети, баня и числится около 3000 жителей. Бухта оберегается небольшою крепостью с четырьмя бастionsами»⁴⁶.

როდესაც სპასსკი-ავტონომოვი „რედუტ-კალეს“ სახელწოდების წარმოშობის საკითხს ეხება, ყულევის შესახებ აღნიშნავს, რომ რუსებ-

⁴³ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 22110, лл. 5-6; Ш. А. М е с с и а, Города..., გვ. 399.

⁴⁴ გ. ავალიშვილი, მგზავრობა..., გვ. 22.

⁴⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 184806, л. 3-4.

⁴⁶ Нордман, Путешествие по Закавказ. краю, ЖМНП, ч. XII, СПб, 1838, 404.

მა მდინარე ხობის მარცხენა ნაპირზე ააგეს რედუტი, ამ რედუტმა და ჭაიანის ძველმა კოშკმა კულემ მისცეს სახელი დღევანდელ რედუტ-კალესო. დაახლოებით ასეთივე აღწერილობაა მოცემული ყულევის შესახებ სამხედრო-ისტორიულ არქივში⁴⁷. ყულევს მეტისმეტად უარყოფითად ახასიათებს გ. ავალიშვილი. მისი სიტყვით: „რედუტ-კალა არს ციხე როსისის მხედრობისა პირსა ზედა შავისა ზღვსა და ხორგა მდინარეისა კიდურისა თანა, რომელსაცა შინა იპოვნებიან რაოდენნიმე დუქანნი. ადგილი ესე არს თუ ითქვიმს მომწამვლელ-მომაკედინებელი. მიწა, ანუ ადგილი ქაობიანი და ჰავა ცა ზღვსა უფრო ყოველთა მენებელ-წინააღმდეგი კაცთა სიმრთელესა“⁴⁸.

1811 წლის გეგმის მიხედვით, ქალაქი ფოთი და მისი ციხე გაშენებული იყო რიონის შესართავში. ქალაქის ციხე-გალავანს ოთხკუთხედი ფორმა ჰქონდა. ციხეში იყო აბანო, თოფის წამლის მაღაზია, კრამიტით დახურული, მარილისა და სურსათის რამდენიმე მაღაზია. ქალაქს ჰქონია სამი კარი. რიონის მხრისაკენ მოქცეულ კარს „წყლის კარი“ ეწოდებოდა, ზღვისკენ მიქცეულს „სტამბოლის კარი“, ხოლო აღმოსავლეთისას — „საქართველოს კარი“⁴⁹. რამდენადაც ქალაქი ფოთი თურქეთის მფლობელობაში იყო მოქცეული, 50-იან წლებამდე მის შესახებ საქმარისი ცნობები აღარ მოგვეპოვება.

30-იანი წლების აღწერით, ოზურგეთი გარეგნული თვალსაზრისით ჯერ კიდევ პატარა პუნქტს წარმოადგენდა. ქალაქის ცენტრში ამ პერიოდში ყოფილა მოედანი, სადაც იდგა მთავრის სასახლე. ქალაქში ამ დროს ვხედავთ 40-მდე დუქანს და რამდენიმე ათეულ ხის სახლს. აქვე ყოფილა ხის ძველი ეკლესია. ქალაქის მცხოვრებთა საქმიანობას, როგორც ეს შემდგომი პერიოდის წყაროებიდანაც ჩანს, ვაჭრობა-ხელოსნობასთან ერთად მიწათმოქმედებაც შეადგენდა.

ქალაქებისა და სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტების ეკონომიკურ განვითარებასთან ერთად სახეს იცვლიდა მათი გარეგანი ფორმაც. 30-იანი წლებიდან ქალაქებში თანდათანობით მრავლდებოდა სავაჭრო-სახელოსნო, საუწყებო და საცხოვრებელი სახლების რიცხვი. უფრო და უფრო შესამჩნევი ხდებოდა ქალაქის „ახალ“ და „ძველ“ უბნებად დაყოფა. ამასთან ქალაქის ახალი ნაწილი, რომელიც დაგეგმარების თვალსაზრისითაც უსწრებდა ძველს, თანდათან იზრდებოდა და პრივილეგიური მოსახლეობის დიდი ნაწილი მას ეტანებოდა. ახალი, გეგმიანი მშენებლობის გამო საქართველოს დიდი ქალაქების (თბილისი, ახალციხე, გორი, ქუთაისი, სოხუმი) ახალ ნაწილებს „პლანი“ შეარ-

⁴⁷ К. Спасский-Автопомов, დასახ. ნაშრომი, ЦГВИА, д. 22390, л. I.

⁴⁸ გ. ავალიშვილი, მკვლევარობა..., გვ. 24.

⁴⁹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 20501, л. II.

ქვეს. „პლანის“ ტერიტორია სოციალურად, სიმბოლურად, თუ გარეგანი სახით „რაბათისა“ და „სლობოდკის“ სრულ კონტრასტს წარმოადგენდა.

1850-51 წლების ცნობით, ქუთაისში საცხოვრებელი სახლების რიცხვი აღწევდა 440-ს; აქედან 11 საუწყებო სახლი იყო, დანარჩენი კი — კერძო. ამავე წყაროს ცნობით, ამ პერიოდში აქ იყო 380-მდე საეკლესიო სახლი და ღუქანი⁵⁰. ამ დროისათვის აქ არსებობდა 9 ქუჩა, 1 შოედანი და 3 ხიდი⁵¹. სოხუმში 1856 წელს ყოფილა 193 სახლი. 9 — სახელმწიფო-საუწყებო, დანარჩენი კი — კერძო მფლობელობითი. 1865 წ. ქუთაისში 1551 კეისა და ხის სახლი იყო. საეკლესიო სახლებისა და მაღაზიების რიცხვი აღწევდა 700-მდე⁵². 1865 წელს ქალაქის მთელი სახლებიდან 33 სახელმწიფო-საუწყებოს წარმოადგენდა, დანარჩენი კი, კერძო მფლობელობაში იყო მოქცეული. ასევე იზრდებოდა საცხოვრებელი და სხვა სახის სახლების რიცხვი დანარჩენ პუნქტებშიც. მაგალითად, 1851 წლისათვის საცხოვრებელი სახლების რაოდენობა ონში 88-ს აღწევდა, ხონში 213, ოზურგეთში — 110, საჩხერეში კი — 98-ს⁵³. 1865 წ. ონში ყოფილა 146 სახლი, ხონში — 276, ოზურგეთში — 176, ფოთში — 300, სოხუმში — 543⁵⁴ და ა. შ.

სახლების მშენებლობის და გარეგანი გაკეთილშობილების მხრივ გამოირჩეოდა ზუგდიდიც. მარი ბროსე, რომელიც დ. დადიანს ესტუმრა 1848 წელს, აღნიშნავს: „რამდენიმე ასეული სახლი გაშენდა აქ ორ-სამ წელს საყოველთაოდ სასარგებლოდ. თუ ეს მოძრაობა გაგრძელდა, ზუგდიდს მალე დაეცემა აყვავებამ“⁵⁵.

საქალაქო მშენებლობაში და, საერთოდ მის გარეგან გაფორმებაში 30-იანი წლების ბოლოდან შეიმჩნეოდა თვისობრივად ახალი მოძენტიც. კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს ძველი ხის ნაგებობების გვერდით ქვისა და აგურის სახლების რაოდენობრივი ზრდა. წინარე ეპოქის ქალაქისათვის, საერთოდ, ქვის ნაგებობანი მცირე გამოჩაყლისს გარდა მაინცდამაინც არ იყო დამახასიათებელი. კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ჩამოყალიბება, ქალაქის სავაჭრო-ეკონომიური პოტენციალის შემდგომი ზრდა გარდუეალი აუცილებლობით იწვევდა ასეთი ნაგებობების მშენებლობათა გაშლას და მათი რიცხვის გამრავლებას. ამ მხრივ, შესაბამისი პერიოდისათვის დასავლეთ საქართველოს საქალაქო პუნქტებში გარკვეულ ცვლილებებს აქვს ადგილი. ქუთაისში

⁵⁰ КК. на 1851 г., отд. II, 97.

⁵¹ Летопись Кутаиса, «Кавказ», 1861, № 6.

⁵² სსიჩიფ, თ. 16, აღწ. 4, ს. 3331, ფურც. 22.

³³ KK. № 1852 რ. გვ. 313—314; სს(ი)ა, თ. 4; აღწ. მ. ს. 337, გვ. 71.

⁵⁴ ЦГИАЛ. ф. 560, оп. 12, д. 394, л. 1—2; КК на 1865 г., 110—111

55 ი. მ. ე. ნ. ა. რ. გ. ი. ა., ქართველი მწერლები, თბ., 1957, გვ. 117.

40-იანი წლებიდან შეძლებული მოქალაქეები და მსხვილი ვაჭრები თავიანთი კაპიტალის გარკვეულ რაოდენობას აბანდებდნენ საცხოვრებელი ქვის სახლების მშენებლობაში. საამისოდ ცოტა მოგვიანებით მთავრობაც იღებდა მცირეოდენ ხარჯებს. 1849 წელს ი. ნიკოლაძემ სკოპცებისაგან ნაყიდ ადგილზე ააგო პირველი ქეითიერის ნაგებობა. 1852 წლისათვის ქუთაისში უკვე 8 კერძო ქვის სახლი იყო⁵⁶. განსაკუთრებით ქვის სახლების მშენებლობა სწრაფად წავიდა წინ 50-იანი წლების შემდეგ. მარტო 1859 წელს აქ აშენდა 25 ქვის სახლი. 1863 წლისათვის ქუთაისში 134 ქვის შენობა იყო⁵⁷. განსაკუთრებით ახალი ტიპის ნაგებობათა რაოდენობით ქუთაისის შემდეგ გამოირჩეოდა სოხუმი. 1851-52 წლებში სოხუმში ააგეს 12 ქვის საცხოვრებელი სახლი და ნაგებობა⁵⁸. ამ დროიდან დაწყებულ იქნა ქალაქში „პლანისა“ და „რაბათის“ უბნების ერთმანეთისაგან გამოიკვეთა და მთავარი ქუჩების ქვაფენილებით გაყვანა. 1853 წელს რაბათის უბანში 40 ახალი სახლი იქნა აგებული⁵⁹. 1865 წლისათვის სოხუმში ქვის ნაგებობათა რაოდენობა 311-მდე ავიდა, ოზურგეთში ამ დროს იყო 9, ხოლო ხონში — 6 ქვის შენობა⁶⁰. ასევე იზრდებოდა ქვის სახლების რიცხვი ზუგდიდში, ფოთში და სხვა საქალაქო ცენტრებშიც.

მაშასადამე, როგორც ვხედავთ, მოთხოვნილება ქვასა და აგურზე საქართველოს ქალაქების მშენებლობასთან დაკავშირებით, სწრაფად იზრდებოდა; ყოველივე ეს კი იწვევდა აგურისა და ქვის წარმოების მნიშვნელოვან გაფართოებას ქალაქებში. როგორც ლენინი აღნიშნავს, „ვაჭრობის, ფაბრიკების ქალაქების ზრდა მოითხოვს სრულიად სხვანაირ ნაგებობებს, რომლებიც არც თავისი არქიტექტურითა და არც სიდიდით არ ჰგავს პატრიარქალური ეპოქის ძველებურ შენობებს. ახალი ნაგებობანი მოითხოვენ მეტად სხვადასხვანაირ და ძვირფას მასალას, მოითხოვენ სულ სხვადასხვა სპეციალობის მუშათა მასების კორპორაციას, მოითხოვენ ხანგრძლივ დროს თავისი დასრულებისათვის“⁶¹.

ასე, თანდათანობით იცვლიდა ქალაქი იერს გარეგნულად, ადგილობრივად და კულტურულ-საგანმანათლებლო თვალსაზრისით. რეფორმაშდელი პერიოდის დასასრულისათვის დასავლეთ საქართველოს ქალაქების გარეგანი სახე საესეებით შეესაბამებოდა მის სოციალურ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ შინაარსს.

⁵⁶ «Кавказ», 1861, № 6.

⁵⁷ მ. დ. უ. მ. ბ. ა. დ. ე., დასავლეთ საქართველო..., გვ. 377.

⁵⁸ Из письма о Сухуми, «Кавказ», 1853, № 95.

⁵⁹ ЦГИАЛ, ф. 1268, д. 88, лл. 14—15.

⁶⁰ Статист. свед. о Кавказе, т. I, 104.

⁶¹ ვ. ი. ლ. ნ. ი. ნ. ი., კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თბ., ტ. 3, გვ. 627.

ГОРОДА ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ В ДОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД XIX ВЕКА

Резюме

Цель нашего исследования — изучить историю городов Западной Грузии, их место и роль в экономической, социальной и культурно-политической жизни страны в первой половине XIX столетия.

Изучение социально-экономического развития городов является одной из важнейших задач советской исторической науки. Несмотря на то, что для феодального способа производства в целом характерно господство натурального хозяйства и «для средневековья исходным пунктом служила деревня»,¹ город являлся существенной частью феодального общества, лицо которого во многом определялось развитием городов и их удельным весом в экономике страны.

Важность изучения проблемы определяется и тем, что история города тесно связана с историей развития капиталистического общества, историей формирования промышленного пролетариата.

Грузинская историография уделяла и уделяет определенное место вопросам истории городской жизни, ремесла и торговли. Отдельных вопросов истории городов Грузии дореформенного периода касаются в своих обобщающих и специальных трудах грузинские ученые: Джавахишвили И. А., Пирцхалашвили А. Г., Какабадзе С. С., Чхетия Ш. К., Гугушвили П. В., Месхиа Ш. А., Бердзенишвили Н. А., Думбадзе М. К., Хоштария Э. И., Гоголадзе Д. А., Джаошвили В. Ш., Киквидзе А. Я., Антелава И. Г., Орджоникидзе Э. А., Джамбурия Г. Д., Сичинава В. Н., Кожоридзе Д. А., Вачридзе П. Н., Габуниа Г. И., Бернашвили Т. Г., Самсонадзе М. А. и др.

Отсутствие специальных исследований по истории городов Западной Грузии побудило нас заняться изучением данной проблемы.

Хотя наша работа учитывает достижения грузинской советской историографической науки, однако в основном опирается на первоисточники и архивные документы. В труде были использо-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 3, стр. 22.

ваны документальные материалы Ленинградского Центрального исторического архива, Центрального исторического архива Грузинской ССР и Грузинского института рукописей имени акад. К. Кекелидзе.

Кроме того, были использованы опубликованные документальные источники и официальные статистические материалы конца XVIII и первой половины XIX века¹.

Помимо документальных источников, в труде использованы нарративные памятники (сочинения древнегрузинских историков, описания путешественников, хроники и др.).

Для дореволюционной историко-урбанистической литературы характерным было изолированное изучение городов и городской жизни от общих исторических процессов. Известно, что на различных ступенях феодальной формации значение города было неодинаковым. Прежде село господствовало над городом, теперь же, в период позднего феодализма, город начинает эксплуатировать село.

При исследовании истории городов Западной Грузии мы заостряем внимание на таких мелких торговых пунктах и селах, которые не входили в номенклатуру городов. Подобный подход к исследуемой проблеме нам казался тем более необходимым, что изолированное изучение города не дало бы полной картины формирования единого внутреннего рынка. Мы заостряем внимание на качественном и численном росте городского населения, при рассмотрении социальных отношений особое

¹ Документы по истории Грузии (1862—1917), т. I, ч. II., под ред. Ш. К. Чхетия, Тб., 1954; Материалы по экономической истории Грузии, кн. I, Тб., 1938 — под редакцией Н. Бердзенишвили; Документы из социальной истории Грузии, т. II, 1953 — под редакцией Н. Бердзенишвили; С. Какабадзе, Церковные документы Западной Грузии, кн. I, 1928; А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, т. I, II, СПб., 1891, 1898; Д. Пурцеладзе, Грузинские дзорянские грамоты, Тифл.; 1891 его же, Грузинские крестьянские грамоты, Тифл., 1882; Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, СПб., 1878; Акты, собранные Кавказской археологической комиссией, — под ред. А. П. Берге, т. I—XII; К. Герман, Статистические исследования относительно Российской империи, ч. I, СПб., 1819; Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год, СПб., 1829; О. Евенкий, Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835; Статистические описания губерний и областей Российской империи, Кутаисское генерал-губернаторство, т. XVI, ч. V, СПб., 1858; П. Семенов, Географическо-статистический словарь, т. т. II—III—IV, СПб., 1861—1865; Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, 1869, Тифлис, и др.

внимание уделяем борьбе крепостных купцов и ремесленников за личную свободу и переход в разряд горожан.

В труде показано, что с 30-х годов XIX века в городской жизни Западной Грузии начинается переломный период. К концу дореформенного периода вступает в завершающую стадию сословие купцов; на торговом поприще все более выдвигается местный грузинский элемент. Прослойка купцов-горожан закладывала основу будущего буржуазного класса.

Актуальность проблемы и отсутствие обобщающих исследований о западнотуркменских городах (особенно в дореформенный период, т. е. эпоху позднего феодализма) определили разработку темы — «Города Западной Грузии в I половине XIX века (дореформенный период)».

Монография состоит из введения, пяти глав и библиографии.

Во введении, наряду с обзором литературы, приводится краткий анализ источников, излагаются методологические основы всего исследования.

В первой главе — «Городская жизнь и торговля в Западной Грузии на рубеже XVIII—XIX веков» — дается характеристика городов и торговых пунктов Западной Грузии конца XVIII — начала XIX века.

Во второй половине XVIII и к началу XIX века Западная Грузия представляла собой политически раздробленную страну. Этой политической раздробленности еще более способствовал опиравшийся на феодальную основу слабый экономический базис.

В силу внутренних и внешних причин в Западной Грузии все еще не могли создаться соответствующие условия для быстрого подъема ремесла и торговли, развития городской жизни. Главные торгово-ремесленные центры: Кутаиси, Поти, Сухуми и другие были подчинены влиянию Турции. В тот период Черное море не имело для населения Западной Грузии такого хозяйственно-экономического значения, как в прошлом. Именно на это обстоятельство обращал внимание правительства России владетельный князь Мегрелии Дадияни в подписанном в 1804 году вассальском договоре.¹

В Западной Грузии несмотря на неблагоприятные условия, в этот период имело место развитие торговли и товарного хозяйства, а также старых торгово-ремесленных пунктов и городов.

В труде приведен фактический материал, характеризующий ремесла и торговлю, развитие товарных отношений и экономическое положение городов в указанный период. Прежде всего заостряется внимание на главном городе Западной Грузии Кутаиси, который постепенно восстанавливал свое прежнее зна-

¹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 1, д. 866, лл. 23—24.

чение и становился основным торговым пунктом края. В это время Кутаиси имел торговые сношения с приморскими пунктами и внутренними районами страны — Мегрелией, Гурией с Ахалцихе и городами Восточной Грузии. По сведениям Пейсонеля и других путешественников (1780-ые годы) европейские товары морем через Стамбул завозились в «Турецкую Грузию». В то же время, через посредство местных греческих и армянских купцов в Имерети поступали российские мануфактурные, польские и венецианские шерстяные изделия, на что здесь имелся большой спрос. Кутаисские купцы вывозили за границу, а также в Восточную Грузию и Россию шелк, кукурузу, вино и другие товары. По сведениям Гюльденштедта, в это время в Кутаиси находились в обороте монеты 17 различных видов: росло экономическое значение города и число его населения. П. Литвинов отмечает, что в Кутаиси есть купцы, располагающие довольно большим капиталом; здесь, по его словам, ведется «самая крупная торговля», в городе насчитывается около 100 купеческих фамилий; это и старые городские жители, которые всегда занимались торговлей и называются горожанами¹. По данным 1807 года, в 50 торговых лавках Кутаиси насчитывалось продукции на 70 тысяч рублей. Городской рынок снабжался изделиями местных ремесленников и продуктами сельского хозяйства. Часть ремесленников являлась и мелкими товаропроизводителями. По данным 1806 года, стоимость выработанной ими продукции составляла 3250 рублей².

Помимо Кутаиси, по своему торгово-экономическому значению выделялись и другие города и местечки Западной Грузии: Озургети, Опи, Хони, Чхари, Зугдиди, Сухуми, Сачхере и другие. К концу XVIII века в Хони проживало 200 семей (около 1.000 душ). На онском и хонском базарах обращалось большое количество хлопчатобумажных тканей, европейских и русских мануфактурных изделий, железа, медной посуды, шелка, скота, продуктов сельского хозяйства и сельскохозяйственных орудий. Внутренние городские центры и местечки Западной Грузии имели торговые сношения с приморскими пунктами. Имеретинские и мегрельские купцы скупали у сельского населения различные товары и обменивали их в Поти и Сухуми на соль и мануфактурные изделия.

Отсутствие в стране единой денежной системы отрицательно сказывалось на развитии городской жизни и формировании внутреннего рынка. Феодалы по существу ввели торговую монополию путем открытия таможен и насилия в отношении личности купцов, что мешало консолидации класса свободных купцов. В создавшейся ситуации центральная власть (Соломон

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. I, д. 234, лл. 126—127.

² ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. I, д. 234, л. 129.

I и Соломон II) проводила меры, способствующие защите личности купцов. Согласно одному документу (1772 г.), после изгнания из Кутанси турок в город Кутанси переселяли купцов из Хони и других мест, и там «восстановилась калакоба»¹. Здесь под «восстановлением калакоба» подразумевается возвращение бежавших из Кутанси купцов на прежнее место, возрождение торговли и городской жизни. Проведению этих мероприятий способствовали русские власти, постепенно утверждавшиеся в Грузии. Из торговых актов этого периода видно, что «незаконная торговля» считалась отрицательным фактором, сдерживавшим экономическое развитие страны. Поскольку определенную часть доходов царской власти и городских жителей приносили ремесла и торговля, цари в своей экономической политике руководствовались соответствующей прогрессивной политической линией. Имеретинский царь Соломон II оказывал покровительство кутаисским купцам, поощрял их на проведение крупных торговых операций. Он поселил в Кутанси купцов, переселившихся и из города Ахалцихе, и оказал им необходимую помощь. Из крупных купцов его времени следует отметить: Каухчишвили, Андроникашвили, Зубалашвили, Баиндурашвили. Особенно выделялись в тот период купцы Оцхели, у которых царь часто брал крупные займы. Царь Соломон оказал купцу Иване Зубалашвили активную помощь в устройстве ремесленных предприятий в Кутанси и других пунктах Имеретии. Торгово-промышленные начинания Зубалашвили поддерживал и поощрял владетельный князь Мегрелии. Согласно документу за 1800 год, Соломон II даровал свободу купцу Георгию Квиникадзе и освободил его от таможенных сборов и других налогов². В этот период в торгово-экономической и политической жизни Западной Грузии часто фигурируют купцы из Кутанси, Чхари, Зугдиди и Озургети: Акопашвили, Хечинашвили, Мурадашвили, Кикнадзе, Небнеридзе, Пачкория, Матошвили, Пенкришвили и другие³. Местные представители русского правительства считали возможным (разумеется по фискально-экономическим соображениям) давать займы кутаисским купцам. В 1804 году П. Литвинов просил Цицианова выдать кутаисским купцам денежный заем, поскольку тем самым здешние купцы несколько окрепнут, и у казны появится определенный доход.⁴

После присоединения Западной Грузии началось осуществление ряда экономических мероприятий. Местные русские власти, в первую очередь, объявили войну феодальным тамо-

¹ Институт рукописей им. акад. К. Кекелидзе, ф. Н; № 2782 (ниже везде сокращенно: ИР).

² Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, стр. 106.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 310, лл: 13—14;

⁴ АСКАК, т. II, стр. 421.

жням, сдерживавшим развитие торговли и городской жизни. В то же время происходила унификация знаков, и доминирующее место в торговых сделках занимали русские деньги.

В работе, параллельно с освещением вопроса о присоединении к России причерноморских городов, говорится об устремлении проникновения в Западную Грузию торгового капитала из Южной России.

Следовательно, в конце XVIII и к началу XIX века экономическое развитие городов и торговых пунктов Западной Грузии, ввиду сложной внутренней обстановки, проходило медленными темпами. Хотя торговля опиралась в основном на местное товаропроизводство, — города в этот период все еще недостаточно способствовали установлению прочных экономических связей между отдельными районами страны. К тому же неупорядоченная торгово-экономическая политика русского царизма сдерживала развитие городской жизни, оформление и консолидацию сословия свободных купцов. В то же время следует отметить и то обстоятельство, что утверждение политического и экономического господства России и Западной Грузии создавало объективные предпосылки для возрождения и развития городов, их постепенной изоляции от турецкого влияния.

Во второй главе — «Экономическое развитие западногрузинских городов в первой половине XIX века» — исследуется вопрос о развитии ремесел, зарождении мелкого капиталистического производства и расширения торговли в городах дореформенного периода.

Экономическое положение городов зависело от развития ремесла — этой «необходимой составной части» (В. И. Ленин) городской жизни. В городах Закавказья и Восточной Грузии ремесленное производство в основном развивалось в рамках относительно оформившихся цеховых отношений. Что касается Западной Грузии, то здесь цеховая организация существовала только в Кутаиси, в остальных же городах цехи не были вовсе представлены или же существовали в ограниченном виде. В диссертации, на основе фактического материала, показаны виды и формы ремесленного производства, их распространение — как на селе, так и в городе — в первой трети XIX века; указано, что к этому периоду ремесленное производство постепенно выходит за свои прежние рамки и ремесленники превращаются в товаропроизводителей.

В 30—50-х годах XIX века число ремесленников в городах Западной Грузии постепенно возрастает. С одной стороны, это было вызвано дальнейшим общественным разделением труда и специализацией ремесленных отраслей. Все большие места занимали в городах новые отрасли ремесленного производства.росло число кондитеров, печников, мебельщиков, часовщиков, зо-

лотых дел мастеров, кузнецов, портных, каменщиков, ткачей, красильщиков, мастеров по изготовлению галантерейных изделий, бочаров, мастеров по изготовлению сельскохозяйственных орудий и др. С другой стороны, постепенно вытеснялись отжившие виды ремесел.

В 1845 году в Кутаисском уезде насчитывалось 1153 ремесленника (большая часть которых приходилась на город Кутаиси), а стоимость выработанной ими продукции составляла 25.840 рублей. В Озургети проживали 102 ремесленника (стоимость выработанной продукции — 3.700 рублей)¹. В этот период в местечке Сачхере числилось 90 ремесленников, в Хони — 85, Они — 30, Зугдиди — 63, Чхари — 30 и т. д. Общая стоимость ремесленной продукции этих четырех пунктов составляла 55.000 рублей².

В приморских пунктах (Поти, Сухуми, Кулеви), являющихся торгово-транзитными центрами, большей частью развивались новые ремесленные отрасли. Более наглядно количественный и качественный рост ремесленников и ремесленной продукции виден с 50-х годов. По сведениям за 1862 г., в Кутаиси было 163 мастера, 248 подмастерьев и около 200 учеников; в Озургети — 49 мастеров, 85 подмастерьев и 43 ученика³. Кроме того, росло число «внецеховых», т. е. «свободных» ремесленников». Их число к этому времени в Кутаиси достигло 300. Имели место случаи открытия подмастерьями и учениками новых мастерских еще до окончания срока обучения. Наряду с этим постепенно росло число наемных рабочих у мастеров. Как подтверждают материалы, дальнейшее развитие ремесленного производства в городах характеризовалось тенденцией перехода подмастерьев в разряд самостоятельных мастеров.

К концу дореформенного периода в Кутаисской губернии (исключая Мегрелию) числилось 5.000 ремесленников, из них 800 проживали в Кутаиси, составляя 9% населения города. Стоимость продукции, выработанной кутаисскими ремесленниками, составляла 63.000 рублей, в том числе чистый доход равнялся 36.000 рублям³. Стоимость продукции, выработанной озургетскими ремесленниками, составляла 6.330 рублей, а число ремесленников доходило до 200. Соответственно росло число ремесленников и в других пунктах. В 1863 году в Сухуми числилось около 50 ремесленников, в Зугдиди — 115, Поти — 176 и т. д. Исторические данные подтверждают, что наибольшее количество выработанной в городах ремесленной продукции приходилось на изделия из металла, дерева, камня, глины, на

¹ ИР, ф. Н; № 3223; Лаврентьев, Стат. описания, стр. 183.

² ЦГИАЛ, ф. 1268, д. 108, лл. 200—205.

³ ЦГИАЛ, ф. 1281, оп. 5, д. 99, лл. 57—58; ф. 1268, оп. 2, д. 1035, лл. 54—55; ЦГИА Груз. ССР, ф. 4, оп. 4, д. 285, л. 11.

сельскохозяйственные орудия и домашнюю утварь. В соответствии с этим в составе ремесленников росло число каменщиков, кузнецов, гончаров, столяров. А все это укрепляло хозяйственные связи между городом и селом, и ремесленное производство приобретало товарный характер. Историческим итогом развития ремесленной стадии производства явились расширение товарного производства и переход к мелкому капиталистическому производству. В. И. Ленин писал: «Образование мелкими товаропроизводителями сравнительно крупных мастерских представляет из себя переход к более высокой форме промышленности. Из раздробленного мелкого производства вырастает капиталистическая простая кооперация»¹.

Возникновение в городах Грузии предприятий капиталистического типа шло двумя путями. В одном случае они возникали в результате включения в промышленность капиталов, накопленных в торговле, и предпринимателем-капиталистом становился купец, в другом случае эти предприятия вырастали непосредственно из простого товарного производства, а в роли предпринимателя-капиталиста выступал ремесленник.

Зарождение капиталистического производства в городах Западной Грузии проявлялось главным образом в изготовлении кирпича и шелка. С 30-х годов, в связи с ростом городов потребность в кирпиче и других строительных материалах еще более увеличивается. В 1849—50 годах в Кутаиси имелось три кирпичных предприятия, которые произвели продукцию стоимостью 1800 рублей, в 1855 году — 4 кирпичных «завода», выпустивших продукцию на 5.680 рублей, а в 1860 году — 6 кирпичных «заводов», давших продукцию стоимостью 9.800 рублей. По данным за 1855 год, три кирпичных предприятия и два по производству глиняной посуды в Озургети выпустили продукцию на 1.200 рублей. В 1860 году сухумский кирпичный «завод» выпустил 8.000 штук кирпича, в 1862 году два кирпичных «завода» в Сухуми выпустили продукции на 2.300 рублей².

Кирпичные, шелковые и другие предприятия содержали представители разных сословий: горожане, купцы, дворяне, лица духовного звания. Вкладывая определенный денежный капитал в промышленность, они становились таким путем хозяевами предприятий. В Кутаиси в 40—50-х годах хозяевами предприятий являлись: горожанин Пиран Варданашвили, дворянин Абуладзе, крестьяне И. Дадунашвили, Гурули и др.³. В Озургети кирпичное производство находилось в руках куп-

¹ Е. Хоштария, Развитие промышленности..., стр. 108—109.

² ЦГИАЛ, ф. 1281, по. 5, д. 99, лл. 57—58; ф. 1268, по. 2, л. 1035, лл. 54—55; ЦГИА Груз. ССР, ф. 4, оп. 4, д. 285, л. 11.

³ Е. Хоштария, Развитие промышленности..., стр. 108—109.

цов Пенкришвили и Мchedlishvili, в Сухуми—П. Зубалашвили и т. д. В городах Западной Грузии в шелковом производстве постепенно внедрялись машинная техника и наемный труд. Такие предприятия имелись в Кутанси (К. Дюфура), Зугдиди (Роз Мордюка), Орпири (Г. Гохштразера) и др.

В 30—50 годах XIX века капиталистическое производство в городах внедрялось путем технической переработки продуктов сельского хозяйства (винограда, табака, чачи, картофеля). «Заведения, производящие эту переработку, либо составляют часть тех самых хозяйств, в которых добывается сырой продукт, либо принадлежат особым промышленникам, скупающим продукт у сельских хозяев».¹

Купцы и горожане в разное время открывали в Кутанси, Озургети, Сухуми, Зугдиди водочное, табачное, маслобойное и др. предприятия. В 20-е годы водочные «заводы» в Кутанси открыли горожане Оцхели и Зубалашвили. В начале 60-х годов горожанин Георгий Болквадзе открывает большой водочный «завод», где работали 30 наемных рабочих. В 30-х годах купцы Гокпели открывают в Кутанси фабрику по переработке табака. В Хопи действовало табачное предприятие Джанани. В конце 50-х годов в Сухуми работали табачные фабрики Месакусда и Богданова². Продукция, выпускавшаяся перечисленными фабриками и «заводами», отправлялась для реализации на рынки собственно Западной Грузии и других стран.

Помимо вышеперечисленных предприятий, в городах и местечках Западной Грузии имелись красильные, керамические, кузнечные, лесопильные, известковые, мукомольные (мельницы) производства. В труде приведены фактические материалы о выпуске указанными предприятиями продукции, об их технико-экономической природе, количестве и занятой в них рабочей силе.

На основе изучения архивного материала показано, что ремесленное производство в городах Западной Грузии характеризовалось определенными особенностями. Здесь цеховые ремесла не развились столь широко как это имело место в городах Восточной Грузии (Тбилиси, Гори и др.). Цеховые ремесла в основном были характерны для внутренних городских центров (Кутанси, Озургети). Что же касается пригородских транзитных центров, то здесь ремесла развивались в меньших масштабах или же в формах, характерных для нового периода.

В дореформенный период XIX века капиталистическое производство в Кутанси и других городах зарождалось в таких

¹ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 3, стр. 284.

² ЦГНА Груз. ССР; ф. 26, д. 3465, л. 108; ф. 416, оп. 3, д. 75, л. 56; АСКАК, т. VI, стр. 244; З. Чичинадзе. Торговля грузинских католиков, стр. 33.

отраслях, где прежде отсутствовало ремесленное производство (например, кирпичные, водочные, шелковые, черепичные и др. предприятия), т. е. здесь мы имеем дело с зарождением капиталистического производства вторым путем — когда купец завладевает производством. Отсутствие высокого уровня развития цехового ремесленного производства в городах Западной Грузии объясняется его поздним возникновением. Его законченное оформление (и в то же время распад) происходило параллельно с зарождением и развитием капиталистического производства.

Непосредственный результат развития товарного производства проявился в расширении внутреннего и внешнего рынков. Русский торгово-промышленный капитал еще не был в состоянии установить широкие экономические связи как с Восточной, так и с Западной Грузией. В первом двадцатилетии XIX века рост внутреннего и внешнего рынка Западной Грузии не мог развиваться в широких масштабах. Правда, внутренний рынок опирался в основном на местное товаропроизводство, однако завезенные извне товары все еще занимали большое место в торговой жизни страны.

В работе отмечается, что после двадцатых годов все более растут экономические связи между отдельными областями страны, происходит интенсивный рост товарности продуктов сельского хозяйства. Распад натурального хозяйства и расширение внутреннего рынка еще более ускоряла льготная торговля (1821—1831), при которой Западная Грузия превратилась в транзитную территорию. В этот период западнотурецкие купцы осуществляли торговые операции на рынках Лейпцига, Марселя, Триеста, Дрездена и других городов. В 1824—28 годах частыми гостями Лейпцигской ярмарки были кутанские, сухумские, озургетские горожане и купцы, в том числе И. Андроникашвили, Я. Николадзе, П. Туманишвили, Г. Мепишвили и другие. В этот период на городских рынках Западной Грузии в большом количестве обращались европейские товары. В Кутаиси транзитный товар встречался в большем количестве, чем в других городах Закавказья. Показатели внешней торговли в период действия льгот неуклонно возрастали. Однако после упразднения льгот этот показатель заметно упал, хотя в результате мер, осуществлявшихся местными русскими властями, в Грузии постепенно рос приток русских товаров. По данным за 1844 год, в годовом товарообороте Кутаиси (175.000 рублей) на торговлю европейскими и азиатскими товарами приходилось 70.000 рублей, русскими товарами — 30.000 рублей, а товарами местного производства — 65.000 рублей¹.

¹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 6. д. 205, л. 11.

С 30-х годов товарно-денежные отношения все глубже проникали во все области сельской жизни. Товарный характер приобрели вино, кукуруза, пшеница, шелк. В 1845 году в Кутаисском уезде удельный вес товарной пшеницы достигал 20,1%, шелка — 45%; население Хони было полностью занято производством товарного табака. В этот период во внутренней торговле значительно выдвинулся Кутаиси. На кутаисский рынок поступали для продажи вино, водка, шелк, хлопок, виноград, орехи, табак, железные изделия из районов Имеретии, Мегрелии, Гурии и Восточной Грузии. В 1843 году в городе было продано на 8.500 рублей товаров местного ремесленного производства. В этот период здесь вели постоянную торговлю 250 купцов. В начале 60-х годов в качестве купцов было учтено 30% жителей города (870 человек). В 1853 году в Кутаиси имелось 500 лавок и 50 больших магазинов. В 1846 году на базарах города было продано 25% полотняных, 57% шерстяных, 10% войлочных изделий, 80% шелковой продукции, изготовленных в Кутаисском уезде. Как видим, продукция некоторых отраслей ремесленного производства в уезде имела товарный характер.¹ По данным за 1852 год, на кутаисский рынок было завезено товаров на 200.000 рублей, продано товаров на 180.000 рублей. К концу 50-х годов по кутаисскому купечеству выдавалось примерно 70 паспортов.

Значительную роль в дальнейшем росте внутреннего рынка играли Хони, Сухуми, Кулеви, Озургети. Они, Зугдиди и другие города и местечки. В диссертации приведены данные о численности купцов, товарообороте, о магазинах, лавках, торговых домах в городах и торговых пунктах.

Известно, что для Западной Грузии была характерной ярмарочная торговля. Ярмарочная торговля, как периодическая форма торговли, в основном была развита в феодальную эпоху, когда еще не существовало единого внутреннего рынка. На ярмарках, как правило, производилась в основном оптовая торговля, да и то преимущественно иностранными товарами. В период распада феодализма и зарождения капиталистических отношений ярмарочная торговля уступает место интенсивным формам торговли. В результате подробного анализа фактов, становится ясно, что к концу дореформенного периода в Западной Грузии имеет место резкое сокращение товарооборота на ярмарках и — взамен этого — рост внутреннего оборота каждого города. Так, в 1863 году общий оборот ярмарок в Кутаисской губернии достигал всего 30.000 рублей, тогда как в 40-х годах оборотная сумма ярмарок в той же губернии превышала полмиллиона рублей; в 1864 году на гурийские ярмарки было заве-

¹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. I, д. 349, л. 97; ЦГИА Груз. ССР, ф. 254, оп. 2, д. 214, л. 46; д. 167, л. л. 51—52.

зено товаров на 28.800 рублей, из них продано — на 8.400 рублей; в 1860 году на ярмарки Мерреллин¹ было завезено товаров стоимостью 156.536 рублей, а продано товаров — на 74.523 рубля.

Уменьшение удельного веса ярмарочной торговли указывает не на то, что в этот период внутренняя торговля упала вообще, а на то, что теперь господствующее место занимала постоянная (ежедневная, еженедельная) торговля. Города становились центрами постоянной торговли. В отчете гражданского губернатора Кавказа говорится: «Остающиеся от ярмарок товары составляют всегда предмет торговли здешнего купечества в постоянных лавках и магазинах и удовлетворяют потребности жителей городов в течение всего года».²

Расширение постоянной торговли и — на ее базе — рост экономического потенциала городов Западной Грузии создавали основы для развития единого внутреннего рынка и, следовательно, для перехода к капиталистическим отношениям, ибо «степень развития внутреннего рынка есть степень развития капитализма в стране»³.

Доход городов Западной Грузии стал сравнительно быстро возрастать в 30—50-х годах XIX века. После административной реформы в Закавказье (1840 г.) в городах Грузии были созданы специальные комитеты — для учета городского бюджета.

С 50-х годов XIX века параллельно с ростом в городах числа торгово-промышленных учреждений и населения, увеличились городские доходы и расходы. В 1856 году доход города Кутаиси составил 10.623 рубля, а в 1864 году — 20.296 рублей; доход города Сухуми в 1862 году достигал 7.197 рублей 71 копейки, а расход — 3, 641 рубля; доход Озургети в 1860 году составлял 3.330 рублей; доход Поти в 1864 году — 18.770 рублей и т. д.⁴

Обычно причину мизерности бюджетов городов Грузии царские власти усматривали в их хозяйственной неразвитости, в отсталости промышленности и торговли. Это мнение не совсем справедливо. Следует принимать в расчет и крайне нерациональную и несправедливую систему обложения, практиковавшуюся в городах, отчего наиболее значительные и надежные источники дохода оставались неиспользованными, а тяжесть обложения в основном ложилась на наиболее незащищенные и наименее обеспеченные социальные слои городского населения.

¹ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. II, д. 142, л. 180; ЦГИА Груз. ССР, ф. 10, д. 1103, л. 116.

² ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 2, д. 887, лл. 29—30.

³ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 3, стр. 60.

⁴ Стат. таблицы Российской империи, стр. 164; ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 3, д. 470, л. 43.

В третьей главе — «Динамика торгово-промышленного населения в Западной Грузии в дореформенный период XIX века» — рассмотрены численные показатели городского населения и темпы их роста с конца XVIII века до 60-х годов XIX века.

Изучение динамики населения городов Грузии весьма затруднено ввиду отсутствия достоверных статистических сведений и противоречивого характера существующих данных.

В работе изложена краткая история статистического изучения населения Западной Грузии в первой трети XIX века, указано, что сложная внутренняя и внешняя обстановка все еще не могла создать необходимых предпосылок как для естественно-биологического, так и для механического роста торгово-промышленного населения страны. Следует отметить и то обстоятельство, что при установлении численности городского населения и его группировки по национальному признаку зачастую приходилось наталкиваться на факты, когда официальная статистика намеренно затушевывала участие и роль грузин в торговле.

Сравнительно быстрый рост населения городов Западной Грузии отмечается с 30-х годов. Так, в этот период население Кутаиси составляло 2.000 человек: в 1853 году — 4.880 человек, а в 1865 году — 11.807 человек¹. После 1840 года население города увеличивается в основном механическим путем, т. е. за счет переселенцев из других мест. В Озургети в 1842 году насчитывалось 844 жителей, а в 1865 году — 2.289 жителей; в Поти в 1850 году проживало 900 человек, а в 1865 году — 1.309 человек². Сравнительно медленными темпами росло население в Сухуми. В 1865 году здесь насчитывалось 1612 жителей. Численность населения Кулеви (Редут-Калс), — после того как выдвинулся город Поти, стала постепенно уменьшаться. Увеличилась численность таких торговых местечек и пунктов, которые не входили в городскую номенклатуру, несмотря на то, что большая часть их населения была занята в торговле и промышленности. Например, население Зугдиди в 1840 году состояло из 912 человек, а в 1865 году оно выросло до 3.672 человека; население Хони в 1853 году составляли 2.265 человек, а в 1865 году — 3.000 человек³ и т. д.

Царское правительство понимало, что уровень экономического развития многих городов и торгово-промышленных местечек империи не соответствовал их юридическому статусу. В

¹ О. Е. Есский, Стат. описание Закавказья, стр. 161.

² ЦГИА Груз., ф. 1290, оп. 5, д. 333, л. 19.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 4, оп. 4, д. 24, л. 56; ф. 416, л. 1083, л. 7; ЦГИАЛ, ф. 1290, оп. 5, д. 333, л. 19; ЦГВИА, ф. ВУА, д. 82, л. 17 и др.

Западной Грузии имелось довольно большое число таких местечек (Хони, Они, Зугдиди, Сачхере, Кулаши, Сенаки и др.), где торгово-промышленное население оказывалось не меньшим, чем в городах. В конце дореформенного периода общая численность населения всех вышеперечисленных пунктов достигала 8.000 человек. Власти видели это несоответствие и были вынуждены оформить некоторые из них как «торговые местечки», «посадки». В одном из архивных дел говорится: «Во время нашего управления Мегрелию и Имеретию торговые местечки: Зугдиди, Сенаки, Орпири, Хони, Чхари, Кулаки еще больше населились и устроились, так что имеют все основания для образования из них в будущем городов».¹

Источником пополнения городского населения служили бежавшие из села свободные и полусвободные крестьяне. Особенно заметен этот процесс с 30-х годов. В 1855—1862 годах в город Кутанси из сел переехало 75 крестьянских дворов, в Поти — 50 дворов, в Озургети — 62, Зугдиди — 48, Сухуми — 35 дворов² и т. д.

Росту численности городского населения способствовал также иностранный (из России, Западной Европы, Турции и др.) элемент и другие факторы. В диссертации, на основе анализа статистического материала, приводится процентное соотношение торгово-промышленного населения с общим населением страны. В 1865 году население всей Западной Грузии по сравнению с 1835 годом увеличилось на 38%, а городское население на 57%. Если в 1835 году городское население в Западной Грузии составляло 5% всего населения, то в 1865 году оно достигало 9%. Как видим, торгово-промышленное население хотя и медленно, но все же заметно увеличивалось.

В четвертой главе — «Социальные отношения и классовая борьба в городах» — изучены сословная структура городского населения, политический и экономический рост слоя горожан и классовая борьба в городах в дореформенный период XIX века.

Основное ядро городского населения Грузии XVII—XVIII веках составляли крепостные купцы и ремесленники.³ Малочисленность свободных товаропроизводителей и большой удельный вес крепостных купцов и ремесленников на социальную жизнь городов Грузии наложили своеобразный отпечаток и в первой трети XIX века. Хозяевами ремесленников и купцов, их имущества в городах считались различные представители класса феодалов (царь, владетельные князья, дворянство, церковь). В

¹ ЦГИАЛ, ф. 1287, оп. 38, д. 1343, лл. 2—3.

² ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 12, д. 394, л. 23; ЦГИА Грузинской ССР, ф. 254, оп. 2, д. 214, лл. 33—34.

³ Ш. А. Месхиа. Города и городской строй... стр. 214—223

начале XIX века имеретинский царь Соломон II имел в Кутанси 110, в Чхари — 50, Сачхере — 85, Они — 55 и в Хони — 55 крепостных купцов.¹ По данным за 1820 год, владетель Мегрелии Даднани имел в Сенаки 68, в Зугдиди — 20, Анаклиа — 18 купцов и ремесленников. Собственностью владетельных князей Гურიели были около 62 крепостных купца в Озургети. По данным за 1882 год, князь Григол Церетели держал в Кутаиси 25 дворовых крепостных купцов.² Большое число купцов и ремесленников принадлежало и другому влиятельному князю — Зурабу Церетели. Владела купцами и ремесленниками и церковь. Гелатский монастырь имел в Кутаиси около 20 ремесленников и купцов, в Озургети — 5 дворов. Шюмгвимскому монастырю принадлежал в Сачхере целый квартал, заселенный купцами и ремесленниками. Бичвинтской церкви принадлежали в Сухуми 4 двора, в Кулеви — 2, Зугдиди — 6 дворов купцов и ремесленников и т. д.³

С первой трети XIX века в Грузии происходит существенный перелом с точки зрения формирования среди городского населения привилегированных слоев (купцов и горожан). Особенно интенсивно протекает процесс перехода из разных сословий города и села в слой горожан. В 1831 году государственный крестьянин Евсей Бодокня, занимавшийся торговлей в Кутанси, просил записать его «в число капиталистов этого города», купец Афанасий Двалишвили просил приписать его к сословию горожан Кутаиси; в 1829 году дворянин Пиран Гунцадзе освобождает Махаробели Шарвадзе ввиду его «переезда» в город; по данным за 1847 год, к числу жителей Озургети «приписаны Кация Имнадзе и Павле Сургуладзе». По данным за 1835 год, к хонскому торговому товариществу присоединились 5 бывших крепостных купцов. В звании сухумских горожан объединились три местных и один сенакский купец по фамилии Пачкория. Источники подтверждают, что имели место и групповые прошения о поселении в городе или переходе в звание горожан. В 30—50-х годах XIX века переход в сословие горожан приобретал все более массовый характер. В 1859 году кутанская городская полиция составила для государственной палаты список лиц, «которые желают пользоваться званием мокалаков» (горожан). В списке значилось около 160 человек, в том числе 100 грузин (Андро Бодокня, И. Арджевадзе, И. Костава,

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. I, л. 3027, лл. 5—10; Д. Пурцеладзе, стр. 111.

² ИР, фонд Григола Церетели, № 190.

³ ИР, ф. № 1804; ф. 3373; ф. 13702.

⁴ ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. I, л. 2468, лл. 1—2, ф. 254, оп. 2, л. 364, л. 3, ф. 5, № 2553, ф. 675.

С. Тутберидзе, Павел и Мате Бахтурадзе, Герасим Иремадзе, Георгий Модебадзе, Спиридон Синауридзе и другие).¹

В связи с переходом в привилегированный слой городских жителей и параллельно с этим усиливается политическая эмансипация сословия горожан и купечества, формирование его классовых и социальных интересов. Все это хорошо видно на примере претензий и требований, не раз предъявляемых жителями городов русским властям. В 1836 году группа кутаисских граждан (40 человек) просила власти основать в городе «коммерческий словесный суд»; кроме того, они считали необходимым учредить, с целью увеличения дохода, специальный налог для иногородних купцов, выделить новые земельные фонды для развития городского строительства и т. д. Указанное прошение подписали: Григол Цуладзе, Григол Акопов, Давид Бахтуридзе, Захарий Сакварелидзе, Дмитрий Папашвили, Петр Мелишвили, Нико Гуладзе и другие.² Было немало случаев, когда привилегированные городские слои требовали установления самоуправления: в 1858 году 10 кутаисских граждан требовали основать в Кутаиси учреждение наподобие ратуши для рассмотрения прошений, учета доходов и расходов, культурного обслуживания населения города и ведения других дел. Борьба купцов и горожан за упрочение своих политических и экономических прав имела место также в Сухуми, Поти и других местах. В диссертации приведены материалы об имущественной и экономической состоятельности горожан и купцов и росте их экономических интересов и др. В начале 50-х годов в Кутаиси было 10 купцов первой гильдии, в Сухуми — 5, Поти — 8. Были в Кутаиси и купцы со сравнительно меньшим капиталом. Так, Мелком Согоров, Папел Бахтуридзе, Тома Акопов и другие владели капиталом до 30.000 рублей каждый.³

В труде приведены материалы о численном составе и сословном делении городского населения (дворяне, горожане, купцы, крестьяне); указано, что в социальной системе городского населения происходили качественные сдвиги; на историческую арену вышли характерные для нового времени слои (купцы, горожане, разночинцы, мещане), и влияние феодальной аристократии на городскую жизнь полностью прекратилось.

В этой главе работы нами отмечено то обстоятельство, что в торговой жизни Западной Грузии XIX века все более активизировался местный грузинский элемент; соответствующим образом объяснены и обоснованы социальные и экономические предпосылки этого явления. Одним словом, сокращение

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 254, оп. 2, д. 214, лл. 13—26.

² ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 1, д. 4181, л. 2.

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 4, оп. 4, д. 285, л. 64.

численности феодальной аристократии в городском населении и, с другой стороны, борьба купцов и ремесленников за объединение в свободные городские сословия создавали почву для преобразования горожан и крупных купцов в буржуазный класс. Все это было хорошо видно в росте привилегированных слоев городского населения, в их классово-политических и экономических устремлениях. С 30—50-х годов слой горожан и крупных купцов в городах Западной Грузии постепенно формировался в будущий буржуазный класс. Как отмечает Ф. Энгельс, средневековый ремесленник-горожанин превратился в современного буржуа¹ и в соответствии с этим происходило его превращение из средневекowego сословия в современный класс.

Антифеодальная борьба городского населения проявлялась в различных формах. Побег, жалобы, террористические акты, сравнительно редкие вооруженные выступления — вот основные формы борьбы городских купцов и ремесленников против своих хозяев. В диссертации приведены исторические факты, отображающие борьбу крепостных купцов и ремесленников Кутаиси, Сачхере, Чхари и других местечек городов против князей Церетели в первом двадцатилетии XIX века.²

В первой трети XIX века классовая борьба между торгово-ремесленным населением городов и его хозяевами-феодалами проходила под знаком открытой борьбы: городское население боролось за завоевание самоуправления и уничтожение феодального окружения, а отдельные бунтари — за личную свободу.

Господствующие классы эксплуатировали торгово-ремесленное население, взывая с него как натуральный, так и денежный налог. Общественное разделение труда и дальнейшее повышение роли денег вызывали рост потребности в них со стороны господствующего класса. Дворяне часто обращались к городским купцам за денежным «займом», а «займ» — весьма распространенная форма эксплуатации в городах Грузии. Погрязшее в долгах дворянство постепенно оказывалось в когтях у купцов и ростовщиков. А это обостряло отношения между ними. Сила денег грозила гибелью отжившему обществу классу. В новых условиях и «дворянство тоже уже не смогло обходиться без них... ему приходилось решаться брать займы у городского ростовщика».³

В работе перечислены виды налогов, которыми облагались производительные слои городского населения, торгово-промышленные и другие объекты. Следует отметить, что проведен-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 20, стр. 17.

² ИР, фонд 3, Церетели, № 82, 91; фонд Григола Церетели, № 105; ЦГИА Груз. ССР, ф. 2, оп. 2, д. 711; д. 680, 3511 и др.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стр. 408.

ная в 40—50-х годах коммутация налогов полностью соответствовала требованиям времени. Разные слои городского населения облагались налогами в различных размерах. Горожане облагались в размере 6 рублей на один двор, государственные крестьяне — в размере 3 рублей, церковные крестьяне — в размере 2 рублей и помещичьи крестьяне — в размере 2 рублей. Обложение городских жителей государственными и помещичьими поборами вызывало их постоянное нахождение в долгу. Так, в 1849 году долг жителей гор. Кутаиси казне составлял 1.531 рубль, а в 1859—1960 гг. — 3.337 рублей. В городах, как правило, был учрежден особый налог для получения и разрешения на занятие торговлей или ремеслом. Было установлено, что купец первой гильдии обязан платить 4%, а купец второй гильдии — 2,5% своего дохода. Многообразие и пестрота налогов сами по себе не давали купцу и ремесленнику возможности накапливать капитал.

Положение городского населения затрудняло множество неофициальных поборов и налогов. Оно еще более ухудшилось вследствие необходимости содержать поселившихся в Грузии чиновников и, особенно, русские воинские части, расквартированные в городах. Неофициальным налогом были также акцизные сборы — как косвенный налог. В 1849 году акцизные сборы в Кутаиси составили 20%, в Озургети — 4%, Сухуми — 7% и т. д. В 1837 году на проданные вино-водочные изделия в виде акцизного сбора приходилось: в Кутаиси — 6.261 рубль, Сухуми — 8.337 рублей 50 копеек, а в Кулеви — 1350 рублей 35 копеек.

Приведенные в диссертации материалы полностью подтверждают, что производительное население городов Грузии вело непрерывную борьбу как против феодального окружения, так и против консервативной политики царизма в городской жизни. Хотя в городах не имели место крупные выступления и восстания, однако социально-экономическая пестрота населения, многообразие наборов, повинностей и налогов, разнообразие интересов отдельных слоев сами по себе указывают на наличие острой классовой и внутриклассовой борьбы в городах Грузии того периода. Наличие многочисленных категорий населения, — что характерно для городской жизни в переходный период, все еще сдерживало объединение низших слоев на борьбу против господствующих классов.

В пятой главе — «Культурное развитие городов Западной Грузии, внешний облик города» — рассмотрены все культурно-просветительные и административно-политические мероприятия, проводившиеся в городах Западной Грузии в первой половине XIX века.

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 254, оп. 2, д. 214; ЦГИАЛ. ф. 560, оп. 12, д. 394.

Благоустройство и культурное развитие города были исторически обусловлены производственными отношениями и интересами господствующих классов, определенным уровнем экономического развития общества.

Царская Россия была вынуждена с начала же XIX века позаботиться об упорядочении системы народного образования, и лице предназначалось для детей купцов и ремесленников. Правительство способствовало росту города, как центра просвещения, постольку, поскольку это не выходило за рамки его политических целей. В 1821 году в Кутаиси было открыто духовное училище. В соответствии с положением от 2 августа 1829 года были открыты уездные училища в Кутаиси, Зугдиди и Озургети. В системе трехступенчатого образования уездное училище предназначалось для детей купцов и ремесленников. Правительство, в деле обучения учащихся к языкам, а гимназия — для детей дворян, механически насаждало в городских училищах иностранные (турецкий, греческий и др.) языки, хотя их внедрение в учебную практику преследовало и политические цели. При комплектовании контингента учащихся правительство руководствовалось строго регламентированным социальным принципом: основной контингент городских школ состоял из детей дворян. Так, в 1860 году в Кутаисском уездном училище из 68 учеников 53 были дворянами, в онском училище — из 116 учеников — 98, в Озургети из 97 учеников — 86 дворян и т. д.¹ Привилегированные слои города — горожане и влиятельные купцы — часто выражали протест против столь порочной постановки системы образования. Официальная статистика тех лет считала городские школы предназначенными для «детей горожан».

Социально-экономическое и культурное развитие города непосредственно влияло на формирование его внешнего облика. В диссертации, на основе соответствующих источников, указано, что в первой половине XIX века из городского быта постепенно вытеснялись характерные для времен феодализма «крепость», «башня», «ограда», городские ворота» и т. д. Ввиду планового строительства происходило деление города на «старую» и «новую» части. Это хорошо видно на примере Кутаиси. Новые части были названы «планом». Территория «плана» являла собой полный контраст «работу». В городском строительстве замечался качественно новый момент: имеется в виду наряду с традиционными деревянными строениями рост числа каменных и кирпичных домов. Так, в 1852 год в Кутаиси имелось всего 10 частных каменных домов, только в 1859 году здесь было построено 25, а в 1863 году — 144 каменных и кирпичных дома. В 1851—52 годах в Сухуми было построено 12

каменных домов, а в 1865 году здесь уже имелось 311 таких домов, а в Озургети — 11 и т. д.

Так менялся облик города с культурной и административной точек зрения. Внешний облик городов Западной Грузии в этот период полностью соответствовал их социально-экономическому и политическому положению.

Процесс развития феодального города по капиталистическому пути окончательно завершился лишь с падением крепостного права. Социально-экономическая история городов Западной Грузии первой половины XIX века не только отражает важные моменты развития городской жизни, но вместе с тем дает ценный материал для наблюдения общего процесса развития всех городов Грузии.

ნაშრომში გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

I. მარქსიზმის კლასიკოსები

მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954.

მარქსი კ., კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, თბ., 1952.

მარქსი კ., ზედმეტი ღირებულების თეორიები, ტ. II, ნ. I, თბ., 1967.

ენგელსი ფ., ანტი-დიურინგი, თბ., 1952.

ენგელსი ფ., ფეოდალიზმის დაშლისა და ეროვნულ სახელმწიფოთა წარმოშობის შესახებ, წიგნში „გლეხთა ომი გერმანიაში“, თბ., 1956.

ლენინი ვ. ი., კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თხზ. ტ. 3, მეოთხე გამოცემა, თბ., 1948.

II. წყაროები

I. საარქივო საბუთები

საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი (თბილისი).

ფონდები

საქმეები.

№ 2. აღწ. 1. 34, 61, 105, 209, 234, 310, 1394, 2459, 2822, 2468, 2848, 3027, 3168, 3169, 5802, 12538.

№ 2. აღწ. 2. ... 638, 680, 684, 711, 1250, 2607, 4569, 4808.

№ 4. აღწ. 2. 63, 81, 460, 883, 888, 1356.

№ 4. აღწ. 24, 34, 41, 233, 286.

№ 4. აღწ. 5. ... 77, 125.

№ 4. აღწ. 8. ... 81, 211, 260, 450.

№ 5. აღწ. 1. ... 4815, 7820.

№ 8. 5965.

¹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 107, д. 187, лл. 42—43.

№ 10. აღწ. 1	. 496, 1103, 2605.
№ 16. .	. 8155, 8888.
№ 26. .	3465.
№ 107. .	. 187, 1176, 13223.
№ 220. .	107, 1076.
№ 254. აღწ. 2.	167, 214, 290, 303, 364.
№ 416. აღწ. 3.	75, 1083.
№ 521. .	8, 47, 336.

აკად. კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს სახელმწიფო ხელნაწერთა ინსტიტუტი.

Ad: №№ 187, 675, 1519, 2235, 2728.

Sd: №№ 1311, 1319, 1639, 1568, 2338, 2432, 2467, 2553, 2551, 2989, 2567, 5089, 5090, 5139, 5198.

H: №№ 2782, 3003, 3223.

Hd: №№ 903, 1821, 4471, 4871, 4861, 9592, 13702.

პ. იოსელიანის ფონდი: № 11.

გ. წერეთლის ფონდი: №№ 173, 177, 190, 237, 250, 286.

ზ. წერეთლის ფონდი: №№ 32, 46, 51, 78, 82, 83, 91, 94, 107.

ნესტორ წერეთლის ფონდი: №№ 232, 251.

ალ. წერეთლის ფონდი: № 38.

Центральный государственный военно-исторический архив (Москва), ф. ВУА, № 49, 82, 301., 414, 545, 1038, 2829, 4267, 6312, 18480, 18497, 103214. № 414, ед. 82.

Центральный государственный исторический архив (в Ленинграде.).

№ 18, оп. 3... 725.

№18, оп. 4... 417.

№ 560, оп. 22... 18.

№ 560, оп. 12... 394.

№ 565. оп. 15... 1115.

№ 1018, оп. 3... 151.

№ 1268, оп. 1... 108, 134, 242, 250, 349, 866.

« » оп. 2... 349, 359, 887, 1035.

« » оп. 3... 7, 470.

« » оп. 5... 166.

« » оп. 6... 205, 2015.

« » оп. 9... 101, 311.

« » оп. 10... 137, 170.

« » оп. 11... 142.

№ 1281, оп. 4... 99, 130, 148.

№ 1287, оп. 38... 1343.

4 1297, оп. 244... 31.

№ 1290, оп. 5... 333.

№ 1377.....49.

2. გამოქვეყნებული მასალები

ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი დ., საქართველოს სამართლისა და კანონმდებლობის მიმოხილვა. ა. როგავას რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1959.

2. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი ი., სქულები, ი. სურგულაძის გამოცემა, თბ., 1957.

3. ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ი., კალმასობა, ტ. II, 1948.

4. დ ა დ ი ა ნ ი ნ., დასტურ-ლამა, ი. მეუნარგიას რედ., ტფ., 1897.
5. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. 11, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1953.
6. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, წ. 1, თბ., 1938.
7. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. 1, ტფ., 1928.
8. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს., იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ, „საისტორიო მოამბე“ ტ. 5, 1950.
9. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს., მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის, „საისტორიო კრებული“, 1, 1928.
10. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, издание Архива Главного управления наместника Кавказа, изд. ред. А. П. Берже, тт. II—XII.
11. Баградов Д., Археологическое путешествие по Гурии и Абхазии, СПб., 1878.
12. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, под ред. А. А. Цатадзе, тт. I—II, СПб., 1891—1898.
13. Документы по истории Грузии (1862—1917), т. I, ч. I, под ред. Ш. К. Чхетия, Тб., 1954.
- 13а. Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом XVIII в., под ред. В. И. Гамрекели, Тб., 1968.
14. Первое полное собрание законов Российской империи, т. XXIII, т. IX.
15. Пурцеладзе Д., Грузинские дворянские грамоты, Тиф., 1881.
16. Пурцеладзе Д., Грузинские крестьянские грамоты, Тиф., 1882.
17. Статистическое изображение городов и посадов Российской Империи по 1825 году, СПб., 1829.
18. Статистические таблицы о состоянии городов Российской Империи, СПб., 1840.
19. Статистические таблицы Российской Империи, СПб., 1858.
20. Статистические описания губерний и областей Российской Империи. Кутаисское генерал-губернаторство, т. XVI, ч. V, сост. А. Лаврентьев, СПб., 1858.
21. Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, Тиф., 1869.

III. ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა

21. ა ა ნ თ ე ლ ა ე ა ი., XVIII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ხასიათის საკითხისათვის, თბ. 1977.
22. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი გ., მგზავრობა, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო. ე. მეტრეველმა, თბ., 1967.
22. ა ხ თ ა ძ ე კ., საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში, თბ., 1973.
- ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., სამღებროთა შესახებ XVIII საუკუნის საქართველოში. საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967.
24. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., საქართველო XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965.
25. ბ ე ნ დ ი ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ა., საქალაქო თვითმმართველობის წინამორბედი დაწესებულებანი თბილისში; ისტ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, წ. 2. 1959.

26. ბერიძე თ., რეფორმადელი ხანის საქართველოს ქალაქების სოციალური ფენები (მოქალაქე), თბ., 1964.
- 26ბ. ბერიძე თ., ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, თბ., 1977.
- 26 ბოდენშტედტი ფ., ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში, ა. გელოვანის თარგმანი, თბ., 1965.
27. ბოროზდინი კ., სამეგრელო და სვანეთი, თ. სახოკიას თარგმანი, თბ., 1934.
28. გაბაშვილი ვ., ქართული ფეოდალური წყობილება XVI — XVII საუკუნეებში, თბ., 1958.
29. გაბაშვილი ვ., XVI—XVIII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობათა შექმნე, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, თბ., 1966.
30. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის თარგმანი, გამოკვლევა და წინასიტყვაობა, თბ., 1962.
31. გორგიჯანიძე ფ., ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, „საისტორიო მოამბე“, 11, 1925.
32. გორგიჯანიძე ფ., საქართველოს ეკონომიური განვითარება XIX საუკუნეში, „კვალი“, № 49, 1902.
33. ა. გოგლაძე დ., კაპიტალისტური საწარმოები სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში რეფორმადელ საქართველოში, თბ., 1959.
33. მისივე, საქართველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში (1800 — 1864), თბ., 1970.
34. გონიკიშვილი მ., იმერეთის სამეფო XIX საუკუნის დამდეგს (საქანდ. დისერტაცია), თბ., 1964.
35. გუგუშვილი პ., საქართველოს და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX — XX სს. ტ. I, II, V, თბ., 1949 — 62 წწ.
36. დუმბაძე მ., გურიის სამთავროს სოციალურ-ეკონომიური ვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954.
37. დუმბაძე მ., დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957.
38. დადიანი ნ., ქართველთ ცხოვრება, თბ., 1963.
39. დობეცევიჩი ი., კათოლიკობა საქართველოში, „ივერია“, № 125; 1898.
40. ეფრემიძე მ., საქართველოს ვაჭრების როლი ამიერკავკასია-ჩრდილო ირანის ევროპული საქონლის მომარაგების საქმეში შეღავათიანი ტრანზიტის მოქმედების პერიოდში (1821 — 31), გორის პედ. ინ-ტის შრომები, VIII, 1963.
41. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941.
42. ვაჭრიძე პ., ქუთაისი, თბ., 1967.
43. იოსელიანი პ., ცხოვრება გიორგი მეტაშვილისა, ა. გაწერელიას რედაქციით, თბ., 1963.
44. ისარლოვი ლ., კათოლიკენი საქართველოში, „მოამბე“, № 12, 1897.
45. კაკაბაძე ს., საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა, ტფ. 1922.
46. კაკაბაძე ს., საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ XVIII საუკუნეში, „მნათობი“, № 2 — 3, 1924.
47. კაკაბაძე ს., საფრანგეთის სავაჭრო კაპიტალი საქართველოს მიმართ XVIII საუკუნეში, ქუთაისის პედ. ინსტ. შრომები, I, 1940.
47. ა. კარიკაშვილი ლ., ქართული წიგნების ბეჭდვის ისტორია, ტფ. 1929.
48. კაკაბაძე დ., ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950.
- 48ა. კასრაძე ო., კრიტიკული ნარკვევები, თბ., 1968.

49. კიკვიძე ა., საქართველოს ისტორია (XIX საუკუნე), თბ., 1954.
50. კიკვიძე ა., საქართველოში კაპიტალიზმის წარმოშობის ერთი სადავო საკითხისათვის, „საქართველოს ეკონომისტი“, № 7, 1960.
51. კოჭორიძე დ., განახლებული მესხეთის ქალაქი (ახალციხის ისტორია), თბ., 1969.
52. ლემონჯაძე დ., გლეხთა აჯანყება სამეგრელოში, თბ., 1957.
53. ლომიძე შ., სამცხე-ჯავახეთი, თბ., 1975.
54. მახარაძე ფ., ჩენი ქვეყნის ეკონომიური მოძრაობა, „კვალი“, № 1, 1898.
55. მათიაშვილი ა., საბატონო გლეხთა მოძრაობა საქართველოში, თბ., 1965.
56. მენაბდე ი., ქართველი მწერლები, თბ., 1957.
57. მიქაძე ი., ზუგდიდი (გზამკვლევი), თბ., 1956.
58. მიქაძე ი., ფოთი, თბ., 1963.
59. ნიკოლაძე ნ., რჩეული ნაწერები, ტ. I, ტფ. 1931.
60. ნიკოლეიშვილი მ., სამტრედიის ისტორიიდან (1870 — 1921), თბ., 1957.
61. ორჯონიკიძე ე., ვაჭრობა და ვაჭართა ფენა რეფორმამდელი ხანის საქართველოში, თბ., 1974.
62. პაპისიშვილი ი., საქართველოს ებრაელთა აღებ-შემცემობის ისტორიისათვის, საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, ტ. I, 1940.
63. პაქეიაშვილი ნ., მკვლელობა რაჭაში, თბ., 1953.
64. პაქეიაშვილი ნ., მკვლელობა რაჭაში, თბ., 1953.
65. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, V, თბ., 1970.
66. სამსონაძე მ., თბილისის სამრეწველო განვითარება XIX საუკუნის რეფორმამდელ ხანაში, თბ., 1964.
67. სამსონაძე მ., საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. I მესამედში, თბ., 1980.
68. სიჭინავაძე ე., ბათუმის ისტორიიდან, ბათუმი, 1958.
69. სოსელია ო., ფეოდალური ხანის დასაწყისით საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1966.
70. სურგულაძე ა., ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპოქა, თბ., 1968.
71. სურგულაძე ი., ქალაქების მნიშვნელობა ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებაში, თსუ შრომები, ტ. 89, 1960.
72. უჩანავაშვილი დ., მასალა მე-19 საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის, ქუთ. პედ. ინსტ. შრომები, ტ. II, 1941.
73. ფირცხალაიშვილი ა., საქართველოს ქალაქების ისტორიიდან XIX საუკუნის I ნახევარში, ისტორიის ინსტ. შრომები, ტ. V, ნ. I, 1960.
74. ფირცხალაიშვილი ა., მოქალაქეთა საკითხზე, თსუ შრომები, ტ. XXV, 1949.
75. ჩაკვეტაძე ვ., ქუთაისის ისტორიიდან, თბ., 1960.
76. ჩხეიძე დ., ბათუმი (ისტორიული ნარკვევი), თბ., 1959.
77. ჩხეტიაშვილი შ., ტფილისის ისტორიისათვის, მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. I, 1938.
78. ჩხეტიაშვილი შ., ამქრების ისტორიიდან, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. X, 1940.
79. ხაქაბაძე გ., საქართველო XIX ს-ის ნახევარში, შრომები, ტ. II, თბ., 1958.

79. ხაკაპურიძე გ., გლეხთა მოძრაობანი საქართველოში XIX საუკუნეში, თბ., 1932.
80. ხანთაძე შ., მარი ბროსე, თბ., 1966.
81. ხანთაძე შ., ნარკვევი ევროპული ქართველოლოგიის ისტორიიდან, ქართული ისტორიოგრაფია, თბ., 1968.
82. ხოშტარიას ე., მრეწველობის განვითარება და გეშათა კლასის ჩამოყალიბება XIX საუკუნის საქართველოში, თბ., 1966.
83. კიკინაძე ზ., ქართველ კათოლიკეთა ეპრობა, ტფ., 1905.
84. კიკინაძე ზ., კათოლიკეთა ეკლესია საქართველოში, ტფ., 1909.
85. კიკინაძე ზ., ქართველი კათოლიკენი ყველა ასპარეზზე და ზოგი რამ წერილები დასავლეთ საქართველოზე, ტფ., 1905.
86. კიკინაძე ზ., მრეწველობა, ეპრობა, ხელოსნობა საქართველოში, ტფ., 1901.
87. კიკიშვილი ნ., რუსეთის პოლიტიკა და სოლომონ მეორე, ტფ., 1889.
88. ქაეახიშვილი ი., ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII ს-ში; „პრომეთე“, № 1, 1916.
89. ქაეახიშვილი ი., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფ., I, 1907.
90. ქაეახიშვილი ი., ქართული საფას-საწარმოა მეოღწეობა, ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია.
91. ქამბურიას გ., თბილისის მოსახლეობა XIX საუკუნის რეფორმამდელ ხანაში, ისტორიის ინსტ. შრომები, ტ. III, 1959.
92. ქაოშვილი ე., ქუთაისი (ეკონომიურ-გეოგრაფიული დახასიათება), თბ., 1962.
92. ძველი და ახალი ქუთაისი, თბ., 1973.
93. Антелава И., Государственные крестьиане Грузии в первой половине XIX века, Сухуми, 1955.
94. Анчабадзе З., Очерки экономической истории Грузии первой половины XIX века, Тб., 1966.
95. Адонц А., Экономическое развитие Восточной Армении, Ереван, 1957.
96. Антипов В., О Кибульском каменном угле, «Горный журнал», ч. II № 4, 1847.
97. Андросов В., Хозяйственная статистика России, М., 1827.
98. Андреев Г., Потн, «Кавказ», № 23, 1866.
99. Бакрадзе Г., Возникновение и развитие капиталистической промышленности Грузии в XIX в., Тб., 1958.
100. Безобразов В., Очерки Нижегородской ярмарки, М., 1866.
101. Белов Г., Города и городской строй средневековой Германии, М., 1912.
102. Бороздин К., Крепостное состояние в Мингрелии, ЗКОИРГО, кн. 7, 1853.
103. Бороздин К., Об амкарствах в Закавказье, «Кавказ», № 60, 1892.
104. Бурнашов С., Описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, Тиф., 1796.
105. Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, I, М., 1823.
106. Вердеревский Е., От Зауралья до Закавказья, М., 1857.
107. Витчевский В., Торговая, таможенная и промышленная политика России. СПб, 1909.
108. Воронов, Н., Долина Рюна (из путевых воспоминаний), «Эпоха», № 11, 1864.

109. Герман К., Статистические исследования относительно Российской Империи. ч. I. СПб. 1819.
110. Гагемейстер Ю., О европейской торговле в Турции и Персии, СПб., 1838.
111. Гнилосаров П., Рассказы о Кутансе, КК, 1853.
112. Гозулов А., Переписи населения, М., 1936.
113. Гугушвили П., Развитие промышленности в Грузии и Закавказье, Тб., 1957.
114. Дебу И., О Кавказской линии, СПб., 1829.
115. Дзидзария Г., Народное хозяйство и социальные отношения в Абхазии в XIX в., Сухуми, 1958.
- 115а. Джаошвили В., Население Грузии, Тб., 1968.
116. Дитятин И., Городское самоуправление России, Ярославль, 1877.
117. Дубровин И., История войны и владычества русских на Кавказе, т. IV, СПб., 1886.
118. Дункел-Веллинг Н., Местечко Сачхери, «Кавказ», № 66, 1854.
119. Дункел-Веллинг Н., Редут-Кале, «Кавказ», № 2, 1854.
120. Дюкруаси И., О заграничной торговле Закавказского края, КК, 1853.
121. Дюкруаси И., Краткое описание главных торговых путей Зак. края, ЗКОИРГО, кн. I, 1852.
122. Дьячков-Тарасов А., Абхазия и Сухуми в XIX столетии, ЗКОИРГО, т. IV, 1909—10.
123. Евецкий О., Статистическое описание Зак. края, СПб., 1835.
124. Еврейская энциклопедия, тт. IX, XI.
125. Ефимова Е., Крепостные и вольные города в старой Франции, М., 1914.
126. Эисерман А., Двадцать пять лет на Кавказе (1842—1867), СПб., 1879.
127. Зубов П., Картина Кавказского края, ч. II, СПб., 1835.
128. Иофа Л., Города Урала, М., 1951.
129. Из письма о Сухуме, «Кавказ», № 55, 1853.
130. Исарлов Л., Письма о Грузии, т. III, Тиф. 1899.
131. Кабо Р., Города Западной Сибири, М., 1949.
132. Кизеветтер А., Посадская община в России в XVIII в., М., 1903.
133. Куницкий В., Корреспонденция из портов. Поты, «Морской сборник», № 6, 1864.
134. Летопись Кутанса, «Кавказ», № 6, 1861.
135. Майсуров М., Путевые заметки, «Кавказ», № 26, 1854.
136. Майсуров М., Отрывок из Путешествия по Империи, «Кавказ», № 42—43, 1851.
137. Майсуров М., Путевые заметки по Мингрелии и Гурии, «Закавказский вестник», № 26—28, 1854.
138. Махарадзе Ф., Грузия в девятнадцатом столетии, Тиф., 1933.
139. Маркова О., Финансово-экономическое обследование Грузии в I трети XIX века, «Исторические записки», № 30, 1949.
140. Мачавариани К., Очерки и рассказы (из наблюдений разных городов), Батуми, 1909.
141. Месхиа Ш., Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959.

142. Мельников П., Нижегородская ярмарка, Нижний Новгород, 1846.
143. Милюков П., Очерки по истории русской культуры, СПб., 1904.
144. Николадзе Н., Город Поты, «Кавказ», №№ 203, 206, 216, 218, 220, 1886.
145. Нордман, Путешествие по Закавказскому краю, ЖМНП, ч. XII, СПб., 1838.
146. Озургети, «Кавказ», № 15, 1870.
147. Околыничий Н., Воспоминания о Кутансе, «Русский вестник», № 6—7, 1857.
148. Олонецкий А., Сухуми в I половине XIX столетия, Труды Абх. гос. музея, вып. I, 1947.
149. Пирцхалаишвили А., Города Закавказья в XIX веке до реформ 1874 г. в связи с колониальной политикой царизма (докторская диссертация), 1940.
150. Полиевктов, А., Европейские путешественники по Кавказу, 1800—1830 гг., Тб., 1946.
151. Поршнев Б., Феодализм и народные массы, М., 1964.
152. Прудков Е., Из Сухума, «Кавказ», 1870, № 96.
153. Пушкарёв С., Краткий очерк портов северо-восточного берега Чёрного моря, ЗКОИРГО, кн. II, 1853.
154. Радде I., Путешествие в Мингрельских Альпах, ЗКОИРГО, кн. 7, 1866.
155. Рашин А., Население России за 100 лет, М., 1952.
156. Рожкова М., Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во II четверти XIX в. и русская буржуазия, М.-Л., 1949.
157. Рындынский П., Городское гражданство дореформенной России, М., 1958.
158. Сагарадзе М., Культурно-исторический очерк Западной Грузии, Кутанси, 1909.
159. Сегаль И., Кавказские евреи, Одесса, 1883.
160. Семёнов П., Географико-статистический словарь Российской империи, т.т. II, III, IV, СПб., 1861—65.
161. Смоленский С., Воспоминания кавказца. «Воспный сборник», № 10, СПб., 1872.
162. Соколов А., Путешествие моё в Имеретию, М., 1874.
163. Спасский-Автономов К., Редут-Кале, «Отечественные записки», т. 55, 1847.
164. Сухуми — Краткий медико-краеведческий очерк, 1955.
165. Торнау, Воспоминания кавказского офицера, ч. I, М., 1864.
166. Туманов Г., Заметки о городском самоуправлении на Кавказе, СПб., 1901.
167. Урушадзе В., Города, как центры промышленной, общественной и культурной жизни, Тиф., 1907.
168. Фадеев А., Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период, М., 1957.

169. Фадеев А., Россия и Кавказ первой трети XIX века, М., 1960.
- 169a. Хаханов А., Очерки по истории грузинской словесности, Тиф., 1906.
170. Хозяйственное описание Астраханской и Кавказской губерний, сост. Рошинский, СПб., 1809.
171. Штукенберг И., Статистические труды, т. 2, СПб., 1859.
172. Щекатов А., Словарь географический Российского государства, ч. IV, М., 1805.
173. Щербинин М., Биография генерала-фельдмаршала князя Михаила Семёновича Воронцова, СПб., 1858.
174. Яцунский В., Некоторые вопросы методики изучения истории феодального города в России, сборник «Города феодальной России», М., 1966.
175. Чхетиа Ш. Тბილისი в XIX столетии, Тб., 1942.
176. Blau O., Kommerzielle Zustände Persiens, Berlin, 1859.
177. Bücher K., Die Entstehung der Volkswirtschaft, Tübingen, 1893.
178. Combe, Voyage dans la Russie meridionale, I, Paris, 1826.
179. Danilowski N., Der Kaukasus. Physisch, geographisch, statistisch, ethnographisch und strategisch beschreiben. Leipzig, 1847.
180. Dubois de Montperceux, Voyage autour du Caucase, I, Paris, 1839.
181. Eichwald E., Reise auf dem Kaspischen Meere und in den Kaukasus, II, Stuttgart, 1837.
182. Katz A., Die Juden im Kaukasus, Berlin, 1894.
183. Koch K., Die kaukasischen Länder und Armenien in Reiseschilderungen, Leipzig, 1867.
184. Hammer I., Geschichte des Osmanischen Reichs, Berlin, 1836.
185. Haxthausen A., Transkaukasia, I, Leipzig, 1856.
186. Hasse E., Geschichte der Leipziger Messen, Leipzig, 1885.
187. Petzold A., Der Kaukasus, Leipzig, 1886.
188. Reineggs I., Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus, II, SPB, 1797.
189. Römmel K., Die Völker des Kaukasus, Weimar, 1808.
190. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1960, № 5., Berlin.

შემოკლებათა ბაზმარტება

სსცია — საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი.

ფ. — ფონდი.

ხ. — საქმე.

აღწ. — აღწერა.

ფურც. — ფურცელი.

ППСЭРИ — Первое полное собрание законов Российской империи.

ЦГВИАМ—Центральный Государственный военно-исторический архив в Москве.

ЦГИАЛ — Центральный Государственный исторический архив в Ленинграде.
ЗКОИРГО — Записки кавказского отдела Императорского Русского географического общества.

ЖМВД — Журнал Министерства внутренних дел.

КК. — Кавказский Календарь.

ф. — фонд.

оп. — опись.

д. — дело.

л. — лист.

საკუთარ სახელთა სპიკერული*

ა. პირთა

- აბაშიძე, 115, 121, 124, 133
 აბაშიძე გრ. 203
 აბაშიძე კ. 123, 129, 130, 198, 209, 210, 227
 აბესაძე, 28
 აბულაძე, 52
 აგიაშვილი, 115, 162
 აღონცი მ. 77
 ავალიშვილი გ. 93, 193, 194
 ათონელი გ. 59, 60.
 ათონელი ექ. 60
 აკოფაშვილი, 26
 აკოფოვი გრ. 137
 აკოფოვი თ. 138, 144
 აკოფოვი მ. 135
 აკოფოვი სტ. 52
 ალექსანდრე I. 30, 45, 54
 ალიბეგაშვილი ს. 138
 ალიხანოვი დ. 144
 ალხაზიშვილი ქ. 117
 ამილახვარი ალ. 155
 ანგელეპულო ი. 144.
 ანდრონიკაშვილი, 26
 ანდრონიკაშვილი გ. 144
 ანდრონიკაშვილი ი. 63
 ანდრონიკოვი ი. 72
 ანთელავა გ. 9, 132
 ანთელავა ი. 70, 106, 135, 166, 167, 170
 ანტიპოვი ე. 43
 ანტონ კათალიკოსი, 99
 „ანტონა მოქალაქე სარაჯი“, 140
 ანჩაბაძე ზ. 9, 83
 აპერჩეპულო ი. 144
 არისტოტელე, 185
 არუთინოვი მ. 135
 არჩილ მეფე, 74, 76, 95
 არცრუნი, 78
 არჭევანიძე იე. 135
 არჭევანიძე ან. 192
 ასათიანი გ. 93, 193
 ასათიანი ე. 137
 ასათიანი ლ. 72, 77, 79, 151
 „ასლანა მოქალაქე“, 137, 140
 აღმაშენებელი დ. 59, 62, 129, 171
 ბაბალოვი ი. 144
 ბაგრატიონი დ. 112, 141, 143, 155
 ბაგრატიონი ე. 12
 ბაგრატიონი ი. 111, 156
 ბაღმენიძე ნ. 192
 ბაღრიძე ზ. 144
 ბაინდურაშვილი, 26, 154
 ბაინდურაშვილი თ. 160
 ბაინდუროვი გ. 117
 ბაინდუროვი ე. 117
 ბაინდუროვი თ. 168
 ბატონიშვილი ბ. 12
 ბატონიშვილი დ. 12, 143
 ბატონიშვილი ე. 91
 ბატონიშვილი ი. 12, 23, 112, 155
 ბატონიშვილი კ. 124
 ბარიატინსკი, 139
 ბასაიანოვი, 145
 ბაქრაძე გ. 9, 44
 ბაქრაძე დ. 23, 24, 25, 189, 190
 ბაქრაძე ი. 27.
 ბაქრაძე ლ. 11
 ბაშალიშვილი ლ. 135
 ბაჩუკიშვილი, 114
 ბაჩუკიშვილი მ. 141
 ბახტურიძე გ. 135, 138, 144
 ბახტურიძე დ. 137

* შეადგინა აზა კაპარავამ

ბახტურიძე მ. 135, 138, 144
 ბახტურიძე პ. 135, 138, 144, 151
 ბეზობრაშვილი ვ. 65
 ბელევი, 31
 ბელოვი გ. 10
 ბენდიანიშვილი ალ. 9
 ბეჟანიშვილი პ. 141
 ბეჟაია ზ. 135, 144
 ბერიაშვილი თ. 9, 135, 140, 141
 ბერიძე კ. 135
 ბერძე ა. 12
 ბერუჩა, 137, 140
 ბერუჩაშვილი მ. 135
 ბერძენიშვილი ნ. 9, 10, 27, 32, 57, 91, 115, 116, 154
 ბიკაშვილი პ. 142
 ბიკოვი ე. 106
 ბინიაშვილი, 161
 ბიუხერი კ. 10, 103, 104
 ბლაუ ო. 12, 65
 ბობილევი ფ. 75
 ბოგდანოვი, 56
 ბოდოკია ევ. 132
 ბოდოკია ენ. 135
 ბოლქეაძე გ. 55, 144
 ბოროზდინი კ. 23, 77, 145
 ბრონეცკი ს. 28, 35
 ბროსე მ. 9, 189, 195
 ბუზ-ოლი, 145
 ბურდილაძე ივ. 133
 ბურნაშვილი ს. 22
 ბუტერფასი, 47
 ბუტულოვი ივ. 144

გაბაევი მ. 52
 გაბაშვილი ვ. 9, 59, 130, 154
 გაბუნია, 116, 168
 გაბუნია ბ. 135, 151
 გაბუნია გ. 8, 190
 გამბა, 12, 60, 69, 93, 94
 გამრეკელი ვ. 11
 გაწერელია აკ. 153
 გელაშვილი გ. 18, 19
 გერმანი კ. 11
 გერსე კ. 164
 გივისშვილი ს. 169
 გიორგი XII, 153
 გიორგი XIII, 153

გიულდენშტედტი ი. 12, 18—20; 23, 24, 92
 გლახაშვილი პ. 161
 გნელოსაროვი პ. 47, 74, 101, 128, 131, 144, 146
 გოგიაშვილი მ. 132
 გოგიაშვილი ს. 132
 გოგიაშვილი ფ. 3, 4, 170
 გოგოლაძე დ. 52, 54, 70
 გოგოლაძე ნ. 189
 გოზულოვი ა. 90
 გოყელი ივ. 56, 112
 გოლოვინი, 178
 გონიკიშვილი მ. 10
 გორგიჯანიძე ფ. 111, 153, 155
 გოხშტარაშვილი, 54
 გუგუშვილი პ. 25, 32, 34, 49, 50, 54, 89, 149, 155, 188
 გრიგორიევი სტ. 23
 გრიგნაკი ი. 106
 გრიგოლი (მიტროპოლიტი), 24, 163
 გუნცაძე ფ. 132
 გურიევი, 100
 გურიელი, 113, 164
 გურიელი დ. 160
 გურიელი ივ. 52
 გურიელი მ. 124, 184

ღადიანი, 113, 161—163
 ღადიანი გრ. 17
 ღადიანი დ. 116, 189, 195
 ღადიანი თ. 116
 ღადიანი კ. 24
 ღადიანი ლ. 25, 116, 122, 124, 156, 184
 ღადიანი ნ. 12, 22, 25, 26, 156
 ღადუნაშვილი, 52
 ღადიდოვი გრ. 20
 ღადით მეფე, 160
 ღათიაშვილი, 28
 ღათიაშვილი სტ. 116
 ღებუ ი. 22
 ღვალაშვილი ათ. 133
 ღიასამიძე მ. 138
 ღიჩიკოვ-ტარასოვი ა. 32
 ღიმიტროვი დ. 23
 ღიტიატინი ი. 10, 80, 100, 101, 146, 147
 ღიუბუა ღე მომპერე, 12, 40, 72, 73

დიუკრუასი ი. 64
ლიუფერი კ. 54
დუმბაძე მ. 7, 8, 16, 17, 31, 44, 54, 62,
81, 87, 92, 93, 95, 96, 124, 148, 166,
196

დუმბროვინი ნ. 30, 32, 78, 124
დუნკელ-ველინგი ნ. 78
დრენიკინი, 90
დუშუაშვილი, 114
დუჩაიძე ს. 192

მევეკი ო. 69, 93 95, 108
ეიხვალდი ე. 12, 65
ელიგულაშვილი, 142
ელიზბარაშვილი ან. 23
ენგელსი ფრ. 37—39; 158, 165, 175
ერეკლე II, 167
ერისთავი, 76
ერისთავი გ. 190
ერისთავი რ. 23, 190
ერმოლოვი, 129, 167
ესპეხო, 178
ეფრემაშვილი, 114
ეფრემიძე მ. 10, 62

შაკელსკი, 142
ვალენტეი დ. 80
ვალიანო ი. 144
ვარდანაშვილი ალ. 183
ვარდანაშვილი ფ. 52
ვარდოსანიძე მ. 162
ვახტანგაძე ალ. 144
ვახუშტი, 20, 41
ვაჭრიძე პ. 8, 190
ვებერი მ. 10
ველაძინოვი, 174
ვერდერევესკი ე. 71
ვესელოვსკი კ. 148
ვირიანცი, 54
ვიტჩევსკი ნ. 64
ვიშესლავეცი პ. 130
ვლიტო, 30
ვორონცოვა ე. კ. 185
ვორონცოვი მ. 50, 53, 66, 81, 96, 138,
175, 184, 185

ზეილივი, 47
ზუბალაშვილი გრ. 137, 138

ზუბალაშვილი ივ. 26, 55, 63, 144
ზუბალაშვილი ვ. 53
ზუბალაშვილი რ. 188
ზუბოვი პ. 70

თავდილიშვილი, 135
თაყაიშვილი ე. 184
თეთრუაშვილი, 122, 162, 163, 169
თოფურია გ. 145
თუთბერიძე ს. 135, 144
თუმანიშვილი არ. 64
თუმანიშვილი გ. 142
თუმანიშვილი პ. 63, 64, 151, 164
თუმანიშვილი სტ. 64, 72

იაზიკოვი პ. 18, 41
იაკობაშვილი, 114, 135
ივანენკო ვ. 175
ირემაძე გ. 135
იოსებაშვილი ი. 120
იოსელიანი მ. 142
იოსელიანი პლ. 153, 189
იოფა ლ. 10

იაბო ნ. 10
იაბო რ. 105
იაბუზანი ვ. 10
კაიზერი, 47
კაკაბაძე ს. 5, 9, 10, 18, 20, 21, 24, 92,
111, 119, 153, 163
კანკრინი, 64
კაპანაძე დ. 24
კარიკაშვილი დ. 188
კასრაძე ო. 188
კაჭკაჭიშვილი ივ. 57, 135, 162, 165
კეკელიძე კ. 12
კვინიხიძე გ. 20, 21
კიზევეტერი ა. 10, 101
კიკვიძე ა. 9, 32, 64, 81, 105
კიკნაძე ბ. 28, 164
კლაპროტი ი. 12
კლდიაშვილი ეფ. 124, 190
კლოკმანი ი. 10
კნორინგი, 90
კოკორიაშვილი ი. 192
კოკორიაშვილი პ. 192
კოშაროვი ო. 144
კონდაური სტ. 144

კოფორიძე დ. 8, 28, 67, 97

კორსაკი ა. 10

კოსტავა ივ. 135

კოცებუ, 90

კუპაშვილი 114, 121

კოხი კ. 12, 41

კუტაისოვი, 65

ლავრენტიევი, 11, 41, 45, 46, 53, 57, 58,
65, 70, 73, 77, 80

ლენინი ვ. ი. 37—39, 51, 54, 55, 59, 71,
85, 102, 109, 131, 141, 196

ლემონჯავა დ. 145

ლევავა კ. 123

ლიტვინოვი პ. 25, 28, 29, 111

ლომოური თ. 91

ლომსაძე შ. 10

ლორთქიფანიძე ი. 133, 151

ლორთქიფანიძე ლ. 123

ლორთქიფანიძე რ. 123

ლორთქიფანიძე ს. 183

მაზანი ნ. 145

მარიამ დედოფალი, 163

მარდაბა ურია, 163

მარი ნ. 184

მარკოვა ო. 10

მარკსი კ. 37, 51, 85, 134, 177

მარჩენკო ს. 106

მაისუროვი, 98

მასხარაშვილი ს. 192

მატკავა გრ. 79

მატოშვილი, 26, 122

მაქსიმე (მიტროპოლიტი) 17

მახარაძე ფ. 3, 64, 66

მაჩაბელი გ. 120, 163

მაჩაბელი ს. 120, 163

მაჭვარიანი კ. 56, 124

მაჭვარიანი სპ. 132

მაჭუტაძე, 76

მელქონოვი, 145

მერლინი სტ. 118

მესაქსუდო, 56

მესანთლოვი, 140

მესხია შ. 5, 6, 7, 16, 20, 89, 93, 94, 111,

114, 120, 122, 124, 130, 143, 152,

153, 154, 161, 163, 166, 193

მესხი დ. 124

მესხი ს. 124

მეტაქსა ნ. 144

მეუნარგია ი. 40, 195

მეფისაშვილი გრ. 63

მეფისაშვილი პ. 137

მელენიხტუციშვილი დ. 9

მეჩნიკოვი, 65

მილიუკოვი პ. 109

მიროშანოვი, 137

მიტკოვი, 175

მიქაეა ა. 8, 189

მიქელაშვილი, 114

მიქელაშვილი არ. 121

მიხელაშვილი ტ. 145

მოდეზაძე გ. 135

მოლიერი, 190

მონტეფიორე მ. 179.

მორო ი. 65

მრეველშვილი ა. 185

მურადაშვილი გრ. 112

მურადაშვილი ს. 138

მურადაშვილი, 26

მურავიოვი, 131

მულოვი პ. 80

მურიე ე. 23

მჭედლიშვილი, 56

ნაკაშიძე, 124

ნალბანდოვი მ. 141

ნალბანდოვი ანტ. 154

ნანიკისშვილი, 114

ნატროშვილი მ. 192

ნებეიძე, 28

ნაცვალოვი ივ. 52

ნიკოლოზ, I, 96, 138, 179

ნიკოლაძე გრ. 63

ნიკოლაძე ი. 43, 63, 138, 144, 196

ნიკოლაძე ნ. 3, 63, 147

ნიკოლეიშვილი მ. 8

ნეფარაძე რ. 188

ნორდმანი, 193

ოლონეცკი ა. 10

ოჩკონიკიძე ე. 10, 64

ოქროცვარიძე ა. 119

ოქროცვარიძე გ. 119
 ოქროცვარიძე ნ. 119
 ოცხელი ა. 117
 ოცხელი დ. 26, 112
 ოცხელი ი. 28, 55, 64, 72
 ოცხელი პავ. 57, 64, 72
 ოცხელი პეტ. 64, 72
 ოცხელი ს. 55

 პაპანდოპელო დ. 145
 პაპაშვილი გ. 112
 პაპიაშვილი დ. 137
 პაპისიმედოვი ი. 161
 პაჭაძე გ. 188
 პატიტნოვი კ. 10
 პასკევიჩი, 12, 191
 პაქოროია მ. 8, 30, 99, 133, 139
 პეისონელი, 17, 21
 პეტროსოვი სტ. 23
 პეტროლი ა. 41
 პოლონსკი ი. 129, 130
 პორშნევი ბ. 10, 161, 170
 პრუდკოვი ე. 99

 შორდანიას ს. 124

 რაინეგსი ა. 12, 22, 92
 რაშინი ა. 109
 რეხვიაშვილი ნ. 41
 რინდიუნსკი პ. 10, 80, 102, 141, 146, 179
 რიეინაშვილი რ. 142
 როგავა ა. 112
 როზენი, 67, 174, 183
 როზმორდუკი 54
 რომელი კ. 12, 28, 29
 როჟკოვა მ. 10, 62
 რტიშჩევი, 116, 159
 რცხილაძე, 112, 114, 142

 სააკოვი ი. 192
 საბაშვილი ი. 142
 სალაყაია ი. 145
 სამსონაძე მ. 10
 სამურკასი ან. 144
 სარაჯიშვილი, 63
 საყვარელიძე ზ. 137

საყვარელიძე ა. 151
 საყვარელიძე ლ. 138
 საყვარელიძე ს. 135
 სახოკია თ. 23, 145
 სემიონოვი ნ. 11
 სემიონოვი პ. 46, 49, 50, 65, 68, 75, 77, 97, 100, 102, 150
 სენიკაშვილი ლ. 162
 სეიატოპოლ-მირსკი, 68
 სევეკი რ. 11
 სეჩნიკოვი ე. 192
 სიგაილო ან. 144
 სიმონოვიჩი, 34, 35, 92, 105, 114—116, 118, 159
 სინაურიძე სპ. 135
 სიჭინავა ე. 8
 სკირნევესკი, 94, 193
 სკოპცევი, 196
 სმოლენსკი ს. 189
 სოკოლოვი ა. 92
 სოკოვინიჩი, 175
 სოლომადინი, 90
 სოლომონ მეფე, 147, 160, 167
 სოლომონ I, 20, 21, 25, 91, 92, 121, 122, 154
 სოლომონ II, 19, 21, 25, 26, 112, 154, 163, 168, 188
 სოსელია რ. 166
 სოლოლაშვილი, 63
 სოლოროვი ლ. 137, 138
 სოლოროვი მ. 144
 სპასკი-ავტონომოვი კ. 67, 94, 145, 191, 193, 194
 სტოიანოვი, 184
 სტრეკალოვი, 184
 სტრუვე ვ. 192
 სურგულაძე ივ. 9, 152, 156, 160

 ტარასი, 105
 ტომოფეევი ს. 42
 ტინტილოზოვი, 114
 ტორნაუ, 94
 ტორმასოვი, 31, 32, 34, 35, 62, 92, 160
 ტრიბოლინო კ. 54

 უგრეხელიძე ფ. 145, 165
 ურუშაძე ლ. 132, 169

უჩანეიშვილი ალ. 79

უჩანეიშვილი დ. 79

უჩარდია-ალანი, 144

უადევი ა. 10, 104

უჩარსადანიშვილი გ. 112

უჩარსადანიშვილი ს. 140

უაღა ა. 120, 163

უეიქაროვი ივ. 141

უეიქარიშვილი, 26

უიხალაშვილი ან. 164

უიხანოვი, 52

უიხცხალაიშვილი ილ. 5, 136, 151

უიხცხაძე დ. 120, 135

უორაქიშვილი, 23

უორცელაძე დ. 11, 21, 26, 29, 112, 116,
124, 154

უაეთარაძე ბ. 145

უალანთაროვი არ. 137, 140

უალანთაროვი გ. 151

უალანთაროვი კ. 164

უართელი ი. 154

უორქაშვილი, 26

უორქაშვილი ბ. 112

უორქაშვილი პ. 112

უორაყიძე ვ. 145

უუთათელი მ. 18

უებრისშვილი, 122

უიდრიშოვიჩი 118

ულონტი არ. 132

ულონტი ივ. 132

უულაძე კ. 116

უულაძე ნ. 137, 151

უარაგიოზ-ოღლი, 145

უასაბოვი არ. 138, 141

უაუხჩიშვილი, 23, 26

უაუხჩიშვილი გ. 164

უაუხჩიშვილი პ. 164

უიფიანი, 124

უაბათაშვილი კ. 163

უაეროვი ნ. 31, 53

უალელაშვილი, 114

უარაშვიძე, 164

უარცაძე, 132

უენგელია მ. 190

უენგელია ა. 145

უერიფ-უაშა, 31

უილერი, 29, 96, 97

უირშაზანოვი გ. 144

უიფერი პ. 179, 180, 186, 191

უტუკენბერგი ი. 94

უუშანია გ. 145

უჩეკატოვი ა. 29

უჩერბინოვი პ. 81

უაყეცაძე ე. 8

უილაყაძე (უილაყაძე) გ. 135

უინაროვი 145

უიყაყაძე, 54

უხეიძე დ. 8

უხეიძე ს. 91

უხეტია შ. 9, 128

უხიყაძე ივ. 164

უაგარელი ალ. 11, 17, 20, 22, 41

უიციანოვი, 28, 105, 117

უიციანოვი პ. 30, 33, 34, 91, 113

უუხიშვილი ბ. 164

უიძარია გ. 9, 57

უერეთელი აყ. 190

უერეთელი ალ. 115, 121

უერეთელი ბ. 117, 124

უერეთელი გრ. 112, 114, 115, 118, 121,
133, 141, 160, 162, 163, 165, 169, 190

უერეთელი ზ. 114, 115, 118, 121, 122,
159, 160, 188

უერეთელი პ. 116

უერეთელი ნ. 115, 118, 121, 169

უერეთელი ს. 168

უულაძე გრ. 137

უულეისკირი რ. 145

უულეიძე, 115, 124

უულეიძე ა. 3

უულეიძე ბ. 122

უულეიძე კ. 115

უაეყაყაძე ეყ. 99

უეღია დ. 145

უეღია ე. 145

უეიშვილი ზ. 190

უილაშვილი, 28

უილაშვილი ან. 43

კილაშვილი თ. 43

კილაშვილი სტ. 43

კიკინაძე ზ. 3, 28, 29, 43, 57, 63, 64, 72,
141, 188, 192

კიკინაძე მ. 26, 28, 55

კყონია ა. 132

ხანთაძე შ. 9, 189

ხატუნცოვი ნ. 164

ხაქაპურაძე გ. 9

ხახანაშვილი ალ. 188

ხეიტია ს. 124

ხელაშვილი ი. 153

ხეჩინაშვილი, 26

ხითაროვი პ. 141

ხითარაშვილი გ. 135

ხიონაყი ნ. 145

ხიზინაშვილი მ. 164

ხოვენი, 174

ხოშტარია ე. 9, 39, 44, 52, 54, 104, 146,
150, 170

ხრომოვი პ. 10

ხუნდაძე ს. 184, 192

ხუნდიაშვილი დ. 117

ხუნდიაშვილი კ. 117

ჯაფარიშვილი ივ. 4, 24, 89, 90

ჯაიანი, 31

ჯამბურია გ. 10

ჯანუაშვილი გ. 121, 123, 154

ჯანუაშვილი ი. 154

ჯანუაშვილი თ. 154

ჯანუოვი გ. (ჯანუაშვილი), 160

ჯანუოვი მ. 121

ჯანუაშვილი თ. 154

ჯაოშვილი ე. 8, 9, 48, 104

ჯანუაშვილი გ. 117

ჯაფარიძე ვ. 133

ჯორჯაძე ბ. 190

ჯორჯაძე მ. 190

ჯაგეშვიტი ი. 65

პაინიგერი გ. 157

პამერი ი. 91

პასე ე. 12

პასე პ. 62, 63

ბ. გეოგრაფიულ სახელთა.

ბაბაშა, 79

ბაზია, 34, 55, 61, 63

ბათენი, 72

ბაქალია, 20, 29, 32, 45, 69, 84, 95, 102,
104

ამიერკავკასია, 5, 9, 12, 13, 34, 36, 37,
54, 55, 64, 65, 70, 72, 75, 81, 86, 87,
91, 106, 134, 148, 149, 176, 182

ასკანა, 29

ასტრახანი, 22, 23, 162

აფხაზეთი, 35, 56, 69, 71, 76

ახალქალაქი, 71, 105, 167

ახალციხე, 8, 18, 21, 26, 28, 39, 43, 61,
62, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 88, 96, 97,
98, 105, 106, 108, 146, 148, 157, 191,
194

ბათუმი, 8, 16, 17

ბალახოვანი, 142

ბასიანი, 19

ბაქო, 182

ბაღდადი, 18, 20

ბერეზოვი, 105

ბერლინი, 55, 192

ბიქვინთა, 181

ბოსლევო, 58

ბუქარესტი, 31

ბეგუთი, 19, 20

გელათი, 163, 181

გელენჯიკი, 178

გეორგიევსკი, 104

გერმანია, 63, 104, 165

გორი, 58, 61, 98, 105, 146, 157, 194

გუდაუთა, 20

გურია, 20, 22, 23, 24, 29, 34, 40, 42, 44,
60, 61, 69, 71, 76—79; 83, 164, 169,
184

ღვალუთი, 19

დიგორი, 19

დიღომი, 167

დრეზდენი, 62

დუშეთი, 105

შერობა, 19, 21, 61, 63, 64, 65, 84, 104,
107, 108, 144, 184
ელიზავეტოლი, 182
ენსგოლმი, 90
ერეუანი, 71, 182
ერზრუმი, 65

ჰენა, 192

ჟოლოგლა, 105

ზუგდიდი, 20, 45, 54, 55, 71, 76, 77, 80,
84, 95, 98, 100, 104, 107, 132, 143,
145, 146, 182, 184, 186, 189, 191

თბილისი, 5, 9—11; 19, 21, 33, 37, 49,
57, 61, 72, 83, 87, 88, 91, 96, 98,
105, 129, 130, 132, 133, 146, 148,
157, 166, 167, 170, 174, 182, 194

ბელაი, 58, 61, 105, 157

თურქეთი, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 28, 29,
30, 31, 32, 34, 35, 64, 65, 95, 106,
107, 162, 182, 194

იმერეთი, 10, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 26,
27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 42,
55, 60, 61, 70, 71, 72, 78, 79, 90,
101, 105, 112, 131, 132, 137, 142,
159—163; 178, 188, 190

ინგლისი, 104

ინდოეთი, 22

ირანი, 16, 22, 34, 65, 106, 107

ძავეთისხევი, 167

კავკასია, 5, 12, 13, 20, 50, 62, 72, 81,
83, 84, 90, 92, 104, 107, 148, 150,
152, 178

კაცხი, 19

კახეთი, 79, 90, 162, 190

კოდორი, 79

კონსტანტინეპოლი, 55, 192

კულაში, 19, 29, 80, 95, 102, 104, 148,
162, 178, 179

კურსები, 58

ლანჩხუთი, 95, 100, 102

ლაილაში, 20, 29, 76, 77, 95, 102, 104

ლაბიჯი, 62, 63, 144

ლენინგრადი, 12

ლეჩხუმი, 29, 77

ლონდონი, 55

მარსელი, 62, 63, 144

მესხეთი, 8

მოზდოკი, 22, 33, 54, 104, 107

მოსკოვი, 13, 22, 23

მღვიმე, 19, 191

მცხეთა, 167

ნაგომარი, 20, 29

ნიუგოროდი, 65, 69, 144

ნიუ-იორკი, 55

ნიცა, 55

ნოგოროსია, 178

ნოსირი, 79

ნოჯიხევი, 71

ოღესა, 162

ოლიში, 22

ოზურგეთი, 20, 29, 43, 44, 46, 48, 50,
53, 55, 57, 65, 66, 68, 69, 71, 76—78;
80, 82—84; 87, 88, 93, 98, 99, 104,
106, 107, 130, 132, 142, 143, 146,
148, 150—160; 162, 164, 168, 169,
171, 173, 175, 176, 177, 182—184;
186, 191, 192, 194—196

ონი, 19, 20, 28, 39, 41, 42, 44, 45, 57,
75, 76, 78, 80, 95, 102, 104, 112, 130,
133, 138, 140, 160, 168, 171, 178,
179, 184, 186, 192, 195

ონტოფო, 79

ორბირი, 54, 76, 95

ოსმალეთი, 9, 21, 32, 34, 94, 154

ოჩამჩირე, 95, 104

პარიზი, 55

პენზა, 105

პეტერბურგი, 18

რაკა, 29, 41, 61

რედუტ-კალე, 8, 31, 69, 99, 106, 145,
161, 193, 194

რიონი, 77, 193, 194

რუსეთი, 7, 12, 17, 22, 23, 25, 28, 29,
30, 32, 33, 34, 36, 53, 55, 60,
63—65; 69, 75, 78, 80, 81, 84, 85, 90,
94, 101, 103—109; 131, 135—137;
139, 143, 146—149; 152, 160, 162,
169, 174, 179, 181, 185, 188, 192

სამეგრელო, 23, 24—26; 29, 30, 34—36;
 40, 56, 60, 69, 71, 72, 74, 76—78;
 83, 90, 99, 145, 163, 184
 სამტრედია, 8
 სამცხე-ჯავახეთი, 10
 სამურზაყანო, 76
 სარდინია, 65
 საფრანგეთი, 9, 104
 საქართველო, 3—10; 12—17; 18—25;
 27—47, 49—69, 71, 74, 77—80,
 81—86, 88—92, 95—97, 99—112,
 129—133, 135—139, 142—158, 161—
 172, 174, 176, 178, 179, 181—187,
 189, 190, 193, 194, 196
 საქარა, 58
 საქსონია, 63
 საჩხერე, 29, 39, 44, 76, 78, 80, 95, 102,
 104, 111, 133, 162, 163, 168, 169,
 171, 178, 179, 181, 188, 195
 საწერეთლო (ზემო), 161
 სენაი, 20, 29, 76—79; 84, 95, 100, 101,
 104, 145, 169
 სენეთი, 29, 145
 სეირი, 102
 სილნალი, 105
 სოხუმი, 13, 16, 17, 29, 32, 35, 45, 46,
 53, 56, 57, 68, 69, 70, 71, 76, 81, 82,
 84, 87, 88, 89, 93, 94, 98, 99, 104,
 106—108; 132, 138, 139, 143, 145,
 146, 150, 171, 173, 175—178; 182,
 184—186; 189, 191—196
 სოჩხეთი, 43
 სპარსეთი, 106
 სტავროპოლი, 22, 107
 სტამბოლი, 17, 179, 194
 სურამი, 71
 სუქუნა, 20, 29, 76, 79, 95, 104, 145
 ტაგანროგი, 34
 ტარასი, 105
 ტეხური, 77
 ტიუკალინსკი, 105
 ტომანიერი, 58
 ტრაპიზონი, 65
 ტრიესტი, 62, 63, 144

ფაზისი, 35
 ფეოლოსია, 34, 35
 ფოთი, 8, 13, 16, 17, 29—31; 35, 45, 57,
 67, 68, 88, 93, 94, 95, 99, 104, 106,
 107, 108, 138—140; 145, 146, 171,
 173, 182, 185, 186, 194—196
 ქართლი, 19, 29, 90, 120, 153
 ქეტიკი, 102
 ქეჩი, 57
 ქუთაისი, 8, 9, 11, 12, 13, 15—18; 20—
 22, 25—28; 33, 35, 38—40; 42—50,
 52, 53—58; 60—75; 77, 79, 80, 82,
 84, 87, 88, 91—93; 96—98; 101, 102,
 104—108; 112, 130—142; 143—146;
 148—152, 154, 156—158; 160—179;
 182—186, 188—196
 ლათისკარი, 71
 შიზლარი, 22, 104, 107
 ყირიმი, 19, 28, 31, 34
 ყულევი, 30, 31, 45, 46, 67—71; 76, 80,
 87, 88, 94, 98, 99, 106, 132, 133, 139,
 140, 143, 144, 145, 146, 162, 171,
 173, 175, 177, 182, 184, 186, 189,
 191, 193, 194
 შორაპანი, 19, 55, 164
 შროშა, 58
 ჩერნიგოვი, 106
 ჩიკაგო, 55
 ჩხარი, 19, 20, 29, 95, 104, 112, 130, 132,
 133, 138, 162, 178, 179
 ცაგერი, 77, 181
 ცაიში, 181
 ცუცხვათი, 20
 ძეგვი, 167
 ძირულა, 43
 წედისი, 19, 41, 128

შალატე, 19	102—104; 112, 130, 132, 133, 138,
კევეში, 20	143, 145, 162, 168, 178, 179, 189,
ქუნდილი, 181	191, 195, 196
ხარაგოული, 19	ხორვა, 29
ხიდარა, 19	ხორევი, 19
ხობი, 30, 181, 194	ჯეჯორი, 41
ხონი, 19, 20, 28, 29, 39, 42, 44, 56, 57,	ქიხაიში, 194
70, 74, 75, 76, 78, 80, 84, 95, 98,	ჭუმათი, 181

შესავალი

თავი პირველი. საქალაქო ცხოვრება და ვაჭრობა დასავლეთ საქართველოში XVIII—XIX ს-ის მიჯნაზე	16
თავი მეორე. დასავლეთი საქართველოს ქალაქების ეკონომიკური განვითარება XIX ს-ის პირველ ნახევარში	37
§ 1. ხელოსნობა. წერილი კაპიტალისტური წარმოების ჩასახვა ქალაქებში	37
§ 2. საშინაო და საგარეო ვაჭრობა დასავლეთი საქართველოს ქალაქებში XIX საუკუნის რეფორმამდე პერიოდში	59
§ 3. საქალაქო შემოსავალი	86
თავი მესამე. ხეაჭრო-სამრეწველო მოსახლეობის რაოდენობრივი დინამიკა დასავლეთ საქართველოში XIX ს-ის რეფორმამდე პერიოდში	89
თავი მეოთხე. სოციალური ურთიერთობანი და კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში	111
§ 1. ქალაქები და ფეოდალური არისტოკრატია. ყმა ვაჭრები და ხელოსნები	111
§ 2. ცელილებები დასავლეთი საქართველოს სოციალურ ურთიერთობებში და საქალაქო მოსახლეობის კლასობრივ-პოლიტიკური მისწრაფებანი XIX ს-ის რეფორმამდე პერიოდში	126
§ 3. ბეგარა-გადასახადები და კლასობრივი ბრძოლა ქალაქებში	159
თავი მეხუთე. დასავლეთი საქართველოს ქალაქების კულტურული განვითარება. ქალაქის გარეგანი სახე	181
რეზიუმე (რუსულ ენაზე)	197
ნაშრომში გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა	216
საძიებელი	226

გამომცემლობის რედაქტორი აზა კ ა ჯ ა რ ა ვ ა

მხატვრული რედაქტორი ი. ჩ ი ქ ე ი ნ ი ძ ე

ტექნიკური რედაქტორი ა. ო მ ი ა ძ ე

კორექტორი ნ. ქ ა ნ თ ა რ ი ა

სტ 643

გადაეცა წარმოებას 17.04.82. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 4.07.83:

უე 01215. საბეჭდი ქაღალდი № 1.60X90¹/₁₆. პირობითი ნაბეჭდი

თაბაში 14,75. სააღრ.-საგომტ. თაბაში 14,92

ტირაჟი 2000 შეკვეთის № 924

ფასი 1 მან. 80 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ო. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.

Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ო. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.

Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 1.
Типография Тбилисского университета, i